

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ

Година LXXXI

Бр. 1-4/2008.

ЗАПИСИ
ЧАСОПИС ЗА НАУКУ И КЊИЖЕВНОСТ
(1927-1933. године)
Уредник Душан Вуксан

ЗАПИСИ
ГЛАСНИК ЦЕТИЊСКОГ ИСТОРИЈСКОГ ДРУШТВА
(1935-1941. године)
Уредник Душан Вуксан, Одговорни уредник Ристо Драгићевић

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ
ОРГАН ИСТОРИЈСКОГ ИНСТИТУТА РЕПУБЛИКЕ
ЦРНЕ ГОРЕ И ДРУШТВА ИСТОРИЧАРА ЦРНЕ ГОРЕ
(од 1948. године)

Одговорни уредници:

Јагош Јовановић 1948-1956, др Андрија Лаиновић 1957-1958,
др Мирчета Ђуровић 1959-1962, др Ђоко Пејовић 1963-1966,
др Радоман Јовановић 1967-1974, др Јован Р. Бојовић 1975-1979,
др Ђуро Вујовић 1979-1983, др Јован Р. Бојовић 1983-1993,
др Зоран Лакић 1994-1998, др Радослав Распоповић 1998-2001,
др Божидар Шекуларац 2002-2006, др Ђорђе Борозан од 2006. године.

YU ISSN 0021-2652

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ ЦРНЕ ГОРЕ

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ

ОРГАН ИСТОРИЈСКОГ ИНСТИТУТА
И
ДРУШТВА ИСТОРИЧАРА ЦРНЕ ГОРЕ

Година LXXXI

1 - 4

ПОДГОРИЦА
2008

Р е д а к ц и ј а:

Jean-Paul Bled (Француска), Андреј Николаевич Сахаров (Русија),
Gabriella Schubert (Њемачка), Arduino Agnelli (Италија), John D. Treadway
(САД), Ђорђе Борозан, Божидар Шекуларац, Шербо Растодер,
Бранислав Ковачевић, Радоица Лубурић, Рајко Вујичић, Љубодраг Димић,
Милан Ристовић, Драгана Кујовић

Одговорни уредник
Ђорђе Борозан

Секретар Редакције
Раденко Шћекић

“Историјски записи” излазе четири пута годишње. Власник и издавач:
Историјски институт Црне Горе у Подгорици. Рукописе треба слати Редакцији
“Историјских записа”, Историјски институт Црне Горе, 81000 Подгорица,
Булевар револуције 5, пошт. факс 96, тел. 241-336. Рукописи се не враћају.
Годишња претплата износи за Црну Гору 15 €, а за иностранство 30 €. Цијена
по једном броју у продаји за Црну Гору је 4 €, а двоброја 8 €.

Претплата се шаље на адресу: Историјски институт Црне Горе -
Подгорица, на рачун 510-8148-40 код Црногорске комерцијалне банке.

За истакнути допринос изучавању историје, “Историјски записи” су,
поводом педесете годишњице излажења, 1977. године одликовани Орденом
заслуга за народ са златном звијездом.

*Рјешењем Министарства културе бр. 03-963/2 од 27. јуна 1997. године
часопис “Историјски записи” ослобођен је општег пореза на промет
производа.*

YU ISSN 0021-2652

INSTITUT HISTORIQUE DU MONTÉNÉGRO

ISTORIJSKI ZAPISI

ORGANE DE L'INSTITUT HISTORIQUE
et de la
SOCIETE DES HISTORIENS DU MONTENEGRO

LXXXI

1 - 4

PODGORICA
2008

R e d a c t i o n:

Jean-Paul Bled (France), Andrej Nikolaevic Saharov (Russie),
Gabriella Schubert (Allemagne), Arduino Agnelli (Italie), John D. Treadway
(Etats-Unis), Đorđe Borozan, Božidar Šekularac, Šerbo Rastoder,
Branislav Kovačević, Radoica Luburić, Rajko Vujičić,
Ljubodrag Dimić, Milan Ristović, Dragana Kujović

Rédacteur responsable
Đorđe Borozan

Sekréttaire de la rédaction
Radenko Šćekić

Les Ecrits historiques paraissent quatre fois par an. Propriétaire et éditeur:
Institut Historique du Monténégro à Podgorica. Les manuscrits doivent être adres-
sés à: Istorijski zapisi, Institut Historique du Monténégro, 81000 Podgorica Monte-
negro, Bulevar revolucije 5, boîte postale 96, téléphone N° 241-336. On ne renvoie
pas les manuscrits. L'abonnement d'un an est de 15 € pour la Montenegro et de 30
€ pour l'étranger. Le prix de numéro vendu en SCG est de 4 € et le prix de double
numéro est de 8 €. Le règlement de l'abonnement doit être effectué au compte de
l'Institut Historique du Monténégro; Podgorica, N° 510-8148-40 chez de la Banque
Commerciole Montenegro à Podgorica.

60 ГОДИНА
ИСТОРИЈСКОГ ИНСТИТУТА
ЦРНЕ ГОРЕ
1948 - 2008

ЈУБИЛЕЈ

Божидар ШЕКУЛАРАЦ*

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ ЦРНЕ ГОРЕ - 60 година постојања и рада**

*Поштоване даме и господо,
уважене колегинице и колеге,
драги гости*

Данас, на овом високом мјесту, обиљежавамо 60. година постојања и рада Историјског института Црне Горе, најстарије научне установе у нашој земљи, једног од оснивача овога Универзитета и његове чланице од оснивања, а сада међу од 26 универзитетских јединица.

Ова престижна научна институција основана је 3. јула 1948. године Уредбом Владе Народне Републике Црне Горе као *Институт за проучавање историје црногорског народа* при Министарству просвјете, са сједиштем на Цетињу. Уредбу су (што није неважно) потписали тадашњи предсједник Владе Блажо Јовановић и министар просвјете Нико Павић.

Тим законским актом Институт је утемељен као аутономна научна установа, под непосредним надзором Министарства просвјете, а истовремено њоме су дефинисани његови основни задаци, рад и организација.

То је био велики догађај не само за црногорску науку, историографију посебно, него и за обнављање црногорске државности и националног индентитета. Црногорска историографија је добила установу чији задатак је био, и данас је, институционално, планско и континуирано проучавање прошлости Црне Горе у цјелини или по темама, сегментима и регионима.

* Аутор је научни савјетник и в.д. директор Историјског института Црне Горе.

** Говор одржан на свечаној академији поводом 60-годишњице постојања и рада Историјског института Црне Горе, Свечана сала Ректората Универзитета Црне Горе, Подгорица 1. VII 2008.

Требало је грађу прикупљати, изворе и сазнања акумулирати да би се полако склапао мозаик историјске истине о црногорској прошлости.

Десет година касније, 1958, Уредбом Извршног вијећа Народне скупштине Народне Републике Црне Горе његов статус је донекле редефинисан, име проширено, под називом *Историјски институт Народне Републике Црне Горе*, финансиран као самостална научна установа, са сједиштем у Титограду, данас Подгорици. Тада су јасно истакнути и одређени задаци, обавезе и одговорност Историјског института Црне Горе пред друштвом и науком.

То је значило и саздање матичне установе за црногорску историјску науку и историографију. Коначно су деценијама обездомљени црногорски историчари добили своје здање а обновљена црногорска држава у југословенској федералној заједници република и народа, тиме је подигла један од носећих стубова црногорског државног и националног пантеона.

Године 1992. искристалисан је адекватан назив ове институције – ***Историјски институт Црне Горе***.

Иако постоји само шездесет година, Историјски институт Црне Горе је својим постојањем и научно-истраживачким радом обухватио не само далека стољећа и ближе вијекове, десетљећа и године, него је за историчаре и друге по научном афинитету и истраживачком сензибилитету сродне научнике широм отворио двери црногорске прошлости, тако да њено расвјетљавање није више било случајна авантура него посао институционално планиран а професионално, стручно и научно осмишљен.

Уз све то паралелно су текла и теку прикривена или отворена својатања и посвајања црногорске историје, а нијесу престајали ни великодржавни ни великонационални апетити из ближег или даљег окружења, посезање не само за историјом и културном баштином него и за државним бићем и националним црногорским индентитетом. Али се надамо да су то нус-појаве и рецидиви времена које је минуло.

Истина, Историјски институт Црне Горе је прошао кроз бројна искушења и тешкоће. Међутим његови научни радници, доктори наука, магистри, асистенти и виши истраживачи, научни сарадници и савјетници, професори на Универзитету, за све те године које су „*појели скакавци*“, нијесу углавном подлегли притисцима ни политике ни идеологије, нити бројним другим изазовима.

Они су афирмисали аутономност науке и историјске истине. Зато је ова установа опстајала и опстала упркос *сцилама и харибдама* и стекла велику залогу за будућност, без обзира на њене повремене кудиоце, малициозне и великодушне душебрижнике који би да, наводно, брину о њеној судбини, ташто и кратковидо.

Историјски институт Црне Горе није никада био неважна и бескорисна установа, без осјећања јавне одговорности, нити је ишта чинио против Црне Горе.

Он је превасходно био заузет трагањем за научном, историјском истином о прошлости Црне Горе. Шездесет година постојања и научно-истраживачког рада свједоче о резултатима који се не могу прећутати нити омаловажити, све када би то неко и хтио.

У свом постојању и раду од оснивања до данас Историјски институт Црне Горе је прошао кроз више развојних периода и фаза.

У првом, “цетињском периоду“ Институт је имао мали број стално запослених сарадника. Тачније, није имао свој стални научни кадар (осим директора и једног асистента), па је научно-истраживачки рад организовао преко спољних сарадника.

Овај период је посебно обиљежило прикупљање и сабирање историјске грађе и других извора из југословенских и иностраних архива, од приватних лица итд. Прикупљен је и солидан књижни и архивски фонд из кога је настала Библиотека, која данас броји преко 50 000 јединица књига и периодике, као и око 550 фасцикли архивско-мемоарске грађе.

Тада је пажња посебно посвјећивана појединим питањима из историје Црне Горе.

Научни сарадници су у новопокренутом часопису *Историјски записи*, гласилу Историјског друштва Црне Горе публиковали своје радове и архивску грађу. Заједно са Историјским друштвом, Институт је објавио око 30 значајних књига. Први директор Историјског института био је истакнути научник *Нико С. Мартиновић* (1948-1949). Послије годину дана наслиједио га је *Јагош Јовановић* (1949 – 1957). Овај период се завршава са *Андрејом Лаиновићем* (1958). Сва тројица директора дали су значајан допринос утемељењу Историјског института, његовој организацији, научно-истраживачком раду, изучавању и објављивању извора, превођењу са страних језика, публиковању путописа и других текстова. Велики је њихов допринос обликовању Библиотеке са архивско-мемоарским фондом чија помоћ у научном раду је немјерљива. У овом периоду пристасала је прва генерација црногорских историчара.

Други, најдужи период у развоју Института се протеже од 1959. до 1992. године.

Након преласка Института у Титоград у његов састав ушао је Архив за историју радничког покрета и револуције (до тада у саставу ЦК СК ЦГ, а од 1992. у саставу Државног архива Црне Горе).

Почетком 60-тих Институт је примио неколико асистената и доктора наука. Тако је створено Институтово кадровско језгро. Од тада се тај стални научни кадар повећавао али не како и колико би требало.

Научно-истраживачка дјелатност се од тада реализује преко стално запосленог научног кадра и спољних сарадника.

Печат овоме периоду дали су директор др Димитрије Димо Вујовић (1959-1978) и одговорни уредник *Историјских записа* др Мирчета Ђуровић, али и неколико генерација црногорских историчара окупљених око Института.

У то вријеме посебна пажња била је посвећена организацији и унапређењу научног рада на Институту. Такође, овај период су својим радом у Институту или сарадњом са њим обиљежила највећа имена црногорске послјератне историографије. Стасале су неколике генерације црногорских историчара. Годину дана, од 1978. до 1979, вршилац дужности директора био је историчар и архивиста Славко Станишић.

Прошлост Црне Горе се у овом периоду изучавала преко тематских цјелина, учешћа на разним пројектима, на научним скуповима код нас и у иностранству. Тада је већ постојала могућност да се историчари усавршавају у иностранству, да се специјализују.

Институт је један од оснивача Универзитета 1974. и његова стална чланица.

Другу фазу у овому периоду представља рад Института послје 1979. до 1992. У томе интервалу Институтом је руководио проф. др Јован Р. Бојовић.

Пошто је наступило осипање кадрова због преласка његових сталних чланова у друге институције или одласка у пензију, приступило се кадровском подмлађивању, уз настојање да се формира мултидисциплинарни профил Института, што је било исправно одређење. У периоду 1980 – 1983. примљено је десет асистената који данас чине научни нуклеус Института. Истина, неки су отишли из установе, док су други, нови, дошли крајем исте деценије.

У овој фази научно-истраживачки рад Института темељио се на пројектима и темама на којима су радили стално запослени и спољни сарадници. Постигнути су значајни резултати. Одбрањено је више магистарских теза и докторских дисертација. Стално запослени су радили на 24 теме а спољни сарадници на 22. Од 1988. до 1991. рађено је на 9 крупних пројеката као и на 4 капиталне тематске збирке извора, те на више међународних пројеката: одржано је 18 научних скупова, неколико округлих столова, а развијана је сарадња са сродним установама код нас и у иностранству. За све то вријеме у оквиру Института излазили су и *Историјски записи* и афирмисали и ову научну установу и црногорску историографију. Поред *Историјских записа* који су гласило Института од 1953, Институт је у овом своје богате издавачке дјелатности објавио у периоду 1980 – 1991. преко 50 посебних издања.

У трећем периоду од 1992. до 2008. Институт се налазио у врло деликатним околностима које су диктирали друштвена и политичка превирања и кризе, распад земље, политички и идеолошки расколи, ратови у окружењу итд.

То је било вријеме у коме је чак покретана и иницијатива укидања Института или промјене његовог статуса. Као упоришна научна установа црногорске државе, индентитета и научно-објективног става он и данас одолијева разним насртајима.

У овоме периоду Институтом су руководили : као в.д. директора проф. др Божидар Николић (1992 – 1994), директор проф. др Бранислав Ковачевић (1994 – 2001), в.д. проф. др Божидар Шекуларац (2001 – 2002), проф. др Ђорђе Борозан (2002 – 2007) и поново Божидар Шекуларац (2008) .

У овоме периоду је, такође, био изражен одлив кадрова из Института, али је примљено и неколико асистената од којих су поједини већ докторирали, а други су на путу да то учине.

Од самосталне научне установе Институт се трансформисао у универзитетску јединицу, тако да је и данас у саставу Универзитета Црне Горе.

Оно што карактерише шездесетогодишњи рад Историјског института Црне Горе јесу прије свега пројекти, као и магистарски и докторски радови, бројне студије, посебна издања и књиге на теме из политичке, дипломатске, привредне, економске, правне и културне прошлости Црне Горе.

Објављено је преко 150 посебних издања. Такође је важно публикавање тематских збирки, архивске грађе и извора. Посебно истичемо рад на неколико крупних пројеката.

У посљедњих 25 година рад Историјског института Црне Горе се одвијао преко два макро-пројекта, као дугорочна орјентација: 1. *Развитак друштва и државе у Црној Гори* и 2. *Црна Гора у међународним односима*.

У оквиру њих је реализовано неколико десетина тема, односно потпројеката.

У посљедњој деценији пажњу Института посебно заокупљају два пројекта од изузетног значаја и за науку и за државу: 1. *Вишетома историја Црне Горе*, 2. *Извори за историју Црне Горе*.

У оквиру првог пројекта који је започет мимо Института прије 38 година, иако је Институт био покретач идеје, тек прије неколико година пројекат је настављен књигом (*четвртом* у корпусу) академика Бранка Павићевића (1994). Заслуге за организовање Редакције за Историју Црне Горе припадају др Јовану Р. Бојовићу а нарочито проф. др. Брани-

славу Ковачевићу са сарадницима у Институту, док је до реализације дошло у вријеме проф. др. Ђорђа Борозана.

Други пројекат је обиљежен публикавањем средњовјековне грађе и извора у едицији *Monumenta Montenegrina*. У сарадњи са Министарством културе, спорта и медија до сада је, у првој серији, објављено 16 томова, које је приредио Војислав Д. Никчевић, сарадник Института изузетан познавалац средњег вијека. За покретање ове едиције заслужни су, прије свега, поред приређивача, ранији директор Института проф. др. Бранислав Ковачевић, министри Радојица Лубурић, Бранимир Поповић и Весна Килибарда министар за просвјету и науку Драган Кујовић и ректор Универзитета проф. др. Предраг Обрадовић. Свој удио у томе нећу да наглашавам.

Такође треба истаћи двотомни корпус грађе о уједињењу Црне Горе и Боке 1813 – 1814. који је, заједно са редакцијом и руководством Института, припремио др Милош Милошевић, као и петотомни корпус грађе *Законски споменици Црне Горе* који су приредили академик Бранко Павићевић и др Радослав Распоповић. Ту су и *Записи* и *Историјски записи* у којима су на 70 000 страница објављене бројне студије, расправе, чланци, огледи, прикази као и архивска грађа. Уредници *Историјских записа* били су угледни и афирмисани научници, чланови Института или његови спољни сарадници. Часопис *Историјски записи* је неко са правом назвао својеврсном „*вишетомној историјом Црне Горе*“. Ове године је урађена цјеловита библиографија *Записи и Историјских записа (1927 – 2007)* поводом осамдесетогодишњице излажења.

Уз све то Историјски институт Црне Горе је допринио развоју историографске мисли у Црној Гори.

За протеклих 60 година Историјски институт Црне Горе се истицао својим радом, резултатима, друштвеним ангажманом, афирмацијом научне мисли и научне истине о Црној Гори.

Он је несумљиво потврдио научну и друштвену оправданост свога оснивања и постојања. Часно је испунио своју велику научну и друштвену улогу.

Институт је успио да анимира и подстакне сакупљање интегралних знања о црногорској прошлости, па и да помјери границе досадашњих сазнања.

Поред бројних награда и одликовања које су добили научни радници Института, Институт је као научна установа одликован *Орденом заслуга за народ са сребрним зрацима*, а часопис „Историјски записи“ *Орденом заслуга за народ са златном звијездом*.

Историјски институт је свих ових година максимално био посвећен изучавању прошлости Црне Горе, од најстаријих времена до данас.

Историјски институт Црне Горе, 1991.

Он је направио систематски научни увид у црногорску повијесницу. Његови кадрови су одржали истраживачки и научни интегритет. Нијесу се повлачили у *кулу од слоноваче* и нијесу губили свој кредибилитет. Зато ни убудуће независност Историјског института Црне Горе не смије никако бити доведена у питање. А то ће бити осигурано ако као и досада буде у крилу Универзитета, у чије темеље је уградио и себе, као један од пет оснивача, као и своје резултате рада, на обострано задовољство и понос.

Ова свечаност и резултати установе чији јубилеј обиљежавамо показују колико је историјска наука везана за црногорско друштво и државу. Институт је свјестан свога значаја, мисије и одговорности без претенциозности да буде научна савјест друштва нити да се размеће накнадном памећу.

Између науке и политике брод ове установе је сигурно пловио држећи се начела објективности и критичког историјског метода, реконструишући слику прошлости онаквом *каква је она заиста била* а не каква би требала да буде.

С друге стране и вријеме које долази „као мајсторско решето“ чиниће да чиле и нестају неки стереотипи и предрасуде (али и посе-зања) у односу на црногорску прошлост и црногорску историографију и Историјски институт Црне Горе као матичну научну установу црногорске историјске науке и историчара који се баве повјесницом наше земље, како код нас тако и у свијету.

Зато као дугогодишњи члан Историјског института Црне Горе и сада, по други пут, као вршилац дужности директора, не скривам велики оптимизам који осјећам у погледу будућности ове установе, самосталне у свом раду, а велике у мисији ширења научне мисли и историјске истине. Њени резултати у току претходних шест деценија испуњавају ме нескривеном радошћу и поносом.

Све вас поздрављам а свим члановима Историјског института, како садашњим тако и ранијим који су овдје присутни, честитам овај велики јубилеј, уз жељу за личну срећу и професионалне успјехе у оквиру наше установе и Универзитета Црне Горе.

Хвала вам што сте својим присуством увеличали ову нашу заједничку свечаност !

 <h1 style="margin: 0;">СЛУЖБЕНИ ЛИСТ</h1> <h2 style="margin: 0;">НАРОДНЕ РЕПУБЛИКЕ ЦРНЕ ГОРЕ</h2>		
«Службени лист» излази три пута мјесечно. Зумира се по тарифама. — Огласи по тарифама. Број чековног рачуна 02-001419	Уторак, 20 јула 1948 Цетиње	Годишња претплата 250, полугод. 125 дина Уредништво и администрација, Велова ул. 1. Телефон број 40 — Цетиње
144	Број 16	Година IV
<p>На основу члана 18 Закона о истогодишњем плану развоја народне привреде Народне Републике Црне Горе у годинама 1947-1951 у свом члану 80 став 1; Устава НРЦГ, Влада Народне Републике Црне Горе, на предлог Министар просвјете, прописује</p> <p style="text-align: center;">УРЕДБУ</p> <p style="text-align: center;"><i>о оснивању Института за проучавање историје црногорског народа</i></p> <p style="text-align: center;">Члан 1</p> <p>У научно-истраживачком циљу оснива се Институт за проучавање историје црногорског народа при Министарству просвјете са сједиштем у Цетињу.</p> <p>Институт је самостална установа под непосредним надзором Министра просвјете.</p> <p style="text-align: center;">Члан 2</p> <p>Основни задаци Института су:</p> <ul style="list-style-type: none"> • да истражује грађу од историјско-научног значаја о свим догађајима из политичког, друштвеног, привредног и културног живота црногорског народа из најдаље прошлости до најновијег времена; • да све писмене радове, документа и споменике из те области прибира, сређује и испитује; • да све проучава правичном примјеном научних метода ради ширења научне мисли, давање правилног суда и подизања научних кадрова. 		
<p style="text-align: center;">Члан 3</p> <p>Радам Института руководи директор, кога поставља Министар просвјете, у сагласности са Претсједником Владе.</p> <p>Ради постипуња и извршења свог задатка Институт има потребан број стручног, научног и административног особља.</p> <p style="text-align: center;">Члан 4</p> <p>Институт има посебан предрачуни прихода и расхода, који улази у састав предрачуна прихода и расхода Министарства просвјете.</p> <p style="text-align: center;">Члан 5</p> <p>Ближе одредбе за извршење ове Уредбе као и одредбе о организацији и раду прописане Министар просвјете.</p> <p style="text-align: center;">Члан 6</p> <p>Ова Уредба ступа на снагу даном објављивања у «Службеном листу Народне Републике Црне Горе».</p> <p style="text-align: center;">Цетиње, 3-VII-1948 године</p> <p style="text-align: center;">Претсједник Владе Народне Републике Црне Горе, <i>Владо Јовановић, с. р.</i></p> <p style="text-align: center;">Министар просвјете, <i>Нико Павић, с. р.</i></p>		

Факсимил Уредбе о оснивању Института за проучавање историје црногорског народа (Цетиње, 3. јул 1948)

Маријан МИЉИЋ*

УРЕДНИЦИ И РЕДАКЦИЈЕ „ЗАПИСА“ И
„ИСТОРИЈСКИХ ЗАПИСА“ – 1927–2007.
Био–библиографске биљешке

Првог јула 1927. године из штампе је изашао *први* број *Записа*, часописа за науку и књижевност. У црногорској култури и науци мало је тако значајних датума у првој половини 20. вијека као што је покретање овога гласила. Његови покретачи су били *Душан Д. Вуксан*, који је био и *први* уредник, *Илија Зорић*, *Радосав Меденица*, *Милан Вукићевић* и *Видо Латковић*, чланови Уређивачког одбора. Часопис је од тада редовно излазио у мјесечним свескама до маја 1933. године. Онда је услиједио привремени застој и прекид до краја 1934. Од 1. јануара 1935. почиње да излази друга серија *Записа*, гласника Цетињског историјског друштва, у континуитету до априла 1941. године. Уредник је и даље био Душан Вуксан, а уведена је функција одговорног уредника коју је вршио Ристо Ј. Драгићевић.

Посљедњи број *Записа* је штампан у априлу 1941. након слома Краљевине Југославије.

Концепција и структура часописа нијесу се битније мијењале у објема серијама, осим што у другој није било литерарних прилога. Поред чланака и прилога из историје, посебан значај има објављивање архивске грађе из цетињских архива. За то су, прије свега, заслужна оба уредника.

Обје серије су изашле у 146 свесака, на 9280 страница. Била је то својеврсна „вишетомна историја Црне Горе“, хрестоматија и мали архив.

Рат је прекинуо излагање часописа, али су се сачували његово име, традиција и дух.

Чланови Историјског друштва НР Црне Горе, међу којима је био и Ристо Ј. Драгићевић, покренули су објављивање ранијег часописа под

* Аутор је књижевник, публициста и библиограф; руководио је Библиотеке Историјског института Црне Горе.

нешто измијењеним називом – *Историјски записи*. Друштво је било његов власник и издавач. *Први број* овога гласила објављен је у јануару 1948. Поред првог уредника новог гласила, *Јагоша Јовановића*, у редакцији су били још и *Ристо Ј. Драгићевић*, *Јован Ивовић*, *дон Нико Луковић* и *Игњатије Злоковић*.

Историјски записи, као природни наставак ранијег часописа излазе и данас. Прошли су кроз више периода и фаза. Историјско друштво НР Црне Горе је било власник и издавач овога гласила до 1953. године. Те године је Скупштина Историјског друштва НР Црне Горе, 8. новембра, одлучила да Историјски институт Црне Горе „преузме сва права и обавезе о уређивању, издавању и штампању часописа“. *Историјски записи* су од тада до фебруара 1959. гласило Историјског института, а онда је највиши управни орган ове научне установе, Савјет, у фебруару, донио одлуку да то престижно научно гласило буде заједнички орган Историјског института НР Црне Горе и Историјског друштва НР Црне Горе (касније Друштва историчара Црне Горе), што се сачувало до данас.

Записи су у своме вијеку имали двије редакције у два периода излагања, док су *Историјски записи* излазили непрекидно, а до данас су промијенили 12 главних и одговорних уредника. Одговорни уредници су били: *Јагош Јовановић* (1948–1956), *др Андрија Лаиновић* (1957–1958), *др Мирчета Ђуровић* (1959–1962), *др Ђоко Пејовић* (1963–1966), *др Радоман Јовановић* (1967–1974), *др Јован Р. Бојовић* (1975–1979), *др Ђуро Вујовић* (1979–1983), *др Јован Р. Бојовић* (1983–1993), *др Зоран Лакић* (1994–1998), *др Радослав Распоповић* (1998–2001). Од 2002. године главни уредник *Историјских записа* је *др Ђорђе Борозан*, а одговорни уредник *др Божидар Шекуларац*. Од 2006. главни и одговорни уредник је *др Ђорђе Борозан*.

Значајну новину у саставу редакције од 1998. до данас представља њено проширивање, поред чланова из Црне Горе, члановима из иностранства. Тиме је редакција *Историјских записа* добила међународни карактер, мада је и до тада овај гласник био врло познат и цијењен у научним круговима у свијету.

Овај текст је покушај да се часопис представи нешто другачије, кроз рад његових уредника (главних и одговорних), редакција и свих оних који су доприносили његовом угледу и квалитету.

Уредници и редакције, у складу са духом времена и приликама у којима су радили, давали су свој печат и *Записима* и *Историјским записима*, тако да њихови мандатни периоди представљају посебне фазе и граничнике у историјату ових гласила.

Аутор је настојао да каже оно што је чињенично најбитније, без изрицања било каквих судова.

Пошто је вријеме недјељиво, желио је да, поводом јубилеја: осамдесетогодишњице покретања *Записа* и шездесетогодишњице *Историјских записа*, све буде наједно и заједно – *sub specie aeternitas*.

I

ЗАПИСИ ЧАСОПИС ЗА НАУКУ И КЊИЖЕВНОСТ

ПЕРИОД ОД 1. ЈУЛА 1927. ДО АПРИЛА 1933.

Уредник: Душан Вуксан

Уређивачки одбор: Илија Зорић, Радосав Меденица, Милан Вукићевић, Видо Латковић

Записи су излазили у мјесечним свескама од јула 1927. до априла 1933. Од маја 1933 до јуна 1935. дошло је до привременог прекида у излажењу часописа.

Ишаили бројеви:

- год. 1 (1927) књ. I, св. 1–6.
- год. 2 (1928) књ. II, св. 1–6;
књ. III, св. 1–6.
- год. 3 (1929) књ. I, св. 1–6;
књ. V, св. 1–6.
- год. 4 (1930) књ. VI, св. 1–6;
књ. VII, св. 1–6.
- год. 5 (1931) књ. VIII, св.
1–6; књ. IX св. 1–6.
- год. 6 (1932) књ. X, св. 1–6;
књ. XI, св. 1–6.
- год. 7 (1933) књ. XII, св. 1–4.

Први број *Записа* из 1927. године

Од јула 1930. до маја 1932. Душан Вуксан је уредник и одговорни уредник часописа. Свеске за јун и јул уредили су Д. Вуксан, М. Зорић, Р. Меденица и Видо Латковић, који је и одговорни уредник. Затим

је дошло до промјене у уредништву часописа: Видо Латковић, Милан Вукићевић и Радосав Меденица престали су да буду чланови редакције, док су Душан Вуксан и Илија Зорић наставили да га уређују. Од августа 1932. до априла 1933. године власници и уредници су Д. Вуксан и Илија Зорић.

До септембра 1927. часопис је штампан у Бокешкој штампарији у Котору; после тога, до априла 1929. штампарија није навођена, а надале до краја излажења (1941) гласило је штампано у штампарији Зетске бановине „Обод“ на Цетињу.

Записи излазе сваког мјесеца у свескама од 4 табака (64 стране) велике осмине. Формат 23 x 15 см, повез броширан, боја корица сиво-маслинаста или плава. Нумерација је ишла у континуитету из броја у број у оквиру *књиге*. Свака свеска је имала свој садржај, а свака књига сумарни.

Петогодишњица *Записа* обиљежена је у св. 1, књ. X (1932, стр. 1–6).

Душан Д. Вуксан, покретач и уредник часописа *Записи* (3. јул 1881. у личком селу Медак – Београд 24. XII 1944). Студирао у Загребу славистику и класичну филозофију.

У Краљевину Црну Гору је, после краћег службовања у Бјеловару, дошао 1910. за наставника Државне гимназије на Цетињу. Црна Гора је постала његова друга домовина: за њу је везан цијели његов стваралачки вијек, оженио се одивом Петровића, провео најбоље године свога живота и рада.

Послије слома Црне Горе, иако „извањац“, упорно је радио и спасавао што се спасити могло. Захваљујући управо њему сачуване су и публиковане важне тапије Црне Горе и црногорског народа.

У периоду од 1910. до 1913. у Цетињској гимназији био је не само професор матерњег и латинског језика него и први плаћени државни средњошколски библиотекар, који је први извршио каталогизацију књижног фонда гимназијске библиотеке. У томе периоду био је и предавач на Војној школи на Цетињу, а предано је учествовао у културном животу старе црногорске пријестонице.

Душан Д. Вуксан

Пошто је Црна Гора ослободила Метохију и тамо успоставила своју власт, Вуксан је 1913. постављен прво за професора а затим за в.д. директора Велике државне гимназије у Пећи (до 1915). У истој школи радио је од 1918. до 1921, у држави СХС, али је већ 1921. пензионисан у 40. години живота. По пензионисању је изабран за народног посланика у Конституанти. Ипак, нови режим га је 1923. реактивирао и поставио за директора школа у Беранама, прво гимназије а затим учитељске. У јуну 1924. премјештен је на Цетиње и постављен на дужност просвјетног инспектора Зетске области, а 1926. за директора Велике државне гимназије на Цетињу.

Година 1926. је важна не само за Вуксанов живот и рад него и за Црну Гору, јер је тада овај неуморни прегалац и њен пријатељ постављен за в.д. директора тек основаног *Државног музеја*.

Од тада се па све до 1932. посветио сређивању Дворског архива и библиотеке, и, посебно, публикавању архивске грађе.

Д. Вуксан је свој научни рад започео са темама из књижевне историје, у књижевном часопису *Дан*, који је излазио 1911. и 1912. Године 1925. покренуо је часопис књижевно – научног карактера *Ловћенски одјек*, који се угасио послје 12 бројева, што је доживио врло болно.

Иако је у то вријеме Црна Гора личила на „духовну пустињу“ Душан Вуксан се није обесхрабрио него је покренуо нови часопис, *Записе* (1. јула 1927), чији углед је стално растао и изван Црне Горе, а његов значај и улога су данас неспорни. Вуксан је био уредник и најревноснији сарадник новог гласила.

Истина, и *Записи* су имали мањи прекид у свом излажењу (1933–1935). И поред свих сметњи и непријатности које му је режимска власт приређивала, као и увијек надобудни појединци који је прате, Душан Вуксан је подстакао идеју и покренуо активности за оснивање Друштва за проучавање историје Црне Горе, са сједиштем на Цетињу. Оснивачка скупштина Друштва одржано је у априлу 1934. (*Записи* те године нијесу излазили), а 1935. преименовано је у Историјско друштво.

Записи су обновљени 1. јануара 1935. и излазили су до капитулације Краљевине Југославије. Иако је из неких разлога оставио Цетиње, у коме је провео четврт вијека, и даље је остао уредник *Записа* и њихов неуморни сарадник, а није престајао ни његов научно–историјски рад везан за Црну Гору, њено историјско и културно наслеђе. Објављивање архивске грађе и извора, разних исправа и других докумената било је и остало до краја Вуксаново основно научно опредјељење. У одсуству га је замјењивао одговорни уредник *Записа* Ристо Ј. Драгићевић, који је схватао не само значај Вуксанова рада него и величину његове личности. Стога је и касније био и остао Вуксанов досљедни настављач.

Душан Вуксан је под њемачком окупацијом живио у Београду, болестан и тешко оронуо, у великој оскудици и биједи тако да је био принуђен да распрода највреднији дио своје богате библиотеке да би преживио са својом породицом.

Умро је два мјесеца по ослобођењу Београда, у партизанској болници, у 63. години живота.

Његова духовна снага, велико знање, непрекидан и стрпљив рад, резултирали су великим бројем монографских радова (42, рачунајући и књиге које је приредио и сепарате из часописа) затим око 900 разних текстова у периодичним публикацијама (студије, расправе, чланци, прилози, прикази и биљешке).

Од посебних издања издајамо:

Посланице митрополита Петра I, Цетиње 1935; *Споменица Петра II Његоша – Владике Рада 1913–1951*, Цетиње 1926; *Писма Петра II Петровића Његоша*, књ. I, Београд 1940; *Преглед штампе у Црној Гори 1834–1934*, Цетиње 1934; *Попис књига штампаних у Црној Гори од 1484. до 1940 (Цетиње 1940)*.

Постхумно је, на Цетињу (1951), приређен и штампан рукопис његове књиге *Петар I Петровић Његош и његово доба* (у редакцији Риста Ј. Драгићевића); корпус историјских извора *Грађа за историју Црне Горе*, том 1: 1325–1851 / приредили Бранко Павићевић и Маријан Миљић, Подгорица 2006.

Душан Вуксан је, несумњиво, једна од најистакнутијих личности црногорске културе, просвјете и науке у периоду између два свјетска рата. Он је један од утемељивача црногорске критичке грађанске историографије, што је потврдио монографским дјелима, студијама, чланцима и мањим текстовима и, надам се, систематским сакупљањем, одабирањем, истраживањем и објављивањем архивске грађе и непознатих извора, незаобилазних у изучавању прошлости Црне Горе, просвјете и образовања, живота и обичаја, развоја правне и економске мисли – црногорске државе и народа. Био је изузетан човјек – стваралац, истраживач и научник великог знања, широког интересовања и афинитета. Радио је на многим пословима и био на одговорним дужностима: у просвјети – наставник, професор и државни надзорник; – у култури – библиотекар, музеолог, архивиста, библиограф, покретач и уредник часописа. Истраживачким радом бавио се на пољу историографије, помоћних историјских наука и других дисциплина. Био је стваралац ренесансног духа, енциклопедиста. На жалост, његово дјело није обнављано и критички свестрано проучено, научно истражено и оцијењено, нити је добило монографију коју заслужује, нити он икакво обиљежје адекватно значају његовог дјела и мјесту које му припада у нашој култури и науци.

ЗАПИСИ ГЛАСНИК ЦЕТИЊСКОГ ИСТОРИЈСКОГ ДРУШТВА

ПЕРИОД 1935–1941.

Друга серија *Записа* излази од јануара 1935. до априла 1941. године. Издавач је Цетињско историјско друштво.

Изашли бројеви:

- год. 8 (1935) књ. XIII, св. 1–6; књ. XIV, св. 1–6.
 год. 9 (1936) књ. XV, св. 1–6; књ. XVI, св. 1–6.
 год. 10 (1937) књ. XVII, св. 1–6; књ. XVIII, св. 1–6.
 год. 11 (1938) књ. XIX, св. 1–6; књ. XX, св. 1–6.
 год. 12 (1939) књ. XXI, св. 1–6; књ. XXII, св. 1–6.
 год. 13 (1940) књ. XXIII, св. 1–6; књ. XXIV, св. 1–6.
 год. 14 (1941) књ. XXV, св. 1–4.

Од јануара 1935. до краја излажења уредник је Душан Вуксан, а одговорни уредник Ристо Ј. Драгићевић. Власник за Цетињско историјско друштво је др Милорад Шошкић до јула 1938. Од августа 1938. до краја излажења власник је Цетињско историјско друштво. Претплата је слата унапријед на адресу: Цетињско историјско друштво – Цетиње. Годишња претплата је износила за Југославију 100 динара, а за иностранство 130 динара. Рукописи су стизали на адресу: Уредништву *Записа*, Цетиње.

Часопис је у обје серије практиковао да у новој свесци објављује *исправке* штампарских и других грешака из претходне свеске.

Након Другог свјетског рата, 1948. године, овај реномирани часопис је обновљен под називом *Историјски записи* и у континуитету излази и данас, након 80 односно 60 година.

Записи из 1935. године

Ристо Ј. Драгићевић, одговорни уредник (19. августа 1901, Потпеће – општина Подгорица – 15. децембар 1980, Цетиње) Основну школу је завршио на Цетињу шк. 1911/1912, а гимназију (с прекидом због аустријске окупације) шк. 1921/1922. На Филозофском факултету у Београду дипломирао је на групи за историју 1928. године. Као студент провео је годину дана у Варшави (1926–1927) гдје је на Филозофском факултету слушао предавања из опште историје, књижевности и етнологије. У међуратном периоду радио је као професор средњих школа на Цетињу (гимназије, богословије и учитељске). Од 1937. ради у Државном музеју на Цетињу. Послије Другог

Ристо Ј. Драгићевић

свјетског рата наставио је да ради у истој установи (све до пензионисања 1965) обављајући разне дужности (библиотекар, руководилац Библиотеке и архивског одјељења и директора Музеја). Стекао је стручна звања – музеолог и виши архивиста и научна – научни сарадник и савјетник.

Ристо Ј. Драгићевић је био међу цетињским интелектуалцима који су са Душаном Вуксаном учествовали у оснивању *Друштва за проучавање историје Црне Горе* на Цетињу (1934), убрзо преименованог у *Историјско друштво* (1935). То интелектуално језгро обновило је 1935. часопис *Записи*, који је имао мањи прекид у излажењу. Друга серија *Записа* је излазила до априла 1941. године. Обје серије су изашле у 148 бројева, на скоро 10.000 страница.

Пошто је Д. Вуксан у августу 1936. напустио Цетиње и за стално се преселио у Београд, у одсуству га је замјењивао одговорни уредник *Записа* Ристо Ј. Драгићевић.

Ристо Драгићевић је још као студент скренуо на себе пажњу награђеним радом о црногорским гувернадурима (1926), објављеним у зборнику Професорског друштва *Цетиње и Црна Гора* (Београд 1927, стр. 96–116). Од тада па наредних пет деценија бавио се научно–истраживачким радом.

Његово изучавање прошлости Црне Горе креће се у распону од средњег вијека до новијег доба (половина 20. в.). Поред монографских издања, написао је велики број студија, расправа, чланака и прилога из политичке и културне историје, здравства и санитета, етнографије

и фолклористике, правне историје, дипломатије, увођења телеграфског саобраћаја. Проф. Драгићевић је дао значајан допринос и помоћним историјским дисциплинама.

Његова библиографија биљежи преко пет стотина библиографских јединица. Она одражава сву разноврсност интересовања и тематску разуђеност научног опуса професора Драгићевића.

Највише захваљујући њему као досљедном Вуксанову настављачу, новопокренути часопис, након Другог свјетског рата, као орган Историјског друштва НР Црне Горе појавио се 1948. под именом *Историјски записи*. Поред тога Р. Драгићевић је учествовао у оснивању и раду Историјског друштва НР Црне Горе и у оснивању Института за проучавање историје црногорског народа (3. јула 1948), данас Историјског института Црне Горе.

Своје радове је објављивао у више сталних и повремених публикација, углавном у Црној Гори. Само у *Записима* и *Историјским записима* објављена је скоро половина његових радова. Од 1948. до 1959. био је стално у уредништву овога потоњег гласила, а био је један од уредника у више значајних, углавном јубиларних публикација, члан редакције неколико угледних часописа и посебно *Редакције* за вишетомну *Историју Црне Горе* (1967–1975).

Познаваоци научног рада и цијелог опуса Р. Драгићевића су, поред његове обдарености, марљивости и систематичности, истicali студиозност, методичност, објективност, тачност и досљедност његових текстова. Р. Драгићевић је допринио рашчишћавању низа спорних питања у црногорској историографији, а посебно питању битке на Цареву лазу, доказујући да се она стварно одиграла и оспорио тврдње неких историчара о наводном „тајном уговору“ Црне Горе са Аустријом (који је тобоже датиран у Бечу 12. јуна 1907. године и који су наводно потписали аустријски цар и црногорски књаз, што је касније, нарочито у току Првог свјетског рата, Црној Гори нанијело много штете, као и њеном угледу код савезника). Тај фамозни и по злу јединствени фалсификат проф. Р. Ј. Драгићевић је документовано разобличио својом књигом „*Тајни уговор“ Црне Горе с Аустријом*, Цетиње 1968. По њој је Редакција „*Велике совјетске енциклопедије* у трећем издању избацила раније текстове о „тајном уговору“ (том 18, стр. 5 и том 29, стр. 93).

Ристо Драгићевић је дао велики допринос његошологији бројним радовима о Петру II Петровићу Његошу, расправама о *Горском вијенцу*. Издање овога дјела које је он приредио сматра се једним од најтемељнијих, са најпотпунијим коментаром.

Поред научних радова он је приредио и објавио врло драгоцјену архивску грађу. Музејско и архивско наслеђе чувао је од отуђења, али

је и указивао на разношење и страдање црногорске културне баштине, упозоравао на разне злоупотребе и слабу заштићеност.

За допринос црногорској науци и култури проф. Р. Драгићевић је добио бројна признања и одликовања: Награду Предсједништва Владе НР Црне Горе (1948), Награду Владе НРЦГ (1950), Награду Предсједништва Народне скупштине СРЦГ ((1956), Тринаестојулску награду Скупштине СРЦГ (1967) и Награду Скупштине општине Цетиње поводом Дана ослобођења – 13. новембра 1969, Златни знак, признање Црвеног крста Југославије (1974). Добио је такође јубиларну медаљу са дипломом Савеза друштава конзерватора Југославије (1975), Плакету Скупштине Црвеног крста Југославије (1980), Повелу Туристичког савеза СРЦГ (1974) итд. Одличја: Орден рада II реда (1955), Орден заслуга за народ са сребрним зрацима (1964), Орден рада са црвеном заставом (1976).

Млађим генерацијама, нарочито историчарима, био је узор не само својом поузданом писаном ријечју већ и ријетком етичношћу.

Од посебних издања радова Р. Драгићевића издвајамо:

*Архивски подаци о лицима „Горског вијенца“, Цетиње 1948; Васојевићи и Цетиње 1863. године, Цетиње 1939; Гувернадуре у Црној Гори (1717–1830), Цетиње 1940; Канонизација црногорског митрополита Петра I Петровића – Његоша, Сарајево 1935; Људске жртве. Етнографско – историјска студија, Цетиње 1930; Малисорске буне 1910. и 1911. године, Цетиње 1940; Подгорички покољ 1874. године и његове посљедице, Цетиње 1937; Почеци савременог наоружања и организације црногорске војске, Цетиње 1939; Прва аудијенција црногорских емисара код султана, Цетиње 1939; Санитетска служба у Црној Гори 1890–1916, 1972; Сок и сојбина, Цетиње 1938; Уговор Свете столице с Књажевином Црном Гором 1886. године, Цетиње 1940; Уређење телеграфског саобраћаја у Црној Гори, Цетиње 1938; Хрват–баша, Цетиње 1939; Чланица о Његошу, Цетиње 1949. Осим овог посљедњег рада (223 стр.), сви остали су мањег обима и прештампани су из *Записа* или *Историјских записа*.*

Од чланака, студија и прилога из науке наводимо оне из историје и етнологије:

Везе Зете – Црне Горе са јадранским приморјем, Записи, 1935, књ. XIII, св. 3, 4, 5; *Митрополит Петар I и мирење крвне освете*, Записи, 1935, књ. XIV, св. 5, 6; *Прилог историји санитета у Црној Гори*, Записи, 1941, књ. XXVI, св. 2, 3, 4, 5; *Историјски записи*, 1948, књ. I, св. 1–2, 3–4; *Његошево укидање гувернадурства*, Историјски записи, 1949, књ. III, св. 1–2; 3–4; *Тестамент Петра I*, Историјски записи, 1949, књ. III, св. 5–6; *Дјевојачки институт на Цетињу*, Историјски записи, 1949,

књ. IV, св. 4–6; 1950, књ. 5, св. 1; *Црногорске штампарије (1493–1918)*, Историјски записи 1956, књ. XII, св. 1–2, стр. 1–41, XVI табли; *Државни музеј на Цетињу 1896–1956*, Историјски записи, 1957, књ. XIII, св. 1–2, стр. 61–98, итд.

Овом приликом не можемо, због ограничености простора, навести чак ни значајније текстове из његошологије и књижевности, приказе и биљешке, нити публиковану архивску грађу, преводе и др.

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ

ПЕРИОД 1948–1953.

Часопис је природни наставак *Записа* и под насловом *Историјски записи* излази од јануара 1948. године све до данас.

Историјски записи су покренути као орган Историјског друштва НР Црне Горе. Од 1953. до 1958. гласило су Историјског института НР Црне Горе, а од 1959. Историјског института НР Црне Горе и Друштва историчара Црне Горе, све до данас. Излазили су на Цетињу до 1959. а од тада у Титограду (Подгорици).

Први одговорни уредник часописа био је **Јагош Јовановић** од 1948. до 1956. године.

Под његовим уредништвом изашли су бројеви:

год. 1 (1948), књ. I, св. 1–6; књ. II, св. 1–6.

год. 2 (1949), књ. III, св. 1–6; књ. IV, св. 1–6.

год. 3 (1950), књ. V, св. 1–6; књ. VI, св. 7–12.

год. 4 (1951), књ. VII, св. 1–12.

год. 5 (1952), књ. VIII, св. 1–12.

год. 6 (1953), књ. IX, св. 1–2

двоброј

год. 7 (1954), књ. X, св. 1–2

двоброј

год. 8 (1955), књ. XI, св. 1–2

двоброј.

год. 9 (1956), књ. XII, св. 1–2

двоброј.

Историски записи из 1948. године

Први Редакциони одбор: Јагош Јовановић, Ристо Ј. Драгићевић и Јован Ивовић.

Редакциони одбор је 1949. био у саставу: Јагош Јовановић, Ристо Драгићевић и Андрија Лаиновић, а од јула 1951. је проширен: Јагош Јовановић, Јован Ћетковић, Ристо Драгићевић,¹ Андрија Лаиновић, Јевто Миловић и Радован Војиновић. У 1952. изостало је име Радована Војиновића, а у наредној Ј. Ћетковића, умјесто њега у уредништво је ушао Славко Мијушковић.

Историјски записи су почели излазити двомјесечно у свескама од по 7 табака (112 страна), али је тај обим незнатно премашиван. Од 1951. гласило излази тромјесечно, а од 1956. полугодишње. Цијена годишње претплате се мијењала из године у годину.

Ријеч уредништва поводом покретања часописа у бр. 1–2 (1948, стр. 1–2).

Јагош Јовановић, одговорни уредник (3. јул 1912, Веље Брдо крај Подгорице – 12. март 1999. Београд; сахрањен у Подгорици). Основну школу је завршио у Спужу, гимназију учио у Котору, матурирао у Подгорици 1931. Филозофски факултет завршио је у Београду 1935. Радио је као средњошколски професор историје на Трговачкој академији у Подгорици (1937) и Дубровнику (1938–1940), на војној Пјешадијској школи у Београду (1945–1947).

Између два свјетска рата припадао је напредном студентском покрету на Београдском универзитету и лијево оријентисаним интелектуалцима због чега је био хапшен, а 1935.

Јагош Јовановић

¹ У личној заоставштини Риста Ј. Драгићевића налази се писмо одговорном уреднику *Историјских записа* Јагошу Јовановићу, чији текст наводимо: „Пошто се не слажем са начином обраде и публикавањем архивског материјала у појединим чланцима *Историјских записа*, као што је, на примјер, у најновијој свесци чланак „Владичин боравак у Мајинама и постанак Слободијаде“, а немам могућности да редовно одлучујем о избору прилога за часопис, молим да ме, на основи члана 18 Закона о штампи, избришете као члана Редакционог одбора. Цетиње, 6. новембра 1950. г. – Члан 18 Закона о штампи: „... или ко допусти да буде означен као уредник, а нема учешћа у одређивању правца листа или у одлучивању да ли ће неки напис бити објављен или не, казниће се лишењем слободе до 4 мјесеца“. (М. Миљић).

интерниран је у логор у Вишеграду. Љевичарске идеје је пропагирао у подгоричком листу „Зета“. У Комунистичку Партију Југославије примљен је 1940. године.

Кад је капитулирала Краљевина Југославија затекао се у Црној Гори. Био је у ужем кругу организатора устанка у своме крају а у току рата налазио се на различитим политичким дужностима у Народноослободилачком партизанском покрету. Након завршетка рата радио је на војној Пјешадијској школи у Београду (1945–1947). Био је први директор прве високошколске установе у Црној Гори – Више педагошке школе на Цетињу 1947. Исте године изабран је за предсједника Историјског друштва Црне Горе, а годину дана касније (1948) за првог предсједника Научног друштва Народне Републике Црне Горе. Један је од оснивача и првих директора Историјског института Црне Горе (1949–1957). Био је међу оним научним и културним посленицима који су међуратни часопис *Записи* обновили под називом *Историјски записи* и био његов први уредник (1948–1958).

У Савезном извршном вијећу у Београду радио је од 1957..

Утемељивач је црногорске енциклопедистике: од септембра 1950. па до 1965. био је главни уредник *Енциклопедије Југославије* за Црну Гору, за коју је написао већи број одредница, а сарађивао је и на *Војној енциклопедији* и *Поморској енциклопедији*.

Јагош Јовановић се предано бавио историјско–литерарним и публицистичким радом. Поред мањих радова, бројних чланака, огледа и приказа написао је неколико вриједних монографских дјела: *Стварање црногорске државе и развој црногорске националности* (Цетиње 1947), прва послеријатна интегрална историја Црне Горе, *Марко Миљанов – књижевна и историјска студија* (Цетиње 1952), *Двјестопедесетогодишњица веза Боке и Русије*, (Цетиње 1948), *Орао на Јанику* (романсирана биографија револуционара др Вукашина Марковића), (Београд 1963), и историјско–литерарна студија *Никац од Ровина* (Београд 1975); *На висинама чојства* (Титоград 1975). Објавио је велики број чланака и енциклопедијских јединица. Од чланака и прилога издвајамо: *Везе Црне Горе са Русијом од друге половине XVI вијека до данас*; Историјски записи I 3–4, 139–160; 5–6, 248–258; III/3–4, 120–133; IV/1–2, 30–36; *Улога Вукотића и Вучићевића у Црној Гори*. – Историјски записи IV/1951, 7–9, 294–310; *Црна Гора у револуционарној 1948. години*. – Историјски записи, I/1948, 1–2, 3–11; *Извјештај руских љекара о црногорским рањеницима и борбама с Турцима 1876. године*. – Историјски записи XXXII/1979, 3, 77–78.

Као педесетогодишњак је пошао у пензију и, напустивши чиновнички живот и обавезе, посветио се, у миру, научном раду – изучавању

прошлости Црне Горе. Добитник је награде Предсједништва Владе Црне Горе (1948) за научни рад из области историје.

ПЕРИОД 1957–1958.

Часопис је орган Историјског института Народне Републике Црне Горе.

Одговорни уредник: др Андрија Лаиновић, директор Историјског института НР Црне Горе – Цетиње

Редакциони одбор: др Андрија Лаиновић, Ристо Драгићевић, Славко Мијушковић и др Јевто Миловић

Власник и издавач: Историјски институт НР Црне Горе

Штампа: Штампарско издавачко предузеће „Графички завод“ – Титоград

Формат: 24 x 16, броширано, боја корица бијела.

Изашли бројеви:

год. 10 (1957), књ. XIII, св. 1–2 двоброј

год. 11 (1958), књ. XIV, св. 1–2 двоброј

Андрија Лаиновић, одговорни уредник (8. новембар 1903, Грахово – 24. мај 1986, Скопље; сахрањен у Подгорици). Основну школу и гимназију завршио је у Подгорици. На Филозофском факултету Београдског универзитета студирао је историју, упоредну књижевност и француски језик (1923/1924) у Паризу 1924/1925) на Сорбони. Дипломирао је у Београду 1927.

Припадао је напредном, лијево оријентисаном омладинском и студентском покрету.

Тада је почео да сарађује са више листова у Црној Гори и Србији. Од завршетка студија до 1943. године, као професор радио је (и често премјештан због политичких убјеђења) у гимназијама у Подгорици, Ливну, Никшићу, Бијелом Пољу, Беранама...

Андрија Лаиновић

Током рата био је директор гимназија у Бијелом Пољу и Беранама. Послије капитулације Италије балисти су га у Пећи изручили Њемцима, али успијева да побјегне из логора и стигне до Београда, а затим у Лазарево код Зрењанина, у коме је с породицом живјела његова сестра. У Банату је службовао до 1948. године.

Од 1948. до 1956. предаје као професор у Средњој партијској, Медицинској и на Вишој педагошкој школи на Цетињу. Послије тога радио је у Министарству просвјете Црне Горе и постављен за директора Завода за унапређење школства (1956–1957). Основне студије и боравци у Паризу трајно су га везали за француску културу и определијели за изучавање француско – црногорских односа, за превођење француских аутора, историчара и путописаца, које су се бавили прошлошћу Црне Горе, те публиковању докумената и других историјских извора. Докторирао је на Сорбони (1956), одбранивши докторску тезу *Француски политички утицај у Црној Гори од 1853. до 1860.* На мјесто директора Историјског института у Подгорици постављен је 1957. године и ту је функцију вршио само годину дана. У истом том периоду био је одговорни уредник *Историјских записа*.

Крајем 1958. године изабран је за предавача на Филозофском факултету у Скопљу на предмету Историја народа и народности Југославије у новом вијеку, од 1959. као ванредни, а од 1966. као редовни професор. Био је шеф катедре за историју. На Филозофском факултету у Приштини хонорарно је држао предавања. Пензионисан је 1975. године.

Његов научни и истраживачки рад везан је за политичку историју југословенских народа. Посебно се бавио прошлошћу Црне Горе, Србије и Македоније у 19. и почетком 20. вијека.

Сарађивао је у бројним часописима и листовима. Библиографија његових радова премашује 350 јединица. Његови чланци и прилози се, поред политичке историје Црне Горе, односе и на културну прошлост, историју градова, здравства, а бавио се и другим темама.

Као посебна издања издвајају се: *Три Француза у Црној Гори* (1949), *Кратак преглед прошлости Титограда* (1950), друго издање: *Подгорица и Андрија Лаиновић* приредио Бранислав Ковачевић (Подгорица 1995), *Побједа на Граховцу 1858. у списима савременика* (1957), друго издање: *Побједа на Граховцу у списима савременика / са предговором проф. др Бранислава Ковачевића* (Никшић 1998); 3. (репринт) издање под истим насловом (Подгорица 2008). *Студије и огледи из историје дипломатије* /приредио др Ђорђе Н. Лопичић (Београд 2007). – У овој књизи је објављен 51 Лаиновићев рад, те библиографија његових радова и неколико биографских текстова о њему. Наводимо значајније радове који нијесу ушли у поменути зборник. *Питање заштите црно-*

горских поданика у иностранству 1879. године. – Историјски записи V/1952, 1–3, 124–128; *Један прилог историји наше здравствене културе*. – Историјски записи, VI/1953, 1, 291–297; *Неки први подаци о везама између Црне Горе и Русије*. – Историјски записи, VIII/1955, 1–2, 385–389; *Француски конзул у Скадру Ијасент Екер и његова прва посјета Црној Гори*. – Историјски записи; IX/1956, 1–2, 191–196; *Једно Ваџликово гледиште из 1858. г. о независности Црне Горе*. – Историјски записи, X/1951, 1–2, 99–114; *Један црногорско – турски спор 1858. године*. – Историјски записи, XI/1958, 1–2, 354–358; *Нови подаци о Његовом животу и раду: шта је публициста Белфон писао о Његошу у једном француском листу*, Политика (Београд), год. LIX, бр. 17581, (16. IX 1962), стр. 4; *Од старе Рибнице до данашњег Титограда*. – Комуна (Београд), год. XII/1965, бр. 2, стр. 29–31; *Отварање Миркове вароши 1886*, Пobjеда (Титоград), год. XII, бр. 2446 (19. IX 1965), стр. 13; *Неки посмртни обичаји у Подгорици, данашњем Титограду*. – У: Рад XI–ог Конгреса Савеза фолклориста Југославије у Новом Винодолском, 1964. – Загреб, 1966, стр. 397–403; *Француски научник Гијом Лежан о Његошу*, Стварање, год. XXI, бр. 10 (1966), бр. 1173–1177; *Преписка црногорског књаза Данила са двором Наполеона III*, Врањски гласник, књ. VIII (1972), стр. 321–348; *Одлука албанских првака из околине Тузи 1913. године*, Овдје (Титоград), год. IV, бр. 40 (1972), стр. 30. Објављивао је историјске изворе и грађу за историју Црне Горе и Македоније.

А. Лаиновић је одликован Орденом рада III степена и Орденом рада са црвеном заставом.

ПЕРИОД 1959–1962.

Часопис је орган Историјског института НР Црне Горе и Историјског друштва НР Црне Горе.

Одговорни уредник: др Мирчета Ђуровић

Редакциони одбор: Димо Вујовић, Славко Мијушковић, др Нико С. Мартиновић, Ђуро Мрваљевић и др Мирчета Ђуровић.

Историјски записи у овом периоду излазе четири пута годишње. Власник и издавач је Историјски институт НР Црне Горе.

Штампа: Штампарско предузеће „Обод“ – Цетиње.

Изашли су сљедећи бројеви:

год. 12 (1959) књ. XV, св. 1–2; књ. XVI, св. 3–4 двоброј

год. 13 (1960) књ. XVII, св. 1–4.

год. 14 (1961) књ. XVIII, св. 1–4.

год. 15 (1962) књ. XIX, св. 1–4.

Формат: 24 x 16, броширано, боја корица бијела.

Уредништво наводи разлоге који су навели Редакцију да број 2 за 1959. годину буде посвећен искључиво историји Црне Горе XVI и XVII вијека.

Мирчета Ђуровић, одговорни уредник (25. август 1924, Даниловград). Гимназију је завршио на Цетињу (1945), Економски факултет у Београду (1949), постдипломске студије на Институту друштвених наука у Београду (1951), а докторску дисертацију је одбранио на Економском факултету, такође у Београду (1956).

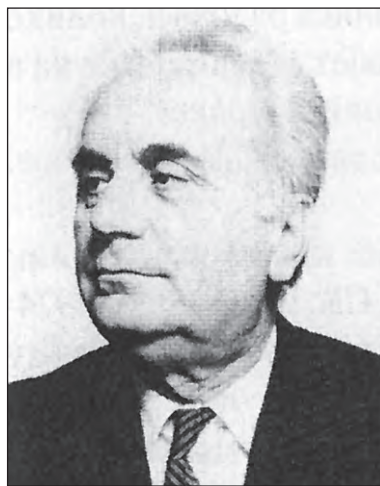
На Историјском институту Црне Горе радио је од 1951. до 1960. као руководилац научног одјељења и уредник часописа *Историјски записи* (1959–1962). У исто вријеме је био ангажован и у Научном друштву Црне Горе.

На новоотвореном Економском факултету у Титограду 1960. изабран је за ванредног професора на предмету Политичка економија и био први декан тога факултета (1960–1964). За редовног професора изабран је 1971. године. Био је први ректор Универзитета Црне Горе (1974–1978). М. Ђуровић је за дописног члана Друштва за науку и умјетност Црне Горе изабран 1973, а за редовног члана Црногорске академије наука и умјетности 1981. године и њен је председник од 1985. до 1989.

Биран је у разне универзитетске и академијске форуме, комисије и друга тијела.

М. Ђуровић се бави научним истраживањима у области привредне историје, економског развоја Црне Горе и другим темама економске теорије и праксе, политичке економије.

Поред *Историјских записа*, уређивао је и *Гласник Одјељења друштвених наука ЦАНУ*, *Универзитет данас*, *Годишњак Економског факултета у Титограду*. Био је у редакцијама више часописа и у редакцијама зборника радова са бројних научних скупова.

Мирчета Ђуровић

У оквиру програма ЦАНУ руководио је макропројектом *Развој производних снага Црне Горе*.

Објавио је велики број прилога у часописима и зборницима радова.

Незаобилазни су његови монографски радови из економске историје Црне Горе:

Трговачки капитал у Црној Гори у другој половини XIX и почетком XX вијека. – Цетиње: Историјски институт НР Црне Горе, 1958; *Новчани заводи у Црној Гори*. – Цетиње: Народна књига, 1959; *О акционарским друштвима у Црној Гори*. – Титоград: Историјски институт НР Црне Горе, 1959; *Црногорске финансије 1860–1915*. – Титоград: Историјски институт НР Црне Горе, 1960; *Промјене у друштвено – економској структури Црне Горе*. – Титоград: Институт за друштвено – економска истраживања, 1964; *Функционална способност средстава за рад радних организација у Црној Гори* Бошко Глушчевић, Мирчета Ђуровић. – Титоград: Институт за друштвено – економска истраживања, 1967; *Политичка економија. Дио II*. – Титоград: Савез социјалистичке омладине Економског факултета, 1970; *Политичка економија. Трећи дио*. – Савремени капитализам. – Титоград: Савез социјалистичке омладине Економског факултета, 1975; *Политичка економија. Дио I*. – Титоград: Савез социјалистичке омладине Економског факултета, 1976; *Изабрана дјела I–III: Трговачки капитал у Црној Гори у другој половини XIX и почетком XX вијека* / Мирчета Ђуровић. – Подгорица : ЦИД : Централна банка Црне Горе, 2008; *Црногорске финансије: 1860–1915* / Мирчета Ђуровић. – Подгорица: ЦИД, Централна банка Црне Горе, 2008; *Студије и чланци* / Мирчета Ђуровић. – Подгорица: ЦИД : Централна банка Црне Горе, 2008.

Остали радови:

Основица и облици зеленашења у Црној Гори и развитак зеленашког капитала у другој половини XIX вијека. – Историјски записи, Цетиње, VI/1953, књ. IX, 2, стр. 429–457; *Испитивање хидропотенцијала и пројектовање хидроенергетских објеката у Црној Гори (1898–1912)*. – Годишњак Економског факултета у Титограду, 1963, 1, стр. 89–106; *Неке карактеристике структуре инвестиционих улагања у Црној Гори*. – Пракса, Титоград 1964, 1, стр. 17–33; *Основне карактеристике социјалне и економске структуре индивидуалног пољопривредног газдинства*. – Пракса, Титоград 1965, 2, стр. 95–116; *Техничко – технолошке основе индустрије у Црној Гори*. – Титоград, Институт за друштвено – економска истраживања, 1968, 22 стр; *Претпоставке самоуправне интеграције друштва*. – [У књизи]: Социјализам и нација, Титоград, Одјељење ЦК СК Црне Горе за информације, Центар за идеолошко – политичко образовање у ЦК СК Црне Горе, 1971, стр.

95–113; *Суперконцентрација капитала у савременом капитализму*. – [У зборнику]: Рикардо, Маркс, Лењин и савремена економска мисао. Поводом јубилеја капиталних дјела Рикарда, Маркса и Лењина. радови са научног скупа, Херцег Нови, 26–28. октобра 1977. – Титоград: Црногорска академија наука и умјетности 1980. том II, стр. 175–192. (Научни скупови, књ. 6, Одјељење друштвених наука, књ. 2); *Неки проблеми екстра дохотка у систему расподеле самоуправног социјализма*. – [У зборнику]: Проблеми самоуправног система. Поводом 30.годишњице самоуправљања у Југославији. Радови са научног скупа, Херцег Нови, 17–19. септембра 1980. Том I–II. – Титоград: Црногорска академија наука и умјетности, 1982, том II, стр. 393–402. (Научни скупови, књ. 8, Одјељење друштвених наука, књ. 4; *Економска проблематика у дјелима Дима Вујовића / Мирчета Ђуровић*. – У: Научно дјело академика Димитрија Дима Вујовића / уредник Миомир Дашић. – Подгорица : Црногорска академија наука и умјетности, 1994. – (Зборници радова, књ. 6). – стр. 107–120; *Научна мисао академика Бранислава Шошкића / Мирчета Ђуровић*. – У: Гласник одјељења друштвених наука. – књ. 8 (1995), стр. 191–199; *Покушај стварања акционарских друштава у Црној Гори почетком XX вијека*. – Историјски записи, 12/1958, 1–2, 113–132; *Формирање акционарских друштава у Црној Гори почетком XX вијека*. – Историјски записи, 12/1959, 3–4, 79–111.

Обављао је бројне друштвене функције, био је народни посланик и члан највиших партијских органа Савеза комуниста Црне Горе и Југославије.

За свој научни и стручни рад академик Мирчета Ђуровић је добио низ друштвених признања, одликовања и плакета: Орден Републике са сребрним вијенцем, Тринаестојулску награду и Награду *Октоих*.

ПЕРИОД 1963–1966.

Часопис је орган Историјског института и Историјског друштва НР Црне Горе.

Излази четири пута годишње.

Одговорни уредник: др Ђоко Пејовић

Редакциони одбор: др Димо Вујовић, Славко Мијушковић, др Мирчета Ђуровић, Петар И. Ракочевић и др Ђоко Пејовић. Од бр. 4 за 1963. у уредништву је Радоје Пајовић умјесто Петра И. Ракочевића.

Власник и издавач: Историјски институт НР Црне Горе.

Штампа: Издавачко штампарско предузеће „Обод“ – Цетиње.

Изашли бројеви:

год. 16 (1963) књ. XX, св. 1–4.

год. 17 (1964) књ. XXI, св. 1–4.

год. 18 (1965) књ. XXII, св. 1–4.

год. 19 (1966) књ. XXIII, св. 1–4.

Лектори: Александар Ивановић (1963–1965), Вељко Мартиновић (1966).

Формат, корице и боја нијесу мијењани.

Ђорђе Ђоко Д. Пејовић, одговорни уредник (29. октобар 1914, Горњи Цеклин, Цетиње – 28. децембар 1983, Титоград). Основну школу завршио је у родном мјесту, нижу гимназију у Подгорици, а шесторазредну богословију на Цетињу. Потом је уписао Теолошки факултет у Београду и дипломирао у јулу 1940. године.

Иако богослов, спадао је међу напредно оријентисане студенте тога факултета.

У народноослободилачкој борби прво је био у окупаторским затворима, а након капитулације фашистичке Италије у септембру 1943. био је у партизанским јединицама до краја рата, руководећи разним пословима на пољу просвјете и културе.

Од маја 1947. радио је као наставник гимназије у Беранама, а потом као директор Даниловградске гимназије. До краја 1951. био је високи функционер у републичком Синдикату просвјетних радника, потом начелник Савјета за просвјету и културу НР Црне Горе. Професорски испит из историје положио је 1952. године. За директора Архива Црне Горе постављен је 1952. и на том положају остао до 1964. године. Докторирао је на Филозофском факултету у Београду, на Катедри за историју 1961. године. Од 1964. године до одласка у пензију крајем 1980. радио је у Историјском институту Црне Горе у Титограду. Руководио је I одјељењем – (изучавање прошлости Црне Горе до 1918. године). У Институту је поступно стицао научна звања: научни сарадник, виши научни сарадник, научни савјетник.

Ђорђе Д. Пејовић

Учествовао је на конгресима архивиста и историчара Југославије. У периоду од 1963. до 1966. био је одговорни уредник *Историјских записа*, као и члан редакција још неколико угледних часописа, зборника радова и листова. Посебно ваља истаћи да је од 1966. до 1976. био члан Редакције за Историју Црне Горе. Док је био директор Архива НР Црне Горе помогао је да се публикују два капитална пројекта – зборници докумената: *Паиштровске исправе XVI – XVIII вијека (1959)* и *Црногорске исправе XVI – XIX вијека (1964)*. Такође, као члан Редакције *Зборника за историју радничког покрета Црне Горе* допринио је његовом припремању и објављивању.

За дописног члана Друштва за науку и умјетност Црне Горе изабран је 1973, а пошто се оно трансформисало у Црногорску академију наука и умјетности (1976) постао је њен члан, активно учествујући у раду те новоформиране институције. Био је члан Одбора за историјске науке, Одбора за издавање извора за историју Црне Горе, Одбора за етнологију, Одбора за филозофију и социологију и др.

О увијек деликатној теми *крвне освете* организовао је округли сто, као и рад на пројекту о проучавању патријархалних заједница и култура народа и народности Југославије.

Био је активан у струковним удружењима архивиста и историчара, како на републичком тако и на савезном и међудржавном нивоу.

Поред научног и културног рада био је активан и на друштвено–политичком плану, посебно у Савезу комуниста и СУБНОР–у. За активни друштвено – политички ангажман и научни рад добио је неколико високих одличја: Орден заслуга за народ III реда (1955), Орден заслуга за народ са сребрном звијездом (1962), Орден братства и јединства са сребрним вијенцем (1966), и Орденом рада са златним вијенцем (1973).

Добитник је Тринаестојулске награде 1963. године.

Др Ђ. Пејовић се бавио прошлошћу Црне Горе 19. и 20. вијека. Широки је круг тема којима се занимао, почињући са економском историјом, истраживањем рудног богатства Црне Горе, потом феноменом црногорских иселовања, трагајући за њиховим видљивим и скривеним узроцима. Његова биографија обухвата око 150 библиографских јединица. Капитално му је дјело на тему црногорских миграција, у ствари докторска дисертације објављена под насловом *Иселовање Црногораца у XIX вијеку*. Истраживао је, између осталог, и аграрне односе у новоослобођеним крајевима црногорске књажевине, бавио се политичком историјом, просвјетом и културом 19. и 20. вијека, развојем филозофске мисли у Црној Гори итд.

Посебна издања: *Иселовање Црногораца у XIX вијеку*, Титоград 1962; *Сто педесет година развоја просвјете и културе у Црној Гори*

1852–1916, Титоград – Цетиње 1971; *Политика Црне Горе у Затарју и Горњем Полимљу 1878–1912*, Титоград 1973; *Друштвено – филозофски погледи у Црној Гори од почетка XIX до средине XX вијека*, Титоград 1980; *Црна Гора у доба Петра I и Петра II. Оснивање државе и услови њеног развјетка*, Београд 1981; *Просвјетни и културни рад у Црној Гори 1918–1941*, Титоград – Цетиње 1982.

Од прилога, расправа и чланака издвајамо: *Рад на истраживању и експлоатацији руда у Црној Гори*, Историјски записи, Цетиње, VII/1954, књ. X, 2, стр. 382–405; *Насељавање Горњег Колашина и Поља (1879–1886)*, Историјски записи, Титоград, XIV/1961, књ. XVIII, 3, стр. 381–416; *О личности и дјелу Душана Вуксана (поводом двадесетогодишњице смрти)*, Историјски записи, Титоград XVIII/1965, књ. XXII, 1, стр. 121–153; *Насељавање Никшића послје 1878. године.* – Никшић 1969; *Историјски записи (1948–1966)*, Историјски записи, Титоград, XX/1967, књ. XXV, 3, стр. 425–453, *Стварање државе и јачање јединства црногорских и брдских племена (крај XVIII – средина XIX вијека).* – У: Црна Гора, Београд 1976, стр. 217–247.

ПЕРИОД 1967–1974

Часопис је орган Историјског института Друштва историчара СР Црне Горе.

Излази четири пута годишње.

Одговорни уредник: *Радоман Јовановић*

Редакциони одбор: *др Димо Вујовић, Милош Милошевић, Буро Вујовић, Радоје Пајовић и Радоман Јовановић.*

Власник и издавач исти као у претходном периоду, формат и корице, такође и штампарија.

Изашли бројеви:

год. 20 (1967) књ. XXIV, св. 1–4.

год. 21 (1968) књ. XXV, св. 1–4.

год. 22 (1969) књ. XXVI, св. 1–4.

год. 23 (1970) књ. XXVII, св. 1–4.

год. 24 (1971) књ. XXVIII, св. 1–4.

год. 25 (1972) књ. XXIX, св. 1–4.

год. 26 (1973) књ. XXX, св. 1–4.

год. 27 (1974) књ. XXXI, св. 1–4.

Свеска 3 за 1967. посвећена 40–годишњици излагања *Записа*, са библиографијом за тај период; св. 4 за 1967. обиљежена је 50–годишњица Октобарске револуције; св. 2–3 за 1969. публикована је у част 50–годишњице КПЈ; свеска 1–2 и 3–4 за 1971. садржи материјале са научног скупа поводом 30–годишњице Тринаестојулског устанка и револуције у Црној Гори (1941–1945); св. 3–4 за 1973. обиљежила је 25–годишњицу Историјског института Црне Горе.

У овоме периоду уредништво је имало лијеп обичај да даје исправке штампарских грешака у појединим тектовима из претходног броја.

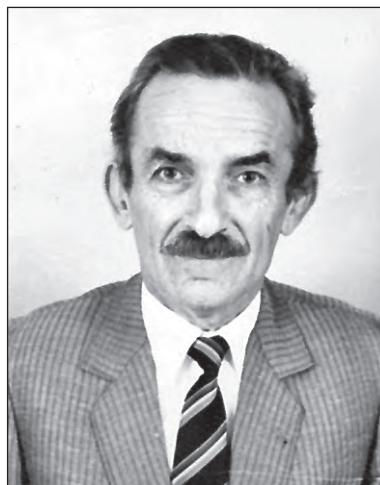
Од 1971. **Редакција** је у саставу: *др Димо Вујовић, др Јован Р. Божовић, др Славко Мијушковић, др Радоје Пајовић и Радман Јовановић*, одговорни уредник.

Радман Јовановић, одговорни уредник (27. јул 1934, Мосори, Даниловград – 7. март 2006, Подгорица). Основну школу је учио у родном мјесту, гимназијско образовање је стицао у Никшићу, Даниловграду и Титограду (Подгорица) гдје је матурирао 1954. године. На Филозофском факултету у Београду студирао је на групи за историју, а дипломирао 1958. и стекао звање професора. Исте године запослио се у Државном архиву на Цетињу, као архивиста. Од јануара 1962. до 1990. радио је у Историјском институту Црне Горе, пролазећи кроз сва звања од асистента до научног савјетника.

Током 1965. и 1966. године боравио је у СССР–у на студијском раду на Историјском факултету Московског државног универзитета „Ломоносов“, користећи тај боравак за истраживања у архивима и библиотекама Москве и Лењинграда (С. Петербурга), трагајући за грађом о црногорско – руским везама од Петра Великог до почетка 20. вијека.

Докторску дисертацију *Политички односи Црне Горе и Србије (1860–1878)* одбранио је на Филозофском факултету у Сарајеву 1972, чиме је стекао докторат историјских наука.

Док је радио у Историјском институту учествовао је на више научних скупова у земљи и иностранству, са рефератима који су увијек били не само научно фундирани већ и надахнути.

Радман Јовановић

Иако млад, изабран је 1967. године за одговорног уредника научног часописа *Историјски записи* и уређивао га је до 1974. године, у два мандатна периода, а касније из два пута био члан Редакције.

Др Р. Јовановић је био врло активан у Друштву историчара Црне Горе, а у његовом руководству налазио се у једном мандатном периоду.

На Филозофском факултету у Никшићу је од 1985. године, у хонорарном односу, биран је за ванредног професора за предмет Историја Црне Горе од средњег вијека до 1918. године. Од 1990. ради у звању ванредног професора на истом факултету до 1. јануара 2001. када је пензионисан.

Др Р. Јовановић је био члан редакција више периодичних публикација и зборника радова, као и неколико посебних издања. Такође, био је члан савјета више научних институција и установа културе, члан домаћих и међународних комисија и комитета, налазио се у органима струковних удружења историчара на југословенском нивоу. Био је члан Научног вијећа Историјског института Црне Горе, а у два мандата члан Наставно – научног вијећа Универзитета Црне Горе. У Црногорској академији наука и умјетности изабран је деведесетих година прошлог вијека за члана Одбора за историјске науке.

Свој допринос је дао просвјети и образовању: учествовао је у писању уџбеника историје за основне школе; на семинарима за наставнике и професоре историје држао је надахнута предавања.

Иако је био научник широког општег и историјског образовања, др Јовановић се првенствено бавио прошлошћу Црне Горе у 19. и у првој половини 20. вијека. Солидно је познавао црногорске, југословенске и руске изворе за историју Црне Горе. С друге стране, иако досљедни сљедбеник критичког метода у историографији, др Р. Јовановић је био ризница традиције, личног и вишестолетног колективног памћења, неисцрпно врело духа, риједак бесједник.

За свој научно – истраживачки рад, научно дјело, наставничку мисију и допринос културном и друштвеном животу одликован је Орденом рада са сребрним вијенцем и Орденом рада са златним вијенцем. Добитник је Тринаестојулске награде.

Научни опус др Радомана Јовановића обухвата преко стотину библиографских јединица различитог садржаја и опсега.

Посебна монографска издања: *Политички односи Црне Горе и Србије (1860–1878)*, Цетиње 1977; *Црна Гора и велике силе (1856–1860)*, Титоград 1983.

Коаутор и сарадник посебних издања: *Црна Гора*, Београд 1976; *Историја српског народа, књ V–I*, Београд 1981; *Црна Гора у међународним односима*, Титоград 1984 (*Le Monténégro dans les relations inte-*

national); *Жене Црне Горе у револуционарном покрету 1918–1945*, Титоград 1969; *Преглед развоја међународноправних односа југословенских земаља*, VII свеска. *Преглед међународних уговора и других аката значајних за међународне односе Црне Горе 1700–1918. године*, Београд – Титоград 1987; *Битка за Црну Гору – Мартинићи и Круси 1796*, Даниловград 1996; *Острог*, Београд 1997.

Чланци, прилози, расправе:

Успостављање руске војне мисије у Црној Гори, Војноисторијски гласник, 1, 1996, стр. 81–87; *Политика Црне Горе према Бокељском устанку 1869. године*, ЈИЧ, бр. 4, Београд 1969, стр. 88–94; *Сукоб утицаја Црне Горе и Србије у Херцеговачком устанку 1875–1876*, Међународни научни скуп поводом 100–годишњице устанка у Босни и Херцеговини, АНБиХ, Сарајево, 1977, књ. II, 55–56; *Став Црне Горе према анексији Босне и Херцеговине*, Историјски записи, 16/1963, 1, 91–121; *Разграничење Црне Горе и Турске 1858. године*, Историјски записи, 19/1966, 2, 189–252, 3, 377–437; *Црна Гора према предаји градова у Србији 1867. године*, Историјски записи, 23/1970, 1–2, 129–139; *Политички односи између Црне Горе и Србије 1866–1868*, Гласник Цетињских музеја, књ. VII, Цетиње 1974, стр. 5–52; *Извршење разграничења Црне Горе и Турске 1859–1860. године*, Историјски записи, 33/1980, 4, 31–53.

ПЕРИОД 1975–1979.

Одговорни уредник: др Јован Р. Бојовић

Редакција: Др Димо Вујовић, мр Миомир Дашић, др Зоран Лакић, др Новак Ражнатовић и др Јован Р. Бојовић.

Сви остали параметри везани за часопис остали су исти као и у претходном периоду.

Изашли бројеви:

год. 28 (48) (1975) књ. XXXII, св. 1–4.

год. 29 (49) (1976) књ. XXXIII, св. 1–4.

год. 30 (50) (1977) књ. XXXVI, св. 1–4.

год. 31 (51) (1978) књ. XXXV, св. 1–2; књ. XXXVI, св. 3; књ. XXXVII, св. 4.

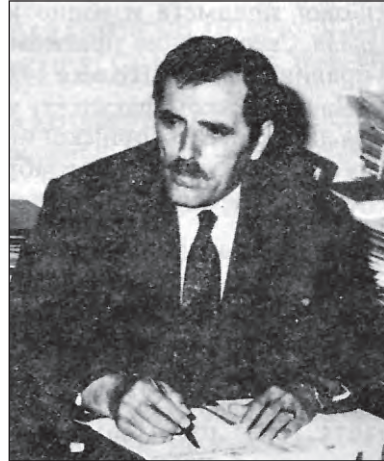
Од св. 1 за 1975. билежи се у заградама и година излажења часописа заједно са *Записима*. Свеска 2 за 1975. посвећена је 30–годишњици побједе над фашизмом, св. 2 за 1977. обиљежена је 40–годишњ-

ица доласка Ј. Броза Тита на чело КПЈ, док је св. 1 за 1977. посвећена 50–годишњици *Записа* и *Историјских записа* и доноси библиографију за период 1967–1977.

Лектор часописа у овом периоду био је Вељко Мартиновић, а преводилац резимеа на француски језик Јелена Малишић.

Штампа: Графичка радна организација „Просвета“, Београд. – Тираж 1200 примјерака.

Јован Р. Бојовић, одговорни уредник (13. новембар 1934, Градина – Шаранци – 12. децембар 1995, Београд; сахрањен у родном мјесту). Основну школу завршио је у Брајковачи (1947), а реалну осморазредну гимназију учио је у Пљевљима, Никшићу, Цетињу и матурирао у Бијелом Пољу (1955). На Групи за историју Филозофског факултета у Београду дипломирао је 1960. Прије завршетка студија (од септембра 1958. до децембра 1960) предавао је историју и латински језик у Пљеваљској гимназији. Крајем 1960. изабран је за асистента у Историјском институту СР Црне Горе у Титограду, гдје је непрекидно радио до краја живота. У Историјском институту је прошао све фазе научног напредовања, постепено стичући научна звања: научни сарадник, виши научни сарадник (1973) и научни савјетник (1981).

Јован Р. Бојовић

Као стипендиста совјетске владе, ради стручног усавршавања и истраживања, боравио је (школске 1967–1968) на Катедри за историју Јужних и Западних Словена Московског државног универзитета „Ломоносов“ и Лењинградског државног универзитета, а као стипендиста француске владе на Катедри за словенска истраживања на Сорбони у Паризу (двје школске године 1973/1974. и 1977/1978).

Докторску дисертацију *Напредни омладински покрет у Црној Гори* одбранио је на Филозофском факултету у Београду (у мају 1969). За директора Историјског института СР Црне Горе биран је у три мандата (први пут средином 1979, други у јуну 1983. и трећи у јуну 1987).

Од априла 1979. до октобра 1983. ванредни је професор на предмету Држава и право на Правном факултету у Титограду, а по позиву је изводио наставу (шк. 1980/81. и 1981/82) на Наставничком факултету у Никшићу.

На Свесавезном правном институту у Москви одбранио је докторат из правних наука (1990) на тему *Законик књаза Данила*. Из области црногорско– француских односа за вријеме Првог свјетског рата прихваћен му је државни докторат на Сорбони у Паризу (1979), али су га болест и друге околности спријечиле да понесе и трећу титулу доктора наука.

Четрнаест година (1975–1978. и 1983–1993) био је одговорни уредник *Историјских записа*.

Др Јован Р. Бојовић је сарађивао на више великих пројеката: „Историја Савеза комуниста Југославије“, „Историја Савеза комуниста Црне Горе“, „Историја народа и народности Југославије“ и др. Такође, био је руководилац више научних пројеката чији је носилац Историјски институт Црне Горе, под његовим дванаестогодишњим руковођењем: *Извори за историју радничког покрета Црне Горе*, *Извори за историју Савеза комуниста Југославије*, учествовао је у раду на једнотомној и вишетојној *Историји СКЈ*, *Енциклопедији Југославије*, *Енциклопедији НОР–а*, те на два пројекта о затворима и логорима у Црној Гори, као и о културно – историјским споменицима Црне Горе итд. Између осталих пројеката којима је руководио посебно треба поменути вишетојну *Историју Црне Горе* и међународни пројекат *Црногорско – руски односи 1711–1918*.

Као директор Института организовао је више од двадесет научних скупова и округлих столова, а сам је учествовао на преко педесет домаћих и међународних научних скупова.

Био је члан редакција неколико угледних црногорских и југословенских часописа и других редакција и тијела на републичком и савезном нивоу. Посебно истичемо да је био члан Редакције *Енциклопедије Црне Горе*, члан Савјета *Црногорске библиографије 1494–1994*, члан Одбора за историјске науке ЦАНУ, председник Одбора за обиљежавање значајних годишњица историјских догађаја и др.

Рецензирао је више рукописа, био рецензент за избор у научна звања, члан комисија за одбрану доктората, као и бројних других одбора и комисија.

Научни опус др Јована Бојовића је обиман и разноврстан. Његова библиографија региструје око 400 јединица. Изучавао је политичку, правну и културну историју Црне Горе и Југославије 19. и 20. вијека, међународне односе а показивао је интересовање и за друге бројне теме. Али, основна његова научна преокупација била је, прије свега, историја револуционарног радничког покрета и Комунистичке партије Црне Горе у времену између два свјетска рата. Поред докторске дисертације, из ове проблематике је објавио више књига и преко 100 научних чланака, расправа и других прилога.

Др Јован Р. Бојовић се занимао за црногорску правну историју 19. вијека, посебно за законодавну дјелатност владике Петра I, књаза Данила, књаза Николе и Валтазара Богишића. Из те области објавио је неколико књига и више научних расправа и чланака. Сви његови научни радови су засновани на богатој и релевантној домаћој и иностраној грађи и изворима.

Посебна издања: *Извори за историју радничког покрета и револуције у Црној Гори 1918–1945*, Титоград 1971; *Напредни омладински покрет у Црној Гори 1918–1941*, Титоград 1976; *Покрајинска конференција КПЈ за Црну Гору 1940. године*, Титоград 1980; *Казивање Николе Ковачевића Старог*, Никшић 1981; *Законик књаза Данила*, Титоград 1982; *Писана дјелатност Комунистичке партије Југославије у Црној Гори 1919–1926*, Титоград 1983; *Подгоричка скупштина 1918. Документи*, Горњи Милановац 1989; *Избјеглице из Албаније у Црну Гору 1991. године*, Титоград 1991; *Љетопис манастира Пива*, Титоград 1992; *Усвајање текста Општег имовинског законика за Књажевину Црну Гору*, Подгорица 1992; *Споменица Историјског института Црне Горе 1948–1988*, Подгорица 1992; *Записници сједница Владе Народне Републике Црне Горе*, Подгорица 1994.

Од бројних чланака, расправа, прилога и приказа у периодичним и монографским публикацијама, издвојићемо само неколико: *Педесет година „Историјских записа“ 1927–1977*, Историјски записи (Титоград) 30/1977, 1, 5–11; *Законодавни рад митрополита Петра I Петровића до доношења Законика 1798. године*, Правни зборник (Титоград) 28/1980, 1–4, 181–232; *Ступање Валтазара Богишића у црногорску службу 1893. године*, Историјски записи, 1985, 1, 65–70; *Попис покретног споменичког фонда Манастира Пива из 1969. године*, Историјски записи, 1986, 4, 85–138.

Др Јован Р. Бојовић је објавио неколико посебних издања у коауторству, а био је уредник око тридесетак посебних издања.

За дугогодишњи предани друштвени ангажман и научни рад добио је више признања и одликовања: Награду ослобођења Титограда (1971), Орден рада са сребрним вијенцем (1971), Орден заслуга за народ са сребрним зрацима (1978), Орден Републике са сребрним зрацима (1987).

Добитник је Тринаестојулске награде за 1987. годину.

ПЕРИОД 1979–1982.

Одговорни уредник: др Ђуро Вујовић

Редакција: др Јован Бојовић, др Томислав Жугић, др Томица Ничевић, др Новица Ракочевић и др Ђуро Вујовић.

Изашли бројеви:

год. 32 (52) (1979) књ. 38, св. 1; књ. 39, св. 2; књ. 40, св. 3; књ. 41, св. 4

год. 33 (53) (1980) књ. 42, св. 1, св. 2, св. 3, св. 4

год. 34 (54) (1981) св. 1, 2, 3–4.

год. 35 (55) (1982) св. 1, 2, 3–4.

Редакција је након обиљежавања годишњица изласка *Записа* и *Историјских записа* усталила праксу да се на прелиминарним страницама наводе подаци о покретању оба гласила, о покретачима, уредницима и периоду њиховог уређивања, као и чињеница да је часопис одликован.

ЗАПИСИ

ЧАСОПИС ЗА НАУКУ И КЊИЖЕВНОСТ

(1927–1933. године)

Уредник Душан Вуксан

ЗАПИСИ

ГЛАСНИК ЦЕТИЊСКОГ ИСТОРИЈСКОГ ДРУШТВА

(1935–1941. године)

Уредник Душан Вуксан, одговорни уредник Ристо

Драгићевић

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ

ОРГАН ИСТОРИЈСКОГ ИНСТИТУТА СР ЦРНЕ ГОРЕ

И ДРУШТВА ИСТОРИЧАРА СР ЦРНЕ ГОРЕ

(од 1948. године)

Одговорни уредници:

Јагош Јовановић 1948–1956, др Андрија Лаиновић 1957–1958, др Мирчета Ђуровић 1959–1962, др Ђоко Пејовић 1963–1966, др Радоман Јовановић 1967–1974, др Јован Р. Бојовић 1975–1979, др Ђуро Вујовић од 1979...

За истакнути допринос изучавању историје и револуционарног радничког покрета у Црној Гори „Историјски записи“ су, поводом педесете годишњице излажења, Указом председника Социјалистичке Републике Југославије Јосипа Броза Тита (бр. 159 од 16. децембра 1977. године) одликовани Орденом заслуга за народ са златном звијездом.

Од 1980. уноси се упоредни наслов на француском и дају резимеа на истом језику. Такође, од 1980. па до данас уноси се међународни број за периодичку и за ово гласило одређен је YU ISSN 0021–2652.

Лектор часописа у овом периоду био је *Вељко Мартиновић*.

Од 1978. па надаље часопис је штампан у штампарији „Просвета“ – Београд.

Ђуро Вујовић, одговорни уредник (17. мај 1925. у Доњем Загарачу – 25. јула 1998. у Подгорици). Основну школу је завршио у родном мјесту, нижу гимназију у Даниловграду, учитељску школу, до рата, на Цетињу, а по рату у Херцег Новом, гдје је дипломирао 1946. године. Ванредно је завршио Вишу педагошку школу на Цетињу (1954). На Групи за историју Филозофског факултета у Сарајеву дипломирао је 1961. године. Докторску дисертацију *Стара Црна Гора у народноослободилачкој борби* одбранио је 1970. у Приштини. Од 1960. до пензионисања 1987. године радио је у

Ђуро Вујовић

Историјском институту Црне Горе, гдје се, након краткотрајног архивског рада, бавио проучавањем историје народноослободилачког рата на црногорском подручју. Прошао је, у Научном сектору, све фазе усавршавања од асистента до научног савјетника (1982). Др Ђ. Вујовић је четири године био одговорни уредник *Историјских записа*, у периоду 1979–1982. Био је члан Друштва историчара Црне Горе.

У биографији Ђура Вујовића незаобилазан је период вријеме пред-ратно када је у полету младости припадао напредном омладинском покрету, као и ратно када је као антифашиста учествовао у рату у народноослободилачком покрету и револуцији од 1941. године. Након повлачења партизанске главнине преко Босне, остао је на терену и дјеловао у илегалу. Убрзо је ухапшен и спроведен у италијанско – четнички затвор у Даниловграду. Послије капитулације Италије радио је на организовању омладине и борио се у партизанским јединицама Ловћенског народноослободилачког одреда. Почетком 1945. примљен је у КПЈ. Послије рата је радио као учитељ, службеник и, након краћег голооточког заточеништва, десет година као наставник историје. Ванредно се школовао из рада и уз рад. Научноистраживачки рад је био његова преокупација. Докторску дисертацију је објавио под нешто измијењаним насловом *Ловћенски НОП и његово подручје у народноослободилачкој борби 1941–1945*. Послије тога настали су његови запажени мањи радови и прилози. Посебно треба истаћи расправе о тзв. „лијевим грешкама“ КПЈ у Црној Гори у току рата.

Осамдесетих година бавио се деликатном темом илегале од средине 1942. до средине 1943. О том периоду, без правих извора, написао је десетак расправа, касније обједињених и публикованих у књизи *Црна Гора у народноослободилачком рату 1941–1945.* (1997).

Послије одласка у пензију др Ђ. Вујовић се бавио организационим развојем КПЈ у Црној Гори 1941–1945. Радови на ту тему уврштени су у претходно наведену књигу, којом је он, као животним дјелом, заокружио свој опус.

Др Вујовић је руководио на више научних пројеката. Био је руководилац пројекта (и један од аутора) *Револуционарни покрет у срезу Даниловград од 1919. до 1940. године*, затим предсједник редакције пројекта *Културно – историјски споменици Црне Горе* (који на жалост није реализован), те руководилац и један од аутора пројекта *Затвори и логори у Црној Гори*. За штампу је редиговао и приредио неколико значајних издања Историјског института. Учествовао је у припреми за штампу зборника радова: *Дурмиторска партизанска република и Револуционарни покрет, народноослободилачки рат и револуција у Боки Которској*. Био је редактор, приређивач и рецензент.

Поред *Историјских записа*, сарађивао је у другим часописима и зборницима радова. Учествовао је на више научних скупова и округлих столова.

Др Ђуро Вујовић је за свој друштвено – политички ангажман и научни рад добио неколико одликовања и признања. Између осталог, одликован је Медаљом за храброст, Орденом рада са сребрним вијенцем и Орденом рада са црвеном заставом. Додијељена му је Награда ослобођења Цетиња (13. новембар) и награда Друштва историчара за животно дјело.

Посебна издања: *Ловћенски НОП одред и његово подручје у народноослободилачкој борби 1941–1945. године*, Цетиње 1976; *Организациони развој Комунистичке партије Југославије у Црној Гори 1941–1945.*, Титоград 1988; *Црна Гора у народноослободилачком рату 1941–1945.*, Подгорица 1997.

Коаутор је и сарадник посебних издања: *Револуционарни покрет у општини Титоград*, Титоград 1975; *Бар под Румијом*, Бар 1984; *Револуционарни покрет у НОР–у у херцеговском крају 1908–1945 (хронологија догађаја)*, Херцег Нови 1984.

Важнији чланци, расправе и прилози: *Пораз четника и сепаратиста у Катунској нахији почетком марта 1944. и криза у квислиншком покрету у Црној Гори*, *Историјски записи*, 1964, 4, 665–716; *Подловћенска Црна Гора у НОБ 1941–1945. године*, *Гласник Цетињских музеја* 1971, 4, 127–165; *Црногорско приморје у доба капитулације Италије*, *Зборник за историју радничког покрета Далмације*, 1975, 3, 517–528;

О елементима грађанског рата у народнослободилачком рату, Историјски записи, 1976, 1, 119–126, итд.

Др Ђ. Вујовић је написао двадесетак кратких биографија као прилоге за двотомни зборник *Народни хероји Југославије*, Београд 1975.

ПЕРИОД 1983–1993.

Одговорни уредник: др Јован Р. Бојовић

Редакција: др Јован Р. Бојовић, др Радман Јовановић, мр Марица Маловић–Ђукић, др Радоје Пајовић и др Новица Ракочевић.

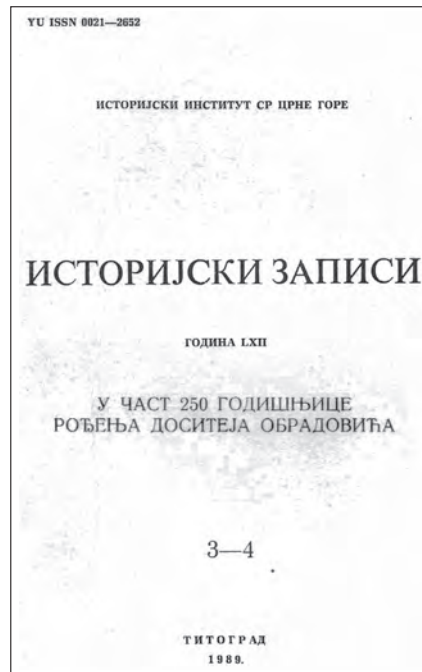
Од бр. 1–2 за 1983. бира се секретар Редакције. У овоме периоду то је био Милан Бајовић.

На почетку четвороброја за 1992. у ријечи уредника наведене су финансијске тешкоће у излажењу часописа, док се у уводнику четвороброја за 1993. истичу тешкоће да се часопис одржи.

Завршавајући четрнаестогодишње уређивање *Историјских записи* уредник захваљује многобројним сарадницима из Црне Горе, Југославије и иностранства, рецензентима рукописа, члановима Редакције, дугогодишњем лектору Вељку Мартиновићу, преводиоцу резимеа на француски језик Јелени Малишић и свима који су помагали да часопис излази и да долази до читалаца.

Изашли су сљедећи бројеви:

- Година 36 (1983) св. 1–2; 3–4.
- год. 37 (57) (1984) св. 1–2, 3–4.
- год. 38 (58) (1985) св. 1–2, 3–4.
- год. 39 (59) (1986) св. 1–2, 3–4.
- год. 40 (60) (1987) св. 1, 1–2, 4.
- год. 41 (61) (1988) св. 1–2, 3–4.
- год. 42 (62) (1989) св. 1–2, 3–4.
- год. 43 (63) (1990) св. 1–2, 3–4.
- год. 44 (64) (1991) св. 1–2, 3–4.
- год. 45 (65) (1992) св. 1–2, 3–4.
- год. 46 (66) (1993) св. 1–4.

Историјски записи из
1989. године

Број 1 за 1987. је *јубиларни*: њиме је обиљежена седамдесетогодишњица покретања часописа *Записи* (1. јул 1927).

Број 2 за исту годину посвећен је 200–годишњици од рођења Вука Стеф. Карацића.

У бр. 1–2 (1989, стр. 253–255) објављене су штампарске исправке које се односе на поједине радове из бр. 4/1987, бр. 3/1986. и бр. 2–3 1987.

Од 1991. **Редакција** је била у саставу: *др Јован Р. Бојовић*, одговорни уредник, *др Зоран Лакић*, *др Радоје Пајовић*, *др Новица Ракочевић* и *др Жарко Шћепановић*.

Редакција до краја мандата није имала секретара.

Часопис је од 1983. до броја 2–3 за 1987. штампан у „Просвети“ – Београд, а од тада до 1989. у „Побједи“ – ООУР Графичка дјелатност, од 1990. до 1993. *И. Записе* штампа „Стручна књига“ – Београд.

ПЕРИОД 1994–1998.

Часопис је орган Историјског института и Друштва историчара Црне Горе.

Одговорни уредник: *Зоран Лакић*.

Редакција: *Зоран Лакић*, *Бранислав Ковачевић*, *Божидар Шекуларац*, *Радоман Јовановић*, *Шербо Растодер*, *Момчило Пејовић* и *Драгана Радојичић*.

Секретар Редакције: *Рајко Чађеновић*.

У формулацији текста да је часопис одликован изостављено је име Јосипа Броза Тита:

За истакнути допринос изучавању историје, „Историјски записи“ су, поводом педесете годишњице излажења, 1977. године одликовани Орденом заслуга за народ са златном звијездом. Такође, од ове године наводи се податак:

Рјешењем Министарства културе бр. 03–963/2 од 27. јуна 1977. године часопис „Историјски записи“ ослобођен је општег пореза на промет производа.

Послије неког времена часопис поново излази четири пута годишње.

У бр. 1–2 за 1994. годину у уводној ријечи Редакција је изложила елементе своје уређивачке политике за четворогодишњи период.

Изостављена је нумерација годишта која се односи на *Записе*.

Изашли су бројеви:

год. 47 (1994) 1–2, 3–4.

год. 48 (1995) 1, 2, 3, 4.

год. 49 (1996) 1, 2, 3, 4.

год. 50 (1997) 1, 2, 3, 4.

У бр. 3–4 (1994, стр. 5–6) изложена је уређивачка политика нове Редакције за наредни четворогодишњи период.

Измијењан је имиџ часописа.

За ново ликовно рјешење корица узет је детаљ из *Октоиха*, прве штампане књиге на словенском југу 1494. године. Боја корица је златно–жута (*бакарна*), повез броширан, формат 23,5 x 16 см.

Бројеви за 1994. штампани у Штампарии „Обод“ – Цетиње, за 1995. у Штампарии „Коле“ – Никшић, за 1996. у Штампарии „Слово“ – Краљево, а бр. 1. за 1997. у Штампарии „Покрет“ – Подгорица, а наредни бројеви (2, 3 и 4) у Штампарии „Обод“ – Цетиње.

Лектор бројева за 1994. и бројева 1 и 2 за 1995. био је *Вељко Мартиновић*, а од бр. 3 за 1995. до бр. 4 за 1996. *Маријан Миљић*. Број 1 за 1997. лекторисао је *Владета Цвијовић*, а бројеве 2, 3 и 4 *Јасмина Ђорђевић*.

Зоран Лакић, одговорни уредник (31. октобар 1933. Доња Бијела код Шавника). Основно школско образовање завршио је у Даниловграду, гимназију у Никшићу 1952. године. На Групи за историју Филозофског факултета у Београду дипломирао је 1956, а докторску дисертацију *Народна власт у Црној Гори 1941–1945.* одбранио је на истом факултету 1974. године.

Радну каријеру је започео у Архиву Централног комитета Савеза комуниста Црне Горе до његовог припајања Историјском институту (1959), а тиме постаје и члан те научне установе. Неко вријеме радио је у Секретаријату за образовање, науку и културу Црне Горе, па поново у Историјском институту. Потом је, након хонорарног ангажмана за пре-

Историјски записи из 1994. године

Зоран Лакић

Др Лакић је био уредник *Округлог стола* – научне трибине Историјског института, од 1983. до 1991. године, а *Историјске записе* је уређивао у периоду од 1994. до 1998. године. Био је и члан редакција више угледних југословенских часописа за историју. За ванредног члана Црногорске академије наука и умјетности изабран је 19. XI 1993. а за редовног 8. XII 2000. године.

Био је члан више одбора и комисија, члан и предсједник комисије за одбрану магистарских и докторских радова, члан и функционер разних републичких, универзитетских и академијских органа.

Био је предсједник Друштва историчара Црне Горе, предсједник Југословенске лиге за мир, независност и равноправност народа.

Стекао је највише универзитетско звање *doctor emeritus*.

У Црногорској академији наука и умјетности секретар је Одјељења друштвених наука у другом мандату и члан Предсједништва академије. Осим тога, уредник је групе за историју *Енциклопедије Црне Горе*.

Научна интересовања З. Лакића односе се на историју од краја 18. вијека до савремених дана. Његов опус обухвата око 1000 библиографских јединица, од којих око двадесетак посебних издања, преко 200 расправа и чланака, скоро толико приказа, критика и других текстова. Један је од превођенијих наших историчара у иностранству.

Др Лакић је добитник више награда: Награде младих Подгорице, Четворојулске награде за остварења у области науке (1962), Награде *Октоих*, те међународних признања за науку. Изабран је за личност године 1998. на приједлог Библиографског института у Њујорку. Од Универзитета у Кембриџу добио је слично признање 2000. године.

давача на Вишој педагошкој академији у Никшићу, када је она прерасла у Филозофски факултет изабран за редовног професора за предмет Историја народа Југославије и радио све до пензионисања (31. XII 2000). Био је шеф Одсека за историју и географију на истом факултету у два мандата, а хонорарно је предавао и на постдипломским студијама на Универзитету у Приштини.

По позиву је боравио у више универзитетских центара у земљи и иностранству. Учествовао је на бројним научним скуповима у земљи и иностранству.

Др Лакић је био уредник *Округлог*

Добио је неколико одличја: Медаљу младих Алжира (1965), Орден рада са сребрним и златним вијенцем, Златну плакету Црвеног крста Југославије, Сребрну плакету ЈНА и Златну медаљу Библиографског института у Њујорку.

Посебна издања: самостално – *Земаљско антифашистичко вијеће народног ослобођења (ЗАВНО) Црне Горе и Боке (1963); Записи о револуцији (1971); Црногорска антифашистичка скупштина (ЦАСНО). Збирка докумената (1975); Историјски развој КПЈ СКЈ 1919–1979 (1980); Народна власт у Црној Гори 1941–1945, (1981); Партизанска аутономија Санџака 1943–1945. (1992); Историја и историографија (1992. и 1997); Огледи из историје Југославије (1999); Огледи из историје Југославије, 1999; Црногорске историјске теме, 2001; Црногорски ратни парламент 1941–1945, (2003); Вријеме политика, наука, 2005; Дијалог у историографији (2008).*

У коауторству – *Жене Црне Горе у револуционарном покрету 1919–1945 (заједно са Б. Ђуровић и Б. Вуковић), 1960; Народноослободилачка борба у Црној Гори 1941–1945 (са Р. Пајовићем и Г. Вукмановићем), 1963; Жене у револуционарном покрету 1918–1945 (заједно са Ј. Бојовићем, Р. Ивановићем, Р. Пајовићем и С. Станишићем), 1969; Црвени крст Црне Горе 1875–1975 (заједно са Р. Драгићевићем, Д. Живковићем и Б. Вуковићем), 1980; Црвени крст Црне Горе 1944–1945 (заједно са Б. Вуковићем), 1984; Битка за црну Гору – Бој на Мартинићима 1796 (заједно са Р. Јовановићем), 1996.*

ПЕРИОД 1998–2001.

Одговорни уредник: *Радослав Распоповић*

Редакција: *Jan–Paul Bled (Француска), Андреј Николаевич Сахаров (Русија), Gabriell Schubert (Њемачка), Arduino Angelli (Италија), John D. Treadway (САД), Милорад Екмечић, Сима Ђурковић, Миомир Дашић, Бранислав Ковачевић, Радоман Јовановић, Радоје Пајовић, Чедомир Лучић, Бранислав Маровић, Радослав Распоповић, одговорни уредник.*

Секретар Редакције: *Жељко Вујадиновић, па Звездан Фолић (од бр. 1–2 за 2000. закључно са бр. 3–4 за 2001).*

Састав новоизабране Редакције је проширен члановима из Савезне Републике Југославије и иностранства. У уводнику свеске 1–2 за 1998. као информативно – програмском тексту новог уредништва то се

објашњава жељом и настојањем да *Историјски записи* формирањем међународне редакције добију „интернационални карактер“.²

У мандатном периоду ове редакције у току године излазила су по два двоброја.

Формат часописа је 24 x 15 см, корице су пластифициране. Ликовно рјешење корица направио је *Вјекослав Бојат*, престилизовањем рјешења из претходног периода: детаљ из *Октоиха*, прве штампане књиге на словенском југу. Слика је мања и у боји (свијетложута). У овоме периоду лектори су *Владета Цвијовић* за бр. 1/1998, за бр. 2, 3, 4 *Јасмина Ђорђевић* а од 1999. до 2001. *Вељко Мартиновић*. Преводиоци садржаја и резимеа су *Делџфуза Кузњецова* (руски), *Перса Алигрудих* (француски) и *Славица Перовић* (енглески); технички уредник *Жарко Павловић*, унос текста *Соња Шушањ*; тираж 500. На унутрашњој страни пресавијене корице дат је *мали каталог* најновијих издања Историјског института Црне Горе.

² „На сједници Научног вијећа Историјског института одржаној 19. 06. 1998. изабрана је нова Редакција *Историјских записа* у саставу: академик Миомир Дашић, проф. др Бранислав Ковачевић, проф. др Радоман Јовановић, др Радоје Пајовић, др Чедомир Лучић, др Бранислав Маровић и др Радослав Распоповић (главни и одговорни уредник). За секретара Редакције изабран је Жељко Вујадиновић.

На првом састанку нове Редакције прихваћен је предлог да се, као значајна новина за будућу уређивачку праксу, изврши проширивање састава редакционог одбора Часописа избором истакнутих представника научне мисли из земље и иностранства. Став Редакције подржао је Научно вијеће Историјског института, па су, након обављених контаката и позитивних одговора, у састав нове Редакције изабрани још и: редовни чланови Српске академије наука и уметности проф. др Милорад Екмечић и проф. др Сима Ђирковић, Jean Bled професор на Универзитету *Robert Schuman* (Центар за германистику) из Стразбура (Француска); проф. др Андреј Николајевич Сахаров, директор Института за историју Русије и дописни члан Руске академије наука (Русија), проф. др Gabriella Schubert, из Института за славистику са Филозофског факултета Fridrich–Schiller у Јени (Њемачка), проф. др Arduino Agnelli са Филозофског факултета Универзитета у Трсту и проф. др John D. Treadway са Richmond University, из Вирџиније (САД).

Љубазно прихватајући понуду за чланство у Редакцији, познати ствараоци су исказали поштовање према високом научном реномеу *Историјских записа*, који више од седам деценија заузимају истакнуто мјесто у научној периодици Црне Горе и Југославије“. Поред доминантног ослањања на домаће ауторе, нова редакција је истакла програмску одређеност да *Историјске записе*, у духу времена и захтјева савремене историјске науке отвори за сарадњу са страним писцима, знатно више него што је то било у ранијем периоду.

У уводном тексту првог броја ове Редакције речено је:

„Истовремена отвореност ка темама словенске и јужнословенске прошлости, историје Балкана и Медитерана, у најширем временском луку, која ће паралелно тећи, може само да допринесе cjеловитијем сагледавању укупних историјских токова на овим просторима и да утиче на бољу кореспонденцију резултата историографије“... Ријеч редакције. – *Историјски записи*, год. LXXI/1998, бр. 1–2, стр. 7–9.

Изашли бројеви:

год. 71 (1998) бр. 1–2, 3–4.

год. 72 (1999) бр. 1–2, 3–4.

год. 73 (2000) бр. 1–2, 3–4.

год. 74 (2001) бр. 1–2, 3–4.

Двоброј 1–2 за 2000. посвећен је обиљежавању двомиленијумског јубилеја хришћанства, двобројем 1–2 за 2001. обиљежена је стогодишњица смрти војводе Марка Миљанова, а двобројем 3–4 за 2001. годину стопедесетогодишњица од смрти Петра II Петровића Његоша. У садржају часописа у овом периоду заступљене су рубрике: *Јубилеји; Годисњице; Чланци; Прилози; Истраживања; Полемике; Историографија; Прикази и биљешке; Хроника, In memoriam.*

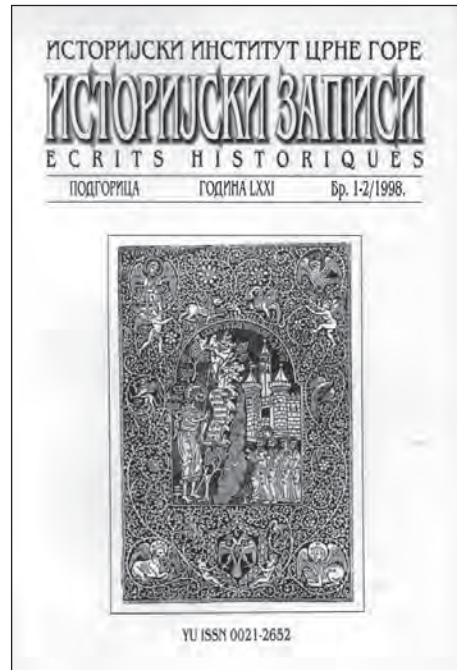
У бр. 3–4 (2001, стр. 345–350) публикован је уредников *Извјештај* о раду редакције *И. записа* за период јун 1998– – јун 2002.

Радослав Распоповић, одговорни уредник (1. децембар 1956. у Пљевљима). Основну школу је учио у мјесту рођења. Гимназију је завршио у Подгорици 1975. Школске 1975/76. уписао се на Правни факултет у Подгорици, на коме је дипломирао 1979.

Постдипломске студије завршио је на Правном факултету у Београду, гдје је 1987. одбранио магистарски рад *Престанак међународноправног континуитета црногорске државе*. Докторску дисертацију под називом: *Дипломатија Црне Горе 1878–1918*. одбранио је 1994. на истом факултету.

Од 21. априла 1980. ради у Историјском институту Црне Горе. Прошао је пут истраживача приправника и вишег истраживача, а затим је биран у научна звања: научни сарадник (1994), виши научни сарадник (1999), а (2005) у звање научни савјетник.

У току 1989. и 1990. др Распоповић је био на шестомјесеној специјализацији на Московском државном универзитету и у Институту

Историјски записи из 1998. године

Радослав Распоповић

организовала четири научна састанка са којих су публиковани материјали у четири посебна зборника, чији је он уредник.

До сада је самостално објавио монографије: *Дипломатија Црне Горе 1711–1918*, Београд 1996; *Руски конзулат у Котору и Црна Гора 1804–1806*, Подгорица 2004; *Црна Гора и Русија. Огледи и есеји*, Подгорица – Београд 2005; *Одговори црногорских судова на министарске наредбе Валтазара Богшишића*, Подгорица 2005; *Нормативне основе монетарног и банкарског система у Црној Гори* (јубиларно издање Централне банке Црне Горе, са преводом на енглески језик), Подгорица 2006; *Стега – најстарији црногорски законски споменик* (фототипско јубиларно издање Министарства правде Владе Црне Горе, на језику оригинала са транскрибованим верзијама на црквенословенски језик и савремено ћирилично писмо и са преводима текстова *Стеге* и *Поговора* (који има карактер научне расправе) на руски, француски и енглески језик, Подгорица 2008.

У коауторству Р. Распоповић се бавио издавањем архивских докумената. Са проф. др Гавром Перазићем приредио је за штампу зборник докумената *Међународни уговори Црне Горе 1878–1918*, Подгорица 1992. Са академиком Бранком Павићевићем публиковао је петотомни зборник докумената са више од 5.000 страница текста, *Црногорски законици 1796–1916. Правни извори и политички акти од значаја за историју државности Црне Горе*, Том I–V, Подгорица 1998. Са Бранком Павићевићем приредио је, такође, *Стегу*, која је као јубиларно издање, поводом 200-годишњице доношења, објављена (1996) у фототипској и

за славистику и балканистику Руске академије наука, на пројекту *Дипломатија Црне Горе 1878–1918*. под руководством ментора проф. др Виктора Георгијевича Карасјова.

У Историјском институту Црне Горе ради на пројектима из области правне, међународноправне и дипломатске историје Црне Горе у XIX и почетком XX вијека.

Од 1998. до 2001. уређивао је часопис *Историјске записе*, вршећи дужност главног и одговорног уредника.

Од 1996. до 2002. руководио је *Редакцијом Округлог стола Историјског института Црне Горе*, која је ор-

транскрибованим верзијама на црквенословенски језик и савремено ћирилично писмо.

Са колегама из Црне Горе и Русије (Института за историју Русије Руске академије наука – РАН) приредио је за штампу двотомну публикацију: *Н.М. Потапов: руски војни агент у Црној Гори*: Том I, *Извештаји рапорти, телеграми, писма*, Том II, *Дневник 1906–1907*; 1912, 1914–1915. г, Подгорица – Москва 2003.

Уредник је и један од приређивача двојезичног издања књиге (на италијанском језику и у преводу) др Тимолеоне Ведовија *Статистички подаци о Црној Гори – Cenni statistici sul Montenegro*, Подгорица 2001 (први пут штампана у Кремони 1854).

Такође приредио је за штампу превод књиге са енглеског језика, групе аутора, *NATO in the Balkans – НАТО на Балкану*, Подгорица 1998.

Као уредник библиотеке „Преводи“ Историјског института Црне Горе, уз финансијску помоћ амбасаде САД у Подгорици, приредио је за штампу преводе књига са енглеског језика: *Цона Традвеја, Соко и орао, Црна Гора и Аустро – Угарска 1908–1914*, Подгорица 2005, *Џејмса Ф. Сајмона, Каква је то нација*, Подгорица 2006. и *Дејвида Хакета Фишера, Вашингтонов прелазак*, Подгорица 2007.

Написао је предговор и за штампу приредио превод књиге Роберта Ј. Кенедија *Cetinje to Windzor – Од Цетиња до Виндзора – Опис посјете књаза Николе Њеном величанству британској краљици Викторији*, Подгорица 2008. (1. изд. у Лондону 1898).

Др Радослав Распоповић је учествовао на бројним научним скуповима у земљи и иностранству. Осим у зборницима радова са конгреса и научних конференција, његови радови су објављивани у периодичним публикацијама у Црној Гори и научним часописима у Србији, Хрватској, Русији, Француској. За ову прилику навешћемо само неке:

Црна Гора и велике силе 1903–1914, Зборник радова са међународног научног скупа: *Европа и Источно питање (1870–1923)*, Београд 2001, 263–287; *Династије Романових и Петровића у спољнополитичком животу Црне Горе у другој половини XIX и почетком XX вијека*, Зборник радова са међународног научног скупа „Династија Петровић Његош“, Подгорица 2002. Том II, 5–16; *Велике силе и проблем суверености балканских земаља у другој половини XIX вијека*, Зборник радова са међународног скупа „Национални идентитет и суверенитет у југоисточној Европи“, Београд 2002, 141–168; *Русија и план Петра I Петровића Његоша о стварању славено – српске државе на Балкану*, рад је саопштен на међународном научном скупу: „Југоисточна Европа: политичке и културне концепције“, Београд 2001; *План Петра I о дјеловању црногорско – бокешке и руске војске у Херцеговини и пројекат о ствара-*

њу славно – српске државе под покровитељством Русије, саопштење на међународном научном скупу „Први српски устанак у Црној Гори и Херцеговини и хришћанска Европа (1804–1813)“, Острог – Подгорица, 8–10 октобар 2004; *Распад Југославије – част процеса в Восточној Европе или следствие внутрњег кризиса – резултат дејства националног и конфесионалног фактора*, Међународна научна конференција: Роль конфессий в развитии межнациональных отношений: Россия – Балканы, Поволожье, Самара 2008; *Дипломатия великих держав и освободительные процессы южнославянских народов во время Большого восточного кризиса*, Међународна научна конференција: Россия и освобождение народов юго-восточной Европы от османского ига. (К 130-летию начала русско – турецкой войны 1877–1878 гг.).

Од радова објављених у иностранству издвајамо:

Россия и Черногория в начале XIX века. Русское консульство в Которе в 1804–1806. годах. Санкт–Петербург 2009; L'établissement du consulat français au Monténégro 1807–1808. Conflits actuels Revue d'étude plitique, 95–109, Paris 2003; Владика Василије и пресељавање Црногораца у Русију у другој половини XVIII вијека, Исторические исследования, 98–108, Самара 2004; Ј. Бичков, *Российское консульство в Которе, 1804–1806. г.г. Словноведение, 2005, Н°3. и ССН 0132–1366; Роль русской церкви в создании славянских государств – на примере Черногории*, Славянский алманах, 2005; *Южнославянский мир на рубеже XX–XXI веков*, Славянский алманах, 2005; *Мисија Марко Ивелича в Черногорию (к истории русско–черногорских отношений в начале XIX века)*: тезе са предавања на међународном научном скупу, публиковане у зборнику „Кирилло – Мефодиевские чтения: Материалы международной научно – методологической конференции преподавателей истории, языка и культуры словянских народов 6. июня 2002, Самара 2003, 15–17.

Др Распоповић је аутор и већег броја других радова: чланака, прилога, приказа, биљешки, објављених у часописима на простору бивше Југославије.

Бави се и педагошким радом. На Факултету политичких наука Универзитета Црне Горе, у Подгорци, у статусу је редовног професора, на предметима: *Историја дипломатије и Историја дипломатије Црне Горе*. Аутор је и уџбеника *Историја дипломатије Црне Горе 1711–1818* (у штампи). Р. Распоповић је 2000. и 2001. држао предавања на Дипломатској академији „Гавро Вуковић“, организованој на Правном факултету у Подгорици на предмету *Историја дипломатије Црне Горе*.

На постдипломским студијама на Правном факултету у Подгорици, смјер међународни односи, током зимског семестра 2002. (заједно са проф. др Ђорђем Борозаном) изводио је наставу на предмету *Исто-*

рија дипломатије Црне Горе.

Члан је комисија за одбрану докторских дисертација или појединим ментор својим студентима. Током 2005–2006. је био ангажован на реализацији државног пројекта „Превлака“.

Био је члан уређивачких одбора – редакција часописа: *Историја XX века*, од 2000. *Југословенски историјски часопис* од 1998–2000. и *Архив Југославије* 2001.

ПЕРИОД 2002–2005.

Главни уредник: Ђорђе Борозан

Одговорни уредник: Божидар Шекуларац

Редакција: *Jan–Paul Bled* (Француска), *Андреј Николаевич Сахаров* (Русија), *Gabriell Schubert* (Њемачка), *Arduino Angelli* (Италија), *John D. Treadway* (САД), *Ђорђе Борозан*, *Божидар Шекуларац*, *Момчило Д. Пејовић*, *Бранислав Ковачевић*, *Радоица Лубурић*, *Рајко Вујичић*, *Љубодраг Димић*, *Милан Ристовић*, *Драгана Кујовић*.

Секретар Редакције: Вукајло Глушчевић.

Изашли бројеви:

год. 75 (2002) бр. 1–2, 3–4.

год. 76 (2003) бр. 1–2, 3–4.

год. 77 (2004) бр. 1–4.

год. 78 (2005) бр. 1–4.

Рјешење корица и формат часописа остали су исти и за наредни период.

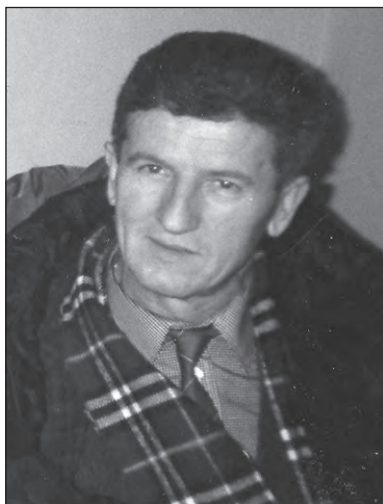
Лектор у овоме периоду је био *Маријан Миљић*, а преводиоци резимеа *Славица Перовић*, енглески, *Виолета Ђорђевић*, француски, *Јасна Татар* и *Милорад Ралевић*, руски.

Часопис је штампан у „Побједи“ – Подгорица и „Ободу“ – Цетиње.

Свођење часописа на четвороброј свједочи о финансијским проблемима у његовом издавању, неријешеном планском и трајном финансирању.

У садржају часописа заступљене су следеће рубрике: *Чланци*; *Прилози*; *Јубилеји*; *Преводи*; *Прикази и биљешке*; *Хроника*; *In teteriat*.

Божидар Шекуларац, одговорни уредник. (8. март 1944. у Курикућама, Горња Села, општина Беране). Осмогодишњу школу је за-

Бождар Шекуларец

вршио у родном мјесту, а гимназију у Иванграду (1963). На Вишој педагошкој академији у Призрену – Група за руски и српскохрватски језик, дипломирао је 1966, а на Филозофском факултету у Новом Саду – Група за руски језик и књижевност 1972. године. На Филозофском факултету у Задру уписао је 1975. постдипломске студије Помоћне повијесне знаности, у трајању од четири семестра. Студије је успјешно завршио 1978, а у октобру 1980. одбранио магистарски рад *Контекст повеља манастира Светог Николе на отоку Врањина на Скадарском језеру*. Његов магистарски рад је објављен под насловом *Врањинске повеље*.

Доказао је аутентичност повеља и истакао важност тих исправа за црногорску историографију. На истом факултету 1985. одбранио је докторску дисертацију *Валоризација и употреба дукљанско – зетских средњовјековних повеља као изворне грађе за историју црногорског народа*, након чега је промовисан за „доктора хуманистичких знаности из подручја повијесних знаности“.

Др Бождар Шекуларец је више пута боравио на специјализацијама у иностранству: по мјесец дана на Високој педагошкој школи у Москви (1972) и Лењинграду (1990) и три мјесеца у Институту руског језика „А. С. Пушкин“ (1979) на семинарској теми Интензивне методе у настави руског језика као страног. Био је и мјесец дана на студијском боравку у Кијеву (1998). Радио је као наставник руског језика у Речинама код Призрена, професор руског језика у Техничкој школи „Иво Лола Рибар“ у Оцацима и у Мојковачкој гимназији од 1975. године).

У децембру 1982. примљен је за асистента у Историјском институту Црне Горе за средњовјековну националну историју.

Црногорска влада га је у августу 1991. поставила за директора Републичког завода за школство Црне Горе, гдје је радио до његовог укидања 10. октобра 1996. године, потом се враћа у Историјски институт Црне Горе. Влада га је 1998. именовала за помоћника министра просвјете и науке, Сектор за науку и универзитет. Др Шекуларец је биран у научна и наставно – научна звања: у новембру 1989. изабран је у звање вишег научног сарадника, а пошто се вратио у Историјски институт изабран је (1995) у звање научног савјетника. На Филолошком факултету у

Приштини, у децембру 1989, изабран је за доцента за методiku наставе руског језика, а на Универзитету Црне Горе у јуну 1994. за доцента за предмет *Методика наставе руског језика* – на Филозофском факултету у Никшићу. Такође, Филозофски факултет у Приштини ангажовао га је за наставу из предмета *Помоћне историјске науке* на постдипломским студијама Одсека за историју (1991), а од јула 1994. за члана комисије за одбрану магистарских и докторских дисертација; био је ментор и предсједник комисије неколиким кандидатима. Пуних седамнаест година (прво у Приштини, а затим у Никшићу) изводи наставу из предмета *Методика наставе руског језика*.

Такође, врло значајан дио стручног рада др Б. Шекуларца чине његови преводи са старословенског, црквенословенског и руског језика. Два пута је вршио дужност директора Историјског института Црне Горе (2001. и 2008) био је члан разних универзитетских органа и комисија, члан жирија награде „Октоих“ (1994–1996), Награде „Миротслављево јеванђеље“, члан Предсједништва Друштва историчара Црне Горе (1982–1987). Био је члан неколико црногорских делегација и стручних тимова из области науке и образовања на међународном нивоу. Др Б. Шекуларца је учествовао на више домаћих и међународних скупова са рефератима и саопштењима на историјске, културолошке и друге теме.

Био је, и сада је, члан више комисија за науку, просвјету и културу, разних одбора, савјета и вијећа, универзитетских форума, струковних удружења. Посебно ваља истаћи: члан је Редакције за историју Црне Горе (од 24. маја 1991), Одбора за реформу образовања у Црној Гори (од 2000. год). Један је од утемељивача и редовни члан Дукљанске академије наука и умјетности, члан је црногорског ПЕН центра и Матице црногорске. Руководилац је научног сектора у Историјском институту Црне Горе.

Сарадник је у више научних и стручних часописа. Био је главни и одговорни уредник часописа *Васпитање и образовање* (од октобра 1991. до 1996) и његов одговорни уредник од 1998. године. Члан је Редакције часописа *Архивски записи* (од 1994), као и више зборника радова и других издања Историјског института Црне Горе. Био је одговорни уредник часописа *Историјски записи* од 2002–2005. године. Учествовао је у раду бројних научних скупова, различите тематике, у земљи и иностранству, заступљен у зборницима радова.

Др Божидар Шекуларца је добитник више значајних признања и награда.

Библиографија Б. Шекуларца премашује 550 библиографских јединица. Посебна издања: *Врањинске повеље: XIII – XV вијек*, Титоград

1984; *Свети Ђорђе испод Горице*, Титоград 1985; *Дукљанско – зетске повеље*, Титоград 1987; *Добриловина и добриловински Катастик*, Мојковац 1988; *Паштровске исправе*, књ. 2/приредили Божидар Шекуларац et al; *Страни језик у настави*, Будва – Никшић 1990; *Руски језик: збирка стручних текстова: за III и IV разред стручних школа*, Подгорица – Београд 1993; *Цетињски љетопис* / приредио Б. Шекуларац, Цетиње 1993; *Трагови прошлости Црне Горе: средњовјековни натписи и записи у Црној Гори*, Цетиње – Подгорица 1994; *Црногорски анали или Цетињски љетопис* / превео и приредио Божидар Шекуларац. – 2. преведено изд., Цетиње 1996; Василије Петровић Његош, *Историја и књижевност* / приредио и превео Божидар Шекуларац, У: Књижевност Црне Горе од XII до XIX вијека, књ. 12, Цетиње 1996; *Помоћне историјске науке* / у коауторству са Марком Атлагићем, Приштина 1997; *Кратки опис о Зети и Црној Гори* / превео и приредио Божидар Шекуларац, Подгорица 1998, *Уједињење Црне Горе и Боке: 1813–1814: збирка докумената*. Књ. 1 и 2 / редакција Б. Шекуларац... и др., Подгорица – Котор 1998; *Житије Светог Петра Цетињског* / уводно слово, превод и приређивање Божидар Шекуларац, Подгорица 1999; *(Петсто) 500 година Ободске штампарије: споменица*, Цетиње 1999; *Паштровске исправе* књ. 3 / приредио Божидар Шекуларац, Петровац на Мору, 1999; *Дукљанско – црногорски историјски обзори*, Цетиње 2000; *Црногорски грбовник* у коауторству са Александром Сашом Самарцићем, Цетиње 2006; *Црна Гора у доба Војислављевића*, Цетиње 2007; *Беранска Бјеласица, Горња Села* / у коауторству са Вуксаном Обрадовићем, Беране 2007; *Ономастикон Горњих Села*, Цетиње 2008.

Др Б. Шекуларац је писао на разне теме. Своје радове је објављивао у многим часописима, листовима и зборницима, у којима су штампани и његови есеји, преводи, осврти и прикази, фелџони и други текстови.

ПЕРИОД 2006–2009.

Одговорни уредник: Ђорђе Борозан

Редакција: Jan–Paul Bled (Француска), Андреј Николаевич Сахаров (Русија), Gabriell Schubert (Њемачка), Arduino Angelli (Италија), John D. Treadway (САД), Ђорђе Борозан, Божидар Шекуларац, Шербо Растодер, Бранислав Ковачевић, Радоица Лубурић, Рајко Вујичић, Љубодраг Димић, Милан Ристовић, Драгана Кујовић.

Секретар Редакције: Раденко Шћекић.

Изашли бројеви:

год. 79 (2006) бр. 1–4.

год. 80 (2007) бр. 1–4.

год. 81 (2008) бр. 1–4.

Лектор: *Маријан Миљић*.

Превод резимеа и садржаја за број 1–4/2006: *Милорад Ралевић*, руски, *Марина Вукићевић*, француски, *Јасмина Ђорђевић*, енглески.

Штампа: Штампарија „Обод“ Цетиње. – Тираж 500. – Годишња претплата за Црну Гору 15 €, а за иностранство 30 €. Цијена по једном броју 4 €.

Четвороброј за 2007. годину посвећен је осамдесетогодишњици *Записа – Историјских записа: 1927–2007*.

У садржају часописа за 2007. заступљене су следеће рубрике: *Јубилеји; Чланци; Огледи; Прилози, Прикази*. У суштини, уз мање варијације, према потреби, концепција и структура часописа се сачувала од оснивања до данас. Такође, реноме и научни углед, чак и у годинама „које су појели скакавци“.

Ђорђе Борозан, главни и одговорни уредник – (20. април 1947. на Бокову – Цетиње). Осмогодишњу школу и гимназију завршио на Цетињу, Филозофски факултет у Београду – Група за општу и националну историју, дипломирао 1972. године. На истом факултету магистрирао на теми *Црна Гора и Дубровник у вријеме Шћепана Малог*, а докторат историјских наука стекао одбраном рада *Велика Албанија – поријекло – идеје – пракса*. У Београду је радио у Савезном секретаријату за иностране послове (Дипломатски архив), на Институту за новинарство као научни сарадник и одговорни уредник часописа *Новинарство*; у *Комунисту*, редакција за иностранство, уредник часописа *Questions actuelles du socialisme*; у Институту за савремену историју као виши научни сарадник и главни и одговорни уредник часописа *Историја 20. века*. Од 2001. године на Филозофском факултету у Никшићу професор је на Катедри за историју на предмету Историја

Ђорђе Борозан

јужнословенских народа од XVI вијека до 1918. Од 2002. до 2007. године био је директор Историјског института Црне Горе. Научни је савјетник; главни и одговорни уредник часописа *Историјски записи* и више посебних издања Историјског института, предсједник Научног вијећа Института, руководилац пројекатâ: *Историја Црне Горе од 1878. до савремености*; *Црна Гора и Албанци у XIX и XX вијеку*; *Албански фактор југословенске кризе*. Био је члан Сената Универзитета Црне Горе; предсједник Комисије за историју Савјета Министарства просвјете и науке Црне Горе; уредник издања Универзитета Црне Горе за друштвене науке; предсједник Савјета Центра за историју југоисточне Европе – Београд и Cold war studies centre LSE – Лондон; члан савјета и редакције за приређивање грађе, књига: *Југословенско – совјетски односи 1945–1956.* и *Црна Гора у дипломатским списима руског Министарства иностраних дјела*. Оглашавао се у штампаним и електронским медијима о питањима: југословенско–албански и црногорско–албански односи од краја XV до деведесетих година XX вијека; историја и историографија; едукативна функција историје у наставно – образовним програмима; питања историјског, етничког и духовног идентитета и проблеми савремене историје. На научним скуповима у земљи и иностранству подносио саопштења која су публикована у зборницима радова и другим публикацијама. Као професор на Филозофском факултету у Никшићу на предмету *Источно питање* и на Правном факултету у Подгорици на предмету *Дипломатија Црне Горе* ангажован као ментор или члан комисија за више магистарских и докторских теза. Од 2006. ванредни је члан Црногорске академије наука и умјетности. Предсједник је одбора за историју ЦАНУ. Редовни је професор UDG (Универзитета Доња Горица) – Подгорица.

Објављене монографије и уџбеници: *Велика Албанија – поријекло – идеје – пракса*, Београд 1995; *125 година Друге београдске гимназије*, Београд 1995; *Југословенска држава и Албанци*, том I (коаутор Љ. Димић), Београд 1998; *Југословенска држава и Албанци*, том II (коаутор Љ. Димић), Београд 1999; *Косово и Метохија у великоалбанским плановима 1878–2000*, Београд 2005; *Косово и Метохија – живот живих* (коаутори В. Стојанчевић, Љ. Димић), Београд 2005; *Уџбеник за трећи разред гимназије* (коаутори С. Кнежевић, С. Шаботић), Подгорица 2003; *Југословенско – совјетски односи (1945–1955)* (коаутори Љ. Димић, М. Милошевић), Београд – Москва, 2008–2009.

Чланци и расправе: *Револуционарни покрет на Београдском универзитету и Први конгрес студената Југославије 1940*, у књ. „Педесетогодишњица КПЈ и СКОЈ–а 1919–1969“, Београд 1970, стр. 125–148; *Везе и односи Дубровачке Републике са Црном Гором од 1750. до појаве Шћепана Малог у Мајинама*, Историјски гласник 1–2, Београд 1977, стр.

205–220; *Питање „Велике Албаније“ у југословенско – албанским односима*, Војноисторијски гласник, Београд 1995, 1, стр. 87–96; *Косово и Метохија у концептима територијалне и етничке Албаније*, Југословенски историјски часопис, Београд 1997, 1, стр. 169–178; *Посредник мира иза „гвоздених завјеса“ (разговори Тито – Хрушчов у Кремљу 1956. године)*, Војноисторијски гласник, Београд 1997, 1, стр. 94–114; *Југославија и Албанија (смисао ратног искуства 1941–1945)*, у зборнику радова „Други свјетски рат – 50 година касније“, књига I, Београд 1997, стр. 555–560; *Историјско – епски смисао мојковачке епепеје*, у зборнику радова „Мојковачка операција 1915–1916“, Подгорица 1997, стр. 351–356; *Историчар пред изазовима савремене епохе*, Историја 20. века, Београд 1998, 1, стр. 169–174; *Сјеверна Албанија и Албанци у политичким плановима краља Николе*, у зборнику радова „Краљ Никола – личност, дјело и вријеме“, Подгорица 1998, стр. 299–324; *Историјско и епско у мојковачкој епепеји*, Гласник ЦАНУ, Подгорица 2000, 18, стр. 117–125; *Критичко преиспитивање националних идентитета Срба и Хрвата у југословенској држави*, Југословенски историјски часопис, Београд 2000, 1–2, стр. 209–216; *Сјевероалбанска племена у плановима и политици династије Петровић – Његош*, у зборнику радова са научног скупа „Династија Петровић–Његош“, Научни скупови ЦАНУ, књ. 60, Подгорица 2000, стр. 69–87; *Етнодемографические особености Југославског федерализма, в етнография переписи – 2002*, Москва 2003, п. 147–168; *Црна Гора на почетку Првог балканског рата од 8. до 16. октобра 1912*, Историјски записи, 3–4, Подгорица 2003; *Срби и Хрвати у социјалистичкој Југославији – питање идентитета*, у зборнику „Дијалог повјесничара – историчара“, 9, Загреб 2004, стр. 208–231; *Боково – село у старој Црној Гори*, у зборнику „Село у Црној Гори“, ЦАНУ, Подгорица 2004, стр. 403–413; *Косово и Метохија у пројекту „Велика Албанија“*, у зборнику „Косово и Метохија у светлу етнологије“, Београд 2004, стр. 451–464; *Црна Гора од XVI вијека до 1918*, „Родина“ (в Россия и Черногория), Москва 2005; *The Yugoslav – albanian relations in the first decade of the cold war; book Great powers and small countries in cold war 1945–1955 – Issue of the ex-Yugoslavia*, London 2005, p. 122–143; *Montenegro (1500–1918)*, Osterreichische osthefte, Wien 2005, p. 177–193; *Историографија пред изазовима савремености*, Васпитање и образовање, Подгорица 2007, стр. 3–18.

* * *

О *Записима* и *Историјским записима* написан је велики број чланака, прилога и приказа било након појединих периода у њиховом излагању или поводом већих годишњица и јубилеја у њиховој повјесници, било у бројевима посвећеним обради појединих тема:

Бојовић, Ј(ован) Р.: Педесет година *Историјских записа* 1927–1977, У : ИЗ. – Год. XXX, књ. XXXIV, 1 (1977), стр. 5–11; Бојовић, Јован Р.: Уз шездесетогодишњицу *Записа* – *Историјских записа* (1927–1987), У : ИЗ. – Год. LX, бр. 1 (1987), стр. /5/–8. Уз овај прилог дате су фотографије насловних страна *Записа* из 1927. и 1935. године и *Историјских записа* из 1948. и 1953. године, као и фотографије Душана Вуксана, Риста Драгићевића, Јагоша Јовановића и заједничка фотографија Радосава Меденице и Јована Р. Бојовића; Бојовић, Јован Р.: Улога *Записа* – *Историјских записа* у изучавању историје Црне Горе, У : ИЗ. – Год. LXIII, бр. 1–2 (1990), стр. 9–20; Булатовић, Радомир: Анализа *Историјских записа* о социјално – економским аспектима НОР–а у Црној Гори, У : ИЗ. – Год. LXIII, бр. 1–2 (1990), стр. /141/–146; Војиновић, Перко: Обрада селаштва у Црној Гори на страницама *Записа* и *Историјских записа*, У : ИЗ. – Год. LXIII, бр. 1–2 (1990), стр. /97/–109; Вујачић, Слободан: *Записи* и покрет социјалне литературе у Црној Гори, У : ИЗ. – XXX, књ. XXXIV, 1 (1977), стр. 207–214; Вујачић, Слободан: Књижевност у *Записима*, У : ИЗ. – Год. LX, бр. 1 (1987), стр. /165/–175; Вујовић, Димо: Обрада међуратне историје на страницама *Историјских записа*, У : ИЗ. – Год. XXXVIII, 1 (1985), стр. 113–119; Вукмановић, Јован: Преглед етнографско – фолклорних прилога у цетињским *Записима*, У : ИЗ. – Год. LXIII, бр. 1–2 (1990), стр. /129/–133; Вукмановић, Саво: О књижевно – историјским радовима Николе I Петровића Његоша у цетињским *Записима*, У : ИЗ. – Год. LXIII, бр. 1–2 (1990), стр. /91/–95; Драгићевић, Ристо Ј.; *Пет година Историјских записа*, У : ИЗ. – Год. VI, књ. IX, 2 (1953), стр. 561–573; Драгићевић, Ристо Ј.: *Записи* – гласник цетињског Историјског друштва (1935–1941), У : ИЗ. – Год. XX, књ. XXIV, 3 (1967), стр. 405–421. Преглед излажења часописа и преглед рада Историјског друштва – на основу сачуваних списа и ауторових биљежака; Јовановић, Радоман: Црногорско – руски односи на страницама *Историјских записа*, У : ИЗ. – Год. LXIII, бр. 1–2 (1990), стр. /87/–90; Лакић, Зоран: *Историјски записи* и научна критика, У : ИЗ. – Год. LXIII, бр. 1–2 (1990). /167/–180; Лакић, Зоран: Од *Записа* до *Историјских записа* (1927–1997), У : ИЗ. – LXX, бр. 4 (1997), стр. 7–17; Марковић, Марко: О промјенама у уредништву *Записа* 1932. године, У : ИЗ. – Год. LXIII, бр. 1–2 (1990), стр. /111/–116; Марковић, Бранислав: Економска историја Црне Горе на страницама *Записа*, У : ИЗ. – Год. LXIII, бр. 1–2 (1990), стр. /147/–155; Мартиновић, Марија: Архивска грађа у црногорским часописима до 1916. године, У : ИЗ. – Год. LXIII, бр. 1–2 (1990), стр. /189/–196; Меденица, Радосав: *Страни преглед*, У : Записи. – Год. II, 5 (1928), стр. 311; Меденица, Радосав: Покретање часописа *Записи* 1927. године, У : ИЗ. – Год. XXX, књ. XXXIV, 1 (1977), стр. 215–221; Милошевић, Милош: Неколико запажања о научној периодици као

аналитичкој етапи на путу ка синтези – са становишта архивских установа, У : ИЗ. – Год. LXIII, бр. 1–2 (1990), стр. /181–184; Милутиновић, Коста: Југословенско обиљежје *Записа и Историјских записа*, У : ИЗ. – Год. LXIII, бр. 1–2 (1990), стр. /21–52; Никчевић, Томица: Прилог дискусија уз чланак „Пет година *Историсјких записа*“, У : ИЗ. – Год. X, књ. XIII, 1–2 (1957), стр. 343–367. Поводом текста „О петогодишњици *Записа* (Записи, 1932, VI, књ. X, 1, стр. 1–6); О петогодишњици *Записа*, У : Записи. – Год. VI, књ. X, 1 (1932), стр. 1–6; Пајовић, Радоје: Историја II свјетског рата на страницама *Историјских записа*, У : ИЗ. – Год. LXIII, бр. 1–2 (1990), стр. /135–140; Пејовић, Ђоко: *Записи* – часопис за науку и књижевност (1927–1933), У : ИЗ. – Год. XX, књ. XXIV, 3 (1967), стр. 391–403; Пејовић, Ђоко Д.: *Историјски записи* (1948–1966), У : ИЗ. – Год. XX, књ. XXIV, 3 (1967), стр. 423–439; Радојичић, Драгана: Етнологија у послератној научној периодици у Црној Гори, У : ИЗ. – Год. LXIII, бр. 1–2 (1990), стр. /185–188; Распоповић, Радосав: Извјештај о раду редакције *Историјских записа* за период јун 1998 – јун 2002, У : ИЗ. – Год. LXXIV, бр. 3–4 (2001), стр. /345–350; Ријеч уредништва, У : ИЗ. – Год. I, књ. I, 1–2 (1948), стр. 1–2, Поводом покретања *Историјских записа*; Шекуларац, Божидар: Средњовјековна изворна грађа на страницама *Записа*, У : ИЗ. – Год. LXIII, бр. 1–2 (1990), стр. /53–62.

Такође, објављивана је библиографија *Записа и Историјских записа*. Прво, парцијално у *Историјским записима* а потом као монографске публикације: др Василије Јововић, *Библиографија записа – Историјских записа: 1927–1987*, Подгорица 1989; др Василије Јововић, Нада Драшковић: *Записи – Историјски записи: 1927–2007*: библиографија, Подгорица 2007, 822 стр. *Библиографија* обухвата 5060 библиографских јединица. Тако ова књига повезује године, деценије, уреднике и уредништва, текстове и њихове ауторе.

Факсимил коричне библиографије
Записа и Историјских записа
1927-2007

ЧЛАНЦИ

Иван ЈОВОВИЋ*

БАРСКА ДИЈЕЦЕЗА У АКТИМА ДУБРОВАЧКОГ И ВАТИКАНСКОГ АРХИВА

Средњовјековље на црногорском простору незамисливо је без сагледавања историјата најстарије духовне институције црногорског народа – Дукљанско-барске надбискупије, односно Бара и његовог подручја као мјеста настанка прве црногорске државе. Ове чињенице условиле су веома рано утемељење свјетовних (дворске и општинске) и црквених (надбискупске, самостанске и жупне) канцеларија у Бару.

Иако Дукљанско-барска надбискупија посједује хиљадугодишњи континуитет, сложене друштвено-историјске прилике утицале су да знатан број трагова материјалне културе, споменичке баштине и архива буде девастиран или трајно уништен. То је разлог да већину сазнања о Бару, односно Дукљанско-барској надбискупији, не црпимо, што би иначе требало очекивати, из средњовјековних барских архива, већ из документарне грађе сачуване у архивима градова источнојадранске обале (од Котора до Копра). Дефицит барске архивске грађе донекле се може надокнадити изучавањем архива Рима и Венеције, као црквено – политичких центара, у којима је такође похрањена меморија овог простора.

Пад Бара под турску власт 1571. године представља историјску раздјелницу у његовом развоју с обзиром на то да ће наредна три вијека католичка црква бити изложена разним врстама притиска, што је био разлог учесталих миграција локалног становништва. Зато архиви наведених градова биљеже бројне спомене Барана, па чак цијеле исељеничке породичне скупине с овог подручја. Нажалост, у тим бурним дешавањима с краја XVI вијека неповратно нестају барска средњовјековна општинска и црквена архива, које би значајно освијетлиле мање знане или потпуно непознате догађаје и процесе. Управо у овој чињеници налазе

* Аутор је постдипломац на Правном факултету Сплит.

се узроци фрагментарног проучавања и презентирања историјске грађе која се односи на прошлост Бара и Дукљанско – барске надбискупије.¹

Досадашња истраживања омогућила су публикување знатне архивске грађе, нарочито тестамената као битних извора права, на основу којих долазимо до сазнања о демографским, ономастичким, управним, привредним и црквено – вјерским приликама у Барској дијецези.² У овом раду дата је необјављена грађа – два тестамена која се чувају у Државном архиву у Дубровнику, под сигнатуром Т.Н. 44, 11-13(1571-1573) и Т.Н. 50, 183-184(1598). Користећи се већ познатим изворима и литературом, и компарирајући их са садржином предочених докумената, намјера нам је да размотримо неке општеприхваћене чињенице о статусу католичке цркве и њених вјерника у Барској дијецези у првим деценијама турске управе. Први тестамент, хронолошки посматрано, саставио је у Дубровнику свештеник Иван Жупан, барски племић, 1573. године, а други у Бару 1598. године такође барски свештеник Марин Витусе.

Оба тестамена започињу типичном фразеологијом која се употребљава код увода ове врсте правних аката: „У име Бога, Узвишене Дјевице Марије и читавог Небеског Царства, будући да сам тјелесно болестан, али при здравој памети, састављам овај мој посљедњи тестамент, прије свега исповиједам се пред вјечним Творцем Исусом Христом ...“ (Т.Н. 44, 11-13). У маниру духовних особа и ондашњих схватања завјештање почиње давањем новца сиротињи или браћи у Христу.

Упоређујући текст оба тестамена одмах се уочава да се ради о особама различитог социјалног статуса, што се експлицитно манифестује кроз вриједност завјештане имовине. Док Иван Жупан искључиво оставља непокретности велике вриједности (земљишта и куће), дотле Марин Витуса оставопримцима намјењује само покретне ствари, углавном новац, ствари за личну употребу и црквени мобилијар. Различита сталешка припадност оставилаца не утиче једино на однос према црквеним установама. Међутим, избор оставопримаца је прилично условљен класним поријеклом, тако да Марин Витуса завјештава имовину лицима чију припадност везујемо за грађански слој (пучане), а Иван Жупан највећи дио заоставштине намјењује особама које су биле дио некадашњег барског патрицијата.³

¹ Јововић И., *Из прошлости Дукљанско-барске надбискупије*, друго измијењено и допуњено издање, Бар 2005., стр.10.

² Бошковић Ђ., *Стари Бар*, Београд 1962.; Ковијанић Р., *Бар и Барани у Которским споменицима XIV вијека*, Историјски записи, 3-4, 1973 и *Бар и Барани у Которским споменицима XV вијека*, Историјски записи, 1-2, 1974.; Чоралић Ј., *Барани у Млецима, Повијест једне хрватске исељеничке заједнице*, Загреб 2006.

³ Преко конкретних донација добијамо сазнања о појединим члановима барског пле-

За разлику од Марина Витусе за којег се може са сигурношћу казати да је дјеловао у Барској дијецези, вјероватно био клерик цркве Свете Марије изван бедема, о Ивану Жупану не можемо закључити гдје је дјеловао. Међутим, из његовог тестаментa дознајемо да је у овом периоду племићка фамилија Жупан имала још два свештеника, Марина, пок. Франа Жупана коме оставља неку земљу у предјелу цркве Светог Вида (данашње насеље Гретва) под условом да за њега и његове рођаке одржи неколико миса. Такође, Антонију Жупану оставља земљу с тим да му „*одржи пет миса у цркви Св. Ђорђа, три за Миличину душу и двије за моју*“. Истом свештенику и његовим нећацима оставља земљу на локалитету Гола Главица у Шушању.

У разматрању проблематике која се односи на статус католичке цркве и вјерника полазимо од недавно, први пут у цјелости, објављене Ахд – Наме Мурата III становницима Бара 1575. године, која у ствари представља потврду привилегија коју је издао Пертев-паша, освајач Бара 1572. године. Наведени акти турских власти само су формализовали положај Барске надбискупије, с обзиром на то да од 1571. године дјелује у сасвим новом државном, односно цивилизацијском оквиру. Иако су историјски извори малобројни и прилично контрадикторни у погледу статуса Барске надбискупије и католичког живља непосредно након турског освајања Бара, свакако да је акт издат у царској канцеларији морао бити бар одређени временски период локалним турским властима основ на којем је почивала сигурност живота и имовине католичког клера и вјерника.⁴

Постојећу хипотезу потврђује и тестамент свештеника Ивана Жупана, јер посљедњу вољу изјављује без било каквих резерви по извршење тестаментa, остављајући цркви бројна материјална добра. Тако монахињама цркве Светог Андрије оставља једну земљишну парцелу „*са стаблима маслина и других стабала, уз услов да се обавезу да ће одржавати три мисе годишње за душу мојих унука Марина, Николе и Ђура*“. У истом тестаменту завјештава „*кућу коју сам сам купио од*

мства који су са Иваном Жупаном у родбинским односима. „*Исто тако остављам мојој нећаки Анзули, кћерки Франа Кратића мој врт који се налази до бискупског имања, испод пута, који сам купио од Антонија Прокулијана, под јединим условом да тражи да се стално одржавају три мисе годишње, тј. за покој душе мог покојног оца и моје покојне мајке и за покој душе мог брата Франа.*“ Земљу од оставиоца добијају и свештеник Александар Базан, као и Јероним Ђорђа Базан, док се као један од свједока овог тестаментa спомиње, такође, племић Франо Пасквале. Поред наведених, тестамент садржи још неке помене припадника барског патрицијата, попут Николе и Петра Бориса и Раде Назак.

⁴ Шаркиновић Х., Ахд-Нама Мурата III становницима Бара из 1575. године, *Алманах* - часопис за проучавање и презентацију културе Бошњака/Муслимана, бр.35-36, Подгорица 2006., стр.305-310.

Ђорђа Грековића из Туђемила монахињама Светог Андрије уз сљедећи услов, да дају да се одрже три мисе годишње самостану Светог Андрије и још онолико колико се њима учини потребно“. Катедрална црква Св. Ђорђа спомиње се три пута у тестаменту, а њеним каноникима оставља породичну кућу која се налази поред исте цркве, као и „виноград на нашем имању који држи Думаса Ђетков поред Вука Пинића свештеницима Свете Марије изван бедема и фратрима Светог Николе, с тим да се они обавезују да одржавају двије мисе у недјељи“. Овај акт садржи помене још двије црквене установе које од оставиоца добијају земљу, самостан Светог Стјепана и школу Светог Сакраманта. Тестаментом су обухваћени барски свештеници Франо Крајина и Ђорђе Палма који добијају неку пољану коју је оставилац купио од Димитрија Панасоле из Ђеклића, али и Теодор Пасквале коме је припало земљиште на локалитету Скалице. Све ове донације указују на чињеницу да је у Бару непосредно по турском заузимању католичка црква обављала редовну вјерску службу.

Наравно да насилна смрт надбискупа Ивана Бруна 1571. године није могла проћи без негативних рефлексја на укупне односе у Бару, стварајући атмосферу општег неповјерења с обије стране. Поред тога забиљежени су чести случајеви појединачног иселјавања домицилног становништва, с тим да су мотиви миграције били различите политичке природе. Или је у питању био турски ванинституционални притисак или су Барани напуштали завичај јер се нијесу мирили са новонасталим околностима. Чињеница је да дубину тих односа још увијек не можемо у потпуности спознати. Међутим, преко тестаamenta Ивана Жупана дознајемо да од турске сабље нијесу страдали ни сви пратиоци надбискупа Ивана Бруна, с обзиром да је свештеник Пренто Лалем, који је био у служби реченог надбискупа, 1573. године добио на поклон један виноград код ријеке Жељезнице. Ова чињеница намеће потребу за студиозним истраживањем Државног архива у Дубровнику, нарочито архивске серије Тестаamenta нотариае, гдје би прегледом и објављивањем већег броја тестамената дошли до неких нових сазнања о прошлости Барске дијецезе у другој половини XVI стољећа, попут још увијек присутне недоумице око датума претварања катедрале Св. Ђорђа у џамију.

Нажалост, због проблема са транскрипцијом текста тестаamenta Ивана Жупана нијесмо у прилици да наведени акт у цјелости презентирамо, док тестамент Марина Витусе преносимо дословно.

Оба тестаamenta ми је уступио др сц. Виниције Лупис, те му се овом приликом захваљујем.

T.N. 50. 183-184. Уважени свештеник Марин Витуса 1598. 18. XI 1598. 26. VI у Бару

„ У име Бога и Пресвете Дјевице Марије и Свих Светих, ја Марин Витуса чиним онако како Свевишњи Бог заповиједа у Јеванђељу:

Ако ја умрем овдје желим да будем сахрањен у цркви Свете Марије изван зидина, којој остављам за потребе 400 аспри. Исто тако остављам свом нећаку Франу, сину Николе Витусе једну скрињу коју сам оставио у Дубровнику у кући господина Димитрија Серадуре и оставио на чување Миху Саркочевећу на чување, у којој се налазе ствари, сребро и новац, десет хиљада и четиристо аспри, понављам десет хиљада четиристо аспри и триста талира, три сребрне шоље, двије велике и једна мала, од којих мала нека се да Марину Суми и Стани његовој жени. Исто тако један сребрни крст који кошта тридесет дуката и сребрни калез са посудом за хљеб остављам горе поменутом Франу ако постане свештеник. А ако поменути Франо не постане свештеник, сребрни калез са тањиром и кстом морају се дати свештеницима, заједно са двије хиљаде аспри уз услов да се сваке године држи миса за моју душу на годишњицу моје смрти. Остала сребрнина и два нова тепиха и још неке ствари желим да се дају горе наведеном Франу Витуси, мом нећаку. Исто тако остављам овдје у Бару Нику, сину Лунарда Меди(н)а мој лук са тоболцем за стријеле. Потом остављам Катарини, мојој снахи, два сребрна талира. Исто тако остављам свештенику Ивану из Улциња пет талира, нека одржи пет миса у Светом Ђорђу за моју душу, а робу коју сам дао код њега на чување нека преда горе поменутом нећаку. И још остављам свом нећаку Франу моју мантију заједно са књигама и доламу од куничиног крзна. Марину Суми и његовој жени Стани остављам све моје што се налази у њиховој кући и још остављам обавезу мојим вјерним извршитељима, господи Виктору Безаљи и Миху Саркочевећу да изврше овај мој тестамент.

Ја, Матија Руђи, замољен од горе поменутог Марина да напишем овај тестамент, написах га својом руком и свједок сам горе наведеног;

Ја, свештеник Марин Витуса потврђујем ово што је горе написано;

Ја, Марко Самуел сам свједок горе написаног;

Ја, Франо Ђинових сам свједок горе написаног. “

Осим аката свјетовног карактера, веома битан извор за изучавање друштвених процеса, нарочито односа религијских заједница на црногорском простору, представљају извјештаји (визитације) барских над-

бискупа. Ријеч је о документима повјерљивог карактера које су високи црквени достојанственици католичке цркве периодично упућивали Конгрегацији за ширење вјере у Риму/Пропаганда фиде.

У принципу, извјештаји барских надбискупа писани су фактографски, што често онемогућава дубље сагледавање неких догађања, због чега их треба компарирати са осталом релевантном литературом. Извјештаји имају карактер званичних аката, с обзиром на то да је Света столица у разматрању неких кадровских питања или додијеле материјалне помоћи локалном клеру наступала сходно препорукама барских надбискупа. Канонске визитације барских надбискупа прати и особена терминологија, прилагођена ондашњем времену и приликама, нарочито када су у питању називи религијских заједница на овом подручју. По њиховом схватању хришћани су искључиво католици, за вјернике и клер православне цркве користе различите називе, на примјер, расколници, Рашани или Грци, док припаднике ислама сматрају сектом. Међутим, из досад објављених извјештаја запажамо да су аутори – надбискупи неријетко оптерећени високим степеном субјективности, што примјећујемо не само кроз острашћене ставове према другим религијским заједницама, него и у односу према католичком клеру, нарочито генералним викарима (генерални викари су обично били Барани, док су углавном за барске надбискупе именована црквена лица из других средина, што је у раду цркве стварало анимозитете на персоналној равни).

И поред наведених карактеристика, извјештаји су незаобилазна архивска грађа у проучавању историјата Барске надбискупије с обзиром на то да бројни аутори који су се бавили овом тематиком у регистру кориштених докумената имају изводе из појединих визитација барских надбискупа, на којима се доминантно заснивају сазнања о овој духовној институцији у периоду од почетка XVII до краја XIX вијека.⁵

Иако извјештаји барских надбискупа садрже одређену заједничку форму, они се међусобно разликују по начину интерпретације, што у првом реду зависи од метода саопштавања података. Канонске визитације предузете 1637/9. и 1759. године не разликују се само у погледу

⁵ О значају канонских визитација види : Марковић И., *Дукљанско-барска метрополија*, Загреб 1902., Радонић Ј., *Римска курија и јужнословенске земље*, Београд 1950., Панцић Б., *Први извјештај Андрије Змајевића о барској надбискупији*, Радови хрватског повијесног друштва, Рим 1971., Bartl P., *Notizie universali dello stato di Albania, e dell'operato da Monsig.r Vincenzo Zmaievich Archivescovo di ANTIVARI Visitatore Apostolico dell' Albania*, Munchen, 1979., Бици М., *Искушења на путу по Црногорском приморју, Албанији и Србији 1610.г.*, Будва 1985., Јачов М., *Списи Конгрегације за пропаганду вере у Риму о Србима 1622-1664.*, Београд 1986., Растодер Ш., *Извјештај надбискупа Марка Јорсе о стању барске надбискупије 1697. год.*, *Историски записи*, XLVIII, бр. 1-2, Подгорица 1994., Марковић С., *Барски дистрикт у еклезијастичким релацијама од 1627. до 1644. године*, *Историски записи*, LXXV, бр.3-4., Подгорица 2002.

ауторства и хронологије, већ и по томе што су извјештаји из 1637. и 1639. године писани фактографски од стране надбискупа **Ђорђа Бјанкија**⁶, док из извјештаја (1759) надбискупа **Лазара Владањија**⁷ добијамо јаснију слику о црквеним и другим дешавањима на црногорском тлу. Различит приступ надбискупа у писању извјештаја треба евентуално тражити у чињеници да је надбискуп Бјанки, попут већине барских надбискупа турског периода, кратко боравио у матичној бискупији⁸, док је надбискуп Владањи највећи дио свог понтификата провео у Барској дијецези, дијелећи судбину католичког живља у Отоманској царевини. Зато је надбискуп Владањи и био у прилици да опширно обавијештава Конгрегацију за ширење вјере о духовном и материјалном стању цркве под његовом јурисдикцијом.

Ваља напоменути да су оба извјештаја настала у различитом историјском контексту, иако се Барска надбискупија налазила у истој државној творевини – Отоманској царевини. И поред тога што је Барска надбискупија у вријеме писања Бјанкијевог извјештаја била под најјачим турским притиском, она је у том периоду још увијек била респектабилан друштвени фактор на овом подручју, с обзиром да је тада само у Барској дијецези забиљежено око 5000 католика. Међутим, након Кандијског и Морејског рата, тј. исељавањем и исламизацијом локалног становништва, Барска надбискупија је изгубила оно значење које је посједовала у дукљанско-зетској епохи црногорске државе и друштва.⁹

Узроке назадовања католицизма не треба само тражити на страни Османлија, већ и у индоленцији католичког клера и његовој жељи за ко-

⁶ Ђорђе Бјанки је рођен 1568. године. Дуги низ година обављао је бискупску службу у албанском граду Сапи. Његово познавање словенског, албанског и турског језика, али и његов утицај међу турским првацима у Бару била је главна препорука да га именују за барског надбискупа 1635. године. Несређене црквено-политичке прилике обиљежиле су његов понтификат, о чему је опширно извјештавао Конгрегацију за ширење вјере, што је био повод да 1643. године напусти столицу барске надбискупије. (Радонић Ј., ибид., стр. 99-112.)

⁷ Лазар Владањи је рођен 1704. године у Скадру. Богословске студије завршио је на илирском (словенском) заводу у Лорету, гдје је и докторирао теологију. Неколико година вршио је службу жупника, затим генералног викара, да би 1746. године био именован за бискупа Сапе у Албанији, а 1749. године постављен је за барског надбискупа. Умро је 1786. године у селу Ливари (барска општина). Породица Владањи је током XVII и XVIII вијека дала неколико знаменитих бискупа и свештеника. Као заклетим приврженицима Републике Св.Марка, Турци су им у знак одмазде попалили куће, па се дио чланова ове фамилије преселио у Задар, гдје узимају презиме Владовић. У знак захвалности додијелено им је млетачко племство. (Крстић К., *Досељење Арбанаса у Задар*, Задар 1988., стр.60.)

⁸ Прва канонска визитација надбискупа Ђорђа Бјанкија није сачувана у списима Конгрегације за ширење вјере. (Радонић Ј., ибид., стр.99.)

⁹ Јововић И., ибид., стр.138 – 162.

модитетом, због чега су вјерници деценијама остајали без свог духовног пастира. Ово експлицитно потврђује надбискуп Бјанки приликом визитације барске дијецезе, гдје обавијештава Конгрегацију да је вјероватно први барски надбискуп који је канонички походио жупу Созина (можда је мислио од 1571. године). Знамо ли да су барски надбискупи млетачког периода углавном проводили понтификат у ренесансним градовима Италије, а не у Бару, јасно је да су редовне пасторалне дужности биле занемарене у једном дужем периоду од ових црквених великодостојника. Недуго по заузимању, Турци су забранили барским надбискупима столовање у Бару, што је условило даљу ентропију црквеног устројства Барске надбискупије. Од краја XVI па до средине XVII вијека за барске надбискупе именована су црквена лица из других средина, која су нерадо и нередовно обављала канонске визитације. Незадовољни таквим стањем у властитој надбискупији, барски грађани, 1634. године упућују Конгрегацији писмо у којем траже да се коначно за барског надбискупа постави човјек са овог простора и предлажу барског племића фра Антонија Бориса.

Управо у времену настанка Бјанкијевог извјештаја, не само у Барској дијецези него и у средишњем дијелу Црне Горе, завршавао се процес конверзије, тј. масовног пријелаза католика на православље. Генеза овог процеса још увијек није довољно проучена у средишњем дијелу Црне Горе, мада су се у стручној јавности прве информације о назначеној конверзији појавиле у дјелима српских историчара старије генерације, Симе Милутиновића – Сарајлије, Станоја Станојевића и Владимира Ђоровића. У извјештају надбискупа Бјанкија спомињу се два црквена лица, Донат Јелић и Ђорђе Вучковић, који су пар година прије надбискупа Бјанкија дали објективан приказ стања католичке цркве на црногорском простору. Донат Јелић из Спича 1634. године пише Конгрегацији да је његова жупа због недостатка католичког клера у највећем дијелу прешла у православље. У истом писму наводи примјер села Созине, које се налази под његовом пасторалном управом, наводећи да у том мјесту има 340 католика, али да је тамошње становништво само формално католичко, будући да је у потпуности прихватило источни обред и православне обичаје. За науку веома битан извор, на основу којег добијамо потребне одговоре на разматрани процес конверзије, представља писмо из 1633. године дугогодишњег шестанског жупника Ђорђа Вучковића, који је од Конгрегације за ширење вјере био постављен за црногорског католичког мисионара. У том писму он, између осталог, наводи да је посјетио племе Бјелопавлића који су га примили с неописивом радошћу, жалећи се да су напуштени од Свете Столице, па умиру без причести, исповиједи и крштења. На основу овог писма католичког мисионара до-

знајемо да „дванаест година не бијаше међу њима свећеника осим два пута, а и тада по ноћи“. У архиву Конгрегације за ширење вјере у Риму похрањено је још једно писмо мисионара Вучковића из 1635. године, које садржи посљедње вијести о католицизму на подручју ријека Зете и Мораче. Он саопштава да је поново походио црногорска племена, па је том приликом о Ускрсној недјељи на хиљаде особа с великом побожношћу примило сакраменте покорне и еухаристије. На крају наведеног писма је онемоћали старац Вучковић извјестио Рим да ће највећи дио католичког живља прећи у православље, с обзиром на то да су на том простору повремено дјеловала само два свештеника (осим Вучковића и фра Марко Скура). Предвиђања поменутог мисионара су се веома брзо остварила, јер је црногорско становништво доминантно сачувало Христову вјеру у православној цркви. Дакле, извјештаји надбискупа Бјанкија нијесу обухватили све црногорске крајеве унутар Скадарског санцаката на коме се простирала црквена власт Барске надбискупије. Током 1639. године поменути надбискуп је извршио канонску визитацију жупе Каstell Ластва (Петровац), која се налазила унутар млетачке државне територије и том приликом је кризмао десет особа. Ова жупа је дјелимично била поштеђена турских пустошења, али ни у тој жупи црквене прилике нијесу се много разликовале у односу на остале жупе Барске надбискупије, што можемо закључити из разних аката насталих током XVII вијека. Тако, на примјер, Никола Медин и Давид Давидовић, двојица угледних католика из Паштровића, пишу 1602. године Збору Светог Јеронима, да им та католичка институција обезбиједи једног свештеника, с обзиром на то да су тамошњи католици остали пуних 14 година без иједног свештеника. Попут осталих црногорских племена у том периоду, и Паштровићи се жале да су бројни њихови племеници умрли, а да нијесу примили свете сакраменте, „и због тога су се многи од њих окренули од наше римске вјере те живе како их упуте рашки свећеници“.¹⁰

За разлику од наведеног, процес конверзије вјере у Бару ишао је у правцу преласка католика у ислам. Упоређујући оба извјештаја Бјанкија, видимо да је за нешто више од годину дана број католичких кућа у граду и приградским насељима готово преполовљен, док на руралном дијелу барске дијецезе то није случај, изузимајући село Туђемиле. Иако је више пута походио барску дијецезу, надбискуп Бјанки није извршио канонску визитацију свих барских села у којима је живио католички живаљ, с обзиром на то да у досад објављеним извјештајима не спомиње шестанска села Рјепса, Бабсула и Беси. На основу извјештаја барског надбискупа Ћузепеа Буоналдија из 1649. године сазнајемо

¹⁰ Драгановић К., *Масовни пријелази католика на православље*, Мостар 1991., стр. 28 – 33. и 72.

да наведена мјеста опслужује свештеник Вучковић. У овом документу се наводи да село Бабсула има 7 кућа и цркву посвећену Св.Николи, опремљену лијепим црквеним рухом. У Рјепси је било 12 кућа и црква Св.Николе, док је село Беси имало 8 кућа и цркву посвећену Св.Стјепану. Упркос малом броју кућа, у наведеном извјештају се констатује да је католичка популација у овим селима веома бројна.¹¹ До интензивнијег процеса исламизације у Шестанима дошло је тек у другој половини XVII вијека.¹²

И извјештај надбискупа Лазара Владањија омогућава разматрање одређених питања која су се у већем или мањем интензитету отвара-ла као организациони проблеми у дјеловању ове духовне институције. Тако у споменутом извјештају наилазимо на одређене чињенице које упућују на став да је унутар Барске надбискупије постојала јасна етничка диференцијација између католика словенског (црногорског) и албанског поријекла, што је имало за посљедицу обавезно богослужење локалног клера на живом (народном) језику неке жупе. Зато надбискуп Владањи упозорава Конгрегацију да Барској дијецези недостаје католички клер словенског поријекла, апострофирајући жупе Спич и Зупце. Умјесто аутохтоног словенског католичког клера дешавало се да у Барској дијецези повремено дјелује по неки албански свештеник који није разумио словенски језик нити познавао словенско богослужење, па по казивању надбискупа Владањија „Зупци се таквоме не би обрадовали“. И у ранијем периоду било је обраћања Риму да уважава етничко – језичке посебности барских вјерника, што видимо из писма (1657) спичанског жупника Доната Јелића, у коме предлаже да се за новог барског надбискупа не именује Италијан или Албанац, већ неко коме је матерњи језик словенски.¹³

У објашњењу ове проблематике треба се вратити готово један миленијум уназад, у 1089.годину, дакле, на оснивачки акт - булу папе Клементa III, гдје се барским надбискупима даје управа над словенским бенедиктинским самостанима у Дукљанској краљевини.¹⁴ И многи други извори и трагови материјалне културе потврђују примарни словенски идентитет Барске надбискупије, од неизоставног историјско-књижевног списка (Краљевство Словена) Попа Дукљанина,¹⁵ преко значајног учешћа Барана у утемељењу словенске црквене братовштине *S.Gior-*

¹¹ Јачов М., *Le Missioni cattoliche nei Balcani durante la guerra da Candia*, vol.I, Citta del Vaticano 1992., pag.265.

¹² Дабовић Ђ., *Племя Шестани*, Бар 2006., стр. 97 – 102.

¹³ Јачов М., *ибид*, pag.588-9.

¹⁴ Ротковић Р., *Краљевина Војислављевића XI и XII вијек*, Подгорица 1999., стр.294 – 297.

¹⁵ Перичић Е., *Sclavorum regnum Гргура Барског*, Загреб 1991.

gio degli Sciaconi у Венецији,¹⁶ па до употребе словенског као једног од официјелних литургијских језика Барске надбискупије.¹⁷ Међутим, негативан слијед историјских догађања условио је да се словенски католички живаљ са црногорског простора константно исељавао, почев од краја XV па до прве половине XVIII вијека. Уз овај, како је већ наведено, упоредо је текао процес конверзије, с обзиром на то да је дио католика прешао у православље, а други прихватио ислам. Оба споменута процеса била су иницирана турским притиском на физички интегритет и материјална добра клера и вјерника Барске надбискупије. Узмемо ли у обзир још и честе погроме турских власти над клером и вјерницима Барске дијецезе више је него јасно због чега је словенски католички елемент опстао само у неколико жупа Барске надбискупије. У осталим жупама Барске дијецезе (подручје Шестана) стољећима је био присутан билингвизам, гдје се локално становништво свакодневно користило „нашким и арбанашким“. Католичка црква је респектовала језичке особености тих жупа, па је црквена служба била повјерена свештенству и словенског и албанског поријекла. Ипак, током времена већина вјерника на ширем простору Барске надбискупије била је албанског поријекла, што је био повод Светој Столици да у једном дужем периоду, тј. од средине XVIII па до средине XIX вијека, именује за барске надбискупе искључиво Албанце, углавном Скадрани, који су потицали из угледних породица. Међутим, предуслов за њихово именовање било је познавање словенског језика. Као што је један број Албанаца обављао надбискупску службу у Бару, тако је већи број католичких прелата словенског поријекла постављан за бискупе сјеверноалбанских градова.¹⁸

На основу извјештаја Лазара Владањија из 1759.године можемо закључити да за скоро деценију свог понтификата није успио реализовати један од, по његовој замисли, приоритетних задатака – стварање дистанце спрам вјерника и клера православне цркве. У том циљу, он је пред црквом Св.Николе у Зупцима 1750.године сазвао локални црквени синод, на коме је донесена одлука да се убудуће спријече мијешовити бракови католика с православним и онемогући католицима похађање православних цркава под пријетњом изопштења. Такав акт, инициран од надбискупа Владањија, морао је пореметити међуцрквени склад, због чега он у извјештају констатује да је омражен од православног живља. Међутим, из презентираниог извјештаја произилази да су одлуке

¹⁶ Чоралић Л., *Барски исељеници – посједници на млетачкој терраферми*, „Матица“ (часопис за друштвена питања, науку и културу), бр.21., год.VI, Цетиње – Подгорица 2005., стр.333.

¹⁷ Бошковић Ђ., ибид, стр.270.

¹⁸ Farlati D. – Colletti J., *Illyrici sacri*, tomus septimus, Venetiis, MDCCCXVII., pag.X – XII.

црквеног синода у одређеној мјери имале конкретну примјену у пракси, мада се, и даље, локално католичко становништво придржавало устаљених црквених церемонијала, онако како је то раније практиковано, са браћом у Христу – православцима.

У разматрању црквено-политичких прилика треба нагласити да у XVIII вијеку долази до промјене политичке орјентације црногорских владика, који се у свом дјеловању све више ослањају на помоћ Русије, док барски надбискупи углавном остају експоненти млетачких интереса на црногорском простору. У тој чињеници можемо тражити разлоге за захлађење односа међу клером хришћанских цркава, с обзиром на то да су се и Барска надбискупија и Црногорска православна црква, у том периоду, налазиле у интересној сфери страних сила, што се свакако морало рефлектовати на локалне прилике. Ову чињеницу примјећујемо и у самом извјештају Лазара Владањија, јер барски надбискуп свјесно избјегава сусрет с владиком Василијем Петровићем, након његовог повратка из Москве, како личним присуством црквено – народној свечаности одржаној пред православним манастиром Св.Богородице не би изазвао додатно подозрење млетачких власти. Надбискуп Владањи је знао да су руске донације јачале вјерско – политички ауторитет црногорских владика код народа, што закључујемо из његовог претходног извјештаја (1757), гдје резигнирано констатује „*да он не добија поклоне из Рима, као што је то случај са цетињским епископом, који добија помоћ и поклоне из Москве*“.¹⁹

Такође, млетачким властима није било по вољи да католичком црквом у Будви и Паштровићима управља барски надбискуп који је формално био турски држављанин. Из извјештаја сазнајемо да наведени барски надбискуп ни након деценије понтификата није добио млетачко држављанство, што је био предуслов за обављање потпуне јурисдикције над католичким црквама на млетачкој територији. Какав је статус уистину имала барска надбискупија на млетачкој територији најбоље свједочи чињеница саопштена у овом извјештају „*да свјетовна власт оvdје одлучује о уласцима у цркву и брине о њеним потребама без уплитања црквених људи*“.²⁰ И на другим мјестима у извјештају наилазимо на податке који указују да су млетачке власти промјениле однос према барској надбискупији и њеним вјерницима, не би ли на тај начин избје-

¹⁹ Јачов М., *Списи Тајног ватиканског архива XVI – XVIII века*, Београд 1983., стр.299.

²⁰ Приликом прве канонске визитације 1750. године надбискуп Владањи није посјетио Будву, јер није имао дозволу млетачких власти. Иако је преко папског нунција у Венецији још 1756. године тражио да му се допусти вршење духовне функције у Будви видимо да до септембра 1759. године није позитивно одговорено на тај захтјев. (Радонић Ј., ибид., стр.580.)

гле потенцијалне сукобе са Турцима. Тако, на примјер, надбискуп Владањи информисе Конгрегацију да самостално није извршио канонску визитацију, јер му је привремено забрањен улаз на турску територију с обзиром на то да је активно судјеловао у пребацивању избјеглица са подручја некадашње провинције Млетачке Албаније у папску државу, па је то разлог што је овај извјештај написан у Будви, умјесто у Бару. За разлику од његових претходника који су у сарадњи са млетачким властима католички живаљ са црногорског простора пребацивали и насељавали у опустјеле крајеве Далмације, политичке прилике за понтификата надбискупа Владањија су се толико измјениле да млетачке власти не само да нијесу дозвољавале пријевоз избјеглица са своје територије, већ су их на захтјев турских власти депортовали назад у Турску.

Извјештаји надбискупа Ђорђа Бјанкија (1637. и 1639) познати су науци, али фрагментарно. Изводи из споменутих извјештаја налазе се у књигама Ј.Радонића и М. Јачова, а италијански изворник овог извјештаја објавио је историчар И. Зампути, упоредо са албанским пријеводом. Недавно су наведени извјештаји били предмет истраживања, па је њихов већи дио објавио Ђ. Дабовић у историјско-етнолошкој студији „Племена Шестани“, користећи се албанским пријеводом који се налази у књизи Ђок Дабаја. Извјештај Лазара Владањија из 1759. године је досад необјављен, а његова фотокопија, која се чува у Државном архиву у Бару, била је подлога за израду овог рада. Рукопис садржи 14 страница писаних италијанским језиком. У тексту има један број латинских израза, углавном теолошког карактера. Овај извјештај је атипичан с обзиром на то да добрим дијелом није написан на основу директних запажања надбискупа Владањија, коме су турске власти привремено биле забрањивале улаз у Барску дијецезу, већ на основу списка генералног викара Филипа Дебеље, због чега на појединим мјестима у тексту има одређених нејасноћа. Међутим, оне су таквог карактера да немају већег значаја за разумијевање садржине текста овог документа.

Пријеводом на црногорски језик и осталих извјештаја барских надбискупа, који су похрањени у архиви Конгрегације за ширење вјере у Риму, комплетирали би у добром дијелу слику о Барској надбискупији. На тај начин би боље схватили сусрете и сукобе народа и религија који се циклично одигравају на овом простору.

Извјештај барског надбискупа Ђорђа Бјанкија у вези са посјетом Барској дијецези;

20. октобра 1637. започели смо другу по реду посјету Бара и његових села.

Дошли смо у Бар однијевши прво дарове турским господарима у граду. Нашао сам једну кућу у граду гдје сам боравио током 40 дана,

обављајући службу у цркви Св. Илије неометан од стране невјерника, исправљајући и опомињући за сваку грешку ове јадне и биједне хришћане. У свим турским земљама нисам наишао на горе Турке него у Бару и хвала Богу што нисам доживио неку невољу овдје, мада сам потрошио готово 12 талира мимо осталих трошкова које сам имао да бих у Бару живио са четворицом слуга. У Бару сам кризмао 22 особе, унутар града било је 11 кућа хришћана, кажем једанаест, а у цијелом граду било их је 60. Католика унутар зидина и изван је било 332. Унутар града је било 117 турских кућа, а изван града 900. Жупник овог мјеста, дон Петар Самуел и викар, дон Франо Пасквали који има 70 година станују у својим породичним кућама унутар града и не маре много за то да душе вјерника духовно уздижу, заборављају на стадо; нису баш много поштовани у овом мјесту, јер уопште нису посвећени тим јадним хришћанима и ови им слабо вјерују. Пошто су због непажње изгубили много црквених добара у овом мјесту, приход ових свештеника за сваки од преостала два винограда износи годишње 30 талира, а будући да је изгубљена црква Св. Марије изван зидина, препуштена Турцима, „*Communita*“²¹ продала је маслињаке и винограде који су били у посједу цркве за 70 000 аспри, од чега је дио потрошен за пут у Константинопољ како би могли да откупе поменути цркву. Остатак новца - 38 хиљада био је код барских католика, и ми смо наредили да се сакупи и да се од њега направи једна црква изван градских зидина, зато што унутра, у цркви Св. Илије, Турци не дају да се сахрањује.

Нашли смо инвентар нашег трећег претходника, црквене ствари и сребро, и нашао сам да се много ствари изгубило. Црквеног одијела је мало остало и то је старо и поцијепано. Нашао сам сребра међу поломљеним крстовима и калезима и 15 талира.

25. новембра смо дошли у село Зупце, одржали смо мису и кризмали 16 људи. Одржао сам проповјед, испитивао народ и жупника о томе колико поштују божије законе и пресвете сакраменте, разријешо четири особе изопштења из цркве и бодрио народ да буде покоран Светој римској цркви. Што се тиче црквених одора, нашао сам их у истом стању као и у вријеме прве посјете. Жупна црква је црква Св. Николе, а жупник у овом мјесту је дон Антонио Томази из Бара, осредње учености. У овој цркви су се налазиле двије лијепе фигуре које је, када су цркву у Бару узели Турци, један хришћанин украо и биле су доносене и смјештене у поменутој цркви. Кућа у овом селу има 40, људи има 500. Доходак жупника износи четири товара жита и добровољни прилози.

²¹ У питању је организација „*Communita di Antivari*“ која је дјеловала као званични орган цркве и локалног католичког живља до средине XVII стољећа.

Сљедећег дана смо стигли у село које се зове Шушањ. Ујутру смо отишли у жупну цркву Св. Венеранде и служили мису. У овом селу има 80 кућа. Католика има око 900. Жупник села је дон Петар Лукић, слабо учен и није баш на добром гласу. Приход жупника износи око 60 талира.

29. новембра смо напустили ово мјесто и отишли у село Спич. Служили смо мису у цркви или боље капели Св. Јована/Ивана гдје постоје два олтара. Једним се служе католици, а другим православни. Слично је и у једној другој цркви Св. Текле/Ћекле. Грбови католика су измијешани са грбовима православних. У овом селу постоје још двије капеле, једна је Св. Петра а друга Св.Петке, тако да и у ове двије капеле и православни и католици имају по један олтар. Обје ове капеле су покривене, али унутра нема ништа од ствари које се користе за црквени обред.

Испод Спича, на врху једног не баш питомог и окомитог брда, налази се тврђава звана Франов кастел која је у вријеме када су заузети Улцињ и Бар споразумно била предата. У овој тврђави се налази црква Св. Димитрија која је раније била матична и жупна црква. Само се ријетко посјећује ова црква. Катедрална црква је раније била Света Марија ратачка која је била опатија. У овом мјесту има 35 ? кућа, хришћана (католика) има 230. Кућа расколника (православних) има 43 ? Колико има људи, ови хришћани нису знали да изброје; жупник овог мјеста је фра Донат Јелић.

Сљедећег дана смо кренули из Спича и ходали скоро 4 сата по суровим и каменитим брдима, да нисмо могли вјеровати кад смо стигли у село које се зове Созина које не знамо да ли је икад посјетио неки надбискуп. Отишли смо у цркву Св. Николе и одржали мису. Благословио сам гробове и одржао проповијед. Кризмао сам 45 људи. То вече смо остали ту. Сљедећег јутра смо поново давали мису и кризмали 50 људи, тако да укупно кризманих има око 90. Остали су кризмани прошле године у другим селима. Католичких кућа у овом мјесту има 20, православних 2. Католика има 220. Црква је покривена, и у њој има пар црквених ствари не баш у добром стању и један калаисани калеж. Жупник овог мјеста је већ поменути фра Донат. Укупан приход жупника у Спичу и Созини износи четири товара жита.

Кренули смо из овог мјеста и стигли касно у село Туђемиле. Ујутру смо отишли у жупну цркву Св. Николе и овдје одржали мису, направили процесију и опело за мртве. Мало их је било за кризмање зато што смо их већ били кризмали током наше прве посјете. Црква је добро покривена, има нешто црквене одјеће, али старе и поцијепане зато што се није добро чувала. Кућа у овом селу има 20. Католика има 230. Жупник овог села је Петар Самуел који и није тако добар, мада се разумије у читање светих списа, међутим није погодан за великодостојника на шта

он претендује, и непријатно мирише и само из велике потребе он је на мјесту викара у овом мјесту гдје су га држала и наша два претходника које сам пуно пута прекорио у тајности, *si peccauerit (?) frater frater (sic) tuus vade (?) et conge (?) interte, et ipsum et.c.*

Извјештај о извршеној прошлогодишњој визитацији Бара и његових села (1639).

Прво смо стигли у Бар донијевши дарове турским господарима, а потом, слједећег дана на дан свете Катарине одржали смо у цркви Светог Илије свечану мису, направили потребне исправке, упозорили на гријехе који се овдје чине. Кризмали смо 13 људи, консултовали се са оним католицима у вези са новцем од продаје маслињака, винограда и црквених посједа и утврдили, да се са тим новцем направи црква на старим темељима, тако да имају гдје да сахране мртве, јер им у цркви Светог Илије унутар града није допуштено, а и друге службе једва да могу да врше.

Унутар града нема више од 7 католичких кућа, остали су сви направили куће изван града, тако да укупно изван и унутар града има 35 католичких кућа.

Задржали смо се у Бару неколико дана упућујући хришћане у духовне активности, а потом смо се упутили у околину Бара. Прво смо отишли у село Шушањ. Овдје, слједећег дана, био је празник светог Андрије, одржали свечану мису и одржали проповјед у цркви Св. Венеранде. Кризмали смо 21 особу. Овдје смо остали 3 дана да исповиједамо и отпуштамо гријехе. Жупник ове цркве је дон Петар Лукић. Његови приходи су око 40 шкуда. У овом селу има 80 кућа, овдје нема ниједног православца. У селу има 680 особа једног пола и другог пола. Сљедећег дана смо кренули из овог мјеста и касно стигли у село Туђемиле. Овдје нас је омело лоше вријеме са снијегом, кишом и хладноћом које доносе ове планине и ту смо се задржали два дана. Трећег дана смо кренули из овог мјеста упутивши се тим немилосрдним планинама пуним снијега којима се ни на коњу не може ходати и прешли око 6 миља. Увече смо стигли у село Шестане, наредног јутра смо отишли у цркву Св. Павла и држали мису и проповјед. Кризмали смо 31 особу.

Жупник ове цркве је дон Ђорђе Вучковић. Црква је добро покривена, мало црквене одјеће има и нема посједа. Католичких кућа у овој жупи било је 82. Католика има 750. Сљедећег дана смо отишли у село Муриће у цркву Св. Срђа и држали мису и проповјед и кризмали 28 људи. Жупник ове цркве је такође поменути дон Ђорђе. Католичких кућа било је 12, а католика 105.

Сљедећег дана смо отишли у село Пинчићи и на дан Св. Николе 6. децембра смо држали мису и проповјед зато што је црква овдје Св. Николе, а наредног дана смо кризмали 35 особа. Жупник овог мјеста је свештеник кога зову по имену дон Иван, крупан и снажан човјек, али слабо учен. Приход свештеника је 25 скуда. Кућа овдје има 18, а католика 130. Сљедећег дана, био је 17 децембар, отишли смо у село Бриска. И овдје смо сљедећег дана у цркви Св. Димитрија држали мису и проповјед и кризмали 14 особа. Овдје има 15 кућа, а људи 120. Сљедећег дана смо отишли у село Мурићани и у цркви Св. Димитрија држали мису и проповјед и кризмали 25 људи. Католичких кућа је било 16, а људи 140. Сљедећег дана смо отишли у село Ливаре, у цркву Св. Петра, држали мису и проповјед и опраштали гријехе. Кризмали смо 12 људи. Католичких кућа је било 18, а људи 160. Сљедећег дана смо кренули из овог мјеста и отишли у село Теане у цркву Св. Петра, држали мису и проповјед и кризмали 12 људи. Кућа је било 8, људи 75. Ове цркве и жупе су под бригом поменутог дон Ђорђа Вучковића и поменутог дон Ивана. Цркве су добро покривене, али без много ствари и одјеће. Када смо завршили обилазак ових села, морали смо поново да пређемо тешке барске планине, пењући се и спуштајући се, тако да смо увече касно стигли у село Туђемиле, овдје у реченом мјесту у цркви Св. Николе одржана је миса и кризмано 12 особа, кућа у поменутом селу било је 16, са 125 људи. Сљедећег дана смо кренули из овог мјеста и отишли у село које се зове Зупци и овдје у цркви Св. Николе окупили сав барски клер као и онај из Брда, и у поменутој цркви, уз уобичајену церемонију, сазвали смо дијецезални синод како налажу свети канони, да би они бринули о народу на достојан начин и са вољом. Горе наведене двије цркве биле су покривене и у њима је било мало похабане свештеничке одјеће коју они користе да би држали мису, мада их је ружно било видјети са тако мало побожности.

Извјештај из списка господина Филипа Дебеље, генераног викара барске бискупије, а у вези са посјетом исте 1758. године, по мојој наредби треба да се достави Светом Удружењу за Пропагирање Вјере преко господина каноника Вићенца Радиновића, нашег агента у Риму, ове године 1759, за текући период од три године, 55.

Већ Вам је познато из мојих претходних писама да ја тренутно боравим у Будви, чију цркву имам под својом управом. Одавде сам могао да се одвезем у Бар да тамо одсједнем и посјетим тамошњу цркву. Четири године сам провео дијелом у мојим одласцима и враћању из Рима, а дијелом у боравку у Будви. Разлог због којег сам био спријечен

да посјетим Бар у овом временском периоду је оправдани страх од Турака због добро познатог превоза албанских породица у Рим из Турске и из других мени добро познатих разлога. Надам се у Бога да нећу дуго чекати да одем, с обзиром на обећања која ми је дао један Турчин који је близак баши, а који је и наш пријатељ, а уз помоћ новца за трошкове који би могли премашити 70 шкуда.

Будући да ствари стоје овако и како не могу лично да одем у Бар, упутио сам горе наведеног викара као посјетиоца (визитатора) умјесто мене, па шаљем овај извјештај на основу његових списа, који је у ствари излагање о црквеним жупама, што се види из копије истих списа које овдје прикључујем са напоменама које слиједи.

На првом мјесту да кажем да се садашњи надбискуп налази у 52. години.

Катедрална црква није тако лијепе архитектуре и израде како би посјетилац очекивао.

Различити легати су мршави и оскудни, вјерници иако истрајавају у вјери, често се догађа отпадништво од вјере тиме што прелазе у ислам и нису добро упућени у основе вјере. Недавно сам обишао вјернике у Зупцима који су хладни према миси и који недјељом иду на пијаци у Бар, а не иду прво да слушају мису како сам им ја био наредио. Има их и који су послушни, па иду.

Дозвољено је католицима у Бару да обављају своје вјерске обреде несметано, али то раде са помало резерве како не би упадали у очи Турцима који би се могли успротивити нашим због претјеране слободе.

15. јула ове године лично сам посјетио цркву у Каstell Ластви у Паштровићима која је под млетачком управом као источна погранична област са Турском. Њен жупник је дон Марко Антуновић из Будве, стар 33 године, ради посао осредње и којег Конгрегација снабдијева са 15 шкуда уз остала добра која се састоје у жити, вину и бијелом луку. Будући да овдје има велики број расколника (православних), жупник је омражен и прогоњен, толико да би они хтјели да га потпуно отјерају и постану господари цркве и њених добара. У овој жупи има шест католичких породица са 40 душа. И ово мало католика слабо поштује закон, али с топлином долазе у цркву да се исповиједи и приме причест. Главна породица су каштелани, мада их православни не воле, а прошле године је троје из те породице било ухапшено. У затвору су били девет мјесеци зато што су превозили двије албанске породице које су биле побјегле на млетачку територију, а потом враћене назад, зато што Кнез не жели да прими турске поданике у своју државу из својих политичких разлога.

Овдје сам поново наишао на Кристофола Индиани, о којем сам писао прошли пут, који је био за жену узео удовицу православне вјере,

а са којом је у трећем степену сродства, тражи допуштење заједнице упркос сродству. Жена, кажу ми, практикује наше обичаје и спремна је да се одрекне раскола. Много се плашим да ти обичаји не одговарају правим и да се може догодити као у сличним случајевима жена које су се након смрти мужа враћале поново на шизму. Упркос свему томе, Света Столица би их могла разријешити како би их ослободила од скандала и гријеха. Црква ове жупе наслања се на жупну кућу, али, како је црква ниска, то је послужило као прилика лоповима да се попну на цркву и са цркве да уђу у кућу и да је опљачкају. Тако да се уложило у подизање нивоа цркве и то је завршено прошле године од новца 5 цекина који је био послат за ту намјену још раније од Конгрегације, 5 цекина који је оставио за ту намјену ранији жупник цркве дон Марко Вуксановић, па је на овај начин сигурна и лијепо изгледа, бар за прилике ове земље.

Крајем ове године имам намјеру да разријешим поменутог дон Марка Антуновића са овог мјеста и вратим га у Будву као помоћ за цркву којој сасвим недостају црквени прелати који би у њој служили. На његово мјесто бих поставио свештеника дон Гиа Пеција из Зубаца који би то и сам желио, али ће ми бити тешко да нађем неког свештеника који ће моћи њега да замијени будући да албански свештеници не разумију словенски језик који је потребно да знају, а Зупци се таквоме не би обрадовали. Потрудићу се на најбољи могући начин да то ријешим. Живот у Зупцима је опасан за Пеција зато што га турски заповједник у Бару мрзи, иако га баша штити, једног дана би му се могла догодити каква незгода. Разлог за ту мржњу је један православац који га је оптужио код заповједника, јер је готово оскрнавио мртво тијело његове жене коју је овај намјеравао да сахрани у нашој цркви тврдећи да је црква пола његова; Пеци се побринуо да то спријечи а овај, у инат, оптужио га је код заповједника додајући лажи како би му још више напакостио, а заповједник га је обавезао да му плати одштету у цекинима. Овај православац је убрзо након овога умро, али прије смри је наредио својим синовима да издејствују код заповједника да он буде сахрањен у цркви у Зупцима, али то је било узалуд, јер је Пеци већ уз помоћ башине жене успио да испослуже наредбу да православци не могу да имају никакву ингеренцију над овом црквом. И то је осујетило њихову неправедну намјеру и човјек је сахрањен на другом мјесту, а уз то је постигнуто то да православцима буду укинута јурисдикције према цркви у Зупцима.

У Кастел Ластви је живјела једна удовица, католикиња за коју се, пошто није ишла у цркву, сумњало да је промијенила вјеру заједно са својм дјецом. Али ја сам нашао да је постојана у вјери и извинила се за свој немар наводећи разне изговоре и обећала да ће у будућности бити

савјеснија према мисама и ја се надам да ће тако и бити, будући да су јој и свекар и дјевери католици.

Више пута сам желио да обиђем цркву у Ластви, али увијек су ме упозоравали да не идем тамо зато јер ми расколници спремају засједу. Једна жена, православна, послала ми је неколико ријечи о припремљеној завјери и рекла да је њен дјевер један од завјереника. Упркос свему томе, отишао сам и вратио се здрав и читав, измакавши пријетњама и пуцњима из пушке. Већ три године траје та мржња изазвана мојим настојањима да спријечим комуникацију *in divinis* њих и католика која је практикована у смутним временима.

Господин дон Лука Јунки пошто је напустио бригу о цркви у Ливарима гдје га је поставио албански савјет, повукао се у Пулати код Силма, код господина бискупа његовог нећака, па је на његово мјесто за жупника био именован Лазар Владањи, који је у Лорету завршио школовање. Пошто се вратио прошле године, првог јануара ове године је постављен на ово мјесто. Он је из Скадра и има обавезу да ми служи у барској дијецези. За ово вријеме почео је да даје доказе своје пажљивости и способности и надамо се да ће бити све бољи. Прије неколико дана добио сам одговор на писмо из Бара да свештеник дон Никола Јорга из Спича, онемоћао од старости, не може више да служи цркви која тако остаје без свог жупника, јер нема свештеника који би га могао замијенити нити клерика који има довољно година за свештеничко звање.

Држим код себе двојицу младића, Барана о свом трошку како би их подучавао граматички, али пошто су мали не могу да служе овој садашњој потреби. Временом ће бити од помоћи. Будући да је поменути викар запажао карактеристике својих колега жупника, преостаје ми да ја примитим његове. Иако сам га више пута опоменуо да ради свој посао мало достојније, често видим да је немаран. Од посебног значаја је за добробит народа да знате да се људи на њега жале, јер претјерује у пићу одакле потиче његова несталност у послу и са његовим викаријатом више ме ремети него што чини добро; и то што сам га послао у посјету, хвалећи га и дајући му подстицај за рад, имало је за мотив да га на неки начин запослим. И ови записи су више просто излагање о Дијецези, о чему сам вам ранијих пута наговјештавао него прави извјештај о посјети, јер мало или готово ништа не говори о самој посјети. Него ја по свом нахођењу шаљем свештеника дон Гио Пецција да се информише код његових жупљана, али немам никаквих појединости из којих бих могао да направим прави суд. Можда се плаше њега. Кад бих само сазнао нешто од њих.

У овој жупи постоје двије православне жене које су узеле католичку вјеру удајом за католике, а након смрти мужева поново су се вратиле у православље.

Сада почињемо да пишемо о стварима које се тичу Будве. Овај град који је под венецијанском управом, смјештен на граници са Турском десет миља од Бара и близу мора, раније је имао свог бискупа. С обзиром на то да је скоро цијело становништво изван града постало православно, наставило је да узурпира добра која су намијењена бискупској мензи, па је црква остала без бискупа и прихода. Сада њоме управља барски надбискуп. Ова се дијецеза граничи са Црном Гором, земљом која је у цјелости православна. Како Вам је познато, овдје је тренутно сједиште Архиепископа и овдје се не може наћи ништа друго до биједа и охолост спојене са сиромаштвом. Овдје је такође и сједиште господина јавног венетског представника са војском који има власт. Али је готово без становника, будући да се унутар њених зидина не налази нико осим неколико католичких породица и неколико православних са својим свештеником. Ту постоје двије цркве: црква Св. Ивана Крститеља која је катедрална и жупна и црква Св. Марије очева фрањеваца која се мање поштује, као и двије капеле; једна која припада поменутиим очевима која се налази одмах поред њихове цркве, која је раније припадала расколницима и у којој очеви врше службу једном годишње на дан Св.Сабе опата, да над њом не би изгубили право. Друга је у тврђави и служи представнику да служи мису. У катедрали служе четири каноника. Тројица су сљедећи: каноник Петар Руцковић, човјек оронуо и слабо учен, ревносан у свом послу, ученик урбанског завода којег је након 5 година напустио због болести; други је Анто Марковић слабо учен, али који добро служи цркви која нема ни црквењака нити старјешину; трећи је каноник Марко Иваниш. Веома је склон љутњи, ремети мирно обављање посла. Четврти је каноник мјештанин. Људи са стране немају право на ово мјесто, а приходи каноника су веома мали, тако да највећи износи 6 цекина годишње. Жупник на други начин не добија приходе осим оних који се приложе у кошаре, а и њих има веома мало. Постоје само три свештена лица: Симоне Варра и Иван Бубић, вратили су се са урбанског завода, али нису довршили школовање због болести и још један мјештанин и сви код мене уче и добро стоје, али од овог трећег црква има мало вајде, јер он мора да иде по Далмацији далеко од Будве са својим оцем који са службом бива послат на разна мјеста. Поред каноника и клерика ту су и поменути очеви фрањевци. Има их двојица и један лаик којег су прихватили код себе. Они помажу у исповиједању самртника, зато што жупник мало може да учини вјероватно зато што су га притисле године. Ови Очеви имају добра као што су виногради, земљиште и без тих добара сигурно не би имали од чега да живе. Катедрална црква је прилично биједна и под је лош тако да када се неко сахрањује, осјећа се неподношљив смрад. Уз њу се налази бискупија и

бискупска кућа које су у добром стању. Каноници држе мису за празнике и нерадне дане, понекад држе мису са пјевањем.

Народ у Будви доста узнемирава становништво са пограничних крајева, тако да није сигуран за своје посједе, а ови добијају пресуде кад год упуте неки захтјев, све док им то буде пружало задовољство.

Ову цркву ниједном није званично посјетио садашњи администратор будући да није кнежев поданик, већ турски, тако да је себе поштедио одређених формалности, како не би изазвао неке приче да врши црквену јурисдикцију над онима који нијесу кнежеви поданици, што је у његовој држави забрањено. И поред свега овога, администратор је помагао у свим њеним потребама одређујући клерике, вршећи причест и бискупско богослужење, одобравајући лица за исповијед и радећи многе друге ствари које спадају у црквену јурисдикцију. Ја се надам да ћу код новог Генералног провидура Далмације остварити своју намјеру да омогућим ономе ко је способен да је води да је води слободно; макар нека ми да пређутни пристанак, како не бисмо другима који нису кнежеви поданици дали прилику да траже слично. Ја се још увијек могу звати подаником због спајања држављанства, о чему сам сазнао кад сам био у Венецији, али, жао ми је што не могу слободно да водим ову цркву. С обзиром на то да јој недостаје служба, нема начина да се ублажи њено биједно стање, јер, истина је да је без контакта, с обзиром на то да се њени послови не додирују са другим црквама, њене активности су нешто мало више од активности неке жупне цркве, док под собом нема много самостана, свештеника, каноника и клерика, тако да јој не треба велика бискупска асистенција. Треба да се зна да свјетовна власт овдје одлучује о уласцима у цркву и брине о њеним потребама без одобрења црквених људи. Ови опет морају да се баве свјетовним стварима које су у њиховом домену, а не црквеним. Будући да у земљи влада доколица, усљед недостатка слободних вјештина као и оних механичких, те због тога нема зараде, па се они хране аверзијама и мржњом и нису добри једни према другима. Због овог недостатка зараде људи се баве војном вјештином, па када дођу до неког чина одлазе у друга мјеста остављајући без становника своју домовину која остаје на малом броју породица усљед оваквих мигарција... (недостаје дио реченице).

Овдје је постојао ружан обичај да усједјелице како би оправдале своју повученост не иду у цркву на мису о празницима или иду врло ријетко; али након што су прошле године овдје били Очеви мисионари које ја зovem Језуитима и који су овдје били осам дана тјерајући ме на понеки трошак, оне не само да иду на мисе, већ прихватају и моју доктрину у коју уопште раније нијесу биле упућене. С времена на вријеме се догађају бракови између католика и православних са конверзијом би-

ло које од двије стране у зависности од мужевљеве вјере; међутим, ја се по сваку цијену трудим да их у томе спријечим. Само се један такав случај догодио у овом крају од када ја боравим у Будви са једном женом коју су преварили када је хтјела да оде из града и која је, пошто није отишла узела за мужа једног шизматика. Ја сам се потрудио макар да она не промијени вјеру, пошто је било немогуће да је вратим, али и то је било узалуд. Након што ми је обећала да ће остати католикиња и пошто је од својих добила ријеч да неће морати да промијени вјеру, мало након тога ипак је постала православна, на моју велику жалост. У оваквим условима није лако увијек вјенчавати католикиње са католицима, будући да их има мало и да су међу собом рођаци.

Католицима се забрањује *comunicazione in divinis* са расколницима; али, с обзиром на то да је ова комуникација била у употреби, тешко је спријечити је. На дан Св. Ане наши су обичавали да иду у једну православну цркву удаљену од Будве три миље. Ја сам им то био забранио, али неколико особа које су се оглушиле о моју наредбу је ипак отишло и присуствовале су литургији. Ја сам увријеђен због ове непослушности наредих исповједницима да их не исповиједе или да их исповиједе под условом да тамо више не иду. О овоме су се морали још изјаснити и у мом присуству. Неке жене су дошле да траже од мене опроштај за почињени гријех. Али има и оних који бране овај обичај сматрајући га исправним, наводећи да се и на другим мјестима практикује у комуникацији православних и католика *in divinis* и да се то још одавно практикује. Православни, пак, када су чули за ову моју наредбу, жалили су се и љутили на мене, али ми више муке задају наши са њиховим претензијама да бране овај обичај наводећи као још један разлог да кнез радије прихвата такву комуникацију него пријетње православних.

Године 1757. када сам био у Риму посјетио сам Свете и не треба да мој агент поново иде ове године. Већ сам писао о томе да је мој претходник монсињор Лукић оставио двадесет цекина за рестаурацију једне цркве у Бару који су у рукама бившег нунција у Венецији његове висости Караћолија и не зна се гдје се сада налазе. Могли бисте да то испитате и узмете их за добро цркве.

Прије осам година, када сам ја постао управитељ ове цркве у Будви, поставио сам за мог генералног викара каноника Бубића и он је увијек имао шкуде које Конгрегација шаље ономе ко управља овом црквом, све до јула 1757. када је умро. Након његове смрти ти шкуди, а од тада има око годину и по, налазе се у мојим рукама и ја их код себе чувам. Сада питам Свету Конгрегацију да ли да се ја још користим њима за службу коју обављам око вођења цркве. Већ знате да ја сада водим исту цркву без викара, зато што ми није потребан све док ја боравим у

Будви. Такође знате да се за моје доласке из Бара у Будву увијек трошило за барке које су ме возиле, а такође сам потрошио и у Венецији новца да завршим онај посао за добијањем одобрења од Кнеза да водим цркву која је на територији под његовом управом и да ме прихвате као њиховог поданика; са овим разлозима, цијеним да неће бити проблема да ми се уступи тај новац, овај који имам код себе као и још новца који ће бити потребан из године у годину, док се не постави викар, а да до тада ја добијам новац за горе наведено и за напор који улажем за ову цркву.

Понављам молбу коју сам упутио Конгрегацији за ширење вјере у мојим претходним писмима у вези са помоћи за рестаурацију двије цркве у Шестанима као и о новчаној помоћи свештенику дон Гио Пецију због трошкова које је имао са оним православцем који је хтио да уз помоћ оног Турчина узурпира половину наше цркве у Зупцима. Такође Вас подсјећем на оних 70 шкуда које сам тражио, а које би требало да утрошим на поклоне за башу како бих од њега добио дозволу да слободно идем у Бар без страха од превоза албанских породица у папску државу. Надам се да ће тих 70 шкуда бити од помоћи и да ћемо уз Божију помоћ успјети. Чекам одговор у вези свештеника Андреа Дедија који услед старости не може више да служи цркви, гдје га је поставио албански савјет онако старог и онемоћалог, а његов бискуп, монсињор скадарски не жели да му то уважи. И још сам желио да напоменем о дон Антонију Саици, који се жали на поменутог монсињора, да га је неправдано склонио са црквене службе у Бердици. О обје ове ствари сам Вам већ наговјестио у ранијим писмима о њиховим жалбама, као и о томе како су тражили правду на бискупском суду.

Пошто сам добио на своје руке од Конгрегације 40 шкуда, има томе неколико година, које је требало да употријебим за пребацивање породице Исуфа Месија из Скадра, која је жељела да пређе у хришћански дио, како би могла јавно да користи своје католичко име које је у Албанији морало бити прикривено, али од тога није било ништа. Тада сам вам писао у Риму, да ми укажете на што треба да их утрошим, и послат ми је одговор да треба да их утрошим на рестаурацију бискупије у Будви и на помоћ њеном жупнику, за куповину једног сребрног крста за шестанску жупу, пар црквених ствари као и на градњу жупне куће у Зупцима, за рестаурацију, свијећњаке и..... за цркву у Ластви, што сам већ назначио у молби коју сам упутио Конгрегацији у Риму. Те шкуде сам ја већ потрошио на претходно наведене радње, али како није било довољно новца за све, неке су остале незавршене, а за неке сам морао да додам од свог новца, 42 шкуда, као и оно новца који су оставили поменути свештеници дон Гио Пеци и дон Марко Антуновић, при томе користећи се потпором вјерника из Зубаца који су помагали у радovima.

Иако градња ове цркве није још завршена, завршиће се уз помоћ шкуда које прописује Конгрегација за ову градњу, а како се види из посљедњег писма исте, па се понизно захваљујемо на милости указаној за овакву радњу, будући да жупник није имао ...*ubi recumberet caput suum*.

Уколико Конгрегација са својом милошћу не позове младиће из ове дијецезе на школовање у Италију, с нама је готово. Још мало неће имати ко да у цркви служи *massis multa operari autem pauci* и ако се свештеник Јорга не опорави да може макар дијелом да служи својој цркви, не знам гдје да тражим некога ко зна словенски језик који је потребан за Спич. Црква у Шушању ради на тај начин да капелан сваког дана држи мису за душу њеног добротвора, па не може да врши службу онда када је то потребно вјерницима, било да су то мисе за покојне или годишњице. Нити може да сваки пут за те потребе моли неког другог свештеника за замјену, а будући да у тој цркви не постоје други свештеници, може се догодити да су они сличним случајевима спријечени и не могу га замијенити, па се тако може изневјерити намјера добротвора. Због тога би било згодно да се шушањском жупнику додијели годишња провизија као што се ради са другим жупницима и да се за капелана постави други свештеник који неће имати парохијску дужност, те ће моћи сасвим да се посвети извршавању наведене намјене цркве.

Грчки епископ се ових дана вратио из Москве одакле, кад год се врати, доноси благо у виду робе и пара које му даје царица велике Русије и поред годишње новчане помоћи. Био је примљен уз посебан израз радовања, уз разне почести и посјете које су му указивали његови Грци. Ово му неће добро проћи са Републиком. Живи у Црној Гори као турски подложник, али не даје за право ни Турчину ни хришћанину (католику), Бог да нас чува, тај је спреман на све, нарочито према ономе ко се супростави његовој цркви.

Познату светковину Тијелово празновали су заједно православни и католици из Спича. Ја сам забранио да се даље изводи на тај начин и још ове године су је извели одвојено, за шта је заслужан поменути мој викар. Био је мали број оних који су жељели да се саставе и који нису хтјели да прихвате да је комуникација *in divinis* са православнима забрањена. Највећи дио њих чине православни који су у сродству са католицима путем брака. Надам се да у будућности неће бити других оваквих покушаја.

Док сам писао овај извјештај појавила се код мене једна особа, чврста у вјери, рекавши ми да је имала наговјештаја, да су, приликом моје посјете цркви у Кастел Ластви, неке православне особе хтјеле прије три године да пуцају на мене, с циљем да ме убију, али уплашивши се да не погоде Ластвљане (Петровчане) који су били у мојој пратњи, одустале су. Међутим, жупник ми каже да није чуо за овај покушај атентата.

Наше потрепштине нам можете послати или преко Венеције или преко Анконе, као што сте нам и прије слали, преко монсињора задарског надбискупа што нам баш и није успут, па нам је тешко да дођемо до њих. Наши трговци се мало задржавају у Задру, али одлазе чак и у Венецију или Анкону гдје би их Света Конгрегација могла упутити на некога коме би се обратили.

Божијом милошћу у мојој дијецези нема несугласица међу свештенством, као што је то случај у Скадру гдје, чујем, постоје између бискупа и очева фрањеваца са скандалима за ту нашу јадну провинцију Албанију. Бог нека опрости онима који су томе узрок. Слично се дешава и између њега и његових свештеника, он је изгледа добар у свађи, охрабрен, како чујем, писмима која му из Рима шаље његов бивши викар Логореци, говорећи му да слободно настави да прогања своје свештенике и да задржи клан својих присталица, увјеравајући га да нема разлога да се плаши Свете Конгрегације. Ови немири би Логорецију могли да послуже да би свијету показали да он није ни раније био узрок оваквим немирима као што, наравно, то није ни сад. Свештеник Борзи који је био у Риму прије пет година са истим тим монсињором или боље речено, који је натјерао тог монсињора да оде са њим у Рим како би платио и његове трошкове. Нећу више ништа рећи о слободи коју има овај монсињор у постављању неуких свештеника за клерике, од којих последије настају скандали, а народ који види те скандале које праве људи из цркве, преузмјерава се у мухамеданску секту и чујем да није мали број оних који су тако учинили. Много је нереда у овој скадарској дијецези, толико да би и половина била превише. Углед су већ изгубили код људи из свјетовне власти који не престају да коментаришу против оваквих представника цркве. Требало би да Конгрегација коначно нађе средство и начин да спријечи скандал који би тек могао настати једног дана и који би довео до потпуне пропасти нашег народа. Католик са сузама и уздасима преклиње Конгрегацију да нађе лијека овим проблемима. Све ово стављам вам пред очи како бих помогао ближњима и да ми савјест буде чиста, надајући се да ће се уз Вашу помоћ ова бурна збивања смирити и да ће бити *tranquillitas magna* и слава Богу и католичком имену.

Данас је 13. август по грчком календару. Поменути грчки епископ који се вратио из Москве, пошто је правио свечаност у својој цркви Пресвете Богородице био је позвао много људи на објед у свој манастир. Био ми је послао свога коња да и ја дођем. Међутим, ја нисам отишао како не бих изазивао Кнеза који са њим није у добрим односима, и сумња да би овај могао подићи народ против његове државе. Али је доста наших Будвана било, како на обједу, тако и на служби у цркви. Неки од њих су ишли више из радозналости него да би присуствовали литургији.

Поново помињем случај дон Луке Јункија о којем сам говорио у претходном тексту, који се тиче његовог повлачења. Албански савјет је на другој скупштини одлучио, да се свештеницима који више не могу да служе у својој цркви додијели такса коју ће сви његови сусједни жупници да му исплаћују у новцу и житу; али будући да Барска дијецеза има само седам жупа, то испада врло мало, и није му довољно да од тога може да живи; кад се урачуна и оно што му даје бискуп, не излази ни 5 шкуда; док за аспру не можеш узети више од пола бајока или чак нешто мало мање. Ока жита, јер је ока жита око четири римске либре, износи један и по бајоко, а понекад и доста мање. Због тога се свештеник ове цркве, пошто је престао да о њој води бригу, смјестио код свога нећака, монсињора бискупа Пулата, јер тамо не може да живи без помоћи, која је потребна за управљање црквом, уколико би тамо боравио. Црква у Ливарима, пак, не може да издржава двојицу жупника, тако да би рјешење било да Конгрегација додијели годишњу суму новца за његово издржавање, како би се он могао вратити.

Његово повлачење се састоји од једне његове изјаве о немоћи од које пати, тражећи од свог бискупа да се побрине за његовог замјеника док је он одсутан, а да њега самог не отуђи од исте цркве. У противном, уколико би он одустао од вођења цркве, а да при том нема од чега да живи, као што и нема, подлегло би се казни коју прописује Була Сикста V: *quanta ecclesia Dei incomoda*. С обзиром на то да станује у Ливарима, није могуће да живи с тако мало средстава које му прописује албански савјет; и ја на крају молим да ми опростите због неугодних ствари којима сам вас оптеретио, и ако сам направио неки пропуст у излагању чињеница и околности; понизно љубећи *SS. corpore* потврђујем се за вашег вјечног слугу.

Потврђујем идентитет овог извјештаја својим уобичајеним печатом и потписом своје сопствене руке.

Будва, 1. IX 1759.

Лазар Владањи, надбискуп барски и администратор Будве

Срђан КАТИЋ*

ПОТЧИЊАВАЊЕ ЦРНЕ ГОРЕ И БРДА ПОСЛИЈЕ БИТКЕ У ОСТРОШКОМ КЛАНЦУ 1768. ГОДИНЕ

Битка у Острошком кланцу 1768. године представљала је преломни тренутак у владавини Шћепана Малог (1767-1773), чувеног “Незнанца”, чија је појава узбуркала све царске дворе. Неприкосновени владар Црне Горе, кога је народ прихватио као руског цара Петра III, побјегао је с бојишта и потом се мјесецима скривао, страхујући да га властити поданици не предају османским властима. Тај период представља велику непознаницу за историографију. Главни разлог је то што у до сада објављеним радовима није коришћена преписка Порте и заповједника похода на Црну Гору, која, без сумње, представља најважнији историјски извор.¹

Стога смо се определијели да представимо двије скоро истовјетне заповијести царског Дивана које су 28. X 1768. године упућене босанском валији, везиру Силахдар Мехмед-паши и румелијском валији, везиру Мехмед-паши, заповједницима османских војски које су поразиле Шћепана Малог и његове присталице.²

Заповијести су издате у вријеме када су се поменути везири већ вратили у средишта својих провинција и односе се на спровођење споразума о потчињавању Црне Горе и Брда. Из текста се види да је Порта босанског

* Аутор је професор на Филозофском факултету - Београд.

¹ О владавини Шћепана Малог написане су двије монографије: Г. Станојевић, *Шћепан Мали* [у даљем тексту: Станојевић, *Шћепан*] Београд 1957; Р. Петровић, *Шћепан Мали загонетка историје*, Београд 1992. Г. Станојевић је највећим дијелом рад базирао на млетачким изворима, које је објективно интерпретирао. Допринос Р. Петровића је у проналажењу нових извора различитих провенијенција. Петровић је, међутим, пишући о појединим догађајима из владавине Шћепана Малог, слободније тумачио те као и већ коришћене изворе. Захваљујући таквом приступу довео је у питање и сам исход битке у Острошком кланцу.

² Cevdet Tasnifi – Dahiliye 11/5 – C [у даљем тексту: *Dahiliye*] 14266; 15939, Başbakanlık Arşivi İstanbul.

и румелијског валију, већ раније, детаљно обавијестила о условима на које су се народни прваци обавезали у Скадру пред скадарским мутесарифом, Мехмед-пашом Бушатлијом. То објашњава уопштен садржај заповијести, које и у таквој форми пружају, до сада непознате, податке о условима потчињавања и омогућавају сагледавање османског пореског система примјењиваног у Црној Гори у првих седам деценија XVIII вијека.

У уводном дијелу документа, чији превод прилажемо на крају рада,³ описани су догађаји који су претходили војном походу и преговорима у Скадру. Османске власти Шћепана Малог (Мали Стефан) називају особом непознатог поријекла и преварантом који се издаје за краља, а бившег пећког патријарха Василија (Василијус) Јовановића-Бркића отпадником. Истакнута је њихова улога у обустављању међуплеменских сукоба и стварању споразума о заједничкој борби против Турака. Према наводима из документа устаници не само да су наносили штету муслиманима по околним селима и касабама, већ су вршили и честе препаде на утврђене градове попут Подгорице, Спужа и Жабљака.⁴ Да ли су акције устаника заиста биле много већих размјера него што се то сматра у историографији, или су стварању такве представе допринијеле преувеличане жалбе локалног муслиманског становништва, за сада не можемо утврдити, али је извјесно да је одговор Порте био, до тада, најмасовнији поход османске војске против Црне Горе и Брда.

Сам поход описан је у неколико реченица, које потврђују остале релевантне изворе из тог доба, према којима је 4. септембра 1768. године војска Шћепана Малог доживјела тежак пораз већ у првом окршају. Послије одмазде поражени устаници су се обавезали на покорност и предали таоце румелијском беглербегу, везиру Мехмед-паши.⁵

По доласку у Скадар везир је одржао прво савјетовањем на коме је као услов за опрост поставио изручење Шћепана Малог и бившег патријарха Василија Јовановића-Бркића. Послије „извјесног времена”, које је вјероватно представљало рок за њихову предају, везир је од црногорских и брдских главара добио чврста увјеравања да су они побјегли, као и обећање да ће их, уколико се поново појаве, предати скадарском мутесарифу, Мехмед-паши Бушатлији. Као залог повјерења и будућег скупљања прихода из свих нахија предати су угледни таоци, који су требали да бораве у Скадру.⁶ Према млетачким изворима везир Мехмед-па-

³ Ради се о заповијести упућеној босанском валији, везиру Силахдар Мехмед-паши (*Dahiliye*, 14266).

⁴ *Dahiliye*, 14266; 15939.

⁵ *Исто*. Црногорци су одмах дали 90 талаца и нешто новца, а послије пустошења Бјелопавића и Кучи, Пипери и остала брдска племена предали су таоце и исплатили цизју (Станојевић, *Шћепан*, 61).

⁶ *Dahiliye*, 14266; 15939.

ша се, због молби присутних, обратио провидуру, тражећи да Црногорцима поново дозволи да тргују у приморским градовима и да слободно прелазе преко млетачке територије на путу за Скадар.⁷ Потом је везир напустио Скадар и преговоре о условима потчињавања Црне Горе и Брда препустио скадарском мутесарифу.⁸

Из документа се види да су османске власти под Црном Гором, у ужем смислу, подразумевале Катунску и Ријечку нахију,⁹ а у ширем и преостале три црногорске нахије: Црмничку, Љешанску и Пјешивичку, уз које се, по први пут, помиње и шеста, Команска нахија.¹⁰

Детаљно су описани преговори с представницима Катунске и Ријечке нахије, чији су приходи били у надлежности скадарског мутесарифа. Наведене су и раније погодбе о потчињавању, које су уследиле након османских казнених похода. После похода Нуман-паше Ћуприлића 1714. године, у Катунској и Ријечкој нахији број цизијских листова разрезаних по најнижој пореској стопи (један дукат) повећан је на 1.000.¹¹ Нажалост, не можемо израчунати колико је износило то повећање, јер се не зна број пореских листова који је важио у претходном периоду. Након похода 1756. и преговора вођених наредне године у Травнику с босанским валијом, Хаџи Мехмед-пашом Кукавицом договорена је исплата ранијих дуговања, па је број пореских листова симболично повећан и износио је 1.010 листова.¹²

⁷ Р. Петровић, *Плење Кучи*, Београд 1981, 229.

⁸ *Dahiliye*, 14266; 15939.

⁹ У османским документима Катунска и Ријечка нахија понекад су називане и заједничким именом Црногорска нахија (Н. Hadžibegić, „Odnos Crne Gore prema osmanskoj državi polovinom XVIII vijeka”, *Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod osmanskom vlašću*, III-IV (1952-53), [у даљем тексту: Hadžibegić, *Odnos Crne Gore*] 504-505).

¹⁰ У другом дијелу документа Црмничка, Љешанска, Пјешивичка и Команска нахија јасно су одвојене од нахија највећих брдских племена: Куча, Пипера и Бјелопавлића (*Dahiliye*, 14266; 15939).

¹¹ У вријеме Бечког рата, 1690. године, пореском реформом Фазил Мустафа-паше Ћуприлића укинута су произвољно наметнуте дажбине и установљено је убирање цизје према имовинском стању и то у три категорије: четири дуката за богате, два за средње имућне и један за сиромашне, с тим што је у пограничним областима, попут Црне Горе, или Босне, на пример, цизја за све обрачунавана по најнижој стопи (Н. Hadžibegić, „Džizija ili harač”, *Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod osmanskom vlašću*, III-IV (1952-53) [у даљем тексту: Hadžibegić, *Džizija*, 92-93).

¹² *Dahiliye*, 14266; 15939. Према хуцету травничког кадије сачињеном у посљедњој декади мјесеца мухарема 1171. године по хиџри (5-14. X 1757), од похода Нуман-паше Ћуприлића плаћано је 1.002 цизјске листе, па је у Травнику договорено повећање за још осам листа. Тај хуцет сачуван је у препису у историји Мухамеда Енвервија Кадића. Препис је непотпун јер не садржи имена црногорских главара који су учествовали у постицању споразума (Hadžibegić, *Odnos Crne Gore*, 504-505).

После пораза у Острошком кланцу, међутим, повећање је било неупоредиво веће. Представници Катунске и Ријечке нахије обавезали су се да од почетка 1182. године по хиџри (18. V 1768. године) плаћају додатних 490 цизјиских листова, што је укупно 1.500. Подијела међу нахијама утврђена је, како се наводи, на стари начин, према коме је $3/5$ или 900 цизјиских листова представљало обавезу Катунске нахије, а $2/5$ или 600 цизјиских листова обавезу Ријечке нахије. Прикупљени новац требало је да сваке године предају закупцима цизје у Скадарском санџаку, а утврђени износ био је намењен за исплату припадљивости јаничарске посаде у тврђави Дервента у Босанском ејалету.¹³

Сљедећа тачка уговора односила се на дуговање Катунске и Ријечке нахије османској држави, које је настало усљед осмогодишњег неплаћања цизје. Дуг је обрачунат према старом рачуну од 1.010 цизјиских листова и износио је 8.080 дуката. То питање ријешено је тако што је скадарски мутесариф, због тешког стања у коме се налазила раја, опростио износ трогодишње цизје, а представници поменутих нахија обавезали су се да преосталих 5.050 дуката исплате у року од два мјесеца.¹⁴

С обзиром на то да се у документу наводи осмогодишњи дуг, може се израчунати да су након раније поменутог споразума о плаћању цизје, постигнутог у Травнику у првој половини октобра 1757. године, Катунска и Ријечка нахија, поред измиривања дуга за претходни период,¹⁵ редовно плаћале цизју наредне три године.¹⁶

¹³ *Dahiliye*, 14266; 15939. Исплаћивање припадљивости посадама утврђења удаљеним од области у којој су убрани приходи било је уобичајено у Османском царству. Као пример могу послужити приходи од закупа рудника бакра Мајданпек. Почевши од шездесетих година XVI, па до краја XVIII вијека, дио прихода увијек је био намијењен за плате неколико гарнизона, од којих су неки најчешће били у матичном Смедеревском, а неки у Клишком и Херцеговачком санџаку (*Bab-i defteri, Başmuhasese kalemi, Başbakanlık Arşivi İstanbul*, 79, 2-7; *Ali Emîri Tasnifi Başbakanlık Arşivi İstanbul, Kânûni Süleymân*, 112, 115/1, 2; *AE, II Selîm*, 1/1, 1/2, 2/1, 2/2, 3). Према обрачуну пословања рудника Мајданпек за 1171. година по хиџри (15. IX 1757 – 3. IX 1758), сачињеном десет година прије битке у Острошком кланцу, дијелом прихода исплаћиване су плате јерлијама Хасан-пашине паланке у Смедеревском и тобџијама у Требињу и Ливну у Херцеговачком санџаку, с тим да су ови посљедњи добили и надокнаду за пшеницу (*Cevdet Tasnifi – darbhanе, Başbakanlık Arşivi İstanbul*, 1177).

¹⁴ Због тешког материјалног положаја становника Црне Горе владика Сава је чак нудио Млечанима златну митру и црквене утвари, не би ли обезбиједио новац за исплату дуга (Г. Станојевић, *Шћепан Мали*, 61). За надгледање прикупљања и исплате новца, румелијски беглербег, везир Мехмед-паша одредио је буљубашу царских капиџија Ибрахима, у звању мубашира (инспектора) и Осман-пашу Подгоричанина, у звању назира – надзорника (*Dahiliye*, 14266; 15939).

¹⁵ *Hadžibegić, Odnos Crne Gore*, 505.

¹⁶ Катунска и Ријечка нахија платиле су цизју за 1173. годину по хиџри, која је трајала до 12.VIII 1760. године (прим. аутора).

О преговорима с представницима осталих црногорских нахија: Црмничке, Љешанске, Пјешивичке и Команске и нахија највећих брдских племена: Куча, Пипера и Бијелопавлића не наводе се детаљи, већ само обавеза да као и прије редовно плаћају цизју и харач на земљу. Приходи од пореза тих нахија припадали су канцеларији Спужа и били су намијењени за исплату припадности посадницима у тврђави Оногошт.¹⁷

Одсуство појединости можда се може објаснити задржавањем ранијег стања, или пак тиме што су, за разлику од Катунске и Ријечке нахије у којима је цизја очигледно плаћана одсијеком, порези вјероватно разрезивани према броју одраслих и за рад способних мушкараца (цизја) и количини обрадиве земље (харач на земљу).

Може се претпоставити да су у Црној Гори и Брдима постојећи порески систем и подјела финансијских надлежности међу поменутиим канцеларијама успостављени 1704, када је завршена изградња тврђаве Спуж.¹⁸ Порта се на то одлучила због лакшег скупљања пореза и слабљења међуплеменског јединства, које се најлакше могло постићи по питању пореза, па су стога и двије најбунтовније нахије остале под финансијским надзором скадарског мутесарифа.

На крају споразума представници раје су се обавезали и заклели да ће у случају поновних напада на путнике и становништво или неиспуњавања пореских обавеза платити 20.000 гроша¹⁹ агама и људству тврђава Подгорица, Спуж и Жабљак.²⁰ То је био уобичајен вид завјета,

¹⁷ *Dahiliye*, 14266; 15939.

¹⁸ То на посредан начин потврђује и писмо владике Василија Петровића написано крајем 1755. године, у коме он образлаже разлоге за неплаћање цизје. Иако је владика Василије познат као непоуздан извор, због преувеличавања и извргања чињеница, анализом писма може се утврдити да је он писао о истинитим догађајима, које је пристрасно интерпретирио: „Кад је подигнут Спуж, паша Ходе (верди) оставио је двије нахије, катунску и ријечку, нашем стрицу Данилу, а Бијелопавлићи, Пјешивци и Црмница (остадоше) под Спужем; и Данило је био султанов човјек, докле га Демир-паша на вјеру не хтједе набити на колац. Зато би рат, а потом се учини мир. Затим се дигоше Русија и ћесар против цијењеног Османовића. Дигоше се и Турци. Али нису хтјели Црногорци и владика Сава. Због тога цијењени Османовић на свагда ослободи владика Саву и Црногорце од данка.» (Ј. Н. Томић, „Црногорски митрополит Василије Петровић у Црној Гори по повратку из Русије (1754-1756)», *Глас Српске Академије*, LXXXVIII/2 (1911), 136). На основу дијела писма који цитирамо и других показатеља може се закључити да је скадарски мутесариф Ходеверди-паша Махмудбеговић 1704. формирао спушку финансијску канцеларију, којој је припојио Пјешивце, Црмницу и Бијелопавлиће. Да ли су преостале нахије, чија се припадност спушкој канцеларији помиње 1768. године, прикључене касније или се ради о непрецизности владике Василија, за сада не можемо утврдити.

¹⁹ Према курсу из 1768. године један грош вредио је $\frac{1}{3}$ османског златника (*zer-i mah-bûb*), у коме је иначе обрачунавана цизја (Hadžibegić, *Džizija*, 95; Şevket Pamuk, *A Monetary History of the Ottoman Empire*, Cambridge 1999, 163, 168).

²⁰ *Dahiliye*, 14266; 15939.

који је представнике раје требало још више да обавезе, а да другој страни омогући легитимну наплату одштете или трошкова војног похода.²¹

Одредбе уговора потписане од стране представника раје и османских званичника овјерили су замјеници кадија – наиби Скадарског и Подгоричког кадилука. Садржај пет хуџета с одребама уговора и дефтера с именима талаца и јемаца уписани су у сициле поменутих кадилука и заведени у регистре канцеларије Главног царског рачуноводства и канцеларије џизје у Истанбулу. Из пријестонице преписи с царским наредбама упућени су румелијском и босанском беглербегу. Према устаљеној процедури, обзнањени су на беглербеговом Дивану, а потом у судницама свих припадајућих кадилука, гдје су уписани у кадијске сициле.²²

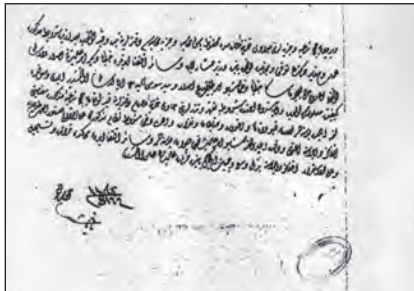
ТРАНСКРИПЦИЈА

Hâlâ Bosna vâlisi vezîr Silahdar Mehmed Paşa'ya ve eyâlet-i Bosnada vâkı' kapudanân ve ağavât ve zâbitâna hüküm ki

[1] An'asl eyâlet-i Rûm-ili'de İskenderiye sancağında vâkı' Podgoriçe kazâsına mülhak Karacadağ nevâhisi şevâhik-i cibâldan ibâret ve öteden berü [2] sükkân ve ahâlîsi tâ'ife-i usâttan olub mukaddemâ üzerlerine havâle-i şimşir adû tedmîr cünûd-i muvahhidîn ile rıbka-i itâ'ata ithâl ve kabûl-i ra'iyet [3] ve cizye-i şer'iyeye ile muntazam'ul-ahvâl iken emkine-i sa'ibe ve kulel-i şâhika-i rehînelerine iğtirâren bir kaç seneden berü câdde-i itâ'attan hurûç ve rakabelerine [4] medrûbe olan cizyeleri maktû'nu edâdan imtinâ' ve esbâb-ı takviye isyân ve tугyânlarına ictisâr ve içtimâ' ve Küçük İstefan nâm şahis [5] mechûl'ul-hâl müfsidi krallık mülâ'besiyle istishâb ve sâbıka İpek patriki olan bir mezheb dahi içlerine duhûl ve ihtimâl ile nevâhi-i [6] mezkûre re'âyâsını ifsâd ve etbâ' ve ez-kadîm Karacadağ ahâlîsi beynlerinde ve havâlisinde vâkı' Çerņiçe ve Yevişliçe ve Koman ve Peşiviçe ve Bilopavlik [7] ve Piper ve Kuçi nevâhisi kefereleri beynlerinde vâkı' olan muhâsamât ve muhârebâtı envâ'-i hiyel ve tezvîrât ile vefk ve ittihâda tahvîl ve tebdîl ve ref'-i [8] livâ-i isyân ile etrâf u eknâfda vâkı' kasabât ve kurânın ehl-i İslâmına isâl-i hasâretten hâlî olmadıklarından gayrı çend defa bilâd-i [9] müsliminden Podgoriçe ve İşbozi ve Jabik ve baş kılâ'mını istilâyâ cesâret etmelerile usât-i mesfûrenin şerr ve mazarratları bilâd ve iyâl üzerlerinden [10] ref' ve imhâ ve tahassun ettiklerin kulel-i şâhika ve ma'bir ve kenais ve

²¹ Тако су се, на примјер, потписници уговора у Травнику 1757. године „обавезали дати фискусу 50.000 гроша и пристали да све изнад седам година дође под царску сабљу” (Hadžibegić, *Odnos Crne Gore*, 505).

²² *Dahiliye*, 14266; 15939.

menâzil-i rehîneleri bilkulliye hedm ve râbîta-ı kaviyyeye rabt olunmak husûsunı [11] sen ki vezîr-i müşâr-ileyhsin senin ile hâlâ Rûm-ili vâlisî vezîrim Mehmed Paşa edama'llâhü te'âlâ iclâlehûnun re'y-i rezîn isâbet-karîninize [12] ihâle olunub fermanım olduğu üzere vezîr-i müşâr-ileyhile bil'muhabere ve'l-müzakere me'mûr-i ma'iyetleriniz olan mîr-i mîran-i kirâm ve beğ ve beğzâdegân [13] ve kapudanân ve ağavât ve a'yân-i memleketile cânib-i mezkûre azimet ve avn u inâyet-i cenâb-ı bârî ve yümn-i himmet-i mülûkânem ile sarma-i evveliden [14] düşman-i dîn kavî-karîn inhizâm ve bi'l-cümle menâzil ve kulel ve ma'bir-i rehîneleri harâb ve inhizâm ve ricâlleri ta'ma-i şimşir-i guzât ve nisvân ve sibyanları [15] sebî ve istirkâk ile emvâl ve hayvanâtları iğtinâm-i cünûd ve kemân olmağla bakiyet'üs-süyûf olanların istimân ve istirhâmlarını müebbed ahz [16] olunan irhânları vezîr-i müşâr-ileyh istishâb ve İskenderiyeye avdetinde akd olunan [meclis-i] şer'de irhân-i mesfûrundan firârî İstefan ve patrik [17] Vasiliyus nâm müfsidler taleb olındıkda içlerinde olmayub mün'adim ve mefkûd oldukların beyân ve tahkîkdan sonra ale'd-devâm devlet-i aliyyeme kemâl-i itâ'at ile [18] cizye-i şer'iiyyemi kabûl ve re'âyâ-i sâ'ire misillü edâ etmek ve bundan sonra bir vaktite nâ-maraza-ı tavır u hareketleri ve semt-i hilâfe [19] sülûkleri zuhûra gelmemek ve müfsidân-i mesfûrân ve gerek mesfûrâne mûmâsil müfsidler zuhûrunda bil'ittifâk ahz ve İskenderiye sancağı mutasarrıfına teslim ta'hhüd [20] ve ilzâm ve i'timâd küllî

hâsıl olmak için her bir nahiyeden kaide-i ihtiyât üzere irhân-i kaviyye alı-
 nub İskenderye mutasarrıfı mîr-i mîrân-i mûmâ-ileyhe [21] ba'de'teslîm
 İskenderiyede mukîm olmaları mîr-i mîrân-i mûmâ-ileyhe tenbîh ve ol vec-
 hile müte'ahhid oldukları esnâda mîr-i mîrân-i mûmâ-ileyhe müvâcehesinde
 akd olunan [22] meclis-i şer' de Karacadağdan ma'dûd olub İşbozi ve Onogo-
 şte kal'aları aklâmından başka an'asl sade harâçgüzâr olan Katuna [23] ve
 Reka nahiyeleri re'âyâları tarafından ilzâm cizyeye vekîlleri ve rehinleri
 olanlar mahzarlarında mukaddema Köprülüzâde Nu'mân Paşa merhûmun
 vaktinde [24] Karadağ nevâhisi bin aded ednâ evrâkı üzerine maktû' olub
 ba'de maktûl El-hâc Mehmed Paşa zamanında on aded evrâk zammıyle [25]
 bin on aded evrâka iblağ olunmağla bu def'a seksen iki senesi ibtidâsından
 i'tibâr ile dört yüz doksan evrâk dahi zam ve nahiyeteyn-i mezbûreteyn [26]
 re'âyâları binbeş yüz aded ednâ evrâkına kat' ve tevzî'-i kadîmi üzere evrâk-
 i merkûmenin bin beş sehminden üç sehmi olan dokuz yüz ednâ [27] evrâk-
 i mezbûr Katuna nahiyesi ve iki sehmi olan altıyuz ednâ evrâkı dahi Reka na-
 hiyesi re'âyâları kabûl ve sâl be sâl iktizâ eden mâlını İskenderiye cizyedâri
 [28] olanlara edâya ta'hhüd ve ilzâm eylediklerini(?) ve livâ-yı
 mezbûr ile cizyesi mîr-i mîran-i mûmâ-ileyhin üzerinde oldıkça nevâhi-i
 mezbûre cizyesi mâlını [29] be her sene kemâ-fi's-sâbık eyâlet-i Bosnada
 vâkı' Derbend kal'ası yerlu neferâtının mevâcibleriçün ber vech-i ocaklık
 edâ ve teslîme müte'ahhid olduğını nâtik başka ve nahiyeteyn-i [30] mezbûre-
 teyn ahâlîlerinden kadîmi bin on aded evrâk hesâbıle zimmetlerinde olan
 sekiz senelik cizye mâlları taleb ve vekîlleri tahrîr olındıkta [31] cümlesini
 tedârik ve edâsını izhâr-i aciz ve isti'fâ etmelerile rahm'ül-hâlim sinin güze-
 şte mezkûre cizyelerinin üç seneliğinden iğmâz ile bâkî beş senelik [32] ik-
 tizâ eden beş bin elli adet evrâk-i ednâ mâlını iki ay tamâmına dek edâya
 tekeffül ve ta'hhüd eylediklerini hâvî ve müddet-i mezkûre tamâmında tahsîl
 için [33] vezîr-i müşâr-ileyhe tarafından kapıcılar bölükbaşısı İbrâhîm zîde
 mecdühû mubaşir ve Podgoriçeli Osmân Paşa nâzır ta'yîn olduğunı muhtevî
 başka ve ez-kadîm Karacadağdan [34] ma'dûd ve İşbozi aklâmından Onogo-
 şte kal'ası neferâtının mevâcibleri mukâbele ocaklık olan Çerniçe ve Yeviş-
 liçe ve Peşiviçe ve Koman nahiyelerile [35] Bilopavlik ve Kuçi ve Piper
 nahiyeleri re'âyâları taraflarından dahi vekîllerile rehinleri kadîmi üzere
 harâç-i arâzi ve ciziyeye maktû'ların taraf-i neferâta bilâ ta'llül [36] edâ eyle-
 mek ve bâlâda mestûr olduğu üzere içlerinden mürûr u ubûr eden ebnâ-yı se-
 bîl ve sâ'ir ehl ü ra'ıyyet isâl-i hasâret eylememek [37] ve sâ'ir zıkr olunan
 şürût-i ta'hhüdlere ale'd-devâm ri'âyet eylemek veçhile yirmi bin gurus ve
 şürût-i nizâm-i mezkûrenin istikrârı zimmında Podgoriçe ve İşbozi [38] ve
 Jabik kal'alarının ağavât ve neferât dahi yirmi bin gurus nezire ta'hhüd eyle-
 diklerini hâvî başka başka İskenderiye nâ'ibi mevlânâ Dervîş Alî ve Podgo-
 riçe nâ'ibi [39] mevlânâ Ahmed zîde ilmuhûnün hatem ve'l-imzâlarile

mahtûm ve müzmâ verilen beş kıt'a hucec-i şer'iyye ile küfelâ ve irhânlarının ale'l-esâmî iki kıt'a müzmâ defterlerini [40] Der-i Aliyye'ye irsâl ve vech-i meşrûh üzerine mahaline kayd olunması vezîr-i müşâr-ileyhe bir kıt'a memhûr kâ'imesinde tahrîr ü inhâsı ve me'mûr-i ma'iyeti olan mîr-i mîran-i kirâm ve sâ'ir [41] rüesa-yı asker-i islâm ve ağavât ve zâbitân bir kıt'a mahzarlar ile ifâde-i hâl ve merâm eyledikleri karîn-i itlâ' şâhânem olmağla bu bâbda zuhûra gelen [42] hidemât-i meşkûre ve mesâ'i-i mebrûrenız nezd-i hümâyûnumda pesendide ve makbûl ve müstahsen olub haklarınızda mebzûl ve bî-dirîğ olan da'vât-i şerîfe ül-vacib şehinşâhanemden [43] mâ'dâ sen ki vezîr-i müşâr-ileyhsin Dîvân-ı hümâyûn tarafından sâdır olan evâmîr-i aliyyem (ve mahsûs teşrifât-i hümâyûn) sâbika mîr-i ahur-i sâni mîr Hasan [44] dâme mecdühû mübâşeretile tarafına irsâl olunmağla nevâhi-i merkûme re'âyâlarının irhân ve küfelâlarının ale'l-esâmî müzmâ defterlerle şürût-i ta'hhüd-i mezkûrlerini hâvî [45] verilen hucec-i şer'iyye ve cizyeleri mevâddi hazine-i âmiremde mahfûz Başmuhâsebe ve Cizye muhâsebesi defterlerine sebt ü kayd olunub ba'd-ezîn şerâit-i mezkûre [46] amel ve mugâyir harekette tevakkî ve mücânebet olınmak bâbında vezîr-i müşâr-ileyhe ve sâ'ir iktizâ edenlere hitâben diğêr emr-i âlî-şânım ısdâr ve irsâl [47] olunmağla i'lâm-i hâl için sana hitâben dahi işbu emr-i celîl'ül-kadri ısdâr ve mir-i mûmâ-ileyhe ile irsâl olunmıştır. İmdi vusûlunda [48] keyfiyyet-i ma'lûmun olub ve vech-i meşrûh üzere şürût-i ta'hhüd ve nezirlerini hâvî hazine-i âmirem defterlerine kayd olınan hucec-i şer'iyye-i mezkûre mazâmîni [49] üzere eyâlet-i Bosnada olan kapudanân ve ağavât ve zâbitân ve neferât ve ehli dahi şürût-i nizâm-i mezkûrin ale'd-devâm düstûr'ül-amel tutulub [50] infâz ve icrâsına ihtimâm ü dikkat eylemeleri üzere işbu emr-i âlî-şânımı Dîvân-i Bosnada ve sâ'ir iktizâ eden muhâkemede kırâ'et ve tescîl [51] ve ale'l-istimrâr infâz ve icrâsına bezl u sa'y ve cemîl eylemek bâbında fermân-i âlî-şânım sâdır olmuştur.

Fi 16 C sene 1182

Muhâsebede yazılmıştır

ПРЕВОД

**Заповијест садашњем босанском валији везиру Силахдар
Мехмед-паши и капетанима, агама и забитима у ејалету Босна:**

Црногорске нахије, које припадају Подгоричком кадилуку Скадарског санџака ејалета Румелија, сачињене су, заправо, од планинских врхова и од давнина се њихови становници и народ буне. Зато су још раније муслиманске војске замахнуле сабљом и уништиле непријатеља натјеравши га тако на покорност и послушност, прихватање рајинског статуса и шеријатске џизије, чиме је стање сређено.

Прије неколико година, међутим, поуздајући се у неприступачна мјеста и безбједне куле на висовима, скренули су са стазе послушности и одбили да плаћају утврђену цизију која им је разрезана по глави. Због тога су се окупили и одважили на побуну и устанак.

Њима су се придружили један преварант који се издавао за краља, особа непознатог поријекла по имену Мали Стефан, и још један отпадник, бивши пећки патријарх. Они су преузели на себе да рају поменутих нахија подстрекавају на побуну.

Постојећа непријатељства, сукоби, разне преваре и интриге између њихових сљедбеника, становника Црне Горе и невјерника у околним нахијама, Црмница, Љешка, Коман, Пјешивци, Бјелопавлићи, Пипери и Кучи, прекренули су се и претворили у споразум и уједињење. Они су подигли барјак побуне и не само да су наносили штету муслиманима у оближњим и околним касабима и селима, већ су се и безброј пута одважили да нападну муслиманске градове: Подгорицу, Спуж, Жабљак и главна утврђења.

Да би се од градова и становника отклонила и уништила злодјела и насиља устаника и потпуно разорили њихови утврђени положаји: куле на висовима, кланци, цркве и места у која су се склонили, а [они сами] везали чврстим обавезама, ово питање повјерено је теби који си горенаведени везир и садашњем румелијском валији, везиру Мехмедпаши, нека му преузвишени Господ учини трајном величанственост, и вашем озбиљном расуђивању и промишљању.

Ти и поменути везир сте, према мојој заповијести, и у договору и сарадњи са припадницима ваших пратњи, племенитим беглербеговима, беговима, беговским синовима, капетанима, агама и локалним ајанима кренули у речени крај и, помоћу и милошћу узвишеног Творца и уз моју срећну царску подршку, већ у првом окршају тешко поразили непријатеље вјере и разрушили и уништили све њихове положаје, куле и препреке у кланцима. Мушкарци су постали храна газижских мачева, жене и дјеца робље а њихова имовина и стока војнички плијен.

Пошто су натјерани на покорност, они који су измакли сабљи затражили су милост и помиловање, па их је поменути везир [румелијски валија] узео као сталне таоце. На повратку у Скадар одржан је шеријатски меџлис на коме су од таоца затражени бјегунци и смутљивци по имену Стефан и патријарх Василије. Пошто они нијесу пронађени, закључено је и установљено да су страдали или нестали. Тада су [побуњеници] пристали да, као и остала раја, плаћају шеријатску цизију и да стално буду покорни мојој узвишеној држави.

Извесно вријеме после тога није било никаквих немира ни метежа нити оних који слиједе погрешан правац, а договорено је да, уколико

се појаве поменути смутљивци или њима слични, они буду ухваћени и предати мутесарифу Скадарског санцака [Мехмед-паши Бушатлији].

Од сваке нахије, као мјера предострожности, узети су чврсти таоци како би се обезбедило повјерење и сакупљање прихода. Затим су таоци предати реченом беглербегу,²³ скадарском мутесарифу, коме је наређено да таоци бораве у Скадру.

У вријеме када је склопљен овај споразум, на шеријатски меџлис, одржан у присуству поменутог беглербега, стигли су таоци и представници за сакупљање џизије од обичне харачлијске раје Катунске и Ријечке нахије, која такође спада у Црну Гору а не потпада под канцеларије тврђава Спуж и Оногшт.

Раније, у време покојног Нуман-паше Ђуприлића, на црногорске нахије је разрезано 1.000 харачких листова по најнижој пореској стопи. Затим је, у вријеме убијеног Хаци Мехмед-паше дошло до повећања од десет листова што чини 1.010 харачких листова. Сада је, рачунајући од почетка [11]82. године додато још 490 листова, тако да је на рају поменуте двије нахије разрезано 1.500 харачких листова по најнижој пореској стопи. Према старом начину подјеле прихваћено је да од 1.500 листова три дијела представља 900 листова што отпада на рају Катунске нахије, а два дијела од 600 листова на рају Ријечке нахије. Договорено је да се тражени износ сваке године исплаћује скадарским скупљачима џизије.

Пошто закупљени(?) и џизија поменутог санцака припадају горенаведеном беглербегу, [представници Катунске и Ријечке нахије] обавезали су се да као и прије, сваке године предају и плаћају износ џизије од тих нахија, који је, као оцаклук, намијењен платама јерлијске посаде тврђаве Дервента у Босанском ејалету.

Када је од становника речене двије нахије затражен износ џизије који дугују за осам година, и то према старом рачуну од 1010 листова, као и да се сачини попис јемаца, они су замолили опрост јер немају снаге да припреме и плате цјелокупну своту. Из сажаљења према њиховом стању занемарена су трогодишња дуговања џизије, док су се они обавезали и гарантовали да ће преосталих пет година, које се потражују у износу од 5.050 листова по најнижој харачкој стопи, исплатити до краја истека два мјесеца. Поред тога, речени везир је, ради скупљања прихода до краја наведеног рока, поставио за мубашира Ибрахима, буљукбашу капиџија, нека му се слава увећа, а за назира Осман-пашу Подгоричанина.

Представници и таоци раје из нахија: Црмница, Љешка, Пјешивци и Коман, као и нахија Бјелопавлићи, Кучи и Пипери треба да, без

²³ Мехмед-паша Бушатлија био је санцакбег Скадарског санцака и уживалац прихода исте провинције – мутесариф, обављајући те службе у рангу беглербега.

изговарања, као и пре, плаћају харач на земљу и разрезану цизију и то у корист посадника тврђаве Оногшт, која од давнина спада у Црну Гору, а припада канцеларији Спужа, с обзиром на то да се [ови приходи], воде као њихов оцаклук у замјену за плате.

Као што је горе наведено, путницима који путују њиховим крајем, као и другим људима и раји, не смије да се наноси никаква штета. И остали речени услови споразума треба да се стално поштују, а ради поштовања услова поменутог поретка [представници раје] су се обавезали и зајетовали да дају 20.000 гроша за аге и људство тврђава Подгорица, Спуж и Жабљак.

О свему овоме су скадарски наиб, мевлана Дервиш Али и подгорички наиб, мевлана Ахмед, нека им се увећа наук, сваки за себе послали на Узвишену Порту по пет шеријатских хуцета запечаћених и овјерених њиховим печатима и потписима, и по два примјерка потписом овјерених дефтера са именима јемаца и таоца, што је на описани начин заведено на мјесту²⁴ и описано у запечаћеној каими која је послата реченом везиру.

Моје царство је такође примило к знању представку у којој су припадници ваше (везирове) пратње, племенити беглербегови и остали заповједници исламске војске, аге и забити, објаснили своје стање и расположење и тако на видјело изнијели ваше хвале вриједне службе и захвалности достојна дјела која одобрава и којима се диви и радује моја царска мисао.

Осим што си од мог царства заслужио обилате и издашне часне молитве, теби који си поменути везир упућене су, посредством Хасана, бившег другог мирахора, нека му је трајна величина, узвишене заповјести које је издао царски Диван. Затим су у дефтере Главног рачуноводства и Рачуноводства цизије уписани и заведени потписом овјерени спискови имена талаца и јемаца од раје из поменутих нахија и шеријатски хуцети са условима поменутог споразума и одредбама о цизији, који су потом смјештени у моју царску благајну.

После тога издата је и послата моја друга узвишена заповијест која се обраћа поменутом везиру и другима којима треба, ради спровођења речених услова и избјегавања и склањања од супротних поступака. Стога је, ради обавјештавања о ситуацији, и теби издата ова високославна заповијест и послата реченом заповеднику. Када [заповијест] стигне и када стање буде познато, потребно је да се, на описани начин, и према условима споразума и заклетве који су наведени у садржини шеријат-

²⁴ Мисли се да је пријем тих докумената регистрован у канцеларији Главног рачуноводства (Ваџмухасебе), која је, иначе, издала ову заповијест босанском валији Силахдар Мехмед-паши.

ских хуцета уписаних у дефтере царске благајне, капетани, аге, забити и људство Босанског ејалета, као и остали, стално придржавају правила и наведених услова поретка и да се брину и старају да их извршавају и спроводе. Ова часна заповијест [треба] да буде прочитана на босанском Дивану и у осталим судницама, и заведена у сициле. Сви треба непрестано да улажу труд и снагу у циљу њеног спровођења и извршавања хвале вредног дјела, ради чега је и објављен мој високославни ферман.

На 16-и дан Цумаде друге 1182. године. (28. X 1768)

Уписано у рачуноводству

Борис ВУКИЋЕВИЋ*

ИСТОРИЈСКИ РАЗВОЈ ПАПСКОГ ДИПЛОМАТСКОГ ПРЕДСТАВЉАЊА У СТРАНИМ ДРЖАВАМА ДО ЛАТЕРАНСКОГ СПОРАЗУМА 1929. ГОДИНЕ

Дјелатност и карактеристике институције нунција

Свету столицу у страним државама представљају папски дипломатски представници – нунцији. Израз нунције изведен је из латинске ријечи *nuntius* што значи гласник. Касније ће ова ријеч остати назив за папске амбасадоре да би их разликовали од осталих дипломатских представника, нарочито кад се узме у обзир да су они сматрани гласницима, носиоцима хришћанских духовних вриједности. Дуга историјска пракса одредила је дјелатност нунција. Уопштено речено, нунцији обављају двије врсте послова: са једне стране, они су папини амбасадори у држави намјештења, и у томе су по много чему налик другим амбасадорима, а са друге стране они су представници Римокатоличке цркве у датој држави. С тим у вези, у њихове послове спада обавјештавање ватиканске администрације, односно слање Државном секретаријату извјештаја о стању цркве у земљи намјештења, и обавјештавање о свим важнијим друштвеним питањима која се тичу Цркве и њене доктрине (нпр. абортус, еутаназија, истополни бракови, etc). Нунције такође помаже бискупима дјеловањем и савјетима, одржава блиске везе са бискупском конференцијом дате земље, предлаже кандидате за именовања и припрема процедуру за унапређења бискупа и промовише добре односе између цркве и државе кроз сарадњу са државним и локалним властима. Нунције има нарочито значајну улогу у припремању споразума и уговора (посебно су значајни конкордати) како билатералних, тако и мултилатералних (ових посљедњих, наравно, посебно ако се ради о дипломатским представницима Свете столице при некој међународној организацији).

* Аутор је асистент на Факултету политичких наука у Подгорици.

Статус нунција одређује не само канонско, већ и међународно право. Тако папски амбасадор ужива права као и остали амбасадори. На примјер - резиденција папског нунција има статус екстратериторијалности, што је потврђено за вријеме америчке интервенције у Панаму када се свргнути генерал Мануел Нориега склонио, уз сагласност нунција Себастијана Лаброе, у резиденцију нунција у Панаму Ситију, и тако постао недоступан панамским и америчким властима.¹

Нунције је увијек истовремено и титуларни надбискуп. Титуларни надбискуп је надбискуп Католичке цркве који није задужен за неку дијецезу. Титуларни бискупи могу бити и челници дикастерија Римске курије, бискупи емеритуси, помоћни бискупи, бискупи коадјутори и други, а понекад и надбискуп којег је црква деградирала јер није сагласна са његовим ставовима и дјеловањем. Као особа којој у опису посла стоји сарадња са локалним бискупима, којима је, као изасланик саме Апостолске столице надређен, било је логично да нунције добије надбискупску титулу. Са друге стране, због немогућности да он обавља истовремено и пасторску дужност у својој дијецези и буде нунције, нунцијима су се почеле давати титуле надбискупа надбискупија које више не постоје. На тај начин је постигнуто не само да он буде надбискуп, а остане неоптерећен пасторским обавезама, него и да се тако сачувају звања и називи некадашњих дијецеза које се сада налазе на територији држава које нијесу римокатоличке. Те дијецезе постојале су у ранохришћанско доба, а сада се, углавном, налазе на територији исламских земаља. Зато је назив за титуларне бискупе некад био "бискупи у невјерничким земљама" (*in partibus infidelum*). У новије доба користе се и називи дијецеза које су нестале, прерасле или се стопиле у новије, веће, дијецезе у хришћанским земљама.²

Обичај који је касније потврдио Бечки конгрес 1815. године, а потом и Бечка конвенција о дипломатским односима 1961. је да је у католичким (али и још неким) земљама нунције доајен дипломатског кора, односно има предност у дипломатском пресеансу у односу на друге дипломатске представнике³. Ово је свакако био успјех дипломатије Свете

¹ Msgr. Lopez Gallo, Pedro, *Papal nuncios enjoy the rights of ambassadors*, The B. C. Catholic, the official newspaper of the Archdiocese of Vancouver, September, 11, 2006.

² Тако је Пјер Луиђи Челата (Piero Luigi Celata), 1985. именован титуларним надбискупом Дукље (Doclea), а потом је вршио дужност нунција на Малти, затим у Сан Марину, Словенији, Турској и Белгији, да би 2002. био именован за секретара Понтификалног концила за интеррелигијски дијалог и вице-префекта Комисије за религијске односе са муслиманима.

³ Земље ЕУ у којима су нунцији истовремено и доајени дипломатског кора су Аустрија, Белгија, Чешка, Француска, Њемачка, Мађарска, Ирска, Италија, Литванија, Луксембург, Малта, Пољска, Португал, Румунија, Словачка, Словенија и Шпанија. Нунције

столице, с обзиром на слабљење њене моћи и утицаја у XIX и XX вијеку, а нарочито због чињенице да су на Бечком конгресу главну ријеч водиле једна већински православна (Русија), англиканска (Велика Британија) и протестантска земља (Пруска). Пресудан утицај на враћање значаја папској дипломатији вјероватно је било у Европи доминантно конзервативно, реакционарно осјећање, нарочито кад се узме у обзир однос који је републиканска, а касније Наполеонова Француска имала према Римокатоличкој цркви.⁴ Као разлог ове почасти која припада папским дипломатама наводи се чињеница да имају најдуготрајнију непрекинуту дипломатску традицију. Но, ово питање за многе земље остаје спорно. Привилегија се иначе односила само на право дипломатског првенства, без неког другог садржаја.⁵

Сједиште нунцијатуре је, по правилу, у главном граду државе приматељице, уз неке изузетке (попут Малте и Либана) из историјских и традиционалних разлога.

Нунцији се не постављају на одређени временски мандат, већ то зависи од папине воље и од околности. Иако се обично ради о периоду од четири до седам година, може се десити да један нунције остане у некој земљи и више од деценије⁶, а исто тако их има који су били нунцији

у Хрватској такође је доајен дипломатског кора. У Бугарској, на Кипру, у Данској, Естонији, Финској, Великој Британији, Грчкој, Летонији, Холандији и Шведској третира се као и било који други амбасадор. Све земље у којима је нунције доајен су већински католичке са изузетком Румуније, док ниједна од земаља у којима нунције није доајен нема велику католичку популацију.

⁴ На Бечком конгресу папу је представљао државни секретар, кардинал Консалви (Consalvi). Он се позивао на папин "религиозни квалитет", који га ставља изнад осталих владара, и на основу тога је захтијевао да се остави на снази традиција давања првенства његовим представницима. У знатно измијењеном времену и околностима, на Бечкој конференцији УН о дипломатским односима и имунитетима, одржаној 1961. године, на којој је учествовала 81 држава, ставове Свете столице заступао је msgr. Агостино Казароли (Agostino Casaroli), подсекретар Савјета за јавне послове. Он се више није позивао на религиозна својства папе, већ је истакао да Света столица заузима посебно мјесто у међународној заједници, да се бори за поштовање највиших моралних и духовних вриједности и да је она на неки начин савјест човјечанства, па због свега тога заслужује да њени дипломатски представници и даље уживају привилегију доајенског положаја.

⁵ Degan, Vladimir Đuro, *Međunarodno pravo*, Rijeka 2006, str. 309.

⁶ Апсолутно најдужи стаж у једном мјесту именована међу актуелним нунцијима има Јозеф Ковалчик (Józef Kowalczyk), папски нунције у Пољској откад је папско представништво у тој земљи унапријеђено са нивоа специјалне делегације на ниво нунцијатуре, 26. августа 1989. Ковалчик је иначе пољске националности, јер у дипломатији Свете столице не представља препреку ако је нунције поријеклом из земље именована, будући да све папске дипломате потичу из неке друге државе, али стављају интересе и принципе Свете столице испред других. Са друге стране, могуће су и друге комбинације, па је, на примјер, актуелни нунције у Алжиру родом са Тајвана. Два

у већем броју земаља, чак и на различитим континентима. Често када престану бити нунцији бивају промовисани у кардиналско звање.

Поред нунција, чланови дипломатске мисије Свете столице обично су аудитор (који има овлашћења у судској власти, јер одлучује о жалбама на рад бискупа), бар један секретар (зависно од величине и значаја нунцијатуре), а често, попут других амбасада, и савјетници и аташеи (природно, ради се обично о аташеу за културу, или односе са јавношћу, јер због своје природе Света столица не може имати војног или аташеа за одбрану, нити за привредна питања у својим амбасадама).

Нунцији по правилу завршавају Папску црквену академију (*Pontificia Academia Ecclesiastica*), основану 1701, најстарију дипломатску академију која данас постоји.⁷ Академија траје двије године за полазнике који су стекли докторско звање, а за остале три године. Сваки кандидат за упис мора имати већ стечено знање из канонског права и још неке области. Бискупске конференције предлажу Светој столици свештенике за које процијене да су погодни за вршење дипломатског позива. Главни предмети су: папска дипломатија, дипломатски стил и историја папске дипломатије.⁸ Области које будући нунцији изучавају такође обухватају међународно право, међународне односе и живе језике. Значај се придаје и њиховом даљем моралном, свештеничком и пасторалном формирању. Истиче се да је дипломата Свете столице посебан, јер је он “свештеник и свједок”.⁹ Познавање језика је нарочито важно, па се, иако је италијански *lingua franca* на Академији, од папских дипломата очекује да такође говоре француски и енглески језик. Од 101 нунција колико их тренутно има (акредитованих у 177 земаља) 90 је завршило ову Академију, а преосталих једанаест је имало искуство у Курији.¹⁰ Међу свршеним студентима Понтификалне еклезијатске академије налази се и пет папа.¹¹ Професор на Академији, а раније и њен студент, кардинал

нунција у Ирској такође су имала јако дуг стаж - по 20 година, од 1929. до 1949. и од 1969. до 1989. године. Посматрачи и делегати у међународним организацијама мијењају се још рјеђе - тако на примјер, стални посматрач при UNESCO-у Лоренцо Франа (Mons. Lorenzo Frana), од 1975. до 2002. године, Filipazzi, Antonio G, *Rappresentanze e rappresentanti pontifici dalla seconda metà del XX secolo*, Città del Vaticano, 2006, p. VIII

⁷ Vukadinović, Radovan, *Politika i diplomacija*, Zagreb 2004, str. 164.

⁸ Miščin, Danijel, *Temelji diplomacije Svete Stolice*, Zagreb 2006, str. 107.

⁹ Eterović, Nikola, *Pontifical Ecclesiastical Academy Celebrates 300 Years*, u: *L'Osservatore Romano*, Weekly Edition in English, 16 June 2004, p. 4.

¹⁰ Попут msgr. Фицџералда (Michael Louis Fitzgerald), нунција у Египту, који није завршио Академију, али га је за тај положај препоручило, поред искуства у Ватикану, и познавање арапског језика.

¹¹ Папе који су завршили Понтификалну еклезијатску академију су Карло Рецонико (Carlo Rezzonico, односно Клемент XIII), Анибале дела Ђенга (Annibale della Genga, Лав XII), Ђоакино Печи (Giacchino Pecci, Лав XIII), као и већ поменути Бенедикт

Такомо дела Кјеза (Giacomo della Chiesa), изабран је 1914. за папу као Бенедикт XV. Посљедњи алумни Академије који је постао папа је био кардинал Монтини, каснији папа Павле VI.

Интернунцији, пронунцији, отправници послова, апостолски делегати и други папски легати

Уобичајено је да једну земљу при Светој столици представља амбасадор, а за узврат Света столица именује у тој држави папског амбасадора - нунција. Међутим, специфичност Свете столице и међународних односа у којима она има односе различите природе са великим бројем држава, довела је до тога да поред институције нунција постоје (или су историјски постојали) и неки други институти.

Тако Бечка конвенција предвиђа да се шефови дипломатских мисија дијеле у три класе, и то:

- у првој класи су амбасадори или нунцији акредитовани код шефова држава,

- у другој класи су посланици, министри или интернунцији акредитовани код шефова држава, а

- у трећој класи су отправници послова акредитовани код министарства иностраних послова.¹²

Већ из ове класификације видимо да се нунцији изједначавају са амбасадорима, док интернунцији спадају у исту класу са опуномоћеним министрима. Интернунције је, дакле, имао ранг опуномоћеног министра.¹³ Раније је звање интернунција коришћено и за папске представнике који су *ad interim* вршили послове нунција уколико дуже вријеме није именован нови нунције. Ипак, најчешће је овај термин коришћен када би црква засновала дипломатске односе са неком државом. Обично би ти односи били започети на nižем нивоу, па би била основана интернунцијатура, да би касније, развојем и побољшањем односа она прерасла у представништво прве категорије, нунцијатуру. Мисија на челу са интернунцијем обично је имала мање чланова (некад само интернунцијевог секретара), али то није нужно био случај. Интернунцији су били именовани у земљама које су имале различит ниво односа са Светом столицом - од Чилеа и латиноамеричких земаља до земаља Бенелукса. Црквено звање интернунција у Холандији и Луксембургу по правилу је било прелатско, док су у Латинској Америци то најчешће били надби-

XV и Павле VI. http://www.vatican.va/roman_curia/pontifical_academies/acdecclles/documents/pontefici-ex.htm

¹² Ђорђе Лопичић, *Дипломатија: зборник радова*, Београд 2006, стр. 387.

¹³ Cvrlje, Vjekoslav, *Vatikanska diplomacija*, Zagreb 1992, str. 39.

скупи. Нови Законик канонског права не познаје више институт интернунција. Сви интернунцији су одлуком Павла VI 1965. постали пронунцији. Привремени вршилац дужности шефа папске мисије је отправник послова, као што је случај и са другим државама.

Света столица има и отправнике послова, налик отправницима послова других земаља у међународним односима. То је обично израз специфичних односа државе приматељице и Свете столице. Тако је Света столица са амбасадорског нивоа прешла на ниво отправника послова са Републиком Кином (тј. Тајваном), у циљу отопљавања односа са Народном Републиком Кином.

Пракса познаје и могућност да Света столица именује шефа делегације за сталне радне контакте на нивоу влада, какав је био случај са Пољском.¹⁴

Као што је раније наведено, у многим, нарочито већински католичким земљама, како то предвиђа и Бечка конвенција, нунције је и доајен дипломатског кора. У оним земљама у којима папском представнику није признато доајенство дипломатског кора, он је носио титулу пронунција, што је пракса која је у посљедње двије деценије (од 1991. године) напуштена, те се и у тим земљама они називају нунцијима. Овај појам је раније коришћен у другом контексту, па тако Анте Црница каже да “ако је нунциј именован стожерником престаје бити нунциј. Остане ли даље у служби зове се пронунциј”.¹⁵ Ипак, овај израз није задржао то значење, већ је стављен у употребу у вријеме експанзије папске дипломатије, нарочито у земљама Трећег свијета у којима, због разних разлога папски представник није признат за доајена дипломатског кора. Из тих разлога Света столица у тим земљама није постављала представнике ранга вишег од интернунција. Након Концила, међутим, Света столица уводи појам пронунција, тако да су њена представништва у тим земљама била нунцијатуре, дакле представништва првог реда, али се представници зову пронунцији. Та је пракса прво примијењена у Пакистану, Египту, Кенији, Финској, Индонезији, Замбији, Сирији и Либерiji 1966. године.¹⁶ То је био случај и са Социјалистичком Федеративном Републиком Југославијом када су са њом размијењени дипломатски представници 1970. године. (Југославија је иначе била једина земља која је на Бечкој конференцији 1961. гласала против става

¹⁴ Ibid.

¹⁵ О. Ante Crnica, *Priručnik kanonskog prava katoličke Crkve*, Zagreb 1945, стр. XIX+442, према: Предраг Илић, *Установа про-нунција у дипломатском праву*, у: Дипломатија, зборник радова, стр. 347.

¹⁶ Илић, Предраг, *Установа про-нунција у дипломатском праву*, у: Дипломатија, зборник радова, стр. 348.

3. члана 16. Конвенције, који је давао право нунцијима да буду доајени без обзира на датум почетка мисије).

У суштини, пронунцији су се разликовали од нунција једино по титули, што је био само формални пут да Света столица направи разлику између оних држава које њеној дипломатији дају формалну предност у односу на остале и оних држава које то не чине. Као и нунцији, и пронунцији су имали двоструку функцију, црквену и државну, заузимали су исте позиције у црквеној хијерархији као и њихове колеге које су носиле титулу нунција, а такође су уживали све дипломатске повластице и имунитете као и остали амбасадори. Иначе, пронунције је, по правилима која важе за све амбасадоре (дакле, по датуму пријема), могао постати доајен дипломатског кора, но и тада би остао пронунције, јер његово првенство не би произишло из узрока које црква тражи. Занимљиво је да се првенство међу представницима страних држава при Светој столици одређује управо на начин којем се она противила кад је ријеч о њеним дипломатама. У случају преласка у земљу која даје папском представнику првенство, његова титула би одмах постала нунције, без других разлика у привилегијама и хијерахији цркве. Папско представништво се називало нунцијатура, без обзира ради ли се о сједишту нунција или пронунција.

Апостолска делегација представља папско представништво које није дипломатског карактера. Његова улога је првенствено вршење духовне функције у вези са положајем и дјеловањем Цркве у тој земљи. Поред духовне функције, код локалне цркве, апостолски делегати могу имати и функцију владиног изасланика, и бити, према договору између влада, уврштени у дипломатски кор.¹⁷ Апостолске делегације, историјски гледано, најчешће су представљале “пробни балон”, који би касније довео до отварања интернунцијатуре или нунцијатуре, са развојем односа са том државом, или пак до потпуног прекида, и укидања делегације. Апостолски делегат има исти црквени ранг као и нунције. Поред апостолских делегата, историја папске дипломатије познаје и друге видове папских легата (од лат. *lego, legare*, што значи послати). Папски легати слати су у име папе *ad hoc* на неки концил или сабор, да представљају папу, или пак у неку земљу да чувају јединство вјере и црквену дисциплину. Најстарији такви примјери су раније поменути папски легат на Никејском сабору 325. године, концилу у Сардики (данашњој Софији), 342/343, или изасланици папе Зосиме I који су 418. послати у Африку да ријеше нека црквена питања. Управо овакви легати прерашће у апокризијаре, који су три вијека заступали интересе папе, рјешавали

¹⁷ Cvrlje, op.cit., str. 39.

црквене проблеме, и борили се против јереси, а са сталним сједиштем на византијском двору. Разлика коју смо раније поменули ипак је постојала, будући да су апокризјари дјеловали и политички, и да су они били стални представници.

Остале врсте папских легата биле су:

- *legati nati*, легати чисто црквене природе, који су произашли из апостолских викара, насталих крајем IV вијека. Ова установа је настала да би се очувала дисциплина цркве. Први апостолски викар био је именован у Солуну. Касније су легати нати постојали и у многим другим црквеним сједиштима, у Француској, Њемачкој, Италији, и другдје. Постављањем неког прелата на неко црквено сједиште он је *ipso facto* постајао и папски легат, отуда име *legatus natus* (“рођени легат”, односно легат постанком). Они су имали већа овлашћења, но искључиво црквене природе - посјећивали су и пратили рад дијецеза у унутрашњости, одлучивали о именовању бискупа, посвећивању у звање, и слично. Њихове власти временом су, међутим, знатно смањене, те је овај институт *de facto* престао да постоји у XI стољећу. До данас су, међутим, остале неке формалне почасте које вуку коријене из тог доба: тако на примјер салцбуршки надбискуп има право да носи кардиналски пурпур, чак и у самом Риму.

- *legati missi*, који се јављају отприлике у вријеме када *legati nati* престају да постоје. Пошто институт *legatus natus* показује слабости, будући да легати нати генерално нијесу показали довољно воље и ангажмана да ријеше проблеме у мјестима гдје су били постављени, па су и сами знали показивати немарно и непримјерено понашање, папа одлучује слати посебне, *специјалне изасланике*, слате у одређену мисију са конкретним циљевима. Касније је назив *legatus missus* (што значи “послати легат”) коришћен за све посебне изасланике, као што су папини изасланици на некој церемонији, рецимо краљевском вјенчању, или крштењу, царској посјети, и слично. Из институције *legatus missus* у доброј мјери и институт нунција вуче поријекло. Назив је коришћен и за лица одређена да управљају одређеном провинцијом некадашње Папске државе, нпр. Урбином или Болоњом. Иако су и они били духовни великодостојници, ипак се радило о, у великој мјери, административној функцији. За њих је коришћен и назив *generales in provincia legati*;

- *legati a latere* или *legati de latere* (на латинском “од стране”, што значи од стране папе, наглашавајући блискост са папом, јер се радило о кардиналима који су служили у непосредној близини папе. Анте Црница, на примјер, преводи их као *побочни кардинали*, а Данијел Мишчин *изасланик побочник*), јесу легати највишег ранга који представљају папу као његови лични изасланици, његов *alter ego*. То су увијек карди-

нали, послати у мисије од велике важности, као што је био случај са кардиналом Капраром (Giovanni Battista Caprara) који је преговарао у папино име прије конкордата са Француском из 1801. Хијерархијски, испред свих легата били су *legati a latere*, потом *legati missi*, па *legati nati*. Легати а латере постоје и данас, а поред њих, као изасланици на свечаним слављима и скупштинама изасланици могу бити и изванредни посланици, којима је тачно одређен задатак који треба да обаве (рецимо на свечаној предсједничкој инаугурацији).

Конечно, средњовјековна легатска пракса познавала је и институт делегираних судија, *iudices delegati*, који су испитивали и пресуђивали спорове на терену.¹⁸ Они су у свему, сем у погледу случаја који им је био повјерен, били потчињени осталим легатима, и нијесу имали политичких или дипломатских овласти.

Бити папски легат била је велика част за црквене великодостојнике, тако да, од настанка легата до краја XII вијека само четворица од 18 папа нијесу били у некој легатској мисији.¹⁹ У једну мисију обично би ишао један легат, а понекад два или три, при чему би, најчешће, сви имали исти ранг. Свака црква или самостан (сем неких који су били привилегијама изузети) били су дужни пружити конак папском легату, и сносити трошкове његовог боравка. На крају мисије легат би папи подносио извјештај о њеним резултатима.

Према 367. члану Законика канонског права из 1983. дужност апостолског легата не престаје када је Апостолска столица упражњена, тј. када је *sede vacans*, већ само уколико је његов мандат истекао, када је информисан о опозиву, или је папа прихватио његову оставку.

Не постоје конзуларна представништва Свете столице, што је и природно с обзиром на њену природу и природу конзуларних односа.

Настанак и развој папских изасланстава и представништва

За дипломатију се обично каже да постоји откад постоје и саме државе. И онда када нијесу постојале државе у модерном смислу ријечи јавила се неопходност сарадње и остваривања међусобних контаката који нијесу стално (мада у то доба најчешће јесу били) ратови и сукоби ради освајања плијена, робља и територија. У старој Индији, у Мануовом законуку, а и у знаменитом епу Махабхарата има спомена изасланстава и преговарања²⁰. Ови облици контаката нарочито ће се развијати у ста-

¹⁸ Мајнарић, Ivan, *Ruka i oko gospodina pape - papinski legati u drugoj polovini XII. stoljeća*, u: *Croatica Cristiana Periodica*, br. 57, Zagreb 2006, str. 40.

¹⁹ Ibid, стр. 36.

²⁰ Тако према "Махабхарати", краљ који би убио посланика, заједно са својим министрима

рој Грчкој, гдје је настао институт проксена, изасланика, што је и било природно, будући да је у Грчкој тада, на невеликој територији постојао велики број државица - полиса. Своје специфичности тој првобитној дипломатској пракси даће касније Рим и Византија. Ипак, ниједна од ових земаља није познавала стално дипломатско представништво. Иако се обично сматра да је делегација миланског војводе Сфорце у Фиренци 1455. била прво стално дипломатско представништво, постоје мишљења, која нијесу потпуно без основа, да су први стални дипломатски представници постојали и много раније, и да су то били представници папе.

Папи, наиме, припада право слања својих изасланика како према другим црквама у различитим крајевима, тако и према другим државама и властима. То право не произлази само из канонских закона, већ и из саме његове улоге. Још у средњем вијеку постојале су двије врсте папиних изасланика. Апокризјари су били изасланици римског бискупа на двору византијског цара, а респонсалес су били представници Светог оца на црквеним саборима (тако се, када се говори да је најстарија дипломатска служба на свијету папска дипломатија, обично истиче да је већ на саборима почетком IV вијека - најчешће се наводи Никејски сабор 325. године - папа имао свога изасланика).²¹ Из овога проистиче да је улога првих била у великој мјери дипломатска (због чега и постоје мишљења да су то, у ствари, били први дипломатски представници у историји), док су други, ипак, првенствено имали религијску функцију. Не може се одредити тачно вријеме кад су се јавили стални папини представници у Константинопољу. Често се као први папски представник наводи Јулијан, који је био човјек од повјерења папе Светог Лава (440 - 461). Прије тога, Јулијан, надбискуп Коса, био је представник папе на сабору у Калцедону, након чега је остао у Константинопољу ради примјене одлука сабора. Папа му је дао два акредитивна писма - једно за локалну црквену хијерархију, односно патријарха Марциона, а друго за Теодосија, цара Источног римског царства. Два акредитивна писма указују да је већ тада постојала дуална природа папског посланика, што ће се одржати до данас. Свакако, његово дјеловање није било много налик дјеловању каснијих и данашњих папских представника, но ипак се може повући вертикала све до тога доба. Међу првима се често наводи и папа Гргур Велики, који је, прије него што је постао папа 590. године више година био у папској служби као изасланик папе код византијског цара. Он је на то мјесто изабран јер је као префект града Рима раније у

ишао би у пакао. Јанковић, Бранимир М, *Порекло и развој дипломатије*, у: Лопичић, Борђије, *Дипломатија: зборник радова*, Београд 2006.

²¹ Bozanić, Josip, *Proslov kardinala Josipa Bozanića*, kardinala zagrebačkog, у: Miščin, Danijel, *Temelji diplomacije Svete Stolice*, str. 12 - 13.

својој каријери имао велико искуство у рјешавању друштвених питања и међуљудских односа.²²

Богдан Кризман наводи да стални папини представници постоје у Византији од V стољећа. То су били представници које су упућивали патријарси главних цркава у Цариград, као и један другоме међусобно. Након што сви они, сем цариградског патријарха, губе на значају, апокризијари постају папски представници на царском двору, што остају до шизме, расцјепа цркве на римокатоличку и православну, што се догодило 1054. године. Кризман међутим негира (а то је распрострањено мишљење и код других историчара дипломатије), да са њима почиње раздобље сталних дипломатских представништава у историји дипломатије, јер тврди да су они били црквени представници, и нијесу имали акредитације дипломатских представника.²³

Ипак, апокризијари су имали, поред црквених, и политичке задатке. Они су дјеловали и као папини политички посматрачи који су имали задатак да обавјештавају папу о политичкој ситуацији у Византији. Они су имали и посебне повластице, међу којима је нарочито значајно било право да директно опште са царем. О значају ове титуле говори и чињеница да је више апокризијара касније изабрано за папу.

Независно од тога да ли су у формалном смислу они могли бити сматрани представницима једне стране земље, а не представницима Цркве, као и колико су њихови послови упоредиви са пословима које ће неколико вјекова касније обављати представници Венеције (“мајке дипломатије”), Фиренце, Ђенове, и других држава, непобитна је чињеница да су они били представници једног субјекта у међународним односима, Свете столице, и папе лично, а он је ипак био и свјетовни владар (од VIII вијека) једне државе, папске. Стога се, када се говори о историјском развоју дипломатије и дипломатске праксе, никако не смије заобићи ни ова појава, која је, без обзира на форме, ипак била вјесник онога што ће, у бити, дипломатско представништво бити кроз низ наредних стољећа, а то је - представљање свог владара на двору владара друге државе. Папска дипломатија ће стољећима бити примјер многим западно-европским дворovima и на њих вршити снажан утицај.²⁴ Касније, током касног средњег вијека, папе ће у стране земље слати своје изасланике, назване легати, но ни они неће бити стални представници, и имаће да

²² Sodano, Angelo, *The Holy See's Presence in International Affairs*, Setton Hall Journal of Diplomacy and International Relations, Winter/Spring 2001, p. 89

²³ Кризман, Богдан, *Историјски развитак дипломатије*, у: Лопичић, Ђорђевић, Дипломатија: зборник радова, Београд 2006, стр. 53 - 54.

²⁴ Јанковић, Бранимир, М, *op. cit.* стр. 29. Старији аутори, међутим, пишући о историји дипломатије, када говоре о раној папској дипломатији често су контрадикторни и нејасни. Тако нпр. Јанковић за апокризијаре користи термин “апроксимарије”.

изврше тачно одређене задатке. Институција апокризијара престала је да постоји у VIII вијеку, када је папа повукао свог изасланика у јеку сукоба између иконофила и иконобораца у Византији. За вријеме папе Лава III (795-816) на кратко је ова пракса обновљена, али не више на византијском него на франачком царском двору, но проблеми и цијепање у које ово царство улази након смрти Карла Великог спријечили су даљи развој ове институције и нестала је потреба за њом.

Премда у средњем вијеку још нијесу постојали стални папски представници, ипак је вриједно помена, а о томе ће бити говора и нешто касније, да су постојале различите врсте папских легата. Колико су далеко допирали папски контакти показују и не тако ријетке мисије чак и у далеке азијске земље. Тако је папа Иноћентије IV 1245. послао Ђованија да Пиан дел Карпине (*Giovanni da Pian del Carpine*) у мисију код монголског кана (између осталог, Монголи су сматрани за могућег савезника у рату са муслиманима). Исто тако, као одговор на мисију кинеског цара у Авињону, папа Јован XXII је послао, са поклонима, мисију коју је предводио Ђовани де Марињоли (*Giovanni de Marignolli*) у Пекинг 1338. године. Слиједили су и други контакти, али још увијек не и поновно оснивање сталних представништава.

Нити термин нунције, нити његова дјелатност и функције нијесу настали неким одређеним актом или одлуком, већ су плод историјских околности и дипломатске праксе. Термин нунције користи се у XIV вијеку (*nuntii apostolici*) за скупљаче пореза за папу и његов двор, али и за одређене људе од повјерења који су за папу вршили одређене мисије на страни. Надолажењем реформације, њихов се број повећао, и јавила се потреба за сталним представништвима, што ће се први пут коначно догодити у Венецији 1500. године (гдје је папа Александар VI поставио Анђела Леонинија (*Angelo Leonini*)), а потом је услиједило и успостављање нунцијатура у Шпанији, Португалу, Француској, Напуљу и Великој Британији. Разлози за успостављање сталних дипломатских представништава баш у овом периоду били су, поред чињенице да управо крајем XV вијека настају стална представништва и других земаља, посебно италијанских, и жеља да се ојача папин утицај на страни, због угрожености Папске државе од стране других италијанских држава, а католичког свијета уопште од стране надлазеће османске силе која се ближила свом врхунцу. Многи папски дипломатски представници штићили су тада интересе папе као локалног владара и његове породице, будући да су папе у то вријеме биле биране из моћних владарских породица (попут Борџија, Медичи, де ла Ровере). Касније ће папе Павле III и Гргур XIII учврстити религијску димензију нунцијевог позива и истиснути из службе до тада постојеће нунције - лаике.

Касније су спољни догађаји, првенствено реформацијски покрет који се ширио Европом (и као посљедица тога, талас контрареформације који је покренула Католичка црква, али и неки европски владари), као и промјене у унутрашњој организацији (чињеница да је 1537. папа Павле III пренио дужност обављања папске кореспонденције са свог личног секретара на кардинала Алесандра Фарнезеа (Alessandro Farnese), условили да се из Државног секретаријата уклони до тада релативно приватна природа папске комуникације са иностраним дворовима. Сва је то довело до учвршћивања сталних изасланстава и до ширења њиховог броја.

Ширење дипломатске мреже Свете столице од XVI до XX вијека

Када је папа Александар VI поставио свог сталног представника у Венецији 1500. године вјероватно није могао претпоставити да ће, пола миленијума касније, у дипломатској служби Свете столице бити више од 100 нунција, који ће одржавати дипломатске односе са скоро 180 држава свијета, међу којима су јако удаљене земље за које се на крају XV вијека није ни знало да постоје. Папска дипломатија је заиста прошла дуг пут, који је био праћен успонима и падовима, и на који је утицала више ситуација у међународним односима него у самој организацији Римокатоличке цркве. Но, и она сама се морала супротставити бројним изазовима, попут реформације, ширења идеја Француске револуције или побједи социјализма у Источној и Централној Европи. Успон броја папских дипломата зато не представља одраз јачања значаја Свете столице, који је, непобитно, и данас велики, већ израз њеног прилагођавања времену, у коме је, некад и за сам њен опстанак, било неопходно да се њен глас више чује, и да се она директно повезује са центрима моћи. Само успостављање сталних изасланстава Папске државе у другим италијанским земљама није било ништа ново - многе од њих, укључујући Венецију, Напуљ, Фиренцу, Милано, Ђенову, Савоју и друге, имале су посланике у Риму. Размјена изасланстава јавила се као нужност у сталној атмосфери напетости и нестабилне равнотеже на Полуострву.

Након што је Света столица отворила представништво у Венецији, услиједило је слање нунција и у друге значајне центре тога времена. Тако је Папска држава слиједила пут којим су још од раније ишле друге италијанске државе - у бурним деценијама на прелазу из XV у XVI вијек Милано и Напуљ, а онда и остале државе, процијениле су да ће њихове позиције, у освит француске инвазије, бити боље заштићене ако буду имале сталне изасланике у Мадриду, Лондону и на царском двору у Њемачкој. Тако је у Шпанији папски сакупљач пореза Ђова-

ни Руфо деи Теодоли (Giovanni Ruffo dei Teodoli) имао и дипломатска овлашћења. Међу његовим насљедницима подијељене су надлежности, тако да је један имао фискалне, а други, који је већ био прави нунције, политичке, односно дипломатску пуномоћ. Иначе, утицај на настанак нунцијатура имала је пракса сакупљања пореза, што је нарочито случај са, поред шпанске, нунцијатурама у Португалу, Венецији, Њемачкој и Пољској. Ипак, нунцијев посао био је много комплекснији од посла пуког порезника. Нунцији су били задужени за спровођење реформи клерикалних обичаја, преговарање и склапање уговора између Римске курије и владара, покретање крсташких ратова, и регрутовање војника за папу. Исто тако, преко нунција се Црква сукобљавала са нарастајућом снагом држава, односно свјетовних владара, па су одбрана црквене јурисдикције и права Свете столице од све већих захтјева монархија тражили од папиних представника појачану активност.²⁵

Први нунције у Француској био је Леоне Лудовико ди Каноса (Leone Ludovico di Canossa), представник од 1514. до 1517. Нунцијатура у Француској без прекида ће дјеловати до Француске револуције, када долази до познатог захлађења у иначе често компликованим односима између папе и француских власти. Деветнаести и прву половину двадесетог вијека такође ће обиљежити периоди сукоба и захлађења, у којима ће чак, као на примјер током бурних 1848. и 1871. године, париски надбискуп страдати на улицама тог града.²⁶

Од 1511. Света столица имала је представника у Њемачкој, када је Лоренцо Кампеђо (Lorenzo Campeggio) послат на царски двор од стране папе Јулија II, што је 1513. потврдио папа Лав X. Нунције је, у складу са тадашњом праксом, био акредитован код владара, цара Карла V, тако да га је често пратио, без обзира гдје се налазило његово средиште у тој, тада највећој, европској држави. Ускоро је отворена нунцијатура и код цара Фердинанда, у Аустрији, слањем Лоренца Пимпинеле (Lorenzo Pimpinella) 1524. године. Након Тридентског концила (одржаног у сјеверноиталијанском граду Тренту, са прекидима 1545-1563), отворен је низ нових представништава. Тако су послати представници у Пијемонт, Милано, Тоскану и Напуљ. Нунцији су обично потицали из племићких или патрицијских породица, и били су најчешће црквеног или правничког образовања.

До ширења мреже представника долази и у јужним њемачким земљама. Ово је био израз одлука Тридентског концила који је дао нови

²⁵ Giordano, Silvano, *Papinska diplomacija između XV i XVI. stoljeća*, u: Hrvatska srednjovjekovna diplomacija, Zbornik Diplomske akademije, sv. 2, Zagreb, 1999, str. 62.

²⁶ Riccardi, Andrea, Prefazione di *Storia della Chiesa : I cattolici e le chiese cristiane durante il pontificato di Giovanni Paolo II (1978 - 2005)*, Milano, 2006, p. 12.

подстицај контрареформацији, и одређивању црквених догми у конзервативнијем духу, како би се нагласиле разлике од реформисане цркве. У Њемачкој нарочито долази до сукоба за превласт између двају сукобљених страна, тако да је присуство папских представника сматрано више него неопходно. Тамошње нунцијатуре биле су дефинисане као “нунцијатуре реформе”, и у њима су задаци пасторалне природе преовладавали над задацима политичке природе.²⁷ Тако је 1573. Бартоломео Порција (Bartolomeo Porzia) именован за нунција у Салцбургу, Тиролу и Баварској, а 1580. је постављен и нунције у Штајерској. Године 1579. бискуп Бономини постављен је за представника у Швајцарској, у којој су вјерски сукоби били такође јако изражени.²⁸ У ово вријеме оснивају се и нунцијатуре у Пољској и Португалу (које реформација никад није угрозила), затим у Келну 1584. за Рајнску област, а од 1596. и у Низо-земској, са сједиштем у Бриселу.²⁹

При одласку у мјесто именовања нунције је добијао низ службених писама. Поред акредитивног писма које је било упућено владару, написано у свечаном облику, а садржало разлог мисије, име нунција, са његовим титулама и врлинама, друга писма су била упућена владаревој супрузи, и другим великодостојницима на двору. Било је и писама остављених без наслова - *brevia in albis*, како би га нунције могао накнадно попунити по потреби, а прилагао се и пасош.³⁰ Нунције је са собом носио и упутства за рад која су га упознавала са ситуацијом у земљи постављења које је састављао Државни секретаријат. Нунцији су редовно размјењивали писма са Римом. За свако посебно питање писали су посебно писмо, и слали их сваких неколико дана. Одговори из Рима стизали би рјеђе и обично би обухватили више питања одједном, а ако су подаци били нарочито тајни, писма или дјелови писама били би шифрирани.

Током XVI вијека формира се, поред нунција, и остала дипломатска и техничка служба у нунцијатури. Тако се око нунција формирала “породица”, при чему су “горњу”, административну породицу сачињавали аудитор, тј. правник, састављач писама, коморник, биљежник, тумач, капелани, пажеви и нунцијев секретар. Административно особље бавило се радом два главна дијела нунцијатуре - судом и канцеларијом. “Доњу” породицу сачињавала је послуга - кувар, конобари, кухињско

²⁷ Giordano, Silvano, op. cit., str. 64.

²⁸ Подсјетимо да су међу водећим реформаторима тог времена били Улрих Цвингли (Huldrych Zwingli) из Цириха и Жан Калвин (Jean Calvin) из Женева.

²⁹ www.newadvent.org/cathen/11160a.htm, *Catholic Encyclopedia*, 1913, multiple editors, online edition

³⁰ Giordano, Silvano, op. cit., str. 65.

особље, коњушари и чистачи. Нунцијатуре нијесу имале сталну зграду (с обзиром да су били акредитовани код владара, а у то доба двор је често мијењао сједиште, то би иначе било тешко постићи), већ је простор изнајмљиван што је изискивало не мала средства. До почетка XVII вијека само су велике нунцијатуре у Паризу, Мадриду и Бечу имале сопствене зграде у којима су биле смјештене канцеларије и станови за двадесет до тридесет особа.

Што се тиче односа између Свете столице и Енглеске, између њих су постојали дипломатски односи од 1479. када је Џон Ширвуд (John Sheerwood) постављен за енглеског амбасадора код папе. То је био први резидентни амбасадор у историји енглеске дипломатије.³¹ У Енглеској су постојали папски легати, мада нунције није именован. Односи су прекинути 1534, након сукоба Хенрија VIII (који је до тада био присталица контрареформације) и папе, настављени у вријеме Хенријеве кћери Мери Тјудор, која је била ватрена католикиња, а онда поново прекинути. Тек у вријеме Џемса II, 1687. године, именован је Фердинандо д'Ада (Ferdinando d'Adda) за нунција, но и то је било кратког вијека, пошто је Џемс II, омрзнут због његове римокатоличке вјере, а између осталог управо и због јачања веза са папом, ускоро свргнут и замијењен ћерком, Мери II и рођаком Вилемом III, на енглеском пријестољу. Односи папске и енглеске дипломатије, дакле, дубоко су осликавали компликоване односе англиканске цркве, односно њеног поглавара - краљице или краља Енглеске и Римокатоличке цркве, односно папе.

Док су у већини католичких земаља нунцији непрекидно вршили своју дјелатност од установљавања сталних папских представништава, истовремено у XIX вијеку долази до отварања низа нових нунцијатура. На то је утицала и стабилизација позиција Свете столице након Наполеонових ратова.

Разлог за отварање нових нунцијатура је и чињеница да је у другој и трећој деценији XIX стољећа дошло до стицања независности многих држава у Централној и Јужној Америци, бивших шпанских и португалских колонија, у којима је већина становништва била католичке вјере. Зато је логично што је Црква, упоредо са консолидацијом своје спољнополитичке позиције у Европи, која је била ослабљена у деценијама Наполеонових ратова, у којима су и дипломатски односи са неким земљама били прекинути, кренула у јачање дипломатских веза са новонасталим државама. Први папски представник у бившим шпанским колонијама (а други у Америци уопште) био је апостолски делегат у Боготи, од 1835, који је носио титулу делегата "*tum in dicta Republica, tum*

³¹ www.fco.gov.uk

*in omnibus Americae Meridionalis regionibus excepto Brasiliae imperio*³². Након прекида односа 1853 - 1881, уздигнут је на ранг нунција 1917. Након Боготе, током XIX вијека формиране су, прво делегације, а потом су именовани интернунцији, који су касније уздигнути у ранг нунција, и у другим јужноамеричким и централноамеричким пријестоницама.

Сплет околности је учинио да историја дипломатског представљања Свете столице у Мексику изгледа нешто другачије. Наиме, на захтјев мексичког императора Максимилијана³³, као и француског цара Наполеона III и белгијског краља, папа Пије IX именовано је апостолског нунција у (тада) Мексичкој Царевини 1864. Ипак, већ 1865, услед тивајућих сукоба у Мексику, а да није ефективно ни почео своју мисију, нунције напушта ту земљу, која ускоро поново постаје република. Од тада до краја XIX вијека Света столица није имала представника у Мексику, а онда ће услиједити низ представника различитих звања.³⁴ Тек 1992. апостолска делегација ће бити уздигнута на ранг нунцијатуре.

Први папски представник у Африци послат је у Либерију, са отварањем отправништва послова 1927. У тој деценији Света столица успоставља односе и шаље нунције или апостолске делегате и у низ новонасталих централноевропских и источноевропских држава: Мађарску, Чехословачку³⁵, Пољску, Краљевину СХС, Литванију, Летонију, Естонију и Румунију. Можемо, дакле, примијетити да је дипломатска мрежа Свете столице изразито развијана током XIX и у првој половини XX вијека, што је пратило и промјене у међународним односима из тога времена. Најважнији догађај из тог доба био је успостављање дипломатских односа са Италијом, до чега је дошло након дугих преговора са Мусолинијевом владом. Иако је, као што смо видјели, Света столица имала читав низ представника у италијанским земљама, међу којима је и први нунције у модерном времену уопште, ипак, због односа уједињене Италије и папе (који се прогласио “ватиканским сужњем”), није дошло до размјене дипломатских представника. Нарочито током Првог свјетског рата односи између Италије и Свете столице били су заоштрени, по-

³² “како у тој држави, тако и у свим земљама Јужне Америке, сем Бразилске империје”

³³ Blumberg, Arnold, *The Mexican Empire and the Vatican, 1863 - 1867*, u: *The Americas*, Vol. 28, No. 1 (July 1971), p. 1.

³⁴ Од 1896. до 1899. имаће титулу *visitatore*, 1902. папски представник ће бити тамо у “специјалној мисији” а од 1904. постојаће апостолска делегација, некад на челу са делегатом, а некад вршиоцем дужности, док је у неким периодима за односе са Мексиком био задужен представник у Вашингтону. Marchi, Giuseppe de, *Le Nunziature apostoliche dal 1800 al 1956*, Roma, 1957, p. 173

³⁵ Света столица је спадала у групу земаља које су одржавале званичне дипломатске односе и са независном Словачком државом која је постојала од 1939. до 1945. а која је била *de facto* њемачка сателитска земља која је формирана противно међународном праву и без изражене воље грађана.

себно након италијанског ступања у рат на страни Антанте. Приједлог Свете столице по коме би *римско питање* било ријешено разговорима и преговорима између католичких земаља и Италије био је за Италију неприхватљив јер би значио интернационализацију тог питања, а са друге стране, на њега су благонаклоно и пријатељски гледале Централне силе. Италијанска влада такође је чинила све да онемогући евентуално присуство Свете столице на мировној конференцији након завршетка рата. Такође, чланом 15. Лондонског споразума, којим је договорено италијанско приступање Антанти, било је предвиђено да Велика Британија, Француска и Русија пруже подршку Италији у спречавању било какве иницијативе Свете столице која би имала за циљ закључење мира или доношење резолуције о било ком питању које се тиче рата. У том смислу они нијесу одговорили на папину мировну ноту од 1. августа 1917. године.³⁶ Први свјетски рат свакако није био успјешно вријеме за папску дипломатију, а односи са Италијом поправиће се тек након доласка Мусолинија на власт. Након вишегодишњих преговора, 11. фебруара 1929. склопљен је Латерански споразум којим су успостављени пуни дипломатски односи између Свете столице и Краљевине Италије, а формирана је и Држава ватиканског града, као материјална гаранција суверенитета Свете столице у међународним односима. Након Латеранског споразума, Франческо Боргонђини (Francesco Borgongini) именован је за папског нунција у Риму, 7. јуна 1929. и ту је дужност вршио све до 1953. када је именован за кардинала. Овим помирењем, које је прогласио папа Пије XI, Бог је враћен Италији, а Италија је враћена Богу. Упркос експанзији дипломатије, и изласку Свете столице на свјетску дипломатску позорницу, у Америци, а касније Африци и Азији, ипак је рјешење Римског питања и успостављање нормалних дипломатских односа са Италијом најзначајнији догађај.

Још један податак треба да буде истакнут - као што можемо видјети посматрајући историјски развој нунцијатура, није било никакве промјене у међународној позицији Свете столице прије 1870. године, када је она изгубила суверенитет над Римом, или након 1929. године. Света столица је одржавала дипломатске односе у пуном капацитету, чак, као што смо видјели, и отварала нове нунцијатуре и слала нунције, како у првој половини XIX вијека, кад је постојала Папска држава, тако и након освајања Рима, и даље, након стварања Државе ватиканског града и Латеранског споразума. То је још један доказ да је Света столица специфичан субјект међународних односа, и да њена улога у дипломатији није везана и не зависи од неке територије. Нико није озбиљно доводио

³⁶ Живојиновић, Драгољуб Р, *Ватикан и први светски рат*, Београд - Цетиње 1978, стр. 190 - 198.

у питање право папе да шаље и прима дипломатске представнике у периоду када је држава, чији је он владар био, престала да постоји.

Boris VUKIĆEVIĆ

HISTORICAL DEVELOPMENT OF PAPAL DIPLOMATIC REPRESENTATIONS UNTIL LATERAN ACCORDS OF 1929

Summary

Papal ambassador is called nuncio. The term nuncio means messenger, and it is used as a name for papal ambassadors from the beginning of XVI century. Nuncios represent the Holy See in other countries, usually with the ecclesiastical rank of titular archbishop, but they also serve as a liaison with the Roman Catholic Church in the country of their accreditation.

First papal envoys represented Pope on church councils as early as in fourth century. Later on, papal representatives to Byzantine emperor, called apocrisiaries were sent. It was important position in the Holy See's hierarchy, and some of the apocrisiaries became popes. First modern papal ambassador, Apostolic Nuncio to Venice, was named in 1500. Many other followed, including papal nuncios to other Italian countries, France, Spain, and, particularly after Reformation, to German countries. Number of nunciatures across the globe has risen significantly in XIX century, and position of the Holy See in international relations was further improved after Lateran Accords with Italy were signed on February 11, 1929.

Бранислав КОВАЧЕВИЋ*

ХЛАДНИ РАТ И УРАВНОТЕЖЕНИ ТЕРОР (1948-1990)

60-годишњица почетка Хладног рата

Пред крај Другог свјетског рата, када је његов исход био извјестан, појавили су се неспоразуми унутар антихитлеровске коалиције. Војна премоћ Савеза Совјетских Социјалистичких Република манифестовала се и у политичкој сфери, која се противила увођењу демократије парламентарног типа у земљама Источне Европе. Уз то, грађански ратови у Грчкој, Кини и на другим мјестима довели су до заокрета западних политичара према Совјетском Савезу. У томе је најрадикалнији био британски премијер Винстон Черчил. Њему се приписује ауторство крилатице о “гвозденој завјеси” коју су комунисти “спустили” између својег и “слободног свијета” од Балтика до Јадрана. Британску одлучност Черчил је демонстрирао и изјавом од 5. марта 1946. године, приликом посјете Сједињеним Америчким Државама, у Фултону, да Европи пријети опасност од незајажљивих совјетских претензија, те да то онемогућава трајни мир. Он је у присуству америчког председника Харија Трумана позвао на “крсташки рат” против комунизма. Та иступања била су знак да свијет улази у тзв. Хладни рат.

Термин *хладни рат* први је, по свему судећи, употребио у једном предавању 1947. године берзански шпекулант Бернард Барух, а његову дефиницију послеријатовског стања односа САД и СССР-а чуо је и забиљежио познати амерички новинар Волтер Липман. Ова синтагматска кованица дала је упечатљив и препознатљив жиг времену жестоких судара западног и источног блока предвођених Сједињеним Америчким Државама и Совјетским Савезом.

Када је стварно почео Хладни рат постоје различита виђења међу историчарима и политичким аналитичарима. За једне, узроци Хладног

* Аутор је редовни професор Универзитета и ранији директор Историјског института Црне Горе

рата могу се пратити од краја Првог свјетског рата, као идеолошки сукоб између комунизма и капитализма послије Руске револуције (1917). Други подсећају да тензије између Русије, с једне и Британије и САД с друге стране, сежу још у XIX вијек. Већина историчара држи да је започео непосредно послије Другог свјетског рата, посебно апострфирајући 1948. годину.

Односи неповјерења између САД, Велике Британије и Русије могу се пратити од америчке интервенције током грађанског рата у Русији у коме је Америка помагала Бијелу гарду; излазак Русије из Првог свјетског рата послије потписивања мира с Њемачком у Брест-Литовску; совјетског одбацивања капитализма, те америчког непризнавања СССР-а до 1933. године. Овоме додајмо и британско попуштање хитлеровској Њемачкој у предвечерје Другог свјетског рата и пакт Рибентроп-Молотов.

На конференцији у Јалти 4-11. (Кримска конференција) фебруара 1945. састали су се Винстон Черчил, британски премијер, Франклин Делано Рузвелт, амерички предсједник и Јосиф Висарионович Стаљин, генерални секретар КПСС-а како би договорили изглед послијератне Европе. До договора у свему није дошло јер су несугласице биле огромне у погледу успостављања безбједности послије рата. Американци су сматрали да се сигурност може постићи ако се њихов стил владе прошири на што више земаља, те да земље могу своје проблеме да рјешавају мирно, преко међународних организација. Совјетска страна је проблем сигурности доводила у везу са простором. Донијета је одлука о координацији војних операција, подјели Њемачке на четири зоне и уласку СССР у рат против Јапана.

Послије побједи Савезника у Берлину, Совјети су окупирали Источну Европу док је Америка имала велики дио Западне Европе. У пораженој и окупираној Њемачкој, Руси, Американци, Британци и Французи су успоставили четири зоне док се коначно подјела Њемачке не ријеша. На Постдамској конференцији (17. VII до 2. VIII 1945) “велика тројица” (Хари С. Труман, Клемент Атли и Јосиф В. Стаљин) су се договорили око будућности Њемачке и Источне Европе. Том приликом Труман је обавијестио Стаљина да САД посједују ново моћно оружје, на што је Стаљин одговорио: “Драго ми је чути за бомбу и надам се да ће бити употријебљена”. Шест дана послије конференције Сједињене Америчке Државе су бациле атомску бомбу на Хирошиму (6. августа) и Нагасаки (9. августа) 1945. године. Ово је имало за посљедицу једну од највећих катастрофа у историји (погинуло је 121.000 људи, а преко 80.000 је рањено, са енормном материјалним штетом) и довело до повећања тензија између САД и СССР-а. Уз то, разорна снага атомског

оружја узнемирила је све људе на планети, више се нико није могао осјећати спокојним.

Највећа земља западног свијета, Сједињене Америчке Државе имале су своје ефикасне у Јапану, Француској и Италији, у окупираним зонама Њемачке и Аустрије, а нешто касније и у Грчкој и Турској. Сходно одлукама Постдамске конференције, извршена је подјела Њемачке (СССР је окупирао источну зону Њемачке, САД југозападну, Велика Британија сјеверозападну и Француска западну), док се Берлин налазио под заједничком окупацијом.

САД су биле најјача земља западног свијета. Велика Британија и Француска биле су само формално велике силе, које су се налазиле у сјени САД и СССР-а. Велика Британија је из рата изашла као дужник Америке. Морала је да уступи свој дотадашњи примат на Медитерану (Грчку и Турску) Американцима. Поред тога, британско и француско “царство” почело је, под утицајем Другог свјетског рата, јапанске агресије и снажног антиколонијалног покрета да се распада. Своју немоћ Велика Британија је показала на почетку 1947. године када је обавијестила САД да више није у могућности да пружа привредну помоћ Грчкој. На то су САД реаговале установљењем нове спољнополитичке доктрине, засноване на глобалној експанзији америчког “начина живота”, познате као “Труманова доктрина”. Амерички предсједник Хари Труман је 12. марта 1947. године изјавио пред Конгресом да ће САД од сада пружати помоћ свим земљама којима је угрожена слобода због милитантне мањине изнутра или притиска споља. Конгрес је с одушевљењем поздрављив предсједников програмски говор који је ушао у анале и постао познат као “Труманова доктрина”. А историчар Мелвил Лефлер сматра да су Американци своју политику заснивали на страху. Никад више им не смије долазити опасност из Европе као у вријеме Адолфа Хитлера, нити се смије толерисати агресивни диктатор. У наведеном програму посебно је наглашено да ће САД помагати слободним народима да одрже своје институције и свој интегритет у борби против агресивних покрета. Била је то политика монополског интереса САД. За реализацију нове спољнополитичке доктрине Конгрес је одобрио најприје 400 милиона долара за привредну и војну помоћ овим земљама. План економске помоћи САД Европи разрадио 5. јуна 1947. Џорџ Маршал, министар спољних послова, који је по њему добио име - Маршалов план. План је прихватило 16 држава у Паризу, а ступио је на снагу 1948. године. Предвиђена сума помоћи износила је око 13 милијарди долара, а највећим дијелом је дата Великој Британији, Француској, Њемачкој, Италији, Аустрији, Турској. План је имао економске и политичке циљеве у вези са савладавањем општих економских и политичких противурјечности послје Другог свјет-

ског рата. У ствари, “програмом за обнову Европе” на нивоу приватне привреде (Маршалов план) грађена је нова америчка спољнополитичка стратегија запречавања Совјетског Савеза.

Совјети су одбили да учествују у реализацији Маршаловог плана, заступајући мишљење да план треба примијенити у свакој држави посебно, а не на читавом европском континенту. Совјетски одговор улиједио је у септембру исте године на оснивачкој скупштини Информбироа (Информациони биро радничких и комунистичких партија), на којој је оживљена Стаљинова теза о “два непомирљива тора”: империјалистичком и антидемократском “коме је основни циљ успостављање господства америчког империјализма над свијетом и разбијање демократије, и торау антиимперијалистичком и демократском, коме је основни циљ подривање империјализма, учвршћивање демократије и ликвидација остатака фашизма”.

Политички и економски интереси довели су до распада антифашистичке коалиције (САД, СССР, Велика Британија, као њених стожера) и скретање свијета према конфронтацији дотадашњих савезника у Хладном рату. Ускоро се са доктринарног сукоба прешло на стварање војнополитичких савеза. Сјеверноатлански пакт - НАТО (North Atlantic Treaty Organization), најзначајнији савез Западног блока, творевина и инструмент блоковске политике великих сила основан је у Вашингтону 4. априла 1949. године. НАТО је војно-политички савез, настао у вријеме почетка Хладног рата, у доба ширења антикомунистичке хистерије у Сједињеним Америчким Државама, који ће касније достићи кулминацију McChartyjevим чисткама и политичким процесима, који су имали и жртве крваве. Основни задатак му је био да спријечи продор Совјетског Савеза у Западну Европу и да буде заједничка одбрана од евентуалног напада СССР-а.

Пакт су на двадесет година потписали министри спољних послова САД, Велике Британије, Француске, Италије, Канаде, Белгије, Холандије, Луксембурга, Данске, Норвешке, Исланда и Португалије. Накнадно су 1952. у фебруару приступиле Грчка и Турска, у мају 1955. СР Њемачка, а Шпанија тек 1982. године. Ступио је на снагу 24. августа 1949. године, са сједиштем у Бриселу. Њиме је предвиђено да ће сваки напад на једну од чланица бити сматран као напад на све уговорне стране. У таквом случају, нападнутој **уговорној страни** пружаће се потребна помоћ, укључујући и употребу војне силе. Пакт има јединствене сталне оружане снаге, састављене од пропорционалних континената земаља чланица.

Пактове су закључивале и земље Азије и Пацифика. У новембру 1955. у Багдаду (Багдатски пакт) је потписан војни и економски савез

Велике Британије, Ирана, Ирака, Пакистана и Турске, који је имао Стални савјет и Стални војни комитет. Пакт је основан с квалификативом да повезује главне свјетске произвођаче нафте, а у ствари је био дио војног блоковског система Запада.

У Манили је 8. септембра 1954. потписан војни пакт (Манилски пакт) земаља Југоисточне Азије - СЕАТО (Southeast Asia Treaty Organization), регионални војни савез, који су сачињавали: САД, Велика Британија, Француска, Аустралија, Пакистан, Тајланд, Филипини и Нови Зеланд. Идеју о стварању савеза земаља Југоисточне Азије истакао је 1949. године Чанг Кај Шек ради заштите Азије од комунистичке опасности, али је тек послје упорног инсистирања и притиска владе и војних кругова САД, (након пораза француске колонијалне политике у Индокини) пакт коначно оформљен. Ратификација пакта извршена је 19. фебруара 1955. године.

Пактом се формално регулише сарадња чланица Југоисточне Азије о разним економским и политичким питањима а у суштини је сведен на војне проблеме. Четвртим чланом Пакта предвиђено је да ће у случају агресије на било коју земљу чланицу Југоисточне Азије, остали чланови сматрати то непосредном опасношћу за сопствену безбједност и да ће, у складу с тим, предузети војне и друге мјере заштите. Сједињене Америчке Државе су накнадно дале објашњење да под термином агресије подразумијевају искључиво комунистичку агресију. Одредбама Пакта је, такође, утврђено да се његове чланице обавезно консултују о мјерама које је потребно предузети ради заједничке одбране у случају тзв. субверзивних дјелатности, побуна, унутрашњих немира (при чему се мислило на ослободилачке покрете) у било којој држави чланици Југоисточне Азије. Посебним документом Пакта гарантована је одбрана Камбоџе, Лаоса и Јужног Вијетнама, с обзиром на то да је Женевским споразумом од 1954. овим земљама забрањено приступање војним пактовима. Сједињене Америчке Државе су тиме обезбиједиле формално право да интервенишу и у подручју када то оцијене. Сједиште му је било у Бангкоку. Према концепцији САД, Пакт је замишљен као продужење НАТО-а пакта на Далеком истоку. Томе су се супротставиле многе земље Југоисточне Азије, посебно ванблоковске. Развој међународних односа довео је до различитих конфронтација међу чланицама Пакта. Пакт је престао да постоји 30. јуна 1977. године.

У Варшави је 14. маја 1955. године потписан уговор о сарадњи и узајамној помоћи између осам европских земаља: СССР, Пољска, Бугарска, Румунија, ЧССР, Мађарска, ДР Њемачка и Албанија, са роком трајања на двадесет година (Варшавски пакт). Варшавски пакт је био одговор на стварање Атланског пакта (НАТО), а непосредни повод би-

ла је ратификација тзв. Паришког уговора о укључењу СР Њемачке у НАТО. Пакт је формиран као противтежа НАТО савезу због опасности од евентуалне НАТО агресије на тзв, Источни блок, односно “социјалистички лагер”. Варшавским уговором предвиђено је да у случају оружаног напада на једну или више држава - потписница све остеле чланице дужне су да нападнутој страни пруже сваку помоћ, укључујући и употребу оружане силе. Сједиште највишег политичког и војног извршног органа било је у Москви.

Познати догађаји у Мађарској 1956. и Чехословачкој 1968. године показали су да је и Варшавски пакт, осим одбрамбене, имао и улогу чувара идеологије и режима, који су били сушта негација социјализма. Једна од владајућих доктрина у Варшавском пакту је била такозвана Брежњевљева доктрина ограниченог суверенитета, према којој је свака намјера да се у некој земљи пакта изврши прелаз у капитализам треба да буде брига и проблем свих осталих држава “лагера”. Послије инвазије на Чехословачку (у којој није учествовала Румунија), Албанија је и формално напустила Варшавски пакт, премда од 1962. није била активни члан (те чињенице не значе одустајање од Брежњевљеве доктрине).

Запад је иницирао и стварао пактове као превентивне мјере заштите од совјетске агресије и продора “црвене опасности”. То му је омогућавало подизање база на просторима земаља потписница савеза, надзор над зависним режимима, искоришћавање њихових привредних богатстава, контролу и обуздавање либералних, ослободилачких, националних и антиколонијалних покрета. Активна политика Сједињених Америчких Држава (Рах Америсана) тежила је тоталној доминацији и онемогућавању совјетског продора.

Под изговором “ширења демократије”, “успостављања унутрашњег реда”, подржавања “прогресивних снага” и сл. велике силе су се мијешале у унутрашњи живот малих земаља, подстицале побуне и државне ударе, оружано интервенисале и тиме на најгрубљи начин ниподаштавале идеале Уједињених нација.

У времену од завршетка Другог свјетског рата до 1988. године било је 159 ратова које су иницирале велике силе, национални режими и међусобно супростављене унутрашње снаге, које су у сукобима тражиле и налазиле ослонац и потпору спољних чинилаца. Према наводи аустријског политиколога Хајнца Гертнера, у овом периоду, више од половине свих земаља учествовало је (на овај или онај начин) у тим ратовима: 94 од 174 државе (Велика Британија је предњачила учешћем у шеснаест ратова, Француска у тринаест, САД у једанаест, Индија у десет, Јужна Африка и Кина у по девет итд) (Неки хроничари међународних сукоба држе да је до почетка новог миленијума тај број премашио

двјије стотине ратних сукоба). Међународну констелацију карактеришу сарадња и бројни сукоби и ратови за превласт међу сувереним државама. И поред недвосмислене одредбе коју садржи оснивачки акт Уједињених нација да “Све чланице треба да рјешавају међусобне међународне спорове мирољубивим средствима, како се не би угрозили мир, безбједност и правда у свијету”, на сцени су перманентни неспоразуми, сукоби и ратови локалног или регионалног карактера. Хладни рат од самог почетка карактеришу међународне тензије између Истока и Запада, између суперсила Сједињених Америчких Држава и Совјетског Савеза и њихових присталица. Манифестује се у свим видовима међународних односа: на политичком, економском, културном, научно-техничком, спортском и свим другим пољима међународног живота; бесомучном трком у наоружавању супротстављених блокова, бескрупулозном идеолошком и политичком пропагандом, сукобом обавјештајних служби, медијским ратом, протјеривањем службених лица, држањем војних база на страним територијама, стварањем политичких и војних савеза, агресивним притисцима и мијешањем у унутрашње ствари других земаља, дипломатским разрачунавањима на међународним састанцима, крађом тајних војних докумената, отмицом научника, граничним инцидентима итд. У атмосфери међусобног неповјерења и сумњичења предњачио је Стаљинов деспотизам и манијакалност, а са америчке стране екстремизам Џозефа Макартија, који се налазио на челу комитета за испитивање антиамеричке дјелатности. Такав начин рада и односа Алберт Ајнштајн је назвао “америчком варијантом фашизма”.

Хладни рат је резултат не само објективних противурјечности савременог свијета, већ и односа снага у нуклеарном наоружању. САД и СССР имали су толико нуклеарног оружја којим би могли да униште велики дио човјечанства и његових добара. Они су били противударне силе, имале су толико нуклеарних бомби и ракета да нијесу могле савладати једна другу, а да и саме не претрпе огромну штету. То је, како кажу неки аналитичари међународних односа, био “уравнотежени терор”, јер су и једна и друга страна биле свјесне да би нуклеарни рат могао да их унушти. Читав свијет се налазио у неизвјесном стању под великим притиском о могућем сукобу у опасној војној игри која није “ни рат ни мир”.

Било је то истовремено и идеолошко сучељавање између “комунизма”, с једне и “демократије” и тржишне привреде с друге стране. То потврђују и протагонисти супротстављаних велесиља. Тако је, на примјер, 1960. године, Стаљинов наслједник у Кремљу Никита Сергијевич Хрушчов тврдио: “Једини начин потпуног ослобођења људи јесте пут ка комунизму”. А ондашњи предсједник САД Џон Ф. Кенеди држао је

да “будућност припада онима који се боре за слободу појединца”. У суштини, ова два супротна мишљења дефинишу Хладни рат.

Хладни рат је изазвао дубоке промјене у политици и ратној стратегији. Реална опасност да се изненада претвори у општи ратни сукоб изазвала је стварање оружаних снага спремних за моментална дјејства, а стварне припреме за рат и одбрану постале су превасходни задатак друштва. Њемачки недјељник *Der Spiegel* (како преноси НИН, 24.07.2008), поводом 60-годишњице почетка Хладног рата, на основу америчких списа са којих је скинута ознака “није за јавно коришћење”, у аналитичко-истраживачком тексту “Застрашивања на ивици амбиса” пише “да су одлуке за употребу атомског оружја у средњој Европи могли доносити и амерички трупни официри нижег ранга. Не смије се ни помислити што би се могло догодити да је совјетска страна играла *va banque*”. Али, ипак, нико није смио толико ризиковати да стави све на коцку, да игра на све или ништа.

У ери Хладног рата човјечанство је било на ивици амбиса иако су то само малобројни схватали. Био је довољан један погрешан притисак на дугме, погрешна одлука и огромне површине Земље биле би спржене “у нуклеарној лопти, чија температура четири пута прелази висину температуре у унутрашњости Сунца. Нуклеарне главе лансиране са подморнице биле би довољне да претворе, рецимо, Њемачку у пустињу”.

Према најновијим сазнањима из америчких извора, које презентира Дер Спиегел, амерички генерали су захтијевали употребу атомске бомбе у Кореји (1950-1953) и Вијетнаму (1965-1975). Погрешна процјена ризика Никите Хрушчова, који је 1962. године на Куби стационирао атомске ракете надајући се да ће то Американци прогутати”, умало је довела до атомског рата. Објелодањен је и податак да је Мао Це Тунг убјеђивао совјетске пријатеље да ће “у случају атомског рата добар дио планете бити опустошен, али ће ‘империјализам бити поражен и цио свијет постати социјалистички”.

У атмосфери међусобног неповјерења и сталне напетости, велике силе су помно мотриле једна на другу. Ништа се није препуштало случају, јер су у обостраном “страху велике очи”. Тако, на примјер, 1983. године совјетско руководство је вјеровало да Американци припремају нуклеарни напад на СССР. КГБ је у то вријеме пратио кретање цијена конзервираних крви у Лондону и нашао да спремају додатне резерве крви, што је за њих био знак ратног плана НАТО-а.

Било је ситуација када су срећа и случај спречавали активирање нуклеарног оружја. Један од таквих је везан за познати рат Јом-Кипур (између Израела и арапских земаља предвођених Египтом и Сиријом,

вођен 1973. на подручју Синаја). “Тврди се да је 24. октобра амерички председник Ричард Никсон био толико пијан да није разумио шта му се говори” у вези са Јомкипурским ратом. Због тога је Хенри Кисинџер, амерички министар спољних послова, подигао степен приправности америчких стратешких снага на свим тачкама планете. “Тако је дао Русима сигнал да не ударе на Синај”. Или, некако у исто вријеме, приликом ремонта у америчкој ваздухопловној бази у Мичигену, случајно је активиран аларм. “Посада бомбардера Б-92 смјеста је улетјела у већ припремљене летилице за старт. Срећом, дежурни официр је схватио да се ради о случајном аларму и у посљедњем моменту прекинуо планирани ‘ратни’ ток догађаја”.

Снажне манифестације хладноратовске напетости пријетиле су опасно нарушавању мира, прије свега, у Европи међу супротстављеним странама. Томе су посебно обиљежје дала три догађаја у 1948. години: комунистичко преузимање власти у Прагу 25. фебруара, берлинска блокада 24. јуна и напад Информбироа на југословенско државно и партијско руководство 28. јуна. Совјети су 23/24. јуна 1948. у жељи да истјерају Американце, Британце и Французе из Берлина, како би спрјечили оснивање западне државе - Савезне Републике Њемачке, извршили блокаду Берлина (обуствовали саобраћај за путнике и превоз робе на жељезничкој прузи Хелмштед-Берлин из “техничких разлога”. Укинули су електричну енергију, а због недостатка угља бродове су ставили “у ланце”. Западни Берлин са два милиона становника и војне снаге западних држава у њему били су блокирани. Резерве хране биле су мале. Снабдијевање се могло обављати само ваздушним путем. Укупно је изведено 280.000 летова авиона који су достављали храну и друге потрештине становништву блокираног Берлина. (Блокаду је укинуо Стаљин у мају 1949. године). “Ваздушни мост” није значио само допремање кромпира и угља и других потрештина, већ је имао и “пропагандни циљ: приближавање људи Западу” и демонстрацију моћи Америке.

Криза односа између Запада и Истока преламала се и преко подијелене Њемачке. Западни савезници су помогли уставно конституисање Савезне Републике Њемачке; проглашењем Устава оснива се Савезна Република Њемачка 23. маја 1949. године. Совјети су на подручју своје окупационе зоне 7. октобра 1949. створили Њемачку Демократску Републику (ДДР).

Сједињене Америчке Државе су се током 1950-тих залагале за поновно наоружање Западне Њемачке. Године 1955. Савезна Република Њемачка улази у НАТО и ствара “Бундесвер”, а ДДР у јануару 1956. постаје чланица Варшавског пакта.

Двије новостворене њемачке државе наставиће живот у знаку међусобних антагонизама - као “предстраже, истурене снаге супротстављених блокова”.

Сукоби везани за хладни рат, поред осталих, били су ратови у Кореји, рат у Индокини (Вијетнам), Мађарска криза 1956, Кубанска криза 1962. и совјетска окупација Авганистана 1979. године.

У јуну 1950. године Сјеверна Кореја покреће изненадни рат против југа земље. Послије једног граничног сукоба, сјевернокорејске снаге, потпомогнуте “кинеским добровољцима” и уз подршку Совјетског Савеза, прелазе 38. паралелу. Свијет се нашао пред великом неизвјесношћу која је пријетила ратном катастрофом. Предсједник САД Труман је наредио америчким трупама да натјерају Сјеверну Кореју на повлачење и помогну Јужној Кореји својим оружаним снагама под покровитељством Уједињених нација. Рат је завршен 1953. године потписивањем примирја, а граница између двије државе остала је на 38. паралели.

Година 1953. обиљежена је промјенама у политичком вођству великих сила, што је утицало на динамику Хладног рата. У САД у јануару 1953. Ајзенхауер је постао предсједник, а 5. марта исте године умро је Јосиф Висарионович Стаљин. Док се током посљедњих 18 мјесеци Труманове владавине амерички буџет за одбрану повећао четири пута, Ајзенхауер се одлучио за смањивање трошкова за војску тако што је истицао америчку нуклеарну супериорност. У Совјетском Савезу Стаљина је на кратко (шест мјесеци) наслиједио Маљенков, који је био на стројен стаљинистички. Ускоро је Маљенкова замијенио Никита Сергијевич Хрушчов. Његовим преузимањем власти почео је у СССР-у процес дестаљинизације и јавне осуде Стаљинове владавине.

За разлику од Труманове стратегије која је имала циљ “обуздавање комунизма и обезбјеђивања ‘атомског кишобрана’” Ајзенхауерова администрација оличена у Џон Фостер Далсу формулисала је “Нови поглед” на политику блоковске подијелености о “миру путем силе”. Далс је објавио и доктрину “масовне освете”, пријетећи Совјетима да ће САД снажно реаговати на било какав облик агресије који би могао доћи с његове стране. Нуклеарна супериорност САД заустављала је све Совјетске пријетње о могућој интервенцији током Суецке кризе 1956. године. (У јесен 1956. Израел, Велика Британија и Француска нападе су Египат. Интервенцијом Савјета безбједности напад је заустављен и нападачке оружане снаге су повучене из зоне Суецког канала. То је имало за посљедицу јачање египатског положаја на Блиском истоку и пораст утицаја СССР-а у том подручју).

Мада је последице Стаљинове смрти дошло до извјесног опадања тензија, Хладни рат се у Европи и даље настављао. Америчке војне

снаге биле су стационаране по Западној Европи, а Совјетске по Источној.

Од 20. октобра до 10. новембра 1956. у Мађарској је дошло до спонтаног револта против комунистичке владе Мађарске и њених присталица којег је повео премијер и реформист Имре Нађ уз потпору многих становника. То је био први примјер противсовјетске револуције у некој комунистичкој земљи, а завршио је совјетском инвазијом. Имре Нађ је погубљен 1958. године.

Стаљин је својим догматизмом на одређен начин потпомагао америчку стратегију против социјализма. Поистовјећивао је класни сукоб са сукобом блокова; границе између капиталистичких и социјалистичких држава са капитализмом и социјализмом; ширење социјализма видио је само у спољној војној интервенцији са ослоном на унутрашње комунистичке снаге; изједначавао је социјализам као свјетски процес са државама у којима су комунисти на власти; подређивао је совјетским политичким и економским интересима право на равноправност социјалистичких држава; ослободилачке покрете против колонијализма посматрао је као генераторе будуће социјалистичке револуције. Поред тога, унутар земље злоупотребом моћи, прогонима неистомишљеника, обрачуном са комунистима другог и другачијег мишљења, гулазима, депортацијама - стаљинизам је показао своју наказну страну и компромитовао идеју социјализма. Или, како је то проф. др Бранко Петрановић оцијенио: “Отеловљујући догматизам у теорији, прагматизам у политици и бирократизам у управљању друштвом, стаљинизам је уназадио хуманистичку визију социјализма, нагонећи воду на млин антикомунистичких снага”.

Поред трке у наоружању, супротстављене силе предводнице блокова - САД и СССР, наставиле су надметање и у другим бројним дјелатностима, показујући надмоћ и престиж. Употреба атомске енергије отворила је почетак “космичке ере”, лансирањем у орбиту првог свемирског сателита “Спутњик”, 4. октобра 1957. године. Након “Спутњика”, Совјетски Савез је послао прво живо биће, пса Лајку, у свемир, да би већ 12. априла 1961. упутио првог човјека у орбиту - Јурија Алексејевича Гагарина. Овакав напредак Совјета утицао је на Американце да посаду васионског брода Аполо XI, с Нилом Армстронгом и Едвином Олдрином на челу, пошаљу на Мјесец 21. јула 1969. године.

Коришћење атомског погона дало је значајне резултате у развоју енергетике, пољопривреде, медицине, биологије. Развијали су се ратна индустрија, ракетна техника и космичка истраживања. У трци за престиж поред нових оружја корист је имао и општи техничко-технолошки напредак у свијету.

Током педесетих година XX вијека, тзв. Трећи свијет био је значајан изазов за двије главне хладноратовске силе. Вођства националних покрета у постколонијалним земљама углавном нијесу била склона Западном блоку. Напротив. То се, прије свега, односило на Велику Британију, Француску и Холандију којима је процес деколонијализације представљао и економски и психолошки губитак. На губитку је био и НАТО јер је прије деколонијације имао све велике западне силе свијета на својој страни.

Национални покрети у појединим земљама и регијама, као што су Гватемала, Иран, Филипини и Индокина, били су више склони Совјетском Савезу, односно социјалистичком експерименту него САД. У том контексту, Совјетски Савез и САД су се преко својих заступника борили за превласт у Трећем свијету, с промјенљивим успјехом током педесетих и шездесетих година прошлог стољећа. САД су, на примјер успјеле да свргну владе Ирана и Гватемале, за које су претпостављали да су просовјетске.

Међутим, многе земље Африке, Азије и Латинске Америке одупирале су се притисцима и Запада и Истока. На азијско-афричкој конференцији, одржаној у Бандунгу (18-24. април 1955), првој политичкој конференцији 29 земаља Азије и Африке, усвојени су заједнички ставови према свјетским проблемима прокламовањем принципа о односима међу земљама свијета и постављањем темеља привредне и културне сарадње; рјешавање свих међународних спорова мирним путем: укидање колонијализма у свијету, поштовање права човјека и Повеље Уједињених нација; залагање за политику мира и активне коегзистенције, и неутралан однос према блоковима Истока и Запада. Консензус који је постигнут у Бандунгу довео је до потписивања Брионске изјаве 19. јула 1956. и стварања Покрета несврстаних. Главни заговорници и оснивачи Покрета били су Сукарно, председник Индонезије, Нкрумах, председник Гане, Насер, председник Египта, Нехру, индијски премијер и Јосип Броз Тито, председник Југославије. У септембру 1961. у Београду је одржана прва службена конференција Покрета несврстаних земаља.

Односи између блокова се све више заоштравају. На дан 13. августа 1961. започела је изградња 156 км дугог Берлинског зида, којим је онемогућен прелаз између Источне и Западне Њемачке.

Трка у наоружавању између СССР-а и САД се настављала изградом далекометних нуклеарних пројектила; Совјети су већ 1953. имали прву хидрогенску бомбу.

Почетак највеће хладноратовске кризе доводи се у везу са почетком инсталирања нуклеарних пројектила на Куби, у којој је послје Кубанске револуције дошао на власт Фидел Кастро, са којим је Хрушчов

склопио савез. САД су реаговале поморском блокадом Кубе и захтјевом да се совјетске ракете уклоне. У данима опште неизвјесности и страха од нуклеарног рата, Хрушчов је повукао пројектиле са Кубе, а за узврат добио обећање да ће САД повући своје пројектиле из Турске и да никада неће напасти Кубу.

Ускоро је затим са животне сцене уклоњен Џон Фиццералд Кенеди (22. XI 1963), а са политичке Никита Сергијевич Хрушчов (14. X 1964).

Послије периода 1948-1962. године, нарочито напетог и конфликтног (успостављење комунистичке власти у Источној Европи, рат у Кореји, изградња Берлинског зида, криза са пројектилима на Куби) услиједила је фаза полагааног смиривања тензија - детант од 1963. до 1979. Током шездесетих и седамдесетих година XX вијека САД и СССР су настојали да се прилагоде новој врсти политике. Тако су се Америка, Велика Британија и Совјетски Савез током 1963. договорили да прекину атомске пробе на земљи и под водом. Покрет несврстаних земаља је, такође, доприносио смањивању тензија међу блоковима. Но, и поред тога, САД и СССР су тежили глобалном вођству. Године 1965. амерички предсједник Линдон Џонсон упутио је 22.000 америчких војника на Доминиканску Републику из страха од комунистичке револуције. Док се Америка борила против јачања и ширења комунизма, Совјети су се суочавали са покушајима свргавања комунизма. Такав покушај био је 1968. у Чехословачкој познат као Прашко прољеће, који је завршен окупацијом те земље од "братских социјалистичких држава", у име социјалистичког интернационализма и неприкосновености идеолошког јединства социјалистичког блока.

И када је изгледало да ће прокламовани пацифизам великих сила САД и СССР-а постати доминантна политика у свијету (у јуну 1963. успостављена је директна телепринтерска веза Вашингтон-Москва која је омогућавала непосредан контакт лидера двију велесила), појава нових ратних жаришта отварала је и нове кризе у односима и повећавала страх од сукоба ширих размјера. Ратови арапско-израелски 1967. и 1973. године и посебно упад америчких трупа у Вијетнам 1965. још више су подигли ратне тензије. У Вијетнамском рату (1964-1973) гине и умире преко два милиона људи, претежно цивила. Године 1973. америчке се снаге повлаче, а двије године касније трупе са сјевера улазе у јужни дио Вијетнама, и оснивају Социјалистичку Републику Вијетнам. Био је то пораз политике велике свјетске силе.

Хладни рат током шездесетих и седамдесетих година прошлог стољећа прожимају и пацифистичке тенденције. Тако је њемачки канцелар Вили Брант увео нову политику Западне Њемачке звану "Остполитик" која је тежила побољшању односа са комунистичким земљама

Источне Европе, посебно са Источном Њемачком. Резултат Брантове политике “промјене приближавањем” било је одрицање Совјетског Савеза и СР Њемачке од употребе силе (1970).

Политика детанта означавала је тежњу за смиривање напетости између блокова. Она се позитивно показала и у односима других земаља, као, на примјер, између Кине и САД (сусрет Ричарда Никсона и Мао Це Тунга током Никсонове посјете Кини 1972). У јуну исте године Никсон и Кисинџер су стигли у Москву и објавили почетак преговора о ограничењу стратешког наоружања. Резултат америчко-совјетских преговора био је потписивање споразума званог САЛТ I (23. новембра 1974. у Владивостоку) и САЛТ II (18. јуна 1979. у Бечу) којима су предвиђена ограничења у производњи стратешких нуклеарних пројектила.

У циљу стабилизације стања, сарадње и безбједности у Европи, у Хелсинкију је од 30. јула до 1. августа 1972. године одржана Конференција највиших представника европских држава, САД и Канаде на којој је усвојен документ о бржем развоју политичких и економских односа. И поред оптимистичких надања, послије Хелсинкија поново долази до дестабилизације у свијету и затегнутости између САД и Совјетског Савеза. Сукоб двију суперсила наставио се индиректно, највише у земљама Трећег свијета у Азији (између Израела и арапских земаља, Иранска револуција), Африци (грађански рат у Анголи и Мозамбику) и у Латинској Америци (државни удар у Чилеу 1973. и револуција у Никарагви).

Нову кризу изазвао је упад совјетских трупа у Авганистан 1979. године, коју поједини историчари третирају као “Други хладни рат” (1979-1985), што је изазвало повећање тензија између хладноратовских велесила, прекид преговора о смањењу наоружања, инсталирање у Западној Европи посебно у Западној Њемачкој од стране НАТО-а 572 атомске ракете “першинг” и крстареће ракете, јер су преговори о демонтирању совјетских ракета средњег домета СС-20 пропали. Поред тога, САД проглашавају санкције и бојкотују Олимпијске игре у Москви, заједно са још 61 земљом као знак протеста због совјетске интервенције у Авганистану. Сљедеће Олимпијске игре одржане су 1984. у Лос Анђелесу. Њих су бојкотовали Совјетски Савез, са још четрнаест земаља Источног блока, као протест америчкој антикомунистичкој пропаганди. Ово су били једини примјери када су двије велесиле своје сукобе рјешавале и на спортском пољу.

Трка у наоружању се настављала. Њу су пратили огромни материјални издаци. САД су у вријеме осмогодишњег Регановог мандата потрошиле 2,2 трилиона долара за војне потребе. Колики су били совјетски војни издаци у овом периоду може се само претпоставити према животном стандарду грађана СССР-а.

Послије смрти Брежњева (1982), наслиједио га је Јуриј Андропов, који је показивао више склоности ка мирном рјешавању спорова. У својој краткој владавини (1982-1984) успио је да побољша односе са САД у вријеме великих тензија. Андропова је ускоро замијенио Константин Черњенко, који је, слично Брежњеву, био присталица “тврде политике”. У то вријеме (1983), амерички предсједник Роналд Реган саопштава намјере о развоју васионског антиракетног одбрамбеног система (“СДИ”), “Рат звијезда”.

Избор Михаила Горбачова за генералног секретара КП СССР-а 1985. године означава нови курс у совјетској спољној политици. У том времену Совјети су имали највећу на свијету оружану војску, како по квантитету, тако и по броју и врсти наоружања, те по величини и броју војноиндустријских база. Совјетска привредна није могла да издржи толике издатке на дужи рок, јер су годишњи трошкови досезали суму и до 130 милијарди долара. Крајем 1985. године, на позив америчког предсједника Регана, Горбачов је неслужбено боравио у САД, што је представљао увод у разговоре о обустављању трке у наоружавању и побољшање међусобних односа између двије земље. Совјетски Савез је преживљавао економску кризу која је понајвише била условљена падом цијена нафте на свјетском тржишту. Горбачов је тада започео рад на реформи, званој Перестројка, која је требала да подигне совјетску привреду. Затим је увео зтв. *гласност* којом се допушта критика и партије и њених челника путем јавних гласила. У својим реформским хтјењима Горбачов се залагао за стварање јаког предсједничког система и драстично смањење утицаја партије на политички живот државе. Ове реформе и дубока криза били су главни узрочници за каснији распад СССР-а.

У условима смањене напетости између држава велесила значајно мјесто има сусрет Регана и Горбачова 1985. године и, посебно, говор Роналда Регана у Берлину 12. јула 1987. у којем је “изазвао” Михаила Горбачова да сруши Берлински зид. Реган је боравећи у Берлину поводом прославе 750-годишњице постојања града у свом говору посебно акцендовао: “Подржавамо промјене и отвореност, јер ми вјерујемо да слобода и сигурност иду заједно, да узнатредовање људских слобода може само ојачати мир у свијету. Постоји један потез који би Совјети могли направити, а био би незамјењив, који би драматично унаприједио жељу за миром. Генерални секретаре Горбачов, ако тражите мир, ако тражите просперитет за Совјетски Савез и Исток, ако тражите либерализацију, дођите овдје на ова врата. Господине Горбачов отворите ова врата. Господине Горбачов, срушите овај зид!”

Неки западни историчари сматрају да је овај Реганов говор био један од кључних за сам завршетак Хладног рата. Двије године касније,

источноњемачке власти су допустиле грађанима из ДДР-а да прелазе у Западни Берлин. Берлински зид изграђен 1961. године, срушен је 9. новембра 1989. као симбол дотадашње подјеле између “диктаторских и демократских држава Европе”. Био је то кључни догађај за реунификацију Њемачке и један од најважнијих догађаја у односима Сједињених Америчких Држава и Савеза Социјалистичких Совјетских Република, којим је у основи “окончан” Хладни рат.

Односи Совјетског Савеза и САД били су у овом периоду рационални, с тенденцијом смањења тензија и обустављања трке у наоружавању. У вези са тим потписано је више уговора о смањивању војне моћи, а 1990. је на Малти потписан Споразум којим су Горбачов и Џорџ Буш (старији) прогласили крај Хладног рата.

У ноћи на 3. октобар 1990. године хиљаде људи су пред зградом Рајхстага у Берлину прославиле приступање нових покрајина подручју Савезне Републике. У Њемачкој је пао зид, у свијету је пала “гвоздена завјеса”. Париска повеља за нову Европу је кратко послије тога прогласила доба конфронтације и подјеле Европе окончаним. И поред тога, ту није био крај подјела у Европи. И када су се облаци ратне опасности разишли, будућност је и даље остала бременита и маглопита.

Послије нестанка Савеза Совјетских Социјалистичких Република са географске карте, Варшавски пакт је укинут (1991), али није било ни најмањег наговјештаја да би могло доћи до расформирања НАТО савеза, што су наивни посматрачи очекивали. Настала униполарност је погодовала вехементном активирању доктрине проширења НАТО савеза на бивше “социјалистичке” земље, а и све остале земље око некадашњег Совјетског Савеза. У ту сврху је формирана и организација Партнерство за мир, која обухвата земље Европе и Азије изван НАТО савеза (укључујући и Русију) заинтересоване за такозвану колективну безбједност и одржавање заједничких војних вјежби с НАТО снагама. Године 1999. у НАТО савез улазе бивше чланице Варшавског пакта Чешка, Мађарска и Пољска, а 2. априла 2004. седам бивших социјалистичких земаља постају пуноправни чланови НАТО-а: Естонија, Литванија, Летонија (бивше федералне јединице СССР-а), Бугарска, Румунија, Словачка (бивше чланице источног блока) и Словенија (бивша федерална јединица СФРЈ). Ширење НАТО се наставља. Оно представља константу његове политике, која ће “придонијети ширењу стабилности и безбједности свих држава” тако што ће подстицати демократске реформе друштва, међу које спада и “унапређење демократског процеса у земљи, укључујући и демократски надзор над оружаном снагама од стране демократских институција политичког система и цивилног друштва”-.

Крах комунистичког режима “од Истре до Владивостока” створио је велику зону неизвјесности, нестабилности, хаоса и грађанског рата. Умјесто очекиваног времена наде и рационалности настало је разочарење демократијом и застрашујућим призором корупције. Изгубила се посвећеност идеологији. Тамо гдје је настала демократија по западном обрасцу, те земље су преузеле лик националних држава. На почетку XXI вијека свијет се суочава с питањем интеретичког и међуљудског зла, с ерупцијом силе. “Свјетски систем је у збрци. Не знамо куда планета иде” (Ристо Тубић, филозоф). Код појединих познатих аналитичара и политичара у свијету постоји дилема да ли је крај хладног рата “искоришћен креативно”? Збигњев Бжежински у вези са тим каже: “Прилика није добро искоришћена. Могли смо урадити више у укључивању нове Русије у односе са Западом што би смањило сталну носталгију за империјалним статусом, која је била евидентна у Кремљу. Али немамо начина да сазнамо да ли би алтернативни историјски курс био успјешнији”.

Данас када се економски и политички стабилна Русија вратила на велику свјетску политичку сцену, способна да пројектује своју војну моћ у региону који је значајан за њене интересе и безбједност, отворено је питање о “новом хладном рату” односно сличне реторике из времена Хладног рата. Роберт Хејден, правник и антрополог, професор на Универзитету у Питсбургу, мисли да “америчка администрација и медији нијесу никада ни излазили из хладног рата,” те да су “Руси коначно схватили да хладни рат није престао, да су САД радиле против њихових геополитичких интереса” (Из интервјуа Роберта Хејдена листу “Политика”, Београд 17.08.2008). Хоће ли новонастало стање дубоке свјетске финансијске кризе допринијети приближавању или продубљавању односа показате вријеме, побједа разума или новог хладног рата?!

РЕЗИМЕ

Хладни рат се развио око неријешених питања Другог свјетског рата (Њемачке, Берлина, Вијетнама, Кореје, Средњег и Блиског истока). Његово одржавање и заоштравања је последица експанзионистичких и хегемонистичких тенденција великих сила које теже да прошире своје сфере утицаја. Као облик неоружане борбе између антагонистичких блокова Истока и Запада - Сједињених Америчких Држава и Савеза Совјетских Социјалистичких Република - и њихових присталица, манифестовао се у свим доменима међународних односа: на политичком, економском, културном, научно-технолошком, спортском и свим

другим формама и садржајима међународног живота. Пропагандни и идеолошки рат, трка у наоружавању, држање војних база на страним територијама, стварање политичких и војних савеза, агресивни притисци и мијешање у унутрашње ствари других држава, што све представља вођење политике на ивици рата - основни су аспекти Хладног рата.

Хладни рат је резултат не само објективних противрјечности савременог свијета, већ и однос (равнотежа) снага у нуклеарном наоружању. То је створило стање “ни рат, ни мир”.

Послије периода 1948-1962, нарочито конфликтног, успједила је фаза ДЕТАНТА (1963-1978), затим ново интензивирање неповјерења и супарништва (1979-1985), послије совјетске војне интервенције у Авганистану. Крај Хладног рата поклапа се са распадом комунизма.

ПРИЛОЗИ

Звездана ВУШОВИЋ-ЛУЧИЋ*

ПРЕДМЕТИ ПОСЕБНЕ НАМЈЕНЕ ИЗ ЦРВЕНЕ СТИЈЕНЕ

Вишеслојни праисторијски локалитет Црвена стијена (Патровићи, Никшић) био је станиште рода Хомо од средњег палеолита до предилског периода. Прво ископавање припећка је трајало од 1954 до 1964. године, а друго, ревизионо је у току.

У миленијумском раздобљу живота у Црвеној стијени праисторијски човјек је оставио бројне предмете, рукотворине од камена, алатке и оружје од кости, пужеви и шкољке, као и керамичко посуђе. Већина тих предмета је служила за свакодневну употребу, за набавку и припремање хране, али су присутни и предмети чија функција није била утилитарна. Ти предмети који нијесу имали практичну примјену су показатељи духовности праисториских становника Црвене стијене. Они су свјedoци њихове потребе за украшавањем (уколико је у питању накит), магијских радњи (култни предмети) или су пак могли бити показатељ друштвеног положаја његовог власника.

У наредном тексту ћемо направити анализу предмета посебне намјене из Црвене стијене, уз напомену да је један број њих раније објављен.¹

Предмети од камена

Камен је материјал који је први било предмет обраде како у Црвеној стијени тако и у осталим настамбама старијег односно средњег каменог доба. До појаве млађег каменог доба он је окресиван, а са појавом неолита се примјењује глачање односно полирање, како би се добила одговарајућа алатка.

* Аутор је археолог, Завичајни музеј Никшић.

¹ Види: Звездана Вушовић-Лучић, *Накит из Ареолошке збирке Завичајног музеја у Никшићу*, Историјски записи, година LXXV, 2002/3-4

Предмети посебне намјене од камена у Црвеној стијени су један тарионик (камен за туцање и мрвљење боје) и камени диск (објављен је камени амулет, види напомену).

1. Тарионик је масивна камена плоча, димензија 108 x 86 x 43 мм, пригачана са једне стране и са плитком браздом по површини. Радна површина је прекривена црвенкастим окером, што упућује да је служила за уситњавање односно мрвљење те боје. Окер је минерална боја која се већином састоји од жељезних оксида хематита (црвени) и лимонита (жути и смеђи). Веома значајну функцију је имао при обради коже.

Црвена боја је у праисторији означавала крв и живот па је било присутно вјеровање у њену симболичну и магијску моћ. Минерали нађени у природи су мрвљени на предметима као што је тарионик из средњег каменог доба у Црвеној стијени (*stratum IVb2*). Боја је даље употребљавана за бојење обредних предмета или су је користили за ношење на дјелове тијела самих учесника обреда.

Слични предмети су, поред осталих налазишта, затечени у Марковој спиљи на Хвару.

2. Округли плоснати глачани камен црвенкасте боје, чије су димензије: пречник 55 mm, дебљина једне стране 15 mm, а друге 5 mm. Дио је инвентара II стратума, а припада средњој фази млађег каменог доба. Истраживачи Црвене стијене су били децидни што се тиче функције овог предмета: «Нема потребе сумњати да се овдје ради о соларном симболу од камена. Ничем другом овај камен не би могао служити» (А.Бенац, М.Бродар, *Црвена стијена 1956*, ГЗМ XIII, Сарајево 1958). Истраживач неолитске културе јадранскг приморја Шиме Батовић у вези са обожавањем култа Сунца наводи: «Обреди у вези с обожавањем Сунца вјеројатно су постојали, али их је тешко са сигурношћу документирати». На локалитету Црвена стијена такав налаз је документован.

Аналогни предмети су затечени у налазиштима Данило културе, у првом реду у епонимном налазишту које се налази у близини Шибеника, затим Обре код Какња и у низу налазишта са земљорадничком културом на простору Медитарана. Уобичајено је да буду од печене земље, рјеђе од камена.

Предмети од кости

Као и камен, и кост је била у непосредном окружењу праисторијског човјека, али за разлику од камена који се обрађује још у доњем палеолиту, обрађена кост се појављује тек у средњем палеолиту. Обрађени предмети од кости и рога имали су значајну функцију у животу становника Црвене стијене, посебно у вријеме ловачко-сакупљачко-риболовачких заједница.

У Црвеној стијени предмети посебне намјене направљени од кости су: «звиждаљка», декоративно коштано шило, декоративни цилиндар и коштани колут.

1. Обрађена фаланга козорога (*capra ibex*) (сл.1) потиче из слоја XII, крај средњег палеолита. Димензије су 50 x 18 x 11 mm, има отворе на обје стране кости који су истог облика и величине (8 x 11 mm), са ивицом која је дјелимично нарецкана, а дјелимично спљоштена. Отвори упућују да је обрађена кост могла служити као звиждаљка или амулет.

За овај културни слој је урађено радиокарбонско датовање (једино из ископавања 1954.-1964.) које даје датум 40777±900бп.

О улози овог предмета у животу средње-палеолитског ловца из Црвене стијене је више пута писано:

Баслер, Ђ., *Коштана звиждаљка из Црвене стијене*, Гласник ЦАНУ II, Титоград 1975.

Радуловић-Вулић, Мања, *Древне музичке културе Црне Горе I*, Цетиње 2002.

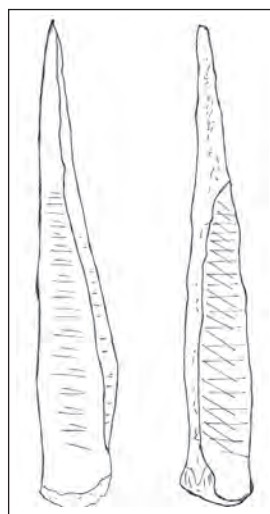
Михаиловић, Д., *Spirituality and cultural identity in the middle-upper paleolithic transition in the Balkans*, Actes du colloque de la commission 8 de l'UISPP, Liège 2003.

2. Велико коштано шило (Сл.2), димензија 220 x 26 x 12 mm, из мезолитског IVb1 стратума. Врх му је углачан до високог сјаја, док је супротни крај далеко мање обрађен. На једној страни су усјечени паралелни урези, а на другој преко тако усјечених уреза су постављени други те тако праве мрежасте систем од ромбова и ромбоида.

Оваква врста шила је карактеристична за пренеолитски период на простору Балканског полуострва, како у његовом сјеверном дијелу (налазишта у Ђердапу: Икоана, Власац) тако и на подручју сјеверног Јадрана (Мала Триглавца на подручју Тршићанског Краса). Изрезбарени коштани предмети на ђердапским налазиштим се повезују са магијско-култним обредима (Бачкалов, А., *Предмети од кости и рога у пре-*

Сл. 1

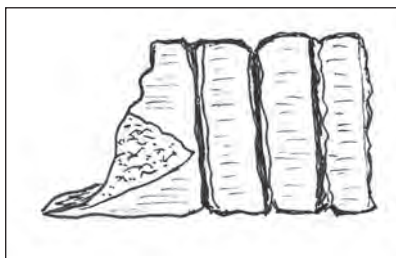

Сл. 2

неолиту и неолиту Србије, Београд 1979), тако да и ми можемо таквим држати и овај предмет из Црвене стијене.

3. Фрагмент украшеног цилиндра (сл.3) од уздуж сломљене цјевачичне кости, ширине 25 мм, која је украшена концентричним дубоким урезима, из стратума I-II. Осим што је могао служити као украс, питање његове функције је отворено.

Сл. 3

4. Fino обрађени колут (сл.4) од пуне кости са проширењем на једној страни, потиче из стратума I. Стратум I је последњи у дугој историји Црвене стијене и припада крају бронзаног и почетку гвозденог доба.

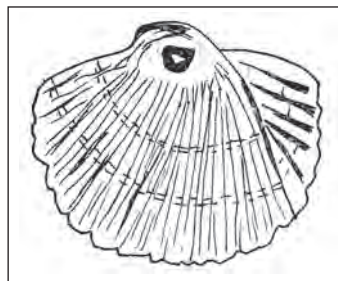
Оваква врста прстења се јавља још од неолита, нетипична је и хронолошки неодређива.

Колут-прстен из Црвене стијене вјероватно је кориштен као копча за појас. Будући да је заступљен само један примјерак може се претпоставити да је његов власник била особа која је имала истакнуто мјесто у заједници.

Димензије: спољашњи пречник је 43 mm, а унутрашњи 23 mm.

Шкољке и пужеви

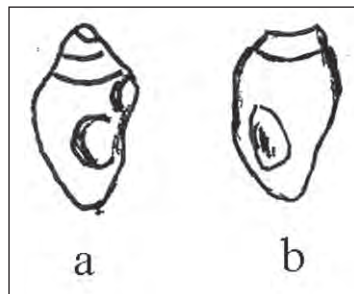
1. Морска шкољка кардијум (сл. 5) је затечена у млађепалеолитском слоју Ха и о њој је већ било ријечи раније. Шкољка кардијум је присутна и у каснијим преисторијским периодима. Њена улога је посебно значајна у периоду старијег неолита кад је служила да се помоћу њеног руба или полеђине украшава керамика. Таква керамика је одредница ранонеолитске културе на простору Медитерана па је и добила назив по шкољки кардијум: у источнојадранској регији импресо-кардијум, а у западном дијелу кардијал.

Сл. 5

Затечена је у скоро свим налазиштима старијег неолита.

2. Минијатурни морски пужићи »голубица« (лат. *Columbella rustica*)(сл.6), димензија 10 x 6 mm, нијесу затечени у Црвеној стијени приликом ископавања 1954-64. године. Године 2005. ископавајући површински слој наишло се на 23 пужића голубице. Пробушени су са стране, а један број (њих пет) има и одрезан врх па је настала правилна округла рупа (сл.6б) чији руб није оштар него је заобљен и равномерно углачан, а са брушењем је доњи прорез унеколико увећан.

Сл. 6

Примјерци су жућкасти (15) или тамносиви (9), а два имају и трагове азурне боје. Ови пужићи су низани те се тако добијала огрлица или наруквица које су у мезолиту честа појава.

Иначе, на мезолитским и ранонеолитским насеобинама источнојадранске регије ови пужићи су често присутни, као нпр. у Велој спиљи на Корчули, у окапини Под Чрмуљком у Илирској Бистрици и сл.

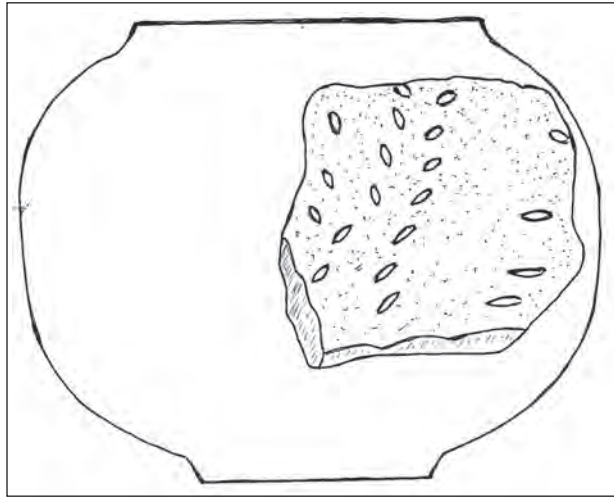
И шкољка кардијум и пужић »голубица« потичу из приморја, што потврђује развијену трговачку везу заједница које су настањивале окапину Црвена стијена са приморским областима у периоду од краја ←7 мил. до средине ←5 мил.

Керамика подразумијева производњу посуђа, грађевинског материјала и других производа од глине, печењем на високој температури. Уломци керамичког посуђа (керамика у ужем смислу) спадају међу најчешће налазе на археолошким локалитетима. На основу поријекла керамичких производа могу се објаснити економске везе међу популацијама. Њена појава се обично везује за неолит, млађе камено доба, када долази до култивације и доместикације појединих биљних и животињских врста, што ће временом довести до развоја земљорадње и сточарства. Потреба за привременим или сталним складиштењем вишка производа задовољавана је керамичком производњом.

1. У Црвеној стијени се керамика појављује у III стратуму у једном веома развијеном облику. Углавном припада типу *impressa* тј. керамици која је прије печења орнаментисана ноктом, прстом, предметом или рубом шкољке кардијум. Приликом декорације су настајали разни мотиви, посебно сматрамо значајним мотив житног класа. Овај мотив је извођен наспрамним утискивањем ноктију два прста, двају руку (штипани орнаменти) који се некад групишу у правилне вертикалне или косе системе

и тако стварају облик класа. Добијао се и утискивањем инструментом којим се подражавало штапање (сл.7).

Утемељењем земљорадње, као начина експлоатације ресурса, жито је постало фундаментални артикал који се добијао обрадом земље па се морала уложити велика физичка и умна снага да се што

Сл. 7

више произведе. Посуде на којима је био уцртан житни клас су служиле у култне сврхе, за ритуал којим би се омогућила боља жетва или да се складишти за следеће сијање или да се принесе жртва за бољи усјев.

Мотив житног класа на керамици се обично везује за старчевачку културу која обухвата простор централног Балкана, а ми га затичемо на локалитетима источнојадранске регије од Смилчића код Задра, Посушја у западној Херцеговини (локалитет Вукова њива), Зеленој пећини код Мостара, Кремештицама код Берана, Vashtëmiju и Подгориу у области Корча басена у источном дијелу јужне Албаније, у Буриму на обали Црног Дрима у средишњем дијелу сјеверне Албаније, Колсху код Кукеша у сјеверни Албанији и Црвеној стијени на самој граници Црне Горе и Херцеговине. Као што видимо, мотив житног класа на керамици је присутан на широком подручју, што иде у прилог тврдњи да је комуникација као и пренос робе и идеја у неолитском периоду била интензивна.

Мотив житног класа на фрагменту из стратума III у Црвеној стијени најсличнији је једном од фрагмената из Зелене пећине јер су оба изведена неким посебним инструментом, а остали мотиви поменути на другим локалитетима су добијени штапањем.

2. Керамички уломак из II стратума који припада периоду средњег неолита у Црвеној стијени је дио ритона (сл.8).

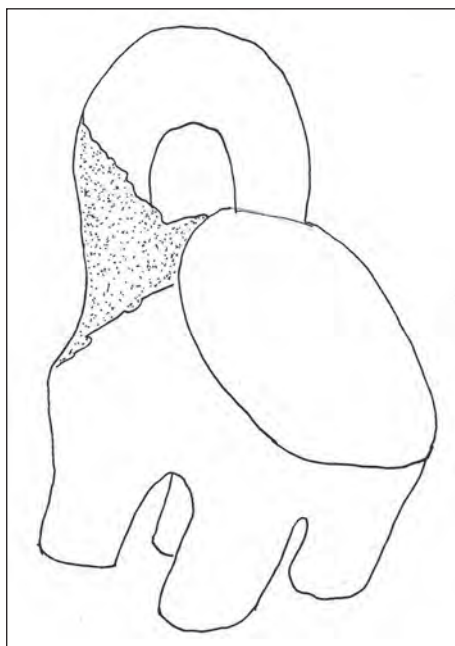
Ритон-посуда са четири ноге с косим полулоптастим реципијентом и с великом, испод обода вертикално положеном, прстенастом ручицом. Тип посуде је настао по угледу на четвороножне животиње. Ритони су изразита појава средњенеолитске културе Данило на подруч-

ју источнојадранске обале. Њихова функција се везује за обреде око воде и као женски знак у култу плодности. Њихов коси реципијент указује да у њима течност није могла дуже стајати него је само била ритуално изливана, а за ношење су користиле велике вертикалне ручице, веома погодне приликом обреда и поворки. Њихов животињски изглед се повезује са обредом везаним за плодност стоке и магијске радње односно жртву која се том приликом приносила.

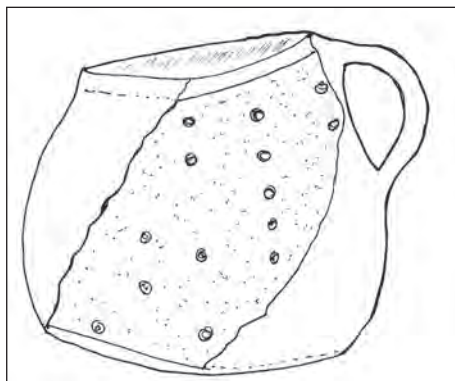
Посуде на четири ноге јављају се на цијелом југозападном подручју Балкана, од Грчке до Истре и од Јадрана до средње Босне (Какањ, Обре (Босна), Смилчић (код Задра), Данило (код Шибеника).

3. У стратуму I у Црвеној стијени затечен је један фрагмент керамике тамносиве боје, грубе фактуре, са правилно избушеним рупицама у правилним редовима (сл.9). Ово је фрагмент посуде која је служила као цједиљка, а можда је припадао есхари, култној ситастој посуди која је употребљавана за либацију, изливање уља приликом обреда. Овакве посуде се појављују од неолита, а у Црвеној стијени припадају посљедњој фази развоја. Најблискију аналогију налазимо на локалитету Велика Градина у Варвари код Прозора.

Како се види из изложенога, предмети посебне намјене из Црвене стијене су служили за личну и општу употребу. За општу употребу су били предмети који су коришћени приликом церемоније везане за култ. Керамичке посуде (са мотивом житног класа, ритон, цједиљка),

Сл. 8

Сл. 9

камени диск и тарионик за окер су предмети који су се употребљавали, директно или индиректно, приликом извођена култних радњи. Лични предмети су у првом реду имали функцију накита. А сам накит може бити коришћен у утилитарне сврхе и том приликом је био саставни дио одјеће тј. имао је одређену намјену у начину њеног ношења с циљем задовољавања естетских потреба (коштани прстен). Уколико је кориштен у религијску сврху онда је накит израз човјековог духовног стања и представља средство заштите у одбрани од мрачних сила (камени амулет, шкољка кардијум, пужић »голубице).

Сања ШОЉАГА*

КОНЗЕРВАЦИЈА БРОНЗАНОГ НОВЦА СА АРХЕОЛОШКОГ ЛОКАЛИТЕТА ДУКЉЕ

Остатци античког града Дукље налазе се на заравњеном платоу формираном између ријека Мораче и Зете и притоке Ширалије, на око 4км сјеверно од Подгорице. Град, који је име добио по илирском племену Доклеатима, у писаним изворима се помиње релативно касно, први пут код Птоломеја под именом Доклеа.

Као римски град, Дукља је основана у самом почетку првог вијека нове ере, а статус муниципијума добила је за вријеме Флавијеваца, можда за владе императора Веспасијана. Формиран на ограниченом простору неправилног, полигоналног облика, град је концепт римског урбанизма морао прилагођавати конфигурацији терена, поштујући при том основно правило постављања двије главне улице које се сијеку под правим углом. У близини пресјека двије главне улице формиран је главни градски трг – форум, а дуж улице која је водила од сјеверозападне ка југоисточној капији подигнуте су све веће и значајније грађевине јавног карактера: славолук, храмови, јавна купатила – терме и палата за становање. Град је имао свој водовод и систем канализационе мреже¹.

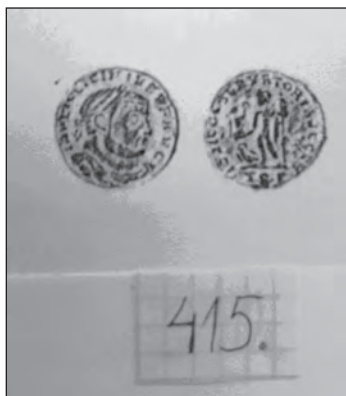
Након систематских археолошких ископавања терми 1998. и 1999. године Центар за археолошка истраживања из Подгорице донио је укупно 459 предмета на конзервацију у атеље за метал, стакло и керамику у Републички Завод за заштиту споменика културе – Цетиње. Међу донесеним ископинама су предмети: бронзани новац, копче, сребрни новац, гвоздене алатке, бронзана мала скулптура, бронзани торсо, фибуле, гвоздени кључеви, игле, стаклене перле, фрагменти наруквица од стаклене пасте, камеја, оловна плоча и др.

* Аутор је конзерватор Центра за археолошка истраживања Црне Горе.

¹ Др. Чедомир Марковић, Др. Рајко Вујичић, *Споменици културе Црне Горе*, Нови Сад - Цетиње 1997.

Послије детаљног прегледа и испитивања предмети су подијелени у групе у зависности од материјала од којег су направљени и степена очувања.

Овдје ћемо обрадити 8 новчића из ове збирке, чије стање веома варира од прилично добро очуваних са лијепом патином до оних који су потпуно изгубили првобитни карактер материјала, или, толико су кородирали да су остали без металног језгра².

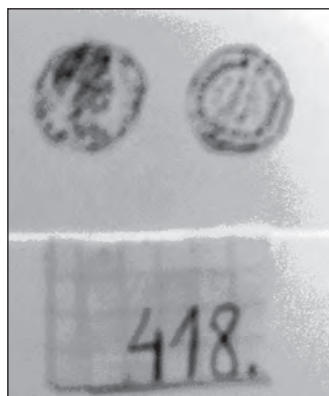
Дукља - Терме, 04.09.1999.год
Бронза-новчић R=2,3cm

Дукља - терме, 04.09.1999.год
бронза-новчић R= 2,3cm Лициниуа

Дукља - Терме, 04.09.1999.год
Бронза – новчић R=2,4cm

Дукља - Терме, 04.09.1999.год
бронза-новчић R=1,4cm

² Електрохемијска теорија корозију објашњава настанком електричне струје између различитих електрохемијских потенцијала на површини метала помоћу воденог раствора соли, киселина или база. Међукристална корозија продире кроз fine пукотине метала по листићима кристала његове унутрашње структуре и узрокује брз и неочекиван распад металних предмета.

Конзерваторска испитивања су вршена под микроскопом, да би се утврдила дебљина и компактност слојева корозије, као и очуваност металног језгра.

Степен очуваности бронзаних предмета ископаних из земље варира зависно од металних легура, састава земљишта, атмосферских и других услова, којима је предмет био изложен³.

Посматрањем могао се запазити читав слој продуката корозије. Површина предмета прекривена је слојем базних карбоната: малахита – $\text{CuCO}_3 \times \text{Cu}(\text{OH})_2$, азурита – $2\text{CuCO}_3 \times \text{Cu}(\text{OH})_2$, а испод њих чврст слој куприта – Cu_2O , као и појава на површини базног куприхлорида – $\text{CuCl}_2 \times 3\text{CuO} \times 3\text{H}_2\text{O}$ т.ј. свијетлозеленог прашкастог слоја.

Бакар се спаја са кисеоником у два различита једињења, у купро оксиде и купри оксиде, оба су обично присутна у патини и граде врсту различитих бакарних соли: купро и купри соли. У зависности од услова у којима се предмет налази, то ће бити карбонати, хлориди, сулфати и тд.⁴

Након конзерваторских испитивања о очуваности металног језгра и дебљини минерализованог слоја, одлучено је да се приступи очувању патине на предметима.

Имали смо проблем лијепо патинираних предмета који су кородирали на појединим мјестима, као и новчиће који су до те мјере минерализовани да немају више тврдо метално језгро, и код којих је рељефна површина – орнаментирана претворена у патину.

Метали се ријетко у природи налазе у слободном стању, чешће су у облику минерала и руда. Значи, минерали су стабилан облик метала у природи, и зато метали имају тенденцију да се претворе у своје минерале, нарочито ако су закопани дуже времена у земљи. У појединим случајевима патину смо успјели сачувати јер користи естетском изгледу самог предмета, а у другом случају одлучили смо се за исту методу јер би свака друга била погубна за новчиће без очуваног металног језгра.

Механичко чишћење – Новчићи су прво механички очишћени, под микроскопом и лупом, од трагова прашине и земље. Затим су опрани у ацетону и поново чишћени под микроскопом и лупом уз помоћ разних игала, каменчића и борера са електромотором гдје је то предмет дозвољавао т.ј. његова чврстина.

Тада смо уклањали и базни купри-хлорид са површине предмета све до тамно-зеленог слоја малахита. Предмете смо опет опрали у аце-

³ Dr. H.J.Plenderleiths and Dr. A.E.A.Werner, *Конзервација музејских предмета и умјетнина*.

⁴ *Conservation and restoration of the museum objects and works of art* – код нас преведена као посебна књига Музејског документационог центра у Загребу.

тону и тако очишћене потопили у 5% раствор натријумбикарбоната у дестилованој води. (сваки новчић је имао своју чашу).

Кад метални предмет показује знакове активне корозије сигурно га можемо излијечити само хемикалијама, што не искључује различите механичке операције којима олакшавамо рад хемикалијама.⁵

Употреба натријум бикарбоната

Вријеме боравка предмета у раствору зависи од природе предмета и количине присутног хлорида. У нашем случају то је трајало више мјесеци, тај процес је врло спор зато што натријум бикарбонат мора продријети кроз корозијски слој, да би дошао до дубоко сакривених наслага купро-хлорида. Тај купро-хлорид се помоћу натријум карбоната претвара у купри - хлорид који је топив у води. Њега коначно са водом лагано испирамо.

Код бакра и његових легура купро-хлорид стално дјелује чак и у музејским условима. Под утицајем влаге купро-хлорид хидролизује и ствара сону киселину, која реагује са некородираним бакром. Продукт те реакције- дјеловање влаге и кисеоника- је блиједо-зелене боје т.ј. базни купри-хлорид.

Због тога је главни циљ конзервације одстрањивање или бар имобилизација хлорида.

У почетном стадијуму кад се хлориди релативно брзо одстрањују, т.ј. излучују, мијењамо раствор сваких седам дана., Касније смо то вријеме продужавали т.ј мијењан је раствор сваких мјесец дана уз редовну пробу присутности хлорида. Probe су вршене на слиједећи начин:

У чисту епрувету је сипан раствор у којем је стајао предмет, а у њега додамо неколико капи азотне киселине. Епрувету лагано промућкамо – та течност мора остати чиста. Затим додамо 5 капи 2 % раствора сребро-нитрата, промућкамо и чекамо. Ако се код овога ствара бијели талог или облачић сребрног хлорида, знамо да се у раствору налазе хлориди и да процес мора бити настављен.

Након пар мјесеци, када су пробе на хлориде показале да нема више присутних хлорида, приступило се слиједећем процесу стабилизације предмета, а то је испирање предмета у дестилованој води (1/3 дестиловане воде и алкохола). Раствор је мијењан сваких 7 дана, уз кондуктометријско мјерење, док се отпор воде није показао 1×10^4 -што значи да је предмет испран.

⁵ Борђина Стојановић – Габричевић, *Конзервација – реконструкција халкидског шлема из некрополе код Требеништа*, Зборник Народног музеја у Београду IV, Београд 1964.

Поступак испирања можемо побољшати загријавањем, јер оно утиче да се ваздух или течност у капиларима рашири и тако дјелимично напусти метал, а код хлађења у капиларе улази свјежа вода.⁶ Након испирања предмети су извађени на папирну вату на сахатно стакло и стављени да се суше.

Послије четкања новчића стакленом четком били су видљиви трагови свијетлозеленог базног купри-хлорида – одрадили смо тзв. тачкање сребро-оксидом.

Употреба сребро-оксида: Намјера ове суве методе је открити у патини купро-хлорид и прекрити га стабилним непропусним слојем сребрног оксида.⁷

Сва мјеста која су показивала знакове активне корозије смо иглом под микроскопом што дубље очистили водећи рачуна да купро-хлорид којег скидамо не замаже здраву патину, у та очишћена мјеста смо помоћу дрвеног шиљка (чачкалице) стављали чисти сребрни оксид.

$CuCl + Ag_2O \rightarrow CuO + AgCl$ Предмет затим оставимо у простор са приближно 78% релативне влаге, при томе купро-хлорид реагује са сребрним оксидом који непропусно затвори и заштити остале количине купро-хлорида од утицаја влаге. Ако поступак нијесмо добро извели у влажном простору се опет појаве зелене корозијске мрље. У том случају обраду са сребрним оксидом понављамо све док се код велике влажности више не примијете знакови активне корозије. Кад утврдимо да нема више хлорида предмет ставимо 15 минута у сушницу да се загрије да би извршили импрегнацију.

Импрегнација је изведена у 8 % раствору паралоида у ксилолу у вакуму.

Предмети су били у раствору у вакуму све док мјехурићи нијесу престали излазити. Процес смо убрзали отварајући славину да ваздух уђе, при чему је импрегнатор попунио све шупљине у структури новчића.

Конзервација обухвата све поступке чувања, односно заштите предмета. Предмет не можемо вратити у првобитно стање и функцију. Чак и најпоузданији поступак чувања изложен је процесу старења иако успореном. Једино што можемо урадити је да употребом најдјелотворнијих и најстабилнијих средстава одстранимо из предмета штетне супстанце и утицаје и тако спријечимо или успоримо поступак старења. Коначно, предмете остављамо – депонујемо у такву средину у којој су штетни утицаји сведени на минимум, и стање предмета се тада може лакше контролисати.

⁶ Марија Марковић, *Конзервација бронзаног накита из кнежевског гроба са локалитета Лисијево поље код Иванграда*, Културно наслеђе 1, Цетиње 1985.год

⁷ Употреба сребро-оксида, види: Орган, R.M.Museums Journal, 1961.год

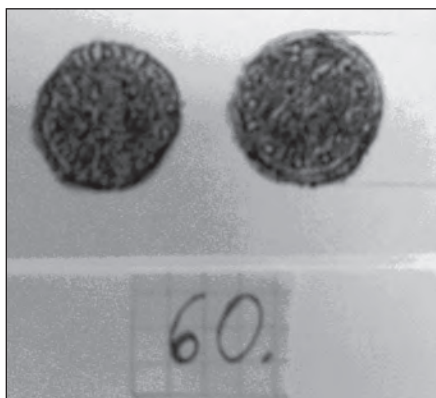
Напомена:

Конзервација ових новчића вршена је у атељеу за конзервацију метала, стакла и керамике републичког Завода за заштиту споменика културе –Цетиње.У конзервацији су учествовали:

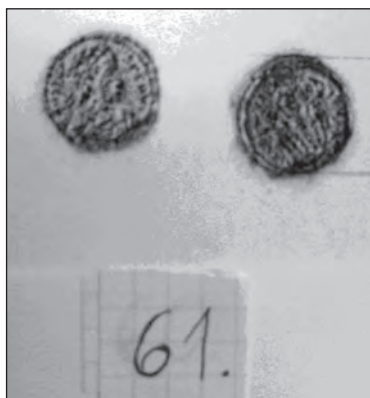
- Марија Марковић, савјетник – конзерватор
- Божидар Јовићевић, дипл. конзерватор
- Ивановић-Рајковић Мирјана, дипл. конзерватор
- Сања Лешина-Шољага, дипл. конзерватор
- Кривокапић Петрица, техничар – конзерватор
- Падалица Мирјана, техничар-конзерватор
- Милановић Лидија, техничар - конзерватор

Пар конзервираних новчића из ове збирке

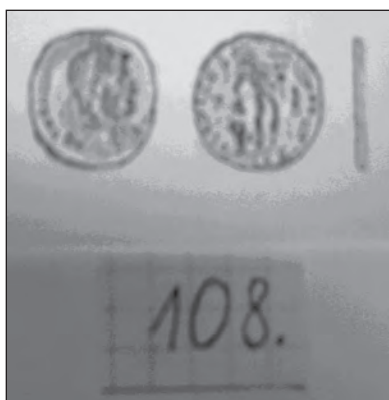

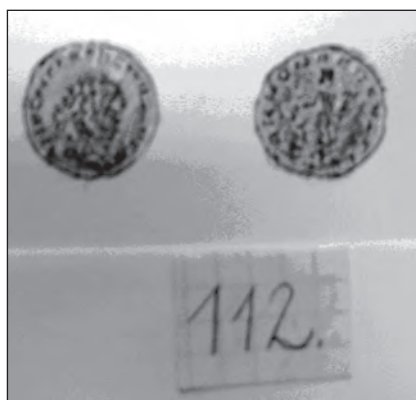
Дукља - Терме 29.07.1999.год
Блок I сонда 14
R = 2,2cm бронза - новчић

Дукља - Терме 29.08.1999.год
Слој I. О.С.
R = 1,7cm бронза – новчић

Дукља - Терме, 31.07.1999. год
бронза - новчић R = 1,7cm

Дукља - Терме, 31.07.1999.год
Тацит 275 – 276 R = 2,15cm

Бојан НОВАКОВИЋ*

ПОРФИРОГЕНИТОВ τὸ Ζετλήβη

Најважнији извор за историју раносредњовјековних јужнословенских држава је спис *De administrando imperio* византијског цара Константина VII Порфирогенита (945-959). Уз описе „архонтија“, он наводи и њихове „насељене градове“, а напори око њихове идентификације резултирали су интересантним историјским и филолошким расправама. Већи дио њихових назива очувао се до данас, како за саме градове, тако и за њихове жупе, крајеве или локације. Други су временом ишчезли. У спису се неки од њих јављају под теже разумљивим називима, па нам за њихову убикацију једино преостаје покушај извлачења максимума из царевих записа.

На основу Порфирогениновог списка дошло се и до првих конкретних сазнања о најдаљој прошлости архонтије Травуније. У попису њених градова он наводи: Требиње (*ἡ Τερβονία*), Врм (*τὸ Ὀρμός*), Рисан (*τὰ Ρίσενα*), Лукавете (*τὸ Λουκάβεται*) и Зетливи (*τὸ Ζετλήβη*)¹. Око идентификације прва четири назива није било већих тешкоћа, а изузимајући *τὸ Λουκάβεται*, ни са њиховом убикацијом. Једино је назив Зетливи остао апсолутна непознаница. Стојан Новаковић, један од најстаријих и најеминентнијих истраживача ове проблематике, сматра „најтежим мјестом код Порфирогенита“². Такво мишљење се у научним круговима одржало до данас.

Сличност назива Зетливи са називом Зета запазио је још Шафарик, који наводи да је то назив једне ријеке и њене околине³. Рачки покушава да реконструише словенски облик царевог записа, па указује да би то могло бити Цвјетљиво или Цетолибо⁴. Новаковић помишља на до-

* Аутор је кустос-историчар Завичајног музеја у Никшићу.

¹ *Византиски извори за историју народа Југославије*, том II, Београд 1959, 63. У даљем тексту овај назив ће стајати у облику *Зетливи*, који је прихваћен у литератури.

² С. Новаковић, *Српске области X и XII века*, Гласник СУД. XLVIII, Београд 1880, 24.

³ P. Schafarik, *Slavische Altertümer*, II, Leipzig 1844-847, 271.

⁴ F. Rački, *Documenta historiae Chroaticae periodum antiquam illustrantia*, Zagreb 1877, 415.

лину ријеке Чепељице, притоку Требишњице, затим на Жлијеби, село и парохију сјеверно од Херцег Новог, као и на Ћилипе (*Cilippi*), јужно од Цавтата⁵. По Јиречеку то би могао бити Столив, када се не би налазио на јужној, дукљанској страни Боке⁶. Ћоровић указује на „Сливје (старо Зетливи - Сетливи, Стиливи)“⁷, док Петар Скок, најтемељнији истраживач и највећи познавалац царевих грађа, овом називу не проналази данашњи рефлекс⁸, па се касније, попут Новаковића, опредјељује за Жлијеби⁹. При том одбацује Јиречекову идентификацију овог града са Столивом зато што се он није налазио у границама Травуније, и што цар никада не пише ζ за s¹⁰. У новије вријеме је најактуелнија теза Александра Ломе, који га идентификује са називом села Ћетољуби код Хутова¹¹, али ни тај крај није припадао Травунији, већ се налазио дубоко у Захумљу. Овакве тешкоће указују да назив Зетливи треба уврстити у групу рано ишчезлих топонима.

Проблем убикације овог града у уској је вези са питањем граница Травуније, пошто није узиман у обзир велики дио њене територије који се пружао источно од Требиња. Ријеч је о крашком предјелу који гравитира пространом и водом богатом Никшићком пољу, тј. средњовјековној жупи Оногошту. Његовој убикацији у Оногошту супротстављало се погрешно увјерење да назив (*Anagastum*) потиче из касноантичког периода, иако се први пут јавља тек 1272. године. Он потиче од словенског личног имена *Оногостъ*, док су облици *Anagast*, *Negosta*, *Anagastum* и сл. само његове латинизирани форми. Замјена вокала *o* са *a*, коју запажамо у овим облицима, спада у типичне облике романизације словенских назива забиљежених у документима на латинском језику (уп.: *Papava* < Попово, *Abravizzo* < Обровац, *Dabrat* < Доброта итд.), и веома је честа све до краја XIV вијека¹².

⁵ С. Новаковић, *Српске области X и XII века*, 24-25.

⁶ С. Јирећек, *Die Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien während des Mittelalters*, Prag 1879, 23.

⁷ В. Ћоровић, *Историја Срба*, Београд 1993, 71.

⁸ Р. Скок, *Kako bizantinski pisci pišu slovenska mjesna i lična imena*, Starohrvatska prosvjeta, n. s., 1, 1927, 190.

⁹ Р. Скок, *Dolazak Slovena na Mediteran*, Split 1934, 181.

¹⁰ Р. Скок, *Kako bizantinski pisci pišu slovenska mjesna i lična imena*, 190.

¹¹ А. Лома, *Неки славистички аспекти српске етногенезе*, Зборник Матице српске за славистику, 43, Нови Сад 1993, 117; Исти, *Српскохрватска географска имена на -ина, мн. -ине: преглед типова и проблеми класификације*, Ономатолошки прилози, XIII, Београд 1997, 3; Исти, Етимолошки одсек Института за српски језик, *Огледна свеска*, Библиотека Јужнословенског филолога, књ. 15, Београд 1998, 74-75; Исти, *Serbisches und kroatisches Sprachgut bei Konstantin Porphyrogenetos*, Зборник радова Византолошког института, 38, Београд 1999-2000, 110.

¹² Аргументе за словенско поријекло назива Оногоште изнио сам у раду *Anagastum или Оногоште?*, Ономатолошки прилози, 19 (у штампи).

На први поглед дјелује изненађујуће што се у Порфиrogenитовом попису градова не налази Оногошт, пошто се градско насеље у Никшићком пољу помиње још код Птоlemeја, а касније и у римским итинерерима¹³. Порфиrogenит их помиње и у знатно мањим и забаченијим крајевима, па је тешко замислити да га изоставља за једно пространо поље на раскрсници важних путева. Оногоште је у прво вријеме био обласни назив, по којем је касније назван и град. Жупе су у почетку добијале називе по својим географским одликама, или објектима, док је настанак антропонимских назива жупа посљедица друштвених промјена везаних за развој феудалних односа. То значи да је и називу Оногоште морао претходити неки други, „географски“ назив жупе. Отуда је разумљиво зашто га нема у царевом попису градова, јер тај нови, антропонимски назив, још није могао заживјети у смислу назива града, што указује да раносредњовјековни град Никшићког поља морамо тражити под другим именом. Видјећемо како назив јединог неубицираног травунијског града из DAI на логичан начин попуњава ту празнину.

Сматрам да у основи облика Зетливи стоји деназализована форма назива ријеке *Zeme* (< *Zeta*)¹⁴, и да му је друга компонента у вези са ите-

¹³ Најстарији помен насеобине на подручју Никшићког поља налазимо у II в. код Птоlemeја (*Geographia*, II, 16, 7.), који је назива Ендерон (*Ενδρων*). Плиније га не помиње, баш као ни Доклеу, а забуну у питање племенске припадности античког становништва овог краја уноси интервенција над дијелом његовог текста гдје се једно за другим наводе племена *Enedi* и *Rudini*, односно њихово накнадно спајање у јединствени назив Ендирудини, и његово довођење у везу са Ендероном. Ипак, Плиније, који помиње племе Доклеате са 33 декурије, епиграфски споменици из Ријечана, и неки други показатељи (B. Novaković, *Doclea – Genta – Praevalis*, *Philologia*, 5, Beograd 2007, 122.) указују да су цијелу долину ријеке Зете насељавали Доклеати. У каснијим списима град се јавља као: *Andarba* (*Itinerarium Antonini*), *Sanderua* (*Tabula Peutingeriana*) и *Anderba* (*Ravenatis Anonymus*). Сматрам да окосницу овог назива чини ие. **der-* „ток“, са препозицијом ие. **an-*, и наставком *-ua*, односно *-ba*. Наставак *-ua* налазимо у облику *Sanderua* (*Tabula Peutingeriana*), и типичан је за илирске називе (уп. *Salthua*, *Butua*, *Pardua* и др.), што ће рећи да су облици *Ενδρων* и *Enderum* само грецизирана и латинизирана форма изворно илирског назива. Код овог илирског суфикса треба поћи од сонанта **w*, који је у ствари сугласнички облик вокала *u*. У индоеврпским језицима присутна је тежња да се то **w* замијени спирантом *v*, који се у вулгарнолатинском језику често замјењује са *b*, особито иза *r* и *l*, што прецизно објашњава његову промјену у облицима *Andarba* и *Anderba*. Отуда би форма *an-der-ua* могла дословно означавати локацију поред водотока. Сматра се да се Андерба налазила на античком локалитету у селу Штедиму, крај ријеке Моштанице, што може имати смисла, јер у коријену **der-* препознајемо семантичку нијансу „брзо тећи“, или „заривати“, што је особина дијела тока ријеке Моштанице крај античког локалитета, која је ту, за разлику од равничарског карактера највећег дијела њеног тока, мјестимично и дубоко усјекла своје корито у конгломерат.

¹⁴ Из Порфиrogenитовог списка сазнајемо да су Срби у свом језику имали назале све до друге половине X вијека, али и то да су неки називи уписани без назала (А. Лома, *Неки славистички аспекти српске етногенезе*, 108). За процес деназализације од великог је

ративним обликом изведеним од глагола *лити*: стслов. *lěvati, livati*; чеш. *lěvati, livati*; рус. *ливать*; пољ. *lewać*; срп. *ливати, левати, лијевати, љевати*. Облици *ливо, лева* и сл. имали су у прошлости функцију апелатива, а пошто су, попут наведених итеративних облика, семантички веома разуђени, односили су се како на водотоке, тако и на сливна подручја¹⁵. У том својству их налазимо и у топонимији (Ливник, Ливоча, Левач, Лева, Лијевче, Љевишта), гдје могу стајати и као друга компонента у сложеним називима (Црнољева, Црнољевица, Смрдољевче, Кутиливач), а што је за овај случај нарочито важно, и у архаичном споју *именица — именица*, без другог морфолошког изражавања, у којем је друга именица увијек апелатив (уп.: Винодол, Каменград, Конацпоље и др¹⁶). По свему судећи, назив ове жупе припада таквом споју¹⁷.

Овом облику треба тражити паралеле у обласним називима који се пружају између важнијих вододјелница и водотока, при чему указују на хидрографску оријентацију и нагиб сливног подручја. Такав је био такође нерасвијетљени назив жупе *Дринаљево*, у сливу ријеке Дрине¹⁸, у зони гдје је њен ток најближи високопланинској вододјелници јадранског и црноморског слива. Близина ова два маркантна географска објек-

значаја и положај назала у ријечи, па је и формирање новог, сложеног облика *Ζετλίβη*, могло условити појаву *ε* за *е*.

¹⁵ За топониме са оваквом основом види: З. Павловић, *Корен *lei- у властитим именима*, Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, XXXIII, Нови Сад, 1990, 351-356; Исти: *Хидроними Србије*, Београд, 1996, 12-13, 188.

¹⁶ За такву врсту спојева види: V. Lubas, *Studije o građenju reči i morfologiji južnoslovenske toponimije*, Анали Филолошког факултета, IX, Београд, 1969, 111-112.

¹⁷ Питање је само да ли је садржавао форму *лив-*, или *лѣв-*, пошто је цар са *η* у неким случајевима означавао и *jam* (P. Skok, *Kako bizantinski pisci pišu slovenska mjesna i lična imena*, 171). Финално *η* у називу града може се различито тумачити, а Скок је, са резервом, помишљао на словенски локатив (н. д. 183). За проблематику читања форми *лив-/лев-* у документима интересантан је примјер назива села *Радолево* у Егејској Македонији. Оно се 1098. године помиње као *Радолиβov*, а 1310. године као *Радолиβovος*, на основу чега се у литератури устаљује као *Радоливо* (В. Мошин - А. Соловјев, *Грчке повеље српских владара*, Књ. 1, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, СКА, Београд 1936, 38, 45; Г. Острогорски, *Радоливо, село светогорског манастира Ивирона*, Зборник радова Византолошког института, 7, Београд, 1961, 67-82), мада је у неким новијим документима уписано као *Радолево*. Како су овакви топоними неистражени, у њему је виђен и антропоним *Радољуб* (M. Vasmer, *Die Slaven in Griechenland*, Berlin 1941, 221). Међутим, основа *rad* није само антропонимска. Роспонд је доводи у везу са пие. **rēd-*, **rōd-*, **rād-* у значењу „стругати“, при чему указује на њену заступљеност у словенској хидронимији (*Etnogeneza Slowian w świetle terminologii topograficznej*, Onomastica Jugoslavica, 9, Zagreb 1982, 117).

¹⁸ С. Јиреček, *Die Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien während des Mittelalters*, 25; М. Динић, *Земље херцега св. Саве*, Глас СКА, CLXXXII, Београд 1940, 171-172.

та подразумејева и већи нагиб терена са којег се водотоци сливају ка Дрини, што је утицало на настанак овог назива.

Сливно подручје изворишног дијела ријеке Зете обухвата Никшићко поље са његовим брдско-планинским окружењем. Са сјевероисточне стране оивичава га вододјелница јадранског и црноморског слива, а са југозапада планински крашки терен без површинског отицања. Горњи ток ријеке Зете, која извире и понире у Никшићком пољу, раније није носио назив Зета, који за њу долази научним путем, а локално становништво га прихвата тек у XX вијеку. Он је био познат под другим називима (Ријека¹⁹), често различитим за поједине дјелове њеног тока²⁰. У правцу југоистока терен се нагло спушта до ниске равнице, која се раније на цијелој својој површини називала Зета. Вертикално растојање између Никшићког поља и доњег тока Зете износи више од 500 m, а његове воде су подземним путем оријентисане према тамошњим изворима. Према томе, као што се назив Дринаљево односио на дио слива ријеке Дрине који се пружао уз вододјелницу, тако се и назив Зетливи односио на дио слива ријеке Зете који се пружао уз исту вододјелницу. Како је он рељефно јасно издвојен узвишењима просјечне висине 1200 m, а површина му се подударала са границама жупе Оногосте, јасно је да је ту ријеч о њеном старијем називу, пошто је то био једини дио Травуније који је припадао сливу Зете. Уједно, то је и једини дио слива Зете који је прекривен антропонимским називима, за које знамо да су дошли на мјесто старијих „географских“ назива жупа. Тиме долазимо, бар што се тиче Травуније, до Порфиrogenитовог неодређеног појма „планинских страна“ у смислу границе приморских архонтија са Србијом, односно Дукљаниновог развођа сливова као природне границе између приморских и загорских земаља.

Град Зетливи је назван по жупи, што је чест случај са централним жупским утврдама, али то није гаранција да га у смислу обласног назива није могао рано смијенити назив Оногосте, јер су они могли стајати паралелно, као касније град Оногост и обласни назив Никшићи. Дукљанин први помен Оногоста везује за бијег рашког жупана пред

¹⁹ Ј. Ердџановић, *Стара Црна Гора*, Београд 1978, 149.

²⁰ Ова ријека настаје у Никшићком пољу, гдје послје 28 km тока понире у Сливљу, на 600 m надморске висине. Након пет километара подземног тока поново се јавља на изворишту Глава Зете (71 m), да би се послје 54 km вијугавог тока улила у Морачу испод развалина старог града Дукље. Како разлика у надморској висини између њеног понора и новог извора износи више од пола километра, локално становништво је сматрало да ријека Зета не добија воду из Никшићког поља, већ да „Ријека“ наново извире у Зетиној десној притоци Обоштици (56 m), а да је Зета ријека за себе, која је до недавно тим именом називана тек од изворишта Глава Зете. Такво убјеђење правдано је подједнаком количином воде која у сушном дијелу године протиче овим водотоцима.

византијском војском код краља Прелимира, у вези са Цимискијевим походом на Бугарску из 971. године²¹. Међутим, како писци често анахронистички употребљавају термине свога времена, ово може бити само доказ о његовом постојању у вријеме настанка Лџетописа, у којем антропонимски назив ове жупе не стоји усамљен²².

Топоними антропонимског поријекла који су образовани помоћу посесивног суфикса *-jъ*, у изворима се јављају рано²³. У ту групу спадају и топоними са компонентом *-gošt*, *-gošč*, *-hošt* и сл., који неким истраживачима служе као доказ старе словенске колонизације појединих крајева, па се скреће пажња на њихову појаву у хидронимији руске новгородске области²⁴, као и у топонимији крајева из којих су Словени рано ишчезли²⁵. Различита је величина територије на коју се односе поједини антропонимски називи, а фактори који су то условили припадају друштвено-историјској категорији. У том смислу, код датирања облачних назива антропонимског поријекла морамо бити нарочито опрезни, пошто се феудални односи у свим крајевима словенског свијета нијесу развијали истим темпом.

Појаву облика *Anagastum*, *Anagast* и сл. у средњовјековним документима на латинском језику погрешно је сматрати доказом његовог германског, односно касноантичког поријекла. Наиме, у списима византијских писаца од шестог до осмог вијека, у словенским називима увијек стоји *a* умјесто данашњег *o*, што се могло односити и на рани словенски облик имена *Оногостъ*²⁶. Од деветог вијека се та замјена губи, осим у случајевима када су им такви називи долазили преко далматинских Романа, код којих се та појава одржала много дуже, све до пред крај средњег вијека. Како сада знамо да је ријеч о словенском називу,

²¹ F. Šišić, *Letopis Popa Dukljanina*, Beograd - Zagreb 1928, 324-325.

²² Иако се облици *Оногостите*, тј. „Оногостово“, и *Оногостит*, тј. „Оногостов“, могу везати за именице *село*, односно *град*, облик *Оногостите* је означавао територију жупе, док је облик *Оногостит* секундарног постања, и означавао је град жупе Оногостите, а не град феудалца Оногоста.

²³ S. Rospond, *Nazewnictwo północnej a południowej słowiańszczyzny*, Зборник Четвртог засједања Међународне комисије за словенску ономастику, Македонска академија на науките и уметностите, Скопје 1971, 142.

²⁴ P. Arumaa, *Sur les principes et méthodes d'hydronymie russe: Les noms en -gost'*, Scando-Slavica, VI, 1960, 144-175.

²⁵ С. Роспонд, *Структура и классификация древневосточнославянских антропонимов (имена)*, Вопросы языкознания, 3, Москва 1965, 8.

²⁶ У вези с тим указао сам и на могућност истовјетности њихове семантике (види нап. бр. 12). Код анализе личних имена са компонентом *-gost-*, садашња семантика словенског *гостъ* и германског *gast* у многим случајевима није довољна за објашњење њиховог смисла, па се може поставити питање њихових алтернативних значења на индоевропском плану, на што можда указују фламанско *gast* и литванско *gusts*, оба у значењу „дијете“.

поново се може поставити питање старости топонима Оногоште, јер, уколико облик *Anagast*, и сл. тумачимо писарским конзерватизмом, тј. традицијом из времена које је претходило словенској промјени кратког *ǣ* у *o*, до чега је дошло у осмом вијеку, то би настанак топонима Оногоште помјерило иза те границе. Сматрам да ни то не може бити од помоћи за прецизније одређење времена његовог настанка, јер је таква графија највјероватније последица изговора вокала *o*, кога су Срби и Хрвати изговарали са отворенијом артикулацијом него што су то чинили далматински Романи, па би то био главни узрок њихове непринципијелности у писању овог словенског вокала.

Када је ријеч о убикацији овог раносредњовјековног града, намећу се два локалитета: Бедем, гдје леже остаци старе тврђаве Оногошт, централне утврде Никшићког поља, и локалитет у селу Штедиму, крај ријеке Моштанице, који је представљао важно саобраћајно раскршће и локацију најважнијег античког насеља у пољу. Овдашња предања „варош Моштаницу“ држе за најзначајнију старину у цијелом крају. Вјерује се да је била сједиште властеле, што потврђују и топоними који указују на феудалне односе²⁷. Таква појава је запажена у окружењу многих средњовјековних управних сједишта, али је не можемо везати за период о којем је овдје ријеч. Међутим, али ни одбрамбена функција није била наглашена, а како је локалитет неистражен, тешко му је установити старину. Са друге стране, тврђава Оногошт је најмаркантнија грађевина ове врсте у Никшићком пољу, а гребен на којем је подигнута представља најповољнију одбрамбену локацију у њему. Назив јој се мијењао, и увијек је прилагођаван називу краја (Оногоште, Никшићи), што упућује да би то могла бити локација Порфирогенитовог града. У том случају утврда би му се морала налазити на мјесту њеног „централног блока“, који начином зидања, архитектонским склопом и функционално одудара од преосталог дијела тврђаве, која је највише турска грађевина са почетка XVIII вијека²⁸.

Овакав приказ промјена једног обласног назива показује како се промјене у друштвеним односима могу одразити на топонимију. Нај-

²⁷ При том мислим на топониме као што су: *Царине*, *Ратајско*, *Кнежева столица* и др. О томе види у мом раду: *Топономастички трагови феудалних односа на примјеру жупе Оногоште*, *Tribunia*, 12 (у штампи).

²⁸ Приликом сондажних ископавања на овом локалитету, у сонди бр. VIII отвореној на падини испод „Централног блока“, пронађен је комад грубе словенске керамике, пјесковите структуре, са таласастим орнаментом (*Извјештај са археолошких истраживања локалитета „Оногошт“ у Никшићу*, извршиоци радова: Археолошка збирка СР Црне Горе и Завичајни музеј Никшић, Титоград 1988, 7-8, 13). Иако је ријеч о појединачном налазу, он је важан индикатор живота на овом локалитету у раном средњем вијеку.

старији називи жупа претежно су били „географски“, а следећој фази припадају називи у којима препознајемо посесивне облике од личних имена, што је претходило устаљивању родовско-племенских назива за такве територијалне цјелине. Специфичност овог случаја је у томе што је заступљена свака од тих фаза. Стари „географски“ назив никшићког краја Порфирогенит је забиљежио као Зетливи. Са развојем феудалних односа појединци доживљавају афирмацију, па им имена налазимо и у топонимији, што свједочи и назив жупе Оногоште. Са учвршћивањем племенске организације, сада под новим друштвеним околностима, поједини старији обласни називи узмичу пред новом територијалном организацијом. Један огранак рода Никшића запосјео је значајан дио Оногошта, па оно временом постаје Никшићи. Отуда за ове називе можемо рећи да представљају својеврсно историјско и језичко благо, вриједне споменике својих епоха, односно фактора који су на том простору некада имали моћ.

РЕЗИМЕ

У овом раду аутор се бави анализом назива и убикацијом травунијског града *τὸ Ζετλήβη*, којег помиње Константин VII Порфирогенит у свом спису *De administrando imperio*. Друштвеноисторијски и лингвистички разлози упућују на везу овог назива са почетком слива ријеке Зете, па самим тим и на закључак да је то био најстарији словенски назив жупе и града Оногошта (сада Никшић). Притом се указује на неоснованост тезе о касноантичком поријеклу назива Оногоште, који се први пут јавља тек у XIII вијеку у латинизираној верзији *Anagastum*, и упућује на закључак да је ријеч о посесивној изведеници из словенског личног имена *Оногостъ*. Наметање антропонимских назива старим словенским жупама у вези је са развојем феудалних односа, што значи да је и жупа Оногоште првобитно морала имати другачији назив, у вези са њеним географским одликама, а то је управо био назив *τὸ Ζετλήβη*.

Миле БАКИЋ*

СРЕДЊОВЈЕКОВНИ АРХИВСКИ ПРОПИСИ У ЦРНОЈ ГОРИ

Уводне напомене

У Црној Гори су архиви стари колико и држава. А то значи да више од миленијума траје државна, културна и архивска традиција, која започиње са Дукљанском државом и владавином династије Војислављевића и наставља се до савременог доба. Први архиви у Црној Гори су били: дворски, црквени, нотарски, комунални, властелински и др. То су, заправо црногорски стари, најстарији архиви, који су историјски опстајали и нестајали, развијали се тако да представљају темеље савремених, модерних архива.

За ово раздобље настанка и развоја архива и архивске службе и заштите архивске грађе у Црној Гори карактеристично је да су му „печат и основне садржаје“ давали: држава, династије и владари који су постојали и владали на просторима данашње Црне Горе: Војислављевићи, Немањићи, Балшићи, Црнојевићи и Петровићи. Све су ове династије у Дукљи, Зети, односно Црној Гори имале државне дворске канцеларије у којима су учени људи састављали и исписивали државна документа, односно дворске архиве у којима су чували документа за важне државне и друге потребе. Дворски архиви у то вријеме су, у ствари, били државни архиви, који су претече савремених државних архива. Они су строго чувани и владари су им придавали велику пажњу о њиховом смјештају и заштити, нарочито у ратним условима, за вријеме елементарних непогода, похара непријатеља, страдања од пожара и сл.

У приморском дијелу Црне Горе, односно Зетском приморју, у комунама: Котору, Будви, Бару и Улцињу, које су често биле под управом Венеције, Француске, Аустрије, и др., али са високо сачуваном ауто-

* Аутор је уредник издања у Службеном листу Црне Горе.

номијом, настали су нотаријати – државне комуналне службе које су састављале, писале и чувале документе и из њиховог рада су настали нотарски архиви. Нотари су били веома угледни и учени људи, у почетку странци, касније из домицилног живља, који су, према сачуваним подацима, обављали и важне судске послове, а повремено и веома важне послове државне и политичке природе. Након пада овог дијела Црне Горе под управу Венеције формирају се комуналне канцеларије са канцеларом, од којих настају комунални, односно градски архиви. Ови архиви су проистекли из развијене администрације и службене дјелатности локалних самоуправа приморског дијела Црне Горе.

Такође су при црквама које су формиране и дјеловале на подручју Црне Горе, чији су свештеници ширили писменост и културу у народу, односно држави, у чијим су скрипторијумима исписиване бројне драгоцене богослужбене и друге књиге, настајали црквени архиви. Црква је обављала и службену дјелатност на свјетовном подручју. У односу према држави и свјетовним лицима и из њеног „свјетовног ангажмана“ настала су бројна документа свјетовне нарави, која такође чине црквене архиве, односно њихов су важан саставни дио црногорске архивске, односно културне баштине.

Стога су архивска историја и традиција Црногорског приморја у средњевјековном периоду, бар што се тиче нотарских, канцеларијских, комуналних архива, те уопште односа према архивској грађи и њеном чувању и заштити, нешто другачије и дијелом се разликују од архивског развоја ширег, континенталног дијела Црне Горе. Под управом Венеције, Француске, Аустрије, под утицајем тих земаља и њиховог државноправног устројства и организације, створила се ту знатно раније развијенија архивска служба, која се касније поступно шири у цијелој Црној Гори. Најдубљи коријени архива и архивске службе у Црној Гори настају ту у средњевјековном раздобљу. То снажно и увјерљиво потврђује Котор са својом архивском традицијом и наслеђем. Културни, економски, уопште цивилизацијски дух Медитерана манифестовао се, поред осталих, и на архивском подручју црногорских приморских комуна, посебно у комуни Котор. Тако у Котору, Будви, Бару и Улцињу је рано било учених нотара, који су већином долазили из италијанских универзитетских средишта.

„У средњевјековном Котору са изразито развијеном трговином, јаким занатима, племићким и пучанским сталежом и чврстом црквеном организацијом морало је бити, и било је, више мјеста гдје се од најстаријег времена ствара и чува документ. То на најбољи начин изражава члан 335. *Которског статута* када у одлуци из 1417. године експлицитно наводи три различита архивска спремишта за полагање важних

докумената, као што су опоруке и др. Ти архиви у којима су се брижно чували документи су сљедећи: реликвијар катедрале Светог Трипуна, опћинска канцеларија и нотарска канцеларија са спремиштем при суду. Према томе, тадашњи архиви су били: нотар, који је свој „катастик“ чувао на суду (члан 294 Статута), канцелар которске комуне са својим архивом у опћини и тројица чувара црквених драгоцености с посебном архивском шкрињом у Катедрали¹.¹ У ширем, континенталном дијелу Црне Горе архивски развој се нешто спорије и другачије остваривао. Држава се стално борила за опстанак, стално су се дешавали ратови, које су пратила велика људска страдања и материјална разарања. Границе државе и величина државне територије су се мијењали, државна администрација се споро развијала и зависила је и од нивоа устројства и организације црногорске државе, посебно функције централних власти. Документа, архиви што су настајали и дјеловали због неповољних историјских и других услова су страдали и нијесу се сачували, и о њима је сачувано врло мало документарних података. Овдје више него игдје важи она чувена архивска максима да *ако о неком историјском догађају није сачуван архивски документ исто као да се историјски није ни догодио*. У свему овом треба имати интегралан, органистички приступ, те, условно речено, ова два архивска ентитета у црногорској архивистици и историји архива и архивске службе не смију се сматрати подвојенима. Они су једна јединствена, органска цјелина, међусобно се прожимају и међусобно су условљени и повезани и, што је најважније, довели су до настанка савремене архивске службе и архива у Црној Гори.

Средњовјековни архивски прописи у Црној Гори

Настанак и развој архива условио је поступно и потребу успостављања одређених правила и норми по питањима састављања, чувања и заштите, те сређивања и лакшег проналажења (идентификације) докумената у архивима, чиме настаје архивско право, односно архивско законодавство и архивистика као наука о архивској грађи и архивима најшире гледано. Архивистика и архивско законодавство као њена веома важна научна област имају веома дубоке историјске коријене, и то у средњем вијеку, када настају одређени правни прописи: градски статuti, државне, односно владарске одлуке, међудржавни уговори и др., који садрже и одређене одредбе, којима се регулишу поједина важна архивска питања. Ти средњовјековни прописи у цјелини гледано представљају темеље, односно прво, почетно архивско законодавство из кога је касније,

¹ Милош Милошевић, *Четрдесет година Историјског архива у Котору*, Архивски записи, бр. 3, Цетиње, 1990, 13-14.

нарочито послје Француске буржоаске револуције (1789) и доношења њених архивских закона, настало савремено архивско законодавство у појединим европским земљама и цијелом свијету. У овом погледу и Црна Гора је истовјетно позиционирана и ни по чему се од других земаља не разликује и није изузетак. Корјени, односно почеци архивског законодавства настају у средњем вијеку у приморским градским статутима Котора, Будве, Бара, Улциња и појединим одлукама највиших државних власти, које садрже бројне одредбе из архивске области. Овим оповргавамо она мишљења која заступају становиште да архивско законодавство настаје тек од 1951. године, када се доноси први државни, односно национални архивски закон – *Закон о државним архивама*. Такође овој категорији припадају и она гледишта, која иду нешто даље у прошлост и сматрају да архивско законодавство настаје са периодом владавине књаза, односно краља Николе Петровића, на чију се иницијативу доносе: Упуство за уређење Државне архиве, и Начин и средства по којима ће се извршити Упутство за уређење државне архиве. Такође, треба споменути и мишљења која заступају тезу да архивско законодавство у Црној Гори настаје од 1902. године и доношења Основног државног закона о Књажевској влади и Државном савјету, који садржи одређене одредбе нормативне архивске природе. Када је ријеч о овој проблематици није на одмет указати и на нека погрешна становишта код нас по питању настанка архивске службе и архива у Црној Гори, која истичу да је 1952. година, година оснивања и почетка рада Државне архиве НР Црне Горе у Цетињу. Има мишљења која ову временску границу помјерају још ниже до 1949. године, када се оснива архив у Котору, или пак 1926. године када се оснива Архивско одјељење при Државном музеју у Цетињу.

Средњовјековни градски статут

Након смрти Балше III долази до слабљења и пропасти зетске државе. Зетско приморје од 1421. године потпада под власт Венеције и под њом опстаје и остаје до 1797. године. Стара, затечена власт приморских градова није се дуго мијењала, те су приморски градови уживали високу аутономију. Законодавну власт је, по правилу, вршило Велико вијеће – чинила га је домаћа властела. Мало вијеће је вршило извршну власт, њега и судије је бирало Велико вијеће. Постојала је Народна скупштина „која се састајала повремено када се радило о судбинским питањима“. На челу градске управе је био ректор, односно кнез, једино је Котор имао ову титулацију за свог високог државног дужносника, а остали приморски градови: Будва, Бар, Улцињ, начелника. Кашћелан је био задужен за војна питања, а камерар је обављао финансијске послове.

Зетски приморски градови су имали своје статуте којима су регулисана најважнија питања њиховог унутрашњег друштвеног живота. Они су настајали поступно кроз друштвену праксу приморских градова, доношењем одлука највиших органа о појединим важним градским питањима, које су се сукцесивно и континуирано уписивале у регистар статутских одлука.² Све ове појединачне одлуке надлежних градских органа су се у почетку звале статутима, а касније када су оне нотирани и кодификоване у одговарајућу евиденцију, односно књигу оне су постале средњовјековни градски статут. Могло би се рећи, да су то у неку руку књиге градских одлука. Притом треба имати у виду неке веома важне чињенице што се тиче њихове хронологије настанка и њиховог појединачног значаја и важности. Наиме, уписиване су у градске статуте само одлуке градских власти што су биле ширег значаја, а вријеме њиховог доношења било је различито и према временском слиједу су се уписивале у градску статутарну књигу, односно средњовјековни градски статут.³ Тако „у Которском статуту најстарије одлуке потичу из 1301. године, али је могуће да има и старијих“.⁴ Иста ствар је и са Будванским статутом, „редигован је у вријеме цара Душана и на основно језгро статута су додане нове статутске одлуке“.⁵ Своје статуте су имали и Бар и Улцињ. Они се спомињу „у изворима од 1330. године... вјероватно су редиговани негде између Которског и Будванског статута“.⁶ Они, на жалост, нијесу сачувани. Међутим у литератури има података да би се они могли дијелом реконструисати у грађи Дубровачког архива, фонд Апелационог суда, пошто су одлуке слате овом суду на апелацију.

Ови статуте су представљали мале, или боље рећи прве уставе на тлу данашње Црне Горе, ако се има у виду њихов значај и важност и број питања која регулишу. Они су израсли, односно настали на темељу њихове стечене дугогодишње аутономије, али су били и важно средство и оруђе очувања аутономије, и у себи су сублимирали поред обичајног права и римско и византијско право и друге градске статуте.⁷

За вријеме владавине Венеције наведени градски статуте нијесу укинута. Сињорија је дала да се они дораде и дјелимично измијене. Са Будванским статутом то је учињено мање, а „Которски статут је мијењан скоро 25 година и измијењена су му 52 члана“. Ови статуте регулишу бројна важна питања: приватноправне проблеме, организацију власти,

² Драгоје Живковић, *Историја црногорског народа*, Том 1, Цетиње 1989, 179.

³ Исто, 179.

⁴ Историја Црне Горе, књига 2, Том 1, Титоград 1970, 91.

⁵ Исто, 91.

⁶ Исто, 91.

⁷ Исто, 96.

уређење комуналне инфраструктуре, судски поступак и рад судова и др., а од посебне важности су његове одредбе, односно статутарне норме из архивске области. Оне говоре о нотарима, односно канцеларима, нотарским и комуналним архивима, чувању архивске грађе и др. и у том дијелу ови статуту представљају „прве архивске прописе“ у Црној Гори.

Которски средњевјековни статут

Садашња верзија, односно редакција Которског статута датира из периода 1372 – 1391. године.⁸ Изостале су многе његове одредбе из ранијег историјског периода, и он није истовјетан са књигом статутних одлука. Сачуван је у више издања, и то: издање у Млецима (1616), Капоров рукопис, у библиотеци породице Капор на Корчули, Богишићев рукопис у Цавтату, рукопис Свеучилишне библиотеке у Загребу и Млетачки рукопис у Ватикану.⁹

Нотаријати су најприје настали у Италији, касније су пренесени и у далматинске градове, па и у Котор, Будву, Бар и Улцињ. Нотаријат је важна институција приморских комуна, која је за потребе власти и грађана састављала, исписивала и чувала документа. „Увођење нотарске службе у нашим приморским градовима била је културна потреба, изазвана развојем комуналних послова, као и социјалних прилика уопште“.¹⁰

У почетку су нотарску службу обављали свештеници, да би касније искључиво била у посједу свјетовњака, а постоје подаци да је први познати нотар у Котору био Јуније, око 1.200 године и да 1.124 године которски бискуп Урсације саставља исправу о даровници земљишта которске властеле цркви Светог Трипуна.¹¹

Нотари су били учени људи из сусједних земаља, махом из Италије: прије преузимања и наступа у службу полагали су заклетву (свештеници, нотари нијесу полагали заклетву); бирани су у Великом вијећу на предлог Малог вијећа. Трајање службе и материјална надокнада су регулисани уговором.¹²

Дјелатност нотара, односно нотаријата је утврђена Статутом. Како су се временом у њему сабирале и допуњавале норме, тако се ширила и употпуњавала функција нотара и нотаријата.

⁸ Драгоје Живковић, нав. дј., 91.

⁹ Ненад Фејић, *Которска канцеларија у средњем вијеку*, Историјски часопис, Београд 1980, 11.

¹⁰ Илија Синдик, *Комунално уређење Котора*, Београд 1950, 101.

¹¹ Исто, 101.

¹² Исто, 102.

Анализом статутних норми и нотарских књига могу се доста прецизно утврдити дужности нотара: присуствовање сједницама Великога и Малога вијећа и Суда, праћење њиховог рада, састављање и вођење записника, писање одлуке, пресуде и сл.¹³

Бројне одредбе Которског статута говоре о врстама исправа грађанима што су састављали и исписивали нотари: задужнице, нагодбе, облигације, уговори о миразу, уговори о јемству, а нотарске књиге: пресуде судија помиритеља, уговори о браку, о диоби добара, о инвентару, о јавној продаји, о залози, о трговачким друштвима, о процјенама добара, о прокурама.¹⁴

Нотар је састављао исправе и за которску комуноу и грађане; није смио да саставља исправе против комуне, нити да саставља исправе за бискупе и свештенство.¹⁵ Нотар је у својој канцеларији водио дјеловодни протокол. Назив нотарске исправе је CARTA, односно инструментум, а дио назива је и врста посла, односно његова ознака на коју се исправа односи (продаја, диоба, брак и др.). Нотар је све документе, односно исправе што су пролазиле кроз канцеларију преписивао, а ове књиге су прегледане сваких шест мјесеци.¹⁶ Нотарски рад је контролисан. Од 1221. године је било регулисано да се исправа могла састављати само у суду, уз присуство судије и свједока.¹⁷ Од 1351. године отпочиње да се на сваку исправу појединачно, поред нотара и судије, потписује и АУДИТОР, они су регрутовани из властеле, а ово звање је одговарало звању EXAMINATORA у другим далматинским градовима.¹⁸

Нотар и нотарска исправа су били заштићени одредбама статута. За увреду нотара у суду казна је износила 50 перпера, а за тјелесну повреду 100 перпера.¹⁹ За фалсификовање исправа предвиђала се казна одсијецањем десне руке. Велика се пажња посвећивала вјеродостојности докумената. Документ се морао састављати исправно и вјеродостојно и у одговарајућој форми, обрасцу и са обавезним нотаровим потписом.

Важан сегмент нотаријата представљали су катастици. То је, у ствари, *quaternus imbreviatorym*, односно *catastikum*, јавна књига у коју су документи преписивани. То је, заправо, књига дупликата докумената. На основу ње су, уз предходно доста строго поштовање процедуре, издавани дупликати докумената који су се загубили, а били потребни властима или грађанима. Статутом је регулисано да се катастик чува на

¹³ Исто, 103.

¹⁴ Ненад Фејић, нав. дј., 28.

¹⁵ Исто, 29.

¹⁶ Илија Синдик, нав. дј., 103.

¹⁷ Исто, 103.

¹⁸ Исто, 104.

¹⁹ Ненад Фејић, нав. дј., 32.

суду, а не код нотара; био је затворен у шкрињи, а три кључа су држала три властелина.²⁰ Према слову Статута тешко је разликовати нотара од канцелара. Можда је канцелар помоћник нотарев. Ово звање се уводи у периоду млетачке управе. Или, пак, канцелар је својим радом више везан за судове и у њима грађанске и кривичне парнице. Ненад Фејић износи у вези са овим претпоставку да су послови нотара прелазили у послове канцелара.²¹ Илија Синдик сматра да је нотар врло често носио и титулу канцелара, да је често канцелар замјењивао нотара, да је уз општинског постојао и кнежев и провидуров канцелар, као и да је постојао и бискупски нотар који је био запослен у бискупској канцеларији. Сви документи и књиге које су састављали которски нотари су писани готским курзивом на латинском језику. Поступно, као што истиче Синдик, у далматинским градовима, па и у Котору, почиње се поступно ширити словенски језик, што је условило у њима отварање словенске канцеларије у којој су се документа исписивала на словенском језику, што подразумева постојање словенског нотара и канцелара.²² У том смислу наводимо мишљење Јиречека: „Котор није могао бити без словенског канцелара нарочито ако се имају у виду односи са српским краљевима, доцнијим царевима и њиховим великашима, па затим са Балшићима, војводом Сандаљем, Павловићем и Црнојевићем. У документима се јавља словенски нотар тек под млетачком влашћу и то которски грађанин Стефан Калођурђевић (1436 – 1462) и Наталис де Мецхио (1470-1472). Вероватно да је словенски језик био и пре у употреби као канцеларијски језик“.²³

Будвански средњовјековни статут

Нотарски архив је постојао и у Будви и о њему се онајвише зна на основу будванског средњовјековног статута. Будвански средњовјековни статут је веома значајан извор за изучавање историје и права, не само на подручју средњовјековне Зете, него и на цијелом јужнословенском простору. Посебно је значајан за архивистику и архивску дјелатност у Црној Гори, јер садржи бројне одредбе о нотарима, канцеларима, и чувању архивске грађе, што је од великог значаја за изучавање прошлости и настанка архива и архивске службе у Црној Гори. Сачувана редакција овог статута по свему судећи настала је за вријеме цара Душана.²⁴ Та-

²⁰ Илија Синдик, нав. дј., 106.

²¹ Ненад Фејић, нав. дј., 34.

²² Илија Синдик, нав. дј., 107.

²³ Konstatin Jireček, *Die Mittelalterliche Kanzlei drr Ragusaner*, 169 (Преузето од И. Синдика, нав. дј.).

²⁴ *Историја Црне Горе*, Књига 2, Том 1, 91.

кође, нормe у њему су временом дограђиване и неједнаког временског поријекла, слично Которском статуту, али много мањег обима. Статутне нормe за извор су имале „обичајно право, римско-византијско право и друге градске статуте, итд.“²⁵ Будвански статут „третира приватно-правну проблематику, градску редарску службу, урбано-градитељска питања, проблеме уређења комуналија (инфраструктуре), начин устројства власти и друго“.²⁶

Оригинал Будванског статута није сачуван. Када је Венеција приморске области Зете освојила, преведен је на италијански језик и таквим се службено користио. „Постоји шест преписа средњовјековног статута Будве на италијанском језику и то: два у Библиотеци Светог Марка у Венецији, један у Библиотеци Призивног суда у Задру, један у Италијанској читаоници у Сплиту, један у Архиву ХАЗУ у Загребу и један у Библиотеци Валтазара Богишића у Цавтату.“²⁷ На просторима јужнословенских земаља Средњовјековни статут Будве први је објавио ЈАЗУ 1882. године по преводу Шиме Љубића. У Црној Гори он је први пут преведен, односно објављен 1988. године, у издању Историјског архива Будва, у преводу Николе Вучковића, приређивачи: Мирослав Лукетић и Жика Бујуклић. „Будва је у 14. вијеку имала своју општинску канцеларију, свога нотара и канцелара, свој суд и своју аутономну управу, која се састојала од Великог и Малог вијећа. Тада је написан и Статут Будве у којем се изричито спомиње и општински катастик и земљишна књига.“²⁸

У једном од првих поглавља Статута, тачније петом, говори се о чувању и заштити овог за комуно важног документа. Изричито се наређује да Статут мора бити израђен у два примјерка. Један је намијењен суду за потребе суђења, други је „архивски примјерак“, који се чува у трезору општине, који се може сматрати архивским спремиштем, односно архивом.

У педесет трећем поглављу Статут Будве садржи одредбу којом се утврђује да породице нотара и канцелара су ослобођене од сваког општинског пореза и сваког присилног рада. Дакле, имали су ниво високих државних, односно комуналних дужносника, а ова права су добијали ступањем у нотарску и канцеларску службу и обухватала су и њихове породице.

Статутом је прописано, у шездесет и петом поглављу, да нотар мора бити странац, никако грађанин Будве. „Странац мора бити добар

²⁵ Исто, 91.

²⁶ Драгоје Живковић, *Историја црногорског народа*, Том 1, 180.

²⁷ *Статут Будве*, Предговор и превод Никола Вучковић, Будва 1988, 6.

²⁸ Божидар Шекуларец, *Традиција писмености у темељу црногорске културе*, Матица, Подгорица, 96.

и стручан човјек, има право на бесплатан стан, а на име плате добија један динар од сваке исправе грађанина Будве, а два динара од исправе странца“. Овом одредбом је утврђено да се изричито забрањује домицилном грађанину „бављење нотарским послом и изриче се казна од 500 перпера, ако за себе или другог прихвати нотарски посао, од чега, је прописано статутом, половина припада цару, а половина општини“.

Статут у седамдесет трећем поглављу утврђује да нотара бирају судије, вијећници и Вијеће. Нотар је дужан у вршењу службе слушати наређења судија и вијећника која су у складу са Статутом. Ако се наређењима не покорава, прописано је, губи службу и плаћа казну од 50 перпера, од чега половина припада кнезу, а половина општини. Нотару је прописана и обавеза „да у року од осам дана сачини дневник о ономе што су му наредили да напише: судије, гасталди и арбитри о купопродаји, замјени, миразу, тестаменту, уговору о зајму и кредиту и о свим пословима који се морају написати савјесно и у складу са одредбама Статута. Прописано је даље да нотар без присуства странака не смије саставити никакву исправу „према изјави свједока о уговорима и другим пословима“. Исто тако утврђено је да нотара може замијенити друго лице само са одговарајућим одобрењем судија.

У седамдесет четвртном поглављу Статута о исправи са печатом општине је утврђено, ако нотар не напише исправу о пресуди судија донесеној по правилима Статута у року од 8 дана, судије су дужни другом нотару повјерити писање те исправе и на њу ставити печат општине и само се таква проглашава да је ваљана и вјеродостојна.

Статут садржи одредбу о канцелару у осамдесетом поглављу. Изричито се налаже да канцелара морају изабрати судије и Вијеће. Послије избора он мора положити заклетву „да ће слушати наредбе судија и тачно их уписати у своју књигу и у суду записивати рокове и изјаве свједока, као и пресуде које судије доносе у складу са Статутом, те пресуду преписати на папир и дати је нотару, пошто је претходно прочитао пред судијама“. Даље, у овом поглављу је утврђено да ако се установи да је нешто лажно записао, у том случају „губи службу и приходе, чиме се нарушава вјеродостојност уреда“. Прописано је да као свој приход има 2 динара од сваког предмета који рјешава писмено и 1 динар од оног којег рјешава усмено. Канцелар има редовну плату од општине у износу од 25 перпера, али је дужан да плаћа порез попут других грађана.

Статут у осамдесет првом поглављу прописује да су за канцелара увијек неопходна два уреда. Један је намијењен за спорове до 8. перпера, а други за спорове ниже вриједности. Утврђена је обавеза да канцелар не може ни у чему водити записник ако не засиједа суд. Ако се укаже потреба да то учини, односно нешто запише, онда, прописано је,

то се може учинити што мора бити присутан неки од судија. Ова могућност је дата само за предмете који нијесу спорни. Статут даље изричито налаже „да уколико се докаже да је канцелар поступио супротно, плаћа казну од 50 перпера, од чега половина припада кнезу, а половина општини и дужан је накнадити штету коју је непрописним писањем неке проузроковао“.

У осамдесет седмом поглављу Статута, којим се регулише питање суђења, изричито се налаже да канцелар мора бити у вријеме суђења на суду и вјерно записивати изјаве странака. Даље, регулисано је, када се расправа заврши, судије су дужне донијети пресуду у складу са Статутом и да је тако написану пред странкама путем канцелара прогласе.

Деведесет четврто поглавље Статута говори о забрани дружења судија и канцелара са странкама. Изричито се забрањује судијама, канцеларима, предложеним свједоцима, гасталдима или арбитрама, „да не смију јести и пити са неким од странака у спору, ако јело и пиће плаћа та странка, све док траје спор“. Статут даље прописује, ако се поступи овоме супротно „и ако се докаже, плаћа на име казне 12 динара, од чега половина припада кнезу, а половина ономе ко се жали“.

Сто двадесет четврто поглавље Статута говори о нотарској исправи која је издата у складу са тим актом. У виду изричите наредбе се истиче „да свака нотарска исправа са два или три свједока и једним судијом по сваком уговору, дуговању, начињена у складу са Статутом, чврста је и ваљана, и никаквим свједоком не може се побити, а пресуда која је на темељу ње у складу са Статутом донесена – у цјелости је чврста“.

Поглавље сто двадесет пет Статута посебну пажњу посвећује питању лажних исправа. Наводе се одређени елементи које исправа мора имати и тиме се од лажних исправа разликовати. Истиче се „ако нека особа поднесе суду лажну нотарску исправу, брисану на сумњивом мјесту или са нечим додатим што је сумњиво или исправу без свједока или која не потиче од правог нотара“, према слову Статута треба да плати казну од 50 перпера општини и да губи оно што је њом тражила.

Статут у сто двадесет седмом поглављу говори о катастику. У виду изричите наредбе се прописује да општински нотар не смије преписивати катастик својих предходника без наредбе судије. Уколико судија општинском нотару нареди да то учини (напише), „мора га преписати од тачке до тачке, од ријечи до ријечи, те ништа не смије додати или изоставити“. Ако је задовољио све напријед наведене услове „такво преписан остаје на снази заувјек“.

Статут у сто шездесет седмом поглављу уређује питања вјеродостојности тестаментa. Тестамент је ваљан документ и Статут прописује строга правила и прецизан поступак у погледу његовог састављања. Из-

ричито се налаже „да сваки тестамент учињен нотарском исправом или са свједоцима или написан својеручно уз потврду свједока је чврст и ваљан“. Нотар је дужан да напише тестамент који му поднесу свједоци са скрбницима умрлог, и то пошто испита свједоке. Ако настане ситуација да нотар неће да напише тестамент „судије су дужни да на тестамент ударе печат општине, и пошто је то учињено, тестамент је ваљан и нико се не може умијешати да учини нешто друго осим оног што му је тестаментом одређено“. Даље, Статутом је утврђено да ако послѣје умрлог или умрле „остану дугови, а скрбницима тестамент је повјерено да то учине, ови морају дугове платити. Ако нема имовине из које би се дугови платили, скрбници нијесу дужни да их плате некоме“.

Барски средњовјековни статут

Средњовјековни град Бар је имао Статут. Он није сачуван, те отуд има мало података у литератури. По свему судећи би се могао дијелом реконструисати на основу архивске грађе Дубровачког архива, Фонд Апелационог суда. Нотари су исписивали и чували исправе и имали су нотарски архив, а постојала је и градска канцеларија. Нотари и канцелари су били из редова домаћег становништва. Од 1252. до 1445. године има података (набројано је) девет нотара.²⁹ За барски архив се зна поуздано „да је у 16. стољећу налазио у Риму, али, на жалост до сада није нађен и у њему су се вјероватно налазиле и рукописне књиге“.³⁰

Улцињски средњовјековни статут

Такође, Улцињ је имао свој комунални, односно градски статут, који попут барског није сачуван (ратови, земљотреси, пожари и др.). Улцињ је имао свој нотаријат и канцеларију, са нотаром и канцеларом, а сам град је имао широку аутономију и развијену управу. Од 1261. до 1396. године убиљежена су имена шест нотара, који су вршили и дужност учитеља.³¹

²⁹ Божидар Шекуларац, нав. дј., 97.

³⁰ Исто, 97.

³¹ Исто, 97.

Саво МАРКОВИЋ*

ПРИЛОГ ПОЗНАВАЊУ БАРСКИХ НАЧЕЛНИКА
МЛЕТАЧКОГ РАЗДОБЉА: КРИЛАТИ ЛАВ, НАТПИСИ И
ГРБ ПОТЕСТАТА BERNARDA CANALA

Рецентни повратак у Бар млетачког лава с инскрипцијом *Bernardusa de Chanalija*, који је издејствовала екипа археолога Барског музеја, подстакао је расвјетљавање значајних питања барског историјског и културног наслеђа венецијанског раздобља.

* Аутор је правни историчар, Бар.

Претходно се, сходно објављеним подацима и информацијама,¹ натпису испод враћеног крилатог лава и хералдичким индицијама - претпоставка да се ради о барском потестату *Bernardusu de Chanal*-у (*Chanali, Canal*), која је имплицирала истраживање генеалогичке племићке породице *Canal* - потврдила, захваљујући сарадњи са др **Ловорком Чоралић** и проф. **Мајом Катужић** из Хрватског института за повијест, мр **Ивом Курелац** са Одсјека за повијест Завода за повијесне и друштвене знаности ХАЗУ у Загребу те са мр **Ловром Кунчевићем** из Завода за повијесне знаности ХАЗУ у Дубровнику, који је у Државном архиву у Венецији у рукопису *M. Barbara „Arbori de patritii veneti“* извршио увид у генеалогичку породицу Canal (стр. 214), представљену тамо и с три приказа грбова. Архивски подаци и историографска сазнања наводе да је породица *Канал* уписана у венецијански патрицијат у XIII вијеку. На порталу палате у сусједству Канала (*Fondamenta, Ramo, Ponte*) С. Барнаба налази се грб једног огранка породице *Канал*; пречага с три љиљана постранце. Историја биљежи *Andreu da Canal*-а који је

1272. године разбио Болоњезе, Марка који је 1277. повратио побуњени Копер, Пиетра који је био заповједник млетачке флоте у рату против Задра 1345. године. Принудивши Задар на предају, према *М. Барбару, Пиетро* је узео љиљане са штита на грбу задарских племића **Матафарри-ја**.² Подјела штитастог грба уздужно, према правилима хералдике, симболише војну силу и спремност за рат.³ Према хронички „*Obsidio Jadrensis*“ (*Онскада Задра у двије књиге*) за коју се вјеровало да је написао Никола Матафар,⁴ за Пиетра Канала упамће-

¹ Ристо Драгићевић, Прилози културној историји, *Старине Црне Горе*, I, Цетиње 1963., с. 150-151; http://www.barinfo.cg.yu/kolumne/mladen_zagarcenin.htm (26. 12. 2006.) & photos дуждевог грба.

² Породица *де Матафарис* припадала је најстаријем задарском патрицијату. Њен родоначелник вјероватно је био Матафар, у познијим годинама монах св. Кршевана, који је живио у другој половини XI в. Од 1201. г. рачва се неколико грана ове породице, чији се припадници истичу у црквеним службама у задарској комуни, док је Мафеј Матафар постао краљевски витез у доба Лудовика I Анжујског. Матафари су у XIV в. били истакнути поборници анжујске власти у Задру и противници Млетачке републике. Бранка Грбавац, *Задарски племићи као краљевски витезови у доба Лудовика I. Анжујинца*, *Acta Histriae* 16, 1-2, Копер 2008., с. 106; Матафари, *Хрватска онлајн енциклопедија* 7, Загреб 2005., с. 128.

³ http://www.barinfo.cg.yu/kolumne/mladen_zagarcenin.htm (26. 12. 2006.), с. 2.

⁴ Никола Матафар (рођ. крајем XIII в. – Задар, 1376.), био је једна од најобразованијих личности Задра XIV вијека. У Падови је стекао докторат црквеног и свјетовног

но је да је драстично угушио побуну, а да су у Венецију одведени као заробљеници и таоци водећи задарски племићи, што је било убичајено поступање, како би се ослабила моћ градске елите противне млетачкој власти. Николу Матафарија, који је с Млечанима тада преговарао, папа је раније, 1333. године, уз подршку Француске, именовано за задарског надбискупа. Као савезник Анжујаца, након пораза у рату с Венецијом, Никола је 1346. године напустио Задар и отишао у добровољно изгнанство у Падову.

Отуда се вратио 1358. г., послје поновног успостављања власти Анжујаца у Задру. Грб Матафарија садржи на плавом штиту златни колац, а у пољима са стране по три златна љиљана, поређана вертикално.⁵ Такав је и грб породице Канали („*d'azzurro al palo d'oro accostato da 6 gigli del medesimo*“).⁶ Грб с љиљанима на Споменику ослободителцима Бара из 1881. године несумњиво је припадао породици Канал, а највјероватније грађевинском и комплексу хералдичког знамења које је поставио потестат Бернардо Канал. Стога је значајан податак из дописа Шака Петровића из 1881. године, који у опису Споменика наводи да је штит са љиљанима окружен „прекраснијем вијенцем“, нађен у близини катедрале св. Ђура, „а до самога разваљенога дворца“ барског надбискупа.⁷ С обзиром да се катедрала на-

права. У документу из 1320. године титулисан је као *decretorum doctor*. За вријеме прогонства у Падови написао је (1351) литургијски приручник *Thesaurus pontificum seu manuale personarum ecclesiarum Nicolai archiepiscopi Iadrensis* (*Ризница папа или приручник црквених особа Николе задарског надбискупа*). Његов брат Димитрије био је нински бискуп, а синовац Петар након 1376. г. задарски надбискуп. На попису племића из 1527. г. наводе се двије фамилије Матафара с 9 чланова. У раздобљу од 1522. до 1540. године Матафари су били једна од 18 задарских патрицијских породица чији су чланови учествовали у раду Великог вијећа. Matarfar, Nikola, *Hrvatska opća enciklopedija 7*, Zagreb 2005., s. 128; Jelena Kolumbić, *Grbovi zadarskih plemićkih obitelji, Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 47, Zagreb – Zadar 2005., s. 68-69. Захваљујем се др Л. Чоралић на упућивању на грб публикован у односном раду.

⁵ J. Kolumbić, *Grbovi zadarskih plemićkih obitelji*, .op. cit., s. 68-69, 83, 94.

⁶ Piero Guelfi Camaiani, *Dizionario Araldico*, Ulrico Hoepli – Milano 1940., ristampa 1994., pp. 12-13.

⁷ *Сто година барске народне читаонице*, група аутора, Бар 1981., с. 86.

лазила на главном градском тргу („*campo de san Zorzi*“, 1513.;⁸ „*piazza de San Zorzi*“, 1548.; „*piazza S. Zorzi*“), несумњиво је недалеко могла бити смјештена и кнежева палата (барски потестати наводе: „*nel palazzo mio*“, 1548.; „*dinanci il palazzo*“, 1549.), какве су Млечани осигуравали својим представницима да достојно репрезентирају добру и организовану владу и подаништво Републици.⁹ Таква је палата могла на pročељу имати млетачког лава и грб потестата који га је поставио, какав је лав с **грбом дужда Агостина Барбарига**, који му је био смјештен здесна, с натписом и грбом барског потестата из 1498/99. г., Бернарда де Канала. Грбови на надвратницима наглашавали су наслеђе, славу и континуитет одређеног рода.¹⁰ Дужд **Агостино Барбариго (1486-1501.**; на слици) наслиједио је својег брата Марка (1485-1486), а у његово вријеме отпочели су радови на тргу св. Марка у Венецији, гдје су се 1494. г. поставили темељи Сат торња, који је био инаугурисан 1. фебруара 1499. г. Статуа дужда постављена је поред лава св. Марка, на горњем дијелу фасаде торња.¹¹ Млетачки лав (*Leone di San Marco*, атрибут еванђелисте Марка, чест декоративни мотив, посебно на здањима млетачке државне управе и градским вратима; у Бару је на два приказа предочен као „*passante*“), свједочио је о интегралном простору Републике и био симбол централне власти.¹² Шако Петровић је у наведеном допису, који је објављен у „Гласу Црногорца“, бр. 22 од 31. маја 1881. г. управо навео да „Спомен Њ. В. Књазу Николи I састављен је из 33 грба и натписа, између којих налази се и велики млетачки лав држећи шапом јеванђеље Марково о коме виси дуждев грб,

⁸ *Arhiv za povjestnicu jugoslavensku*, knjiga VI. Uredio Ivan Kukuljević Sakcinski. U Mletcih 1863, p. 396.

⁹ Irena Benyovsky, *Urbane promjene u Trogiru u prvim desetljećima mletačke vlasti (1420.-1450.)*, *Povijesni prilozi*, god. 21, br. 23, Zagreb 2002, s. 83.

¹⁰ Irena Benyovsky Latin, *Smještaj gradskog plemstva u dalmatinskim gradovima srednjeg vijeka*, *Acta Histriae* 16, 1-2, Koper 2008, s. 40.

¹¹ Agostino Barbarigo (na portretu G. Bellinija), http://it.wikipedia.org/wiki/Agostino_Barbarigo (21. 10. 2008).

¹² I. Benyovsky, *Urbane promjene u Trogiru u prvim desetljećima mletačke vlasti (1420.-1450.)*, op. cit., s. 84; Janez Kramar, *Izola*, Koper 2003, s. 100-101.

а испод трбуха истога лава има латински натпис, којег су нажалост Турци доста оштетили.¹³ На отвореном јеванђељу видљиви су остаци натписа „*Pax tibi, Marce, Evangelista meus*“. Сходно цитираном запису, лав Бернарда де Канала налазио се уграђен на Споменик ослободиоцима, да би потом био измјештен односно пренијет из Бара на Цетиње, гдје се у раздобљу од 1916. до јуна 1945. г. налазио на **кули** (на слици) коју је подигао генерални гувернер аустро-угарских окупационих трупа *feldmarschalleutnant* Viktor Weber Edler von Webenau.¹⁴

У историји породице Канал даље се истакао *Nicolò Canal*, који је био бискуп Бергама, од 1342. равенски, а од 1347. патраски надбискуп. Један други *Nicolò* (рођ. 1415) из ове породице био је у бројним дипломатским мисијама (Фиренца, Лука, Милано, Рим, Цариград) и допринио многим побједама, али је 1479. године, будући одбио да се супротстави Турцима када су заузели Негропонт, одведен у Венецију у оковима и удаљен на своје имање у Портогруаро. *Ђироламо* је био Генерални провидур Далмације 1523-1524, године 1527. капетан јадранског залива (*Голфо*), а 1533. г. је заробио „страшног“ корсара Мора из Александрије. Његов син *Антонио* (1535-1577) ратовао је с Турцима, био сопракмит при опсади Превесе, 1562. године такође капетан Голфа (кулфа), 1570. *provveditore* над оружјем, а запажен је и у Лепантској бици. Борио се и један *Cristoforo*, који је у борби са корсарима био стријелом смртно рањен, али није због тога био повучен из борбе, већ га је син *Ђироламо* покрио штитом док није извојевана потпуна побједа.¹⁵

У Венецији је приликом затрпавања „*Rio di S. Margarita*“ 1862. године срушен „*Ponte Canal*“, а „*Fondamenta Canal*“ заједно са опречном „*Fondamenta Soranzo*“ постали су „*Rio Terrà*“.

Уз кратак осврт на истакнуте припаднике и оставштину ове породице, поставља се питање идентитета барског потестата. У *Барбаровој* генеалогiji заступљено је неколико лица с именом *Бернардо*, при чему

¹³ *Сто година барске народне читаонице*, група аутора, Бар 1981, с. 88.

¹⁴ Ристо Драгићевић, Прилози културној историји, *Старине Црне Горе*, I, Цетиње 1963., с. 150-151.

¹⁵ Саво Марковић, Прилог познавању знамења барског историјског наслеђа: млетачки лав с натписом и грб градског потестата Бернарда Канала, *Побједа*, бр. 14848, год. LXIII, Култура, с. XI, Подгорица, 7. 4. 2007.

је оно које би одговарало имену с натписа син *Ђакома*, из огранка фамилије који је имао палату поред цркве С. Гиустине у венецијанском Кастелу. Друга лица с тим именом, које је евидентно заступљено у породици Канал, појављују се прерано или прекасно у односу на могући боравак у Бару.

Бернардо, син *Giacoma Canala* и *Cristine Marcello* рођен је иза 1441. године. Његова животна прича је свакако једна од најзанимљивијих међу животописима барских млетачких начелника. Имао је браћу *Алвисе-а*, *Марка* и *Пиетра*. „*Magnificus dominus*“ - како је ословљен у натпису испод лава који заплускују таласи - Бернардо је склопио први брак 1469. године са „*da(?) Banzana de Domino Nicolo*“, а затим 1474. други брак са кћерком пок. *Francesca Orsinija da Zovrano*. Имао је синове *Пиетра* (о чијем животу нема података) и *Ђакома*, који је од краја осамдесетих година XV в. имао запаженије улоге у јавном животу Венеције те је уврштен у *Dizionario biografico degli Italiani*. У наведеном рукопису о генеалогским стаблима млетачких племићких породица за Бернарда се кратко наводи: „*Fù Podestà in Antivari*“, те се закључује да је крајем XV в. обављао ту функцију у Бару.

Млетачки патрицији су од успостављања суверенитета «Прејасне» у Бару имали у рукама најзначајније градске функције. Државно устројство Млетачке републике утврђивало је начин вршења одговорних јавних дужности, у чему се морао огледати основни државни интерес. Племићи су у младости већином служили у морнарици, што се сматрало почашћу, да би уз строге критерије, селекцијом и провјеравањем могли у тридесетој години живота постати чланови државних вијећа или обављати управничке дужности у градовима и на подручјима под млетачким суверенитетом.¹⁶ Међу Млечанима који су боравили у Бару било је и племића који су, изгледа, свеједно из којих разлога, били приморани да напусте Венецију. Види се то по натпису са неке грађевине који је уграђен у наведени Споменик¹⁷ из 1881. године, а који у јамбу гласи:

¹⁶ Luka Dančević, Pokreti pučana na našem primorju početkom 16. stoljeća (po mletačkim izvještajima). U povodu 460-godišnjice pučkog ustanka na Hvaru i Visu pod vodstvom brodarka Matije Ivanića, *Pomorski zbornik*, knjiga 12, Društvo za proučavanje i unapređenje pomorstva Jugoslavije u Rijeci; Centar za zaštitu kulturne baštine – Hvar, Rijeka 1974., s. 139.

¹⁷ Сфр. опис Шака Петровића од 31. 5. 1881. г.: „На дну истога (пирамидалног ступца, прим. С. М.) налази се дугачки камен у формату ленте са натписом латинским по нашем мњењу који је у средини подијељен од некаквога грба, но оштећенога, и на истој натпису стоји урезана 1499. година с латинским цифрама. ... Над овим се налази један камен у форми прага врло дивно извезен лозом са унијем гроздовима ...“ *Сто година барске народне читаонице*, ... оп. цит., с. 87.

FVGIENS.P(ER)ICVLOSA(M)
 SORTEM.SEDIS.AMENE
 HVMILI.DOMV(M).MEMENTO-
 CERTVS.FIGERE.SAXO
 MCCCCLXXXVIII

FVGIENS.P(ER)ICVLOSA(M)
 SORTEM.SEDIS.AMENE
 MCCCC

HVMILI.DOMV(M).MEMENTO-
 CERTVS.FIGERE.SAXO
 LXXXVIII

«Бјежећи од погибелног
 усуда умилног пребивалишта,
 14

сјети се, сигуран, да саградиш дом
 на стијени смјерне узвисине.»
 99

Разабиру се извјесна опасна дешавања у напуштеном «удобном сједишту» - Венецији,¹⁸ у натпису који би се, уколико не његовом наслједнику на положају потестата Пиетру Тиеполу,¹⁹ вјероватно могао атрибуирати Бернаруду де Каналу, барском потестату из времена 1498/99. године. Догађаји у Бару и Венецији из односног раздобља говоре у прилог таквој претпоставци.

Према допису из децембра 1498. године, потестат Барнардо да Канал извјештавао је млетачку владу о томе колико су се Турци приближили Бару, а у то вријеме боравили су у Венецији и оратори барске

¹⁸ Ђурђе Бошковић, *Стари Бар*, Београд 1962., с. 271. Захваљујем се мр Иви Курелац на предусретљивости и сарадњи у разматрању потенцијалних значења овог натписа.

¹⁹ Године 1501. барски *podestà capitano* био је Пиетро Тиеполо.

комуне „*qual dicevano gran mal di lui comesi a lui*“.²⁰ У јануару 1499. г. оратори Бара тражили су да се град утврди, а жалили су се много на Бернарда да Канала који је узимао новац комуне и користио га у друге сврхе. Иако је био стигао нови потестат Тиеполо, „*li Antiani e Zudexi de Antivari*“, писали су у марту 1499. године у Венецију да Канал град „*non volse lasar*“. У априлу су у Бар били пристигли синдици Голфа, који су извјештавали да је да Канал однио „*il sorabondante*“ и књиге по сину Бакому, који је предао у колегију 100 дуката благајницима, а наређено је и копирање књига, да би се отпослале по захтјеву синдика. Поступак се по том основу одвијао и 1500. године, када је затражено да Бернардо де Канал синдицима исплати 100 дуката које је, како су Барани написали – „*ultra el suo salario*“ узео у Бару, а који су били предвиђени за градње - те да буде лишен службе и части и протјеран на 5 година и заувјек из Бара. С друге стране, сматрало се да је провидур у Бару Андреа Микеле радио Бернарду у корист. У фебруару 1501. године *Stefano di Prodi*, оратор Бара у Венецији, спомиње се у вези са суспензијом новца од стране Авогарије, који је требало предати *Bernardu da Canalu*.²¹

Као и Бернардо, његов син Гиацомо је такође имао веза с источно-јадранским простором, боравећи 1502. на Хвару, као каштелан. С тим у вези, посебно је значајан податак који говори о смрти некадашњег барског потестата, према којем је живот Бернарда Канала окончан у априлу 1502. г., управо на Хвару: „*fcaduto? da un Bacan in Liesina*“.²² У документу с Хвара од 18. априла 1502. године биљежи се да је *S. Bernardo da Canal q. S. Jacomo*, отац „*di S. Jacomo erra Castelan*“, био задављен „*da una garzona tenuta dito suo fiol*“ и бачен ноћу с једног прозора. Кнез Франческо да Молин „*la ritene confeso et li fo fato tajar la testa ivi si dice la fatto perche etiam lui volle aver a far con lei*“.²³ Очито се у догађају који је инволвирао узавреле страсти угасио Бернардов живот.

Бакомо Канал, Бернардов син, касније је дјеловао на млетачкој терраферми, био потестат и капетан Местра, *Savio di Terraferma*, а 1536. г. био баило у Цариграду. Умро је 1543. године.²⁴ Његов син се звао *Марко Антонио*, који је својем синовцу *Cristoforu da Canalu* био интерлоку-

²⁰ *Arkiv za povjestnicu jugoslavensku*, knjiga V., Одношaji skupnovlade млетачке прима јужним Славеном, 1496-1533., uredio Ivan Kukuljević Sakcinski, Zagreb 1859, с. 16.

²¹ *Arkiv za povjestnicu jugoslavensku*, knjiga V., Одношaji skupnovlade млетачке прима јужним Славеном, 1496-1533., uredio I. Kukuljević Sakcinski, Zagreb 1859, с. 19, 29-31, 35, 130-131; *Arkiv za povjestnicu jugoslavensku*, knjiga VI. ... op. cit., п. 203; Archivio di Stato di Venezia (ASV), Consiglio dei Dieci, Lettere Rettori ai Capi, b. 274.: Antivari (1500-1565.), No. 40 (5. XII 1500.).

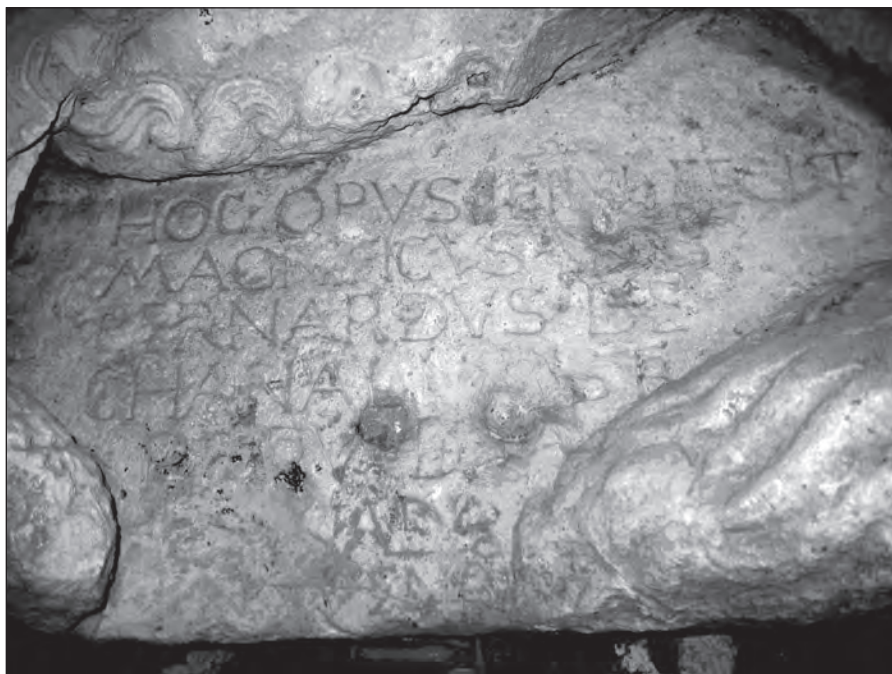
²² ASV, M. Barbaro, *Arbori de patritii veneti*, рукопис: породица Канал, п. 214.

²³ *Arkiv za povjestnicu jugoslavensku*, knjiga VI. ... op. cit. U Mletcih 1863., п. 218.

²⁴ С. Марковић, *Прилог познавању знамења барског историјског наслеђа: млетачки лав с натписом и грб градског потестата Бернарда Канала ...* оп. цит., с. XI.

тор у његовом дијалогу *Della Milizia marittima*, у којем строго критикује поморско устројство Млетачке републике.²⁵

Наведени подаци указују на важност млетачке патрицијске породице *Канал* и означавају тек дио њихове значајне заоставштине и одгонетнутих питања која поставља споменичко наслеђе Бара, а која, посебно разматрана кроз мање познате, али архивски ипак забиљежене чињенице, чекају своје разрешење.

Нагпис испод крилатог лава у којем се спомиње дјело
“узвишеног господина *Bernardvsa de Chanali*-ја”

Закључак

Мултидисциплинаран приступ у анализи и обради расположивих података и фрагмената из дијела старог града Бара, који је уништен у експлозији 1881. године, омогућио је обједињавање сазнања из различитих извора и резултата других начина социо-културолошких истра-

²⁵ Canal, *Dizionario Biografico degli Italiani*, V, 17, Roma 1974, pp. 642-647.

живања, прије свега оних из области историјско-правних наука, генеалогичке, историје умјетности и археологије.

Прозопографија и рекогносцирање односног просторног и временског контекста, упркос недовољности оријентира, послужили су потцртавању личности једног од барских потестата који се истицао својом особеношћу у времену које је, посебно у граничним дијеловима млетачког доминијума, под сталним нападима и присмотром непријатеља, карактерисало прожимање општих државних, међусобних и личних интереса. Без обзира на то што су многи барски начелници млетачког периода знатно више учинили за град у којем су привремено боравили, присуство Бернарда де Каналија на крају XV в., уз све контрадикторности које је са собом носило, документовано је, а у самом Бару забиљежено снажније и упечатљивије, остављајући за собом препознатљив траг и дах једног прохујалог времена.

Аднан ПЕПИЋ*

ПРВИ ПОМЕНИ СЕЛА ЗЛОГЛАВЉЕ У ОСМАНСКИМ ДОКУМЕНТИМА

Сажетак

Село Злоглавље се налази у општини Рожаје, у мјесној заједници Доња Ловница. Окружено је селима Горња Ловница, Хонсиће и Тузова Лука. У селу живе братства Пепићи и Нурковићи. Данас је оно насељено само у вријеме љета, када у њему живи неколико породица. Према предањима која се преносе с кољена на кољено село је добило име по неком немилем догађају у коме је погинуло неколико особа. Међутим, име села се везује за стара славенска вјеровања и приношење жртава добрим и злим духовима. Ово потврђују и најстарија позната османска документа из 15. и 16. стољећа, у којима се налази помен овога села. У овом раду се презентују до сада први познати помени села Злоглавље.

Кључне ријечи: **Злоглавље, Трговиште, Рожаје, Османлије.**

О имену Злоглавље

Поједини називи мјеста у народу често доводе до различитих тумачења. То је стога што људи живјећи на тим локалитетима желе их приближити себи и некој својој прошлости. Неријетко су о појединим називима мјеста испричане разне приче, а све с циљем да се боље разумије прошлост простора у коме се живи. На основу казивања, која се преносећи често допуњавају, људи несвјесно упадају у замке, вјерујући да је прича која се чула, преношењем од некога старијега, родитеља или претка, истинита и да друге истине нема. Међутим, на основу научних проучавања схвати се да су приче само приче, у које је тешко повјеровати. Један такав локалитет или село налази се у општини Рожаје. Ради

* Аутор је виши истраживач у Историјском институту Црне Горе.

се о селу Злоглавље. О имену овога села његови житељи су испричали разна предања и приче. Те приче су данашњи мјештани наслиједили од пријашњих становника села. Данас у Злоглављу живи браство Пепића, које се у ово село доселило из села Дебељак које данас припада општини Тутин, и једна породица Нурковића, досељена из Сеошница. Како су ранији мјештани села Злоглавље Ратковићи приповједали, а Пепићи прихватили, село је добило име по злу које се у њему десило.

Према једном предању у турско вријеме је дошло до спора између чипчија Ратковића, с једне, и ага Сутовића, с друге стране, око висине прихода коју су чипчије требало да дају агама. Тада су чипчије агама давале десетак на укупне приходе са земље коју су обрађивали, затим одређену надокнаду за испашу стоке и остале законима предвиђене намете. Према предању аге нијесу биле задовољне приходима које су им чипчије биле намијениле јер су сматрали да су они били много већи од приказаног. Након спора и свађе која је том приликом настала дошло је и до крвавога обрачуна у коме је пет-шест особа и смртно страдало. То је био узрок што су људи ово село касније прозвали Злоглавље.¹

На основу другог предања угледни мјештанин по имену Јанко (и данас у селу постоји топоним који вјероватно носи назив по овој особи, Јанков до) продао је краву неком Руговцу. Како је увјек бивало у трговини, онај који је продавао увјек је хвалио то што је продавано па је тако и Јанко хвалио своју краву а Руговац ју је купио. Међутим, крава није испала онако како ју је хвалио Јанко. С обзиром на то да је дата ријеч била света, којој се вјеровало, Руговац је дошао у село, које се, по предању, некада звало Добродоле, због плодности и богатства које је давало његовим становницима, и након препирке и свађе одсекао Јанку главу. То је све гледала и видјела нека стара становница села која је закукала и од силнога узбуђења изговарала зло, глава, зло. Како предање завршава, село је због те повике ове старе жене прозвано Злоглавље.²

Да ова предања, и њима слична, нијесу вјеродостојна потврђују научне чињенице, до којих мјештани овога села, као и они који су живјели прије њих, нису били у могућности доћи.

Топоними Злоглавље и Сохе се сусрећу још код старих Словена. Сохом су стари Словени називали идола. Данас се то име за идола још увјек сусреће код Чеха. Потврђен је значајан број топонима по имену Соха, Сочаница, Соа, Сочани и др. А топоним Соха се сусреће још 1316. године у Бањској повељи гдје су границе манастирскога земљишта водиле од Ибра, код данашњег села Сочанице ниже Митровице: „... на

¹ Заим Аземовић, Салко Лубодер, *Јагрук са Небеске сохе, Рожајска кућа и етнографске колекције – допринос Хилма и Еве Пепић очувању културне баштине*, Рожаје 1997, 24.

² Аутор је ово предање чуо од свога рахметли дједа Ђазима и оца Рамиза Пепића.

*Узриничу у Соху, на страном у Кукно.*³ Према истоме се називи Злоглавље и Небеске сохе у непосредној близини доводе у везу са мјестима гдје су постављани жртвеници за демоне, на мјесту данашњег села Злоглавља је постављена глава (идола) злог божанства, а на сусједном брду, Небеској сохи, била је соха доброга демона (духа).⁴

Соха, уједно, има значење рачви, ракље, рашље, мотке, косишта, вјешала. Према неким Небеска соха означава мјесто гдје се небо (Бог) наслања, што се може тумачити као значење овога назива.⁵

На основу овога се може закључити да је име Злоглавље настало много раније него што су народна предања преносила. А потврду овога налазимо у османској документацији.

Злоглавље у османским документима

Познато је да су Османлије након свакога новог освајања вршили попис и уписивали нове порезнике у новоосвојеним крајевима. Овим пописима би било обухваћено свако мјесто и сваки обвезник. Како је рожајски крај освојен 1455. године оправдано се сматра да је одмах након заузећа и био пописан. Међутим, до данас нијесу сачувани први пописи овога краја. Скупа са пописом новосвојених крајева они су административно били припајани постојећим или новоформираним санџацима. Ком санџаку је припојена територија рожајскога краја, на основу расположивих научних сазнања, није могуће устврдити. Према подацима дефтера Вукове области (*Vilayet-i Vilk*) из 1455. године један дио села⁶ ове нахије је био припојен Вуковој области, али насеље Трговиште, по коме је цијела нахија добила име, није било у саставу њеном, као ни у каснијим пописима ове области, 1477. и 1487. године.⁷ На основу овога се може претпоставити да је она у цјелости, са оснивањем призренскога санџака, припала овој административно-територијалној јединици, на што указује дефтер за призренски санџак из 1477. године.

Научну јавност одавно заокупља питање самога Трговишта. Једно од битнијих питања за изучавање прошлости Рожаја је и то да ли су

³ Ш. Кулишић, П. Ж. Петровић, Н. Пантелић, *Српски митолошки речник*, Нолит, Београд 1970, 270-271.

⁴ Исто, 271.

⁵ Petar Skok, *Етимолошки рјечник хрватскога или српскога језика*, књига III, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb 1973, 301.

⁶ Ради се о сљедећим селима: Шавче, Врбуча (Врбица), Ђерекар, Црвско, Набој и Долово.

⁷ Хатица Чар-Дрнда, *Насеља нахије Трговиште-према подацима дефтера из 1527/30. године*, Рожајски зборник, бр. 4, Рожаје 1985, 23.

Трговиште и Рожаје једно исто мјесто. На основу расположивих докумената османскога поријекла није могуће устврдити да је у 16. стољећу насеље Трговиште исто што и данашње Рожаје, док документа из 19. вијека то непобитно доказују. Према османским документима да се закључити да се насеље Трговиште у 16. стољећу налазило код Новог Пазара. Са развојем Рожаја и премјештајем сједишта нахије Трговиште у Рожаје дошло је до тога да сва званична документа буду насловљена и даље на име нахије, касније и кадилука, Трговиште. Временом је то проузроковало да се у званичној преписци мјесто Рожаје све више назива Трговиштем. Док је у документима преовладавао назив Трговишта у народу је остао назив Рожаје.

Захваљујући доступним пописним књигама из 15. и 16. вијека за Призренски санџак има се увид у распрострањеност нахије Трговишта, као и о селима која су њој припадала у различитим раздобљима поменутих стољећа. Најстарији од тих пописа је из друге половине 15. вијека, из времена султана Мехмеда Фатиха. Попис је направљен 882. године по хиџри, односно 1477. године по устаљеном хришћанском рачунању времена. Ради се о иџмал, односно о сумарном дефтеру. У овом најстаријем познатом попису нахије Трговиште⁸ уписано је и село Злоглавље, што је, уједно, и најстарији познати помен овога села. Село је уписано као тимар Капетана Синана, који је од зеамета Трговишта одијељен.⁹ Према овом попису село Злоглавље је имало 11 домаћинстава (хане), четири нежење (муџереда) и три удовице (биве). Приходи села су износили само 693 акче и на основу прихода то је било једно од сиромашнијих села у овоме тимару, у чијем саставу је било укупно 15 села, са 361 домаћинством, 138 нежења и 31 удовицом, а цјелокупан приход тимара је износио 21.215 акчи.¹⁰

Сљедећи помен села Злоглавља је из 924. године по хиџри, односно 1517-18. године. На основу овога пописа Злоглавље је било у саставу нахије Штавице¹¹, у кадилуку Бихор, што указује на чињеницу да село Злоглавље у овом раздобљу није било у саставу нахије Трговиште и кадилука Призрен, већ у саставу нахије Штавица и кадилука Бихор. Када је тачно дошло до ове административне промјене на основу расположивих докумената није могуће устврдити, али се, на основу по-

⁸ Мисли се на цијелу нахију, јер 1455. године само је мали дио селâ нахије Трговиште био уписан у Вукову област.

⁹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İstanbul, BOA, TD 5m, v. 6.

¹⁰ “*Karye-i İzloglav, hane 11, mücerred 4, bive 3, Hasil 693*“. Исто.

¹¹ Нахији Штавица (Nahiye-i İstaviç) према овом дефтеру припадала су сљедећа села: Засмирче, Закамен, Грахово, Горња Башча (Башић), Ломница (вјероватно је то данашња Доња Ловница), Сређани, Доња Башча (Башић), Трапавина (Трапоње), Драгини (Драги) и Злоглавље.

стојећег документа, може рећи да је оно најкасније до 1517. године припојено кадилуку Бихор и нахији Штавица.

Према овом дефтеру¹² село Злоглавље је било у саставу тимара чије су приходе дијелиле четири особе, Ахмед, Турали син Хацијин, Мурад син Јусуфов и Мирали син Хамзин. Цјелокупни тимар је износио 24.121 акчи, а приходи су били неравномјерно распоређени. Највеће приходе са овога тимара је уживао Ахмед, 11.645 акчи, затим Турали, 5.970, Мирали, 3.707, а Мурад 2.799 акчи. Приходи од села Злоглавље су износили 1.383 акче.¹³

Сљедећи помен села Злоглавље је из 1530. године у једном мухасеб дефтеру за вилајет Румелију, односно за санџаке Вучитрн, Призрен, Крушевац и Херцеговина.¹⁴ И у овом дефтеру село Злоглавље је уписано у тимаре нахије Штавица, у кадилуку Бихор.¹⁵ Село је имало 15 кућа (хане), 4 нежење и 3 удовице, а приход од села је износио 1.383 акче. Иначе, према овом дефтеру нахија Штавица је имала 14 села, 591 домаћинство, од чега су три била муслиманска¹⁶ а 588 хришћанских, нежења 69, удовица 36, док је укупан приход у овој нахији износио 48.469 акчи.

Један други дефтер из истога периода¹⁷ још подробније даје податке о селу Злоглавље с обзиром на то да се ради о опширном, муфасал дефтеру. На основу података овога дефтера село Злоглавље је било уписано у нахији Трговиште, што указује на чињеницу да оно није било више у саставу кадилука Бихор и нахије Штавица. Уједно, подаци овога дефтера указују да се број домаћинстава у овом селу није битније мијењао у односу на горенаведене дефтере. Али, за разлику од ранијих у овом дефтеру су четири особе уписане као војници¹⁸ (*вопуган*), што, свакако, указује на чињеницу да су ове четири особе биле обавезне од-

¹² Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İstanbul, BOA, TD 92, v. 75.

¹³ Податке из овога дефтера за нахију Трговиште објавила је босанска знанственица Хатица Чар – Дрнда у *Рожајском зборнику* број 4. Хатица Чар – Дрнда, *Насеља нахије Трговиште*, 23-30.

¹⁴ *167 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Rûm-ili Defteri (937/1530) Vîçitrın, Prizrin, Alaca-Hisâr ve Hersek Livaları*, II, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara, 2004, 389.

¹⁵ Сада су овој нахији, поред горе наведених, припадала још села Луковица (или Буковица), Горње Нелоде (раније припадало Вучитрну), Недале или Медале (раније било у нахији Трговиште).

¹⁶ Једно муслиманско домаћинство је уписано у селу Медале, а два у селу Трапоње.

¹⁷ То је дефтер из времена Сулејмана Законодавца. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İstanbul, BOA, TD 368, v. 279.

¹⁸ Опширну студију о војницима дао је турски хисторичар Јавуз Ерган који наглашава да је, у годинама стварања ове војне немуслиманске формације, неко могао бити војник морао је бити стари спахија или да није био обични немуслиман (Гаури муслим), а касније су синови војника могли бити војници. Yavuz Ergun, *Osmanlı İmparatorluğunda Bulgarlar ve Voynuklar*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1989.

лазити у војне походе када је за то било потребе¹⁹ или су, пак, коришћене у позадини, у припреми коња и у косидби, односно у припремању сијена за коње султанове војске.²⁰

Као што је горе наведено број домаћинстава се није много мијењао. У селу је било 7 кућа, 4 нежење, и 4 војнука. Приходи села у износу од 963 акче су били дио тимара²¹ у износу од 12.167 акчи²². Од пореза војнука подједнаки дио, од по 334 акчи, дијелили су Онур и Мустафа и износио је 668 акчи.

Село Злоглавље се помиње и у дефтеру из 978. године по хиџри, односно 1571-2. године. Као и претходни дефтер и овај је муфассал, тј. опширни. Село и сада припада нахији Трговиште. У селу Злоглавље у овом дефтеру је било уписано 14 кућа и 8 нежења. Село је зеамет Махмуда у чији састав улазе још села Ђерекар, Ломница, Луч (?), Црепоље (Црепина), Доња Башча (Бићани), Друга Башча (Бићани), Златни камен и Брдо (Цебел). Приходи овога зеамета у селу Злоглавље износе 1631 акчу. Занимљиво је да су укупни приходи села у овом раздобљу исти са приходима које је Злоглавље имало у вријеме владавине султана Сулејмана Законодавца (Величанствени), с том разликом што је у вријеме владавине султана Сулејмана један дио прихода падао на приходе од војнука.

Умјесто закључка

Као што се може видјети горенаведени подаци указују да у селу Злоглавље од првога помена из друге половине 15. стољећа до друге половине 16. стољећа живи скоро исти број домаћинстава. Он се кретао од 11 домаћинстава у првом попису из друге половине 16. стољећа, 1477. године, до 14 у попису из друге половине 16. стољећа. Број нежења се, такођер, није драстично мијењао, од 4 у првом до 8 у овдје презентираним, посљедњем попису. Док су у првим пописима биле уписане 3 удовице, у посљедња два није их било. Оно што је, уједно, битно нагласти јесте чињеница да ни у једном од ових дефтера у Злоглављу није забиљежен процес исламизације, односно да у селу није био уписан ниједан становник муслиман.

¹⁹ Како стоји у кануннама за војнике када би војник био позван у поход морао је у Истанбул доћи са коњем и косом за кошење. Исто, 22.

²⁰ Војници су у почетку имали војни карактер, учествовали су у војним походима османске војске, у каснијем периоду све више су коришћени као позадина. Исто.

²¹ Име особе која је уживала овај тимар нијесмо могли прочитати.

²² Овом тимару су, поред Злоглавља, припадала још села Горња Башча, Ломница и Горње Нелоди. БОА, ТД 368, в. 278-281.

Што се тиче сеоских прихода, примјетан је раст. У првом попису из 15. стољећа приходи села су били 693 акче, док у посљедњем они су знатно увећани и износили су 1631 акчу.

Помени села Злоглавље у османским пописним дефтерима уједно указују на чињеницу да је село име добило према старим богумилским вјеровањима када се вјеровало у добре и зле духове, па је тако на мјесту данашњега села био постављен идол (глава) злом духу (божанству), а на сусједном брду идол за доброга духа.

На крају ваља истаћи да ово нијесу једини помени села Злоглавље у османским документима, ових помена има још у богатој османској архивској документацији, али се са овим приказом хтјело указати на његове прве писане помене.

Драгана КУЈОВИЋ*

ИМЕ ОРИЈЕНТАЛНОГ ПОРИЈЕКЛА И ПСЕУДООРИЈЕНТАЛНИ АНТРОПОНИМИЈСКИ НЕОЛОГИЗАМ

Ономастикон и посебно антропонимикон једног језика представља онај сегмент језичког система који је изложен снажним изванлингвистичким утицајима, нарочито утицајима социјалног, националног, политичког, психолошког и сл. карактера. Врло често ономастику призивамо у помоћ у истраживању историје народа и култура за које нема довољно расположивих докумената. Исто тако, анализом система личних имена једног народа или краја долазимо до драгоцених закључака који се односе на културу, приврженост традицији и изложеност утицајима других националних и вјерских средина. Социокултурни услови у којима се његују и развијају различити сегменти језичког система подразумевају прије свега степен традиционализма и конзервативизма једне средине, привржености ауторитетима, тј. генерацијску и колективну оданост одређеним вриједностима. Несклоност новинама које се олако проглашавају помодним, непримјереним и супротстављеним ономе што је „убицајено“ и „одвајкада наше“ потискује и игнорише иновацију као нелегалну и сумњиву творевину. Врло очигледан примјер овог посљедњег илуструју проблеми с којима је, на примјер, суочена савремена арапска лексикологија. Наиме, питање модернизације савременог арапског књижевног језика истовремено је значило постављање питања који су дозвољени начини и извори тог осавремењивања. Да би се очувала чистота (*faṣāḥa*) књижевног језика одузиман је легитимитет многим ријечима, које, по мишљењу пуриста, и поред своје овјерености у штампи и умјетничкој литератури, због дијалекатског или страног поријекла, или „неправилне“ деривације нарушавају интегритет књижевног језика. Арапски књижевни језик, који је симболички интеграциони елеменат

* Аутор је виши научни сарадник у Историјском институту Црне Горе.

онога што се назива арапска језичка заједница, представља књижевни и службени језик за све арапске земље, њему говорници различитих дијалеката прибјегавају у међусобној комуникацији, и представља симбол огромне културне заоставштине. Брижљивост у очувању норме (*salāmat al-luġa*) језика, којим се у свакодневној комуникацији не говори, и пријека потреба да се одговори захтјевима времена створиле су процијеп испуњен несигурним критеријима, рјешењима, приједлозима и изјашњавањима *за* и *против*. Језик, међутим, наставља да живи прекрајан од једних и употребљаван од других у чијој свијести као најближе и потенцијално средство за испомоћ стоји дијалекат или страни језик.

Антропониму је некада приписивана магијска моћ, заштитна улога или да ће значењски садржај који собом носи утицати на онога коме је дато да постане управо такав. Некада је избор личног имена одређен према времену рођења дјетета, имену омиљеног цвијета, боји косе, историјским догађајима, популарном политичару, или вјерској припадности. Уколико се ради о традиционалним оријенталним именима, она су обавезно у складу са исламском догмом, већином преузета из арапског или персијског, понекад старохебрејског или турског језика, који је углавном имао улогу језика посредника, нешто рјеђе изворника.

Међутим, у нашим крајевима подједнако и код хришћанског и код муслиманског становништва може се наићи и на народна имена словенског поријекла, некад претежно женска (Драгија, Госпа, Наход, Плема, Слада, Злата), ријетко мушка, да би се у 20. вијеку код муслиманског становништва, углавном као резултат тјешњих међувјерских контаката и удаљавања од традиционализма, имена већином словенског поријекла подједнако јављала и код мушке и код женске дјеце, нпр.: Златан, Златко, Драган, Јагода, Русмир, Вера, Весна, Јасна, Соко, Сања, Саша, Сребренка, Ведран, Вишња, Жељко.¹ У новије вријеме у муслиманском антропонимикону примјећују се и тзв. помодарска имена, која су настала релативно произвољно и подсећају на име оријенталног поријекла, али без икакве етимолошке основе и значења. Послије Другога свјетског рата, именари у нашим крајевима су били изложени буквалној деструкцији важећих антропонимијских обичаја и усвајању имена насталих према називима како политичких покрета, именима и презименима њихових вођа, тако и називима предмета из свакодневне употребе. Процјењује се да је на овај начин, на примјер, руски антропонимикон добио око 3000 нових јединица, тако да су те иновацијске процедуре подразумевале настанак личног имена према елементима

¹ Исмет Смаиловић, *Лична имена неоријенталног поријекла у босанскохерцеговачких Муслимана*, II југословенска ономастичка конференција, Скопје 1980, 321-328, стр. 325-326

из Менделеејевог Периодног система, математичким териминима, топонимима, називима машина, револуционарним паролама итд. Наравно, ономастикон је временом одбацио већину ових новотарија, задржавајући углавном оно што је у складу са традицијом и што је издржало употребну провјеру.

Уколико бисмо слиједили слојевитост муслиманског антропонимикона у Црној Гори, установљавамо укупно четири слоја:

- Први слој чине имена **преузета из оријенталних језика** адаптирана и прилагођена домаћем, затеченом антропонимијском фонду;
- Други слој чине **народна имена** (нпр, Горан, Јадранка, Сребренко) или **страна неоријентална** (нпр, Елвира, Индира, Мирела);
- Страна неоријентална имена могла би се сврстати и у трећи, најмлађи слој, тзв. **антропонимијских иновација** (Адис, Алмина, Џејран, Елдан, Ернан, Енида, Елиса, Ирсан, Мерсан, Седина), „настала слободним премјештањем гласова неког оријенталног имена, или су потпуно самовољно тако конструисана да по форми личе на неко арапско, персијско или турско име али по етимологији и значењу немају никакве везе с тим језицима. Таква се имена не могу сврстати ни у један језик па их је немогуће превести, јер немају никаква значења, а створена су с тежњом да новорођено дијете има име које је ново, оригинално и интересно“². Иако изгледа да се, због утиска произвољности, тешко могу слиједити одређене законитости међу антропонимијским неологизмима, ипак се уочавају секвенце фреквентних оријенталних имена које се јављају као формативи, нпр. квази суфикс –мир за м. род (Адмир, Алмир, Јасмир, Садмир) или –мира за ж. род, формативи –ета или –ата (Амата, Ернета, Санета), -дин, -дина (Џедина, Елдин, Сахмедин, Седина), нулти наставак за м. род и за ж. род –а (Елзен/ Елзена, Енид/ Енида, Ресмин/ Ресмина, Санел/ Санела), квази префикс ал/ел са асоцијацијом на арапски одређени члан (Алдин, Алмир, Алмера, Елдан, Елдијана, Елмир). Зато, настојање да ова лична имена остваре гласовну сличност са већ овјереним оријенталним именима говори о релативној и ограниченој „слободи премјештања гласова“, јер је основни модел за стварање ових антропонима дала управо звучна слика изворних оријенталних имена. Овај дио антропонимикона управо се креће у „гравитационом пољу овог звучног асоцијативног круга“³, преузимајући врло често гласовне секвенце из изворних имена као формате, односно квази-суфиксе или квази-префиксе. За-

² И. Самаиловић, ибид, 1980, стр. 327

³ С. Јанковић, 1980, стр. 128

хваљујући овим формативима, као устаљеним гласовним секвенцама асимилираних и потврђених оријенталних имена у нашем језику, антропонимијски неологизам несметано заузима мјесто у оквиру парадигматике имена оријенталног поријекла. Комбиновање изворних гласовних секвенци доводи и до неочекиваних и случајних подударана са аутентичним оријенталним именима или ријечима и на тај начин долази до накнадне етимологизације, нпр. Елмира, неологизам који коинцидира са њемачким именом које је из арапског језика преко шпанског доспјело у њемачки језик (al-`amīra)⁴. С тим у вези, врло често тешко је утврдити јасну и оштру границу између модификација насталих асимилацијом и адаптацијом неког оријенталног имена и неологизма и утолико би ове модификације заправо могле представљати неку врсту уводних промјена у стварању неологизама, нпр. арапско име Luṭfī је примило у адаптирању форматив –фик и настало је Лутфик, модификација прилично удаљена од основног имена. Оваквим модификацијама ствара се велики број варијантних облика једног истог имена, чиме се антропонимикон попуњава новим, онимички осамостаљеним антропонимијским јединицама.

- Четврти слој обухвата осамостаљене хипокористике изведене од језички интегрисаних имена оријенталног поријекла које заузимају мјесто засебног имена, губећи при томе своју првобитну функцију. На тај начин формира се цијели низ варијанти, било да се ради о различитим хипокористикама једног основног имена или о модификацијама, ближих или сасвим удаљених, тих хипокористика, нпр. Аиша – Ајка - Ајкуна; Абдулах – Абди, Абдија, Абдо, Авдија, Авдо; Магбула (Макбула) – Була, Буљка; Хусеин – Цено, и сл.

Врло често трећи и четврти слој именара муслиманске популације не добија посебан третман, с тим што трећи слој, који највећим дијелом обухвата неологизме, обично бива игнорисан или приписан „негативној“ онимичкој пракси. Један број именара нормативног карактера, с жељом да одговоре захтјеву да слободу избора неког имена, ограничава „антропонимијска норма“⁵, изоставља их као резултат лоше иновације, мотивисане, прије свега, помодарством и потребом да се успостави дистанца у односу на традицију и наслијеђене вриједности. Ово се посебно односи на оне случајеве када именар „удовољава чињеници да је намијењен муслиманима“ и да у том случају „антропонимијска норма захти-

⁴ С. Јанковић, *ибид*, стр. 129

⁵ С. Агић, *Муслиманска лична имена са етимологијом, етимолошком графицијом и семантиком*, 4. изд, Сарајево 2003, 229 стр, 8

јева да се одабрано име осјећа као знак којим је обиљежен припадник ислама⁶, који је „најистинитији и најсугестивнији када вуче коријен из арапског језика“⁶ Захтјев да „име мора бити онимички овјерено у самом фонду именика“⁷ подразумијева да је слобода избора имена релативна и реализује се само у границама антропонимикона, чија се реорганизација остварује измјеном фреквентности употребе појединих имена⁸. Међутим, антропонимијске новотарије које порастом своје употребе све више траже равноправно мјесто у именику једнако захтијевају и тумачење друштвених мотива ове појаве. Имајући у виду да муслиманска имена оријенталног или псеудооријенталног поријекла, чине категорију која је својом посебношћу једнако пропорционална потреби очувања културне, вјерске и националне посебности, очувања специфичних традиционалних вриједности, ту улогу без обзира на етимолошку овјереност једнако успјешно, у смислу дистанцирања и очувања сопственог, другачијег идентитета, играју и изворни и новостворени антропоними. Псеудооријентални неологизми, чијој богатој продукцији је претходио као прелазни период дуговремени процес измјена током асимилирања и адаптирања имена из арапског, турског и персијског језика, као и усвајање низа хипокористика као пуноправног дијела именара, заправо су одраз постојања једног посве осамостаљеног и оригиналног механизма, који дјелује по свом унутрашњем закону, захваљујући, прије свега, чињеници да су имена оријенталног поријекла само по етимолошкој основи страна и потпуно су фонетски и морфолошки прилагођена творбеним моделима нашег језика. Ако се узме да изворно име и његова модификација представљају двије независне форме једнако способне да функционишу као самостане антропонимијске јединице, поставља се питање њиховог приоритета и мјеста у имениару. Њихова стабилна функционалност и повезивање са преосталим фондовима личних имена код нас отварају пут сасвим новим гласовним склоповима који су акустичком сликом од изворних имена удаљени колико и неке њихове модификације, односно осамостаљене хипокористике. Носилац властитог имена оријенталног поријекла врло често не зна етимон свог имена, језик којим говори у томе му није од помоћи да би му, на примјер, све оно што излази из лексичког система језика из којег име потиче изгледало „страно“, „без смисла“ и „неодговарајуће“. Питање је колико је то и потребно, јер изворно име *Нурудин* и псеудооријентални неологизам *Сахмедин* успјешно функционишу као два имена, поготову имајући у

⁶ Ибид, 9

⁷ С. Јанковић, *Нова лична имена у босанскохерцеговачких Муслимана*, Књижевни језик, VI (1978), 4, 3-16; I и II југословенска ономастичка конференција (Скопје), 1980, 126

⁸ С. Јанковић, ибид, 127

виду и чињеницу да знак с онимичком функцијом губи свако уопште-но значење и једина намјена му је да именује и упути на свог носиоца. Значи форма има примарни значај, будући да властита имена немају сигнификативно значење⁹.

Присуство антропонимијских неологизама у муслиманском имену-нару, тј. онимичких знакова без икакве етимолошке основе, постаје посебно занимљиво као начин превазилажења прилично затвореног и све ограниченијег антропонимијског инвентара и сасвим необичан начин да се одговори на потребу обогаћивања антропонимикона. Ова појава опонашања оних властитих имена која имају свој етимон могла је ићи у корак са новим временом и унијети у затворени и према промјена-ма резервисани ономастикон, усуђујемо се рећи, својеврсно освјежење. Без обзира на то што ова имена остављају утисак артифицијелности, њихово присуство, заправо, ослобађа могућност и других, „исправних“, иновирања, односно преузимања новијих имена из оријенталних језика или промовисања неких лексема из ових језика на ниво онимичког знака. Понекад, ипак, нијесмо сигурни је ли ријеч о случајном подудар-рању неког неологизма са оријенталним лексемом или је настанак неког имена резултат захватања у лексичке фондове оријенталних језика, чак и у оне слојеве који се тек ријетко користе у белетристици или су практично неупотребљиви.

Дакле, када говоримо о псеудооријенталним антропонимијским неологизмима њихова екстралингвистичка детерминираност долази у први план. С тим у вези, неспорно је да су псеудооријентална имена задржавала потребну дистанцу у односу на хришћанска имена и да су у једнакој мјери доприносила очувању специфичности културног, вјерског и националног идентитета муслиманске заједнице. Та њихова способност омогућавала им је да несметано живе, да по мање-више сличним обрасцима настају и укључују се у одговарајућу асоцијативну групу. Ово антропонимијско стваралаштво имало је сопствени механизам и правило, како би се задовољавајућом формом и звучном сликом именар проширио и обогатио, а да онај на кога то лично име упућује не изађе из круга којем традиционално припада. Оригиналноост овог процеса иновирања, морамо рећи, издваја се из поплаве новокомпонованих производа који су резултат и израз настојања да се задовољи потреба да се одвојимо од старог и умијешамо се у „велики свијет“, најприје својом сличношћу са изворним именом, функционалношћу и степеном прихватљивости међу припадницима истог културног обрасца. Хтјели то или не, неологизми испуњавају матичне књиге и њих је све више и све су разноврснији како се примичемо садашњем тренутку, јер је све-

⁹ С. Јанковић, *Имена типа Елма –Алма*, ОНОМ. ЈУГ. бр. 10, 75-81, стр. 78-79

укупна модернизација неминовно условила жељу родитеља, претежно у градским срединама, и тај се утицај шири према унутрашњости, да дијете има егзотично, ново, лијепо и другачије име. Употребљивост и допадљивост ових форми, могућност да им конкуришу нова имена која би била укључена у именар непосредним захватањем у онимичке фондове исламског Истока, укус појединца одњегован у складу са оним што у датом тренутку представља омиљене и препоручене изборе, потреба да се идентитет ојачава окретањем прошлости и традицији, све то ће направити избор и обликовати именар да служи и будућим генерацијама, са или без псеудо форми. Ако претпоставимо да су антропоними оријенталног поријекла одраз и потреба муслиманске заједнице да се својих обичаја, културе и традиције држи као разликовног националног обиљежја, псеудооријентални неологизам може бити одређен као секундарно или пријелазно рјешење једнаке мотивисаности, будући да функција изражавања културне посебности, као основна и код аутентичних оријенталних имена, постаје доминантна и оно што их, заправо, у пракси овјерава као саставни дио овог именара.

Крсто ПИЖУРИЦА*

ОКО ЈЕДНЕ ГОДИШЊИЦЕ

Сиромаштво ваљаних историјских извора често проучаваоце историјских личности, чак и историјских процеса, наводи на погрешне закључке и произвољне оцјене, па, понекад прође доста времена док се истина утврди и податак установи. Споменимо само проблем *истраге потурица* у црногорској историографији, или ауторство „Тихог Дона”, или полемику о Његошу и Мажуранићу. Овога аутора одавно копка вријеме живљења и судбина Баја Пивљанина, јунака црногорске епике и историје, будући да је и сам примао здраво за готово оно што је наслијеђено и стазама утабано. Случајност је више хтјела него систематичност да набасам на различите информације о животу Баја Пивљанина, па их овдје и саопштавам. Пођимо редом:

Вук Караџић у трећој књизи својих „Српских народних пјесам”, изашлој у Бечу 1846. године, дословно каже: „Бајо је Пивљанин живљео на свршетку XVII и у почетку XVIII вијека. У Црној се Гори приповиједа (као што спомиње и г. Симо Милутиновић у црногорској и херцеговачкој *Пјеванији* на страни 95) да је ондје на Цетињу погинуо од Турака 1712. године. Да је био родом из *Пиве* (у Херцеговини), то показује његово презиме (*Пивљанин*). У Пиви се јамачно мора знати и из кога је села и има ли јоште ко од његова рода: а може бити да се онамо што више и друкчије приповиједа *зашто* је отишао у хајдуке. Он је, као што се и пјева и приповиједа, љети с подоста друштва хајдуковао или *четовао* против Турака по Херцеговини, а зиме је проводио у приморју код Пераста, гдје се и сад показују зидине од куће и његове и његова друга *Лима харамбаше* (онуда се приповиједа да су под кућама или *кулама* имали *тамнице*, у којима су држали Турке кад би кога жива ухватили). Пераштани отприје нијесу међу се примали људе нашега закона, али су се опет доласку оваквога јунака и турскога непријатеља

* Аутор је доктор књижевности у пензији.

као што је био Бајо Пивљанин врло обрадовали, јер су и они били онда у великоме страху од Турака, који су их често узнемиравали. У Перасту се приповиједа да се Бајо Пивљанин ондје звао *Никола сердар*; по свој прилици му је крштено име било *Никола*, а Бајо надимак; а сердарство ваља да су му дали Пераштани. Кад Турци 1712. године ударе на Црну Гору, Бајо, као што се приповиједа, отиде са својим друштвом Црногорцима у помоћ и онамо погине. На онијем крајевима он се спомиње и у пословици:

Не боји се Бајо пушке цефердара,
него пушке опутом свезане”.¹

Неодређено Вуково мишљење о Бајовој погибији „онамо погине” надопунио је Његош, који је и ближе означио мјесто Бајове погибије, а тиме је преиначио и годину његове смрти. Урадио је то у стиховима *Горског вијенца*:

Три сердара и два војводе
са њихово триста соколовах,
соко Бајо су тридесет змајевах
мријет неће док свијета траје;
дочекаше Шенђера везира
уврх равне горе Вртијељке
и клаше се љетни дан до подне.
Сви (су) пали један код другога!

Трифун Ђукић је коментаришући стих *Соко Бајо су тридесет змајевах* о томе казао: „Бајо Пивљанин, чувени хајдучки арамбаша из 16. века. Кад су Црногорци почели уз Млечиће да се боре против Турака, крене се скадарски везир Сулејман (код Његоша Шенђер) те на брду Вртијељци, близу Цетиња, победи Бајову дружину, где и Бајо погине”.²

Приређивачи Његошевих *Сабраних дјела* из 1952. год. (посебно Видо Латковић, аутор биљежака и објашњења) определијели су се (опредијелио се) за сљедећи коментар:

„Три сердара и два војводе
са њихово триста соколовах,
соко Бајо су тридесет змајевах -

у бици на Вртијељци изнад Цетиња у мају 1685. (sic К.П.) (уп. напомену уз ст. 1048) учествовало је око 1200 удружених Црногораца и Приморараца (из Паштровића, Маина, Побора и Грбља) и једна група хајдука у млетачкој служби. У извјештају о овој бици которски провидур Зено не спомиње старјешине Црногорце. Старјешине над Приморцима би-

¹ Вук Ст.Караџић, *Српске народне пјесме*, III. Нолит, Београд 1975. стр. 296.

² П. П. Његош. *Горски вијенац*, Предговор и коментар Т. Ђукића, Југоисток, Београд 1941. стр. 156,

ли су „надинтендант Бошковић” и „гувернадур Грбља”, а хајдучима је заповиједао познати харамбаша Бајо Николић - Пивљанин, који је у то вријеме био у млетачкој служби. Његошеви бројеви „триста соколова” и „тридесет змајевах” односе се на погинуле борце у тој крвавој бици. (У Зеновом извјештају каже се да је погинуло 22 Паштровића, 22 из околине Котора и „већи број” Црногораца). У бици су погинули и сва тројица поменутих старјешина, Бошковић, грбальски гувернадур и харамбаша Бајо Пивљанин”. Слиједи коментар 1048. стиха.³ Коректности ради ваља напоменути да је година збивања, коју смо пропратили знаком чуђења, преиначена и фиксирана као год. 1685, те се зато она претходна има сматрати штампарском грешком. Ми смо наводили оно што у извору пише.

О Бају Пивљанину у *Енциклопедији Југославије* налази се сљедећа одредница: „Пивљанин (Николић), Бајо. По предању родом из Пиве, погинуо на Вртијељци, Цетиње, 1685. Опјеван у више народних пјесамa као вођа хајдучке или ускочке дружине. У млетачким документима помиње се 1669, кад са породицом и браћом Дмитриром и Петром живи у Равним Котарима код Задра. Послије Кандијског рата настанио се у Рисну 1670, одакле је пресељен у Истру, па убрзо у Равне котаре (1674). У почетку Морејског рата прешао је у Котор и у борби против Турака погинуо. Његош га је опјевао у *Горском вијенцу* као једног од најистакнутијих црногорских јунака”.⁴

Како се види, коментатори не спомињу Вукову годину смрти Баја Пивљанина, нити вријеме Бајова живота назначено Трифуном Ђукићем. Вук је збивањима био ближи но наредни коментатори, а Ђукић је био професор, који је по струци ствар морао провјерити, према томе и знати, Може ли бити да су Вук и Трифун задријемали пред истином и може ли се на њих примијенити стара латинска пословица „quandoque bonus dormitat Homerus”, или може ли бити да је Његош боју на Вртијељци хтио придати већи значај тиме што је у њ пјеснички довео гласовитог црногорског хајдука, па се, наредни коментатори, ослонивши се на Његоша, нијесу ни трудили да провјере вријеме живљења и мјесто и годину смрти Баја Пивљанина? Може ли бити да је и назначена енциклопедијска јединица, потписана Новаком Миљанићем, испустила провјеру Вукове информације? Дакле, гдје је истина о Бају Пивљанину? Та чињеница није занемарљива, с обзиром на то да ће Његош ипак остати у школским програмима, а школској популацији Његоша и његово дјело треба вјерно тумачити.

³ П. П. Његош. Цјелокупна дјела (*Горски вијенац*). Просвета, Београд 1952. Књ. 3. стр. 190.

⁴ *Енциклопедија Југославије*, св. 6. Загреб, MCMLXV, стр. 507.

Момчило Д. ПЕЈОВИЋ*

О ИСЕЉАВАЊУ И ШКОЛОВАЊУ ЦРНОГОРАЦА У РУСИЈИ ОД ХВИИ ВИЈЕКА ДО КРАЈА ДРУГЕ ДЕЦЕНИЈЕ ХХ ВИЈЕКА

Почетком друге деценије ХВИИ вијека (1711) долази до успостављања првих међудржавних односа Црне Горе и Русије, прије свега на војном плану, да би касније били проширени на пољу просвјете и културе, политике и привреде. Безмало та сарадња траје три пуна вијека, све до данашњих дана. Интензитет тих односа био је некад слабије а некад јаче наглашен. Праћени су и извјесним прекидима, који нијесу по времену трајања толико дуги нити њихови узроци толико дубоки а да се преко њих није могло прећи у интересу успостављања или настављања даљих, још чвршћих и трајнијих веза, да би били још интензивнији на политичком, економском и културном пољу сарадње и пружања помоћи Црној Гори. Политичка, економска и морална подршка Русије Црној Гори биће значајан фактор у борби против Османске империје у периоду од успостављених првих односа, која ће у другој половини ХИХ вијека нарочито доћи до изражаја и касније у балканским ратовима; настављена у Првом и Другом свјетском рату, а политичка и културна сарадња траје и јача све до наших дана.

У периоду од ХВИ до ХВИИ вијека било је појединачних исељавања како у сусједне земље тако и у Русију. Међутим, први контакти Црне Горе и Русије, успостављени у доба *Петра Великог*, знатно ће измијенити ситуацију у том погледу, као и правац кретања црногорских становника у циљу насељавања бројних породица у Русији, и утицати многоструко на њихову судбину, а посебно на самом почетку гдје се није могло одмах предвидјети нити планирати њихово насељавање. Од тога времена Црна Гора је била у неку руку под руским протекторатом и добијала од Русије новчану, војну и другу помоћ.

* Аутор је виши научни сарадник у Историјском институту Црне Горе.

Насељавање Црногораца у Русији текло је готово два вијека, више спорадично него плански, а интересовање је било у несразмјери са реализацијом насељавања у пустим и ненасељеним, а непрегледним и новоосвојеним руским просторствима на граничним подручјима. Она су се одвијала под најразличитијим спољнополитичким околностима и посебним условима одржавања веза између Црне Горе и више других, развијених земаља. Исељавања су некад била јача а понекад слабија и не тако бројна било да се ради о сусједству, Србији, Босни, Далмацији, Хрватској и другим земљама. Готово да нијесу престајала послје једне или неколике узастопне неродне године и најчешће су била бројна и масовна. Наравно, било је исељавања и из политичких разлога. Црногорски митрополити и владике (*Сава, Василије, Данило, Петар I, Петар II, књаз Данило, краљ Никола I*) обрађали су се и сусједним државама Млетачкој Републици, Аустрији, а посебно и много чешће Русији да помогне пресељавање породица из Црне Горе, тражећи спас за најугроженије. Русија је била прилично заинтересована за насељавање бројнијег дијела породица у ненасељеним или слабо насељеним областима. Успостављене везе са “**јединовјерном**” и “**јединојезичном**” Русијом стално ће се учвршћивати и продубљивати. Стартешки план да се на Балкану успоставе што боље и тјешње везе Русије са јужнословенским народима резултираће материјалном и политичком помоћи. Очигледно да је исељавање становништва из Црне Горе била неопходност у циљу стицања зараде или обезбјеђења пуког преживљавања. Познато је да су се Црногорци исељавали у Боку, Далмацију, Истру, Цариград, Апулију, Аустрију, Србију и Русију, а ишли на зараду у готово све европске земље, а највише у Америку.

Бројни ратови између Црне Горе и Турске, те Аустрије и Турске, затим Русије и Турске имали су посредан и непосредан утицај на велика помјерања становништва из Црне Горе ка оним територијама које су биле удаљеније од Турскога царства током XVIII и XIX вијека. Послије смрти митрополита *Василија* везе са Русијом мало су попустиле, као и за вријеме владавине *Шћепана Малог*, да би се послје његове смрти обновиле и чак ојачале посебно када је Русија објавила рат Турској, јер је и царица *Катарина* позивала Црногорце да ступају у рат с Турцима.

У другој половини XVIII вијека руска влада је упорно настојала да у Црној Гори врбује људе ради насељења пустих крајева Русије. Владика *Василије* ће наставити да упућује захтјеве руској влади у циљу одашиљања црногорских породица у Русију. Пропаганда за одлазак у Русију вођена је међу црногорским племенима, затим Брђанима, Мајињанима и Грбљанима. Неколика предлога о пресељењу Црногораца у Русију одбијена су 1753., 1754. и 1758. године. Организовано и ма-

совно исељавање Црногораца у Русију млетачке власти су онемогућавале. Ипак, од 1756-1759. године и поред сметњи од стране Турске и Млетачке републике у Русију је отишло неколико група преко Кијева у Оренбург и Москву. Већи број одраслих био је насељен у *Нову Србију* и *Славеносрбију*, касније преименоване у *Новоросијски крај*.

Бројне су биле пријаве црногорских породица за насељавање у Русији, са прилично великим бројем породица и чланова у тим породицама. Од почетка XVIII вијека са мањим или дужим временским прекидима трају извјесна пресељавања која нијесу била у потпуности реализована због разних политичких притисака и онемогућавања од стране Млечана и Аустрије, а ни Русија није увијек била довољно политички расположена односно у могућности да се молбе за исељавања реализују. Сарадња на плану исељавања настављена је послије царице *Катарине II* и *цара Павла*. До првог покушаја исељења Црногораца у Русију почетком XIX вијека дошло је 1803. године, а биће настављено у годинама 1805, 1812, 1815, и 1817. Због разних неповољних спољнополитичких фактора намјера о пресељењу 800 особа у Русију године 1817. дјелимично је реализована, мада је књазу *Голицину* било упућено писмо од црногорских власти.

Послије рестаурације аустријске власти 1806. годинине у *Боки Которској* било је затјева и прављења планова о исељавању Црногораца у Русију. Сматрајући Русију заштитницом Црне Горе и њене слободе, владика *Петар I* бавио се плановима исељавања Црногораца у Русију, полазећи од њиховог максималног и минималног остварења. У првом случају иселило би се око 20.000 Црногораца а у другом случају око 800 Црногораца.

Руске власти су озбиљно разматрале сваки захтјев који је долазио од владика или митрополита црногорских. Захтјеви о пресељавању већег броја црногорских породица у Русију, као и бројне молбе, руске власти разматрале су са три тачке гледишта: 1) да ли је то корисно за Русију, 2) које је мјесто најпогодније, 3) и како организовати њихов одлазак. Одеса, Кавказ, Закавказје, Херсонска, Азовска и Кијевска губернија и простране ненасељене јужне области Русије према Црном мору биле су одредишта гдје је требало смјестити црногорске породице. Све до 1837. године о исељавању није могло бити озбиљнијих преговора који би резултирали пресељењем, сем у појединачним случајевима. Ни 1841. године није дошло до пресељења црногорских породица на Кавказ. Преговори о насељавању у Русији биће стално присутни и актуелни у односима између Црне Горе и Русије, али до краја прве половине XIX вијеке није било никаквих пресељавања. Сви преговори су тада завршени, када је ријеч о организованом исељавању.

Средином новембра 1860. године почела је нова преписка о пресељавању Црногораца у Русију. Готово увијек је одзив за исељавање био велики али реализација тога није давала неке резултате. Велика удаљеност и услови путовања нијесу погодновали насељавању у областима Кавказа или Закавказја. Од 90-тих година XIX вијека одлазили су црногорци појединачно или групно у правцу Петрограда, Керча, Черниговске губерније, Кавказа, Кубана, те у Тавричку, Херсонску и Јекатеринославску губернију. Послије завршетка руско-јапанског рата у Владивостоку је радила већа група Црногораца. Пресељавања Црногораца у XX вијеку нијесу запажена сем у ријетким случајевима.

Школовање црногорске омладине у Русији

Поред ових друштвено-политичких и војних односа и дешавања, културне везе између Црне Горе и Русије од њиховог успостављања па у наредним деценијама биле су многобројне, често и врло тијесне. Посебно је занимљиво питање школовања младих Црногораца у разним заводима Русије.

Велики број интелектуалаца из Црне Горе школовао се у Русији све до почетка Првог свјетског рата, а затим касније у периоду између два свјетска рата, као и у другој половини XX вијека. Наравно да се и данас у Русији наставило школовање црногорске средњошколске и студентске омладине. Иначе, школовани људи су константно носиоци културних веза и трајан мост између Црне Горе и Русије.

У периодима краткотрајног мира господари Црне Горе тражили су добротворе, оне који би помогли, како би рекао Владика Раде „**да је игђе брата у свијету да пожали ка да би помога**“, да се народ описмени макар преко „малих заведенија“. Било је разумијевања од велике и царске Русије, царева и царица, а богме понекад и обећања, која су, ипак, давала неку наду па и када су црногорци били остављени од велике и моћне Русије заштитнице словенских народа. То право покровитељице и заштитнице су јој европске силе признавале. Још од првог одласка *Василија Петровића*, митрополита црногорског, да потражи помоћ што у новцу или у оружју, олову и праху, што моралну подршку некада знатно већу и потребитију, па све до посљедњега црногорског књаза-краља *Николе I Петровића* „**јединог искреног пријатеља Русије**“, како га је моћни цар Русије Александар III у једној познатој здравици назначио, Црна Гора ће од Русије добијати потребну помоћ само да се борба Црногораца настави противу Турске.

Црногорски духовници - владике, владари и вође свога народа осјећали су потребу да пруже своме народу, младим и најбољима у

братству и племену могућност да иду на школовање у „свијет“. Почетни неуспјеси нијесу их обесхрабривали. Инсистирало се на оспособљавању и описмењавању у циљу упућивања на школовање по неколико младића у духовним и војним школама, а касније са развојем државе упућивани су да се школују за љекаре, правнике, инжењере, учитеље, професоре и тако даље.

Материјална помоћ, прије свега од велике и моћне Русије, била је пресудна и резултирала је отварањем основних и средњих школа у другој половини XIX вијека. Истина, у другој половини XVIII вијека, за вријеме владике *Василија* долази до тјешње сарадње с Русијом на плану одашиљања црногорских младића на школовање у моћну покровитељицу. Од тада и почиње повремено упућивање омладине у руске основне, средње, више и високе школе-факултете, са циљем стицања основне писмености за које у Црној Гори тада није било никаквих услова, а касније за стручно образовање и усавршавање. Ти почети, мада су одласци усамљени и појединачни, без веће организованости и бриге о потребама државних служби, које су и саме биле у зачетку, представљају полазну основу која ће се у XIX вијеку у знатној мјери побољшати, а биће праћени великим интересовањем. Првенствено за потребе оснивања школа и стипендирања одређеног броја ђака из Црне Горе Владике Петар I и Петар II наставиће са упућивањем младића из истакнутијих породица да се школују о трошку руске владе.

Молбе упућене руској царици *Јелисавети* за школовање у руским школама дале су резултате: 13 младића школовало се тада у Кијеву и Петрограду. Петроград, Кијев и Москва, посебно у својим школским заводима, духовним академијама, били су мјеста у којима се школовао већи број ученика из Црне Горе. Честа обраћања Црне Горе за помоћ у школовању настављена су у XIX вијеку. *Петар II Петровић* наставља праксу својих претходника, тако да се у његово вријеме у Русији повећао број младића који су били на школовању.

Почетком 50-тих година XIX вијека у Русији је добило образовање неколико касније познатих Црногораца, међу њима је био и *Машо Врбица*, који је похађао артиљеријску школу у Петрограду, а по завршетку вратио се у Црну Гору. Обављао је високе војне и државне функције. За вријеме књаза Данила руска влада је сваке године одобравала по три стипендије за школовање црногорских младића. У Кијевској академији школовало се девет црногорских младића, а касније у Петроградском пјешадијском копненом корпусу.

Послије Кримског рата у Русији је дошло до значајне промјене става у погледу школовања омладине из јужнословенских земаља. *Горчаковљев* пројекат предвиђао је школовање само оних православне вјере и који су безусловно одани Русији.

Од школских завода у Русији, гдје се у другој половини XIX вијека васпитавала јужнословенска омладина, велику популарност имао је Јужнословенски пансион у Николајеву на Црном мору. У периоду његовог дјеловања (1867-1897) школовало се неколико стотина ученика из Бугарске, Србије и Црне Горе, као и других држава са Балканског полуострва.

Током друге половине XIX вијека из Црне Горе биће стално упућивани ђаци на школовање у руским заводима, већином средњошколским, а од 70-тих година тога вијека у Петрограду и Москви било је већ неколико студената на медицини и духовној академији, а била су и два младића на изучавању иконографије. Такође је евидентирано да је црногорски Сенат 1870. године упутио у Русију на изучавање заната 11 младића, који су касније радили на руском двору и црногорским црквама и манастирима. О трошку Петроградског словенског комитета школовало се око 200 младића из јужнословенских земаља, а међу њима и двадесетак Црногораца.

Оснивање Московског, Петроградског, Кијевског и Одеског словенског комитета умногоме је олакшало школовање јужнословенској омладини. Посебно, ови су комитети увелико помагали и културном развоју Црне Горе, упућујући бесплатно књиге, штампу и новчану помоћ.

У другој половини XIX вијека, нарочито од 80-тих година, политички и друштвено-економски услови у Црној Гори утицали су на развој просвјете и културе, отварање основних и средњих школа и заинтересованост омладине да настави школовање у иностранству. Црногорска влада је у том периоду слала у Русију приличан број омладине, која су се школовала у средњим заводима, на вишим и високим школама-факултетима. Карактеристично, већина је школовање са успјехом завршавала, а потом највећи дио остајао је да живи и ради у мјесту школовања или негдје другдје у Русији. Један дио ученика, који се по завршетку школе вратио у домовину, послје привременог боравка одлази у другу земљу. Највећи број ученика школованих у Русији припадао је породицама богатијих, угледнијих: синови војвода, сердара, племенских старјешина и капетана, свештеника и учитеља. Мањи број долазио је из сиромашних породица, самостално без икакве новчане помоћи. Руска влада их је материјално помагала и пружала им могућност даљег школовања.

Руске гимназије, духовне семинарије и многа друга средњошколска училишта завршавао је велики број ђака. По завршетку средње школе већина црногорских младића одлазила је у духовне семинарије и академије. Многи су завршили Петроградску, Московску,

Кијевску, Одеску, Казањску, Харковску, Волинску, Кишињевску, Полтавску, Подолску, Астраханску, Курску, Черниговску, Вифилску, Новгородску, Јекатеринославску и друге духовне семинарије широм Русије. Послије завшетка семинарија, неки од њих су настављали школовање у Петрограду, Москви и Казању на духовним академијама. Црногорску омладину посебно су привлачили универзитетски центри Москва, Петроград, Кијев и Харков, у којима се школовао највећи број црногорске омладине.

Од укупног броја ученика, који су се школовали у иностранству, у Русији се из Црне Горе и Боке тада налазило око 400 ђака-студента (1848-1918. године). А од укупног броја ученика у разним средњим школама Русије школовало се око 240 Црногораца.

Од средњих школа ђаци из Црне Горе похађали су: војне школе, духовна училишта, гимназије, трговачке школе, стручне и занатске школе, пољопривредне школе, сликарску и средњу зуботехничку школу. Велики је број градова у којима се тада школовала црногорска омладина широм Русије: Петроград, Москва, Кијев, Кишињев, Одеса, Вороњеж, Чернигов, Рига, Љвов, Јалта, Житомир, Чечелник, Новгород, Виљнус, Астрахан, Чита, Херсон, Храбин, Казањ, Минск, Твер, Полтава, Тифлис, Харков и Томск. За црногорску омладину школовану у средњим школама у Русији карактеристично је да се управо у војним школама највећи дио школовао, нешто више од 60 ученика. Црногорски младићи добрим су дијелом похађали духовне семинарије и училишта првенствено у Петрограду, Москви и Кијеву: 90 ђака-студената, касније попови и учитељи у служби. По броју ученика из Црне Горе нијесу много заостајале ни семинарије у Чернигову, Кишињеву, Житомиру, Кијеву и Новгороду. Али, ваља напоменути један број тих ученика настављао је школовање на медицинском факултету, војномедицинској академији, факултету источних језика, политехници или на правном факултету. Евидентирано је неколико ученика у руским лицејима – гимназијама.

Од осталих средњих школа занимљиво је да је по један ученик похађао средњу зуботехничку школу у Одеси и Петрограду, а три ученика пољопривредну школу на Јалти. По један ученик био је у трговачкој школи у Петрограду и Одеси. На занатској школи и стручним курсевима у Москви било је неколико црногорских ученика. У средњој сликарској школи били су уписани Вујовић Ђ. Марко и Ђурашковић Филипа Милена, а неколико црногорских ученика школовало се у Лесном институту у техничким и педагошким училиштима.

С обзиром на то да у Црној Гори није било уобичајено школовање женске дјеце, ипак у Петрограду је добило образовање неколико црно-

горских дјевојака. У школи женског домовинског друштва о трошку Петроградског словенског комитета школовала се Јелена Вуковић.

Чести су били преласци ученика средњих школа из једног мјеста у друго, како због услова школовања тако и због климатских услова који нијесу погодовали ђацима из Црне Горе. Збирни подаци броја ученика на школовању у Русији износе 235 у средњим школама, на вишој школи 7, факултетима 189, а средњу и вишу школу и средњу школу и факултет у континуитету 45.

Два најпознатија универзитетска центра у којима се школовао највећи дио црногорске омладине били су Петроград и Москва. Од друге половине XIX вијека па све до краја друге деценије XX вијека на студијама у Русији школовао се велики број студената из Црне Горе и Боке. Од укупног броја ђака-студената који су се школовали у Русији (око 400) на високим школама-академијама и факултетима школовало се 189 студената. Број студената по факултетима и академијама је сљедећи: правни факултет 39, филозофски факултет 13, медицински факултет 51, технички факултет-политехника 7, духовна академија 49, војна академија 6, пољопривредни факултет 1, сликарска академија 1, и тако даље. Веома је значајна чињеница да се црногорска омладина, која се налазила на универзитетима у Русији, већином одређивала за студије медицине и духовне академије. Потреба Црне Горе за високообразованим кадровима посебно медицинске струке нарочито је била изражена у другој половини XIX вијека, нешто због ратова, а знатно више у циљу пружања превентивне и здравствене помоћи цјелокупном становништву које је оскудијевало у медицинском особљу. Од укупног броја студената медицине који су се школовали у иностранству највећи дио њих је студирао у Русији.

Црногорска омладина није била бројно заступљена на студијама филозофског факултета, било их је укупно 13, од којих је већина била на студијама источних језика у Москви и Петрограду, а по један студент у Кишињеву, Кијеву, Одеси. Петроград и Москва два су центра у којима се школовао највећи дио наше средњошколске и студентске омладине у Русији.

Велики број школоване црногорске омладине учествовао је у Октобарској револуцији 1917. године, а мањи дио је учествовао на страни контрареволуционара. Представници црногорске интелигенције, завршивши високе школе у Русији, по повратку у домовину били су носиоци и поборници руске културе у Црној Гори.

Статистика бројног стања ђака-студената у Русији показује двије фазе у свом развоју: једну од почетка друге половине XIX вијека па до почетка XX вијека, а друга фаза од почетка XX вијека па до краја Првог свјетског рата.

Напомињемо, односи Црне Горе и Русије у области просвјете и културе успостављени на почетку XVIII вијека настављени су и проширивани током XIX вијека и све до почетка Првог свјетског рата и избијања велике Октобарске револуције у Русији. Наиме, развитак црногорско-руских односа на плану културе од свог почетка био је у сталном успону у смислу јачања традиционалних културно-историјских веза народа Црне Горе и Русије, величања култа словенске Русије у Црној Гори и култа Црне Горе у Русији, а пролазио је кроз низ етапа. Свака од њих је имала своје особености у зависности од спољнополитичких фактора великих сила које су доминирале тадашњом Европом.

Од великог броја школованих Црногораца у Русији којих је према нашим подацима више од 500 ђака и студената, издвојићемо око педесетак личности.

Издвојили смо сљедећа имена, наводећи их по азбучном реду и школи коју су похађали у Русији: Абрамовић Рака Н. Крсто, правник; Анђус Пера Димитрије, духовна академија; Асановић Живка Зарија, духовна семинарија; Бакић Зарије Митар, духовна академија; Бошковић Наталија, Александровско императорско женско училиште; Брацановић Томица, духовно училиште; Бујишић Ђ. Ристо, технички факултет; Вучковић Петра Перо, филозофски факултет, Гвозденовић Мићка Анте, духовна академија и медицински факултет; Гатало Р. Данило, војна школа; Гојнић Ђ. Лука, војна школа; Драговић Петра Марко, духовна академија; Драговић Петра Живко, духовна академија; Ивановић С. Станко, духовна академија; Јовићевић М. Марко, правни факултет; Калуђеровић Марка С. Стеван, правни факултет; Јововић Јакше Глигорије, медицински факултет; Капа-Капичић Ђ. Мило, духовна академија; Кастратовић Милића Јован, медицински факултет; Клисић Сава Ј. Стево, правни факултет; Кујачић Стојана Јован, медицински факултет; Лазовић Јована Јулија, правни факултет; Липовац-Поповић Ђока Јован, медицински факултет; Лопичић Луке Милован-Милутин, медицински факултет; Марковић Милоша Вукашин, медицински факултет; Марушић Милован, медицински факултет; Матановић Стевана Мило, војна академија; Миљанић Михаила Петар, медицински факултет; Мијушковић Мирка Ђорђе, правни факултет; Николић С. Јован, духовна академија; Огњеновић Шпира Стево, медицински факултет; Перовић Тома Лазар, духовна академија; Петровић војводе Ђура Мићо, војна школа; Пиштелић Лука, правни факултет; Пламенац Петра Михаилова Митар, правни факултет; Поповић војводе Сима Ђоко, сликарска школа, Владимировски кадетски корпус; Поповић Ђура Ј. Лазо, духовна академија; Радичевић Филипа Нешкова Ђуро, медицински факултет; Радловић Ива Митар, медицински факултет;

Рогановић Петра Јован, духовна академија; Саичић В. Александар-Лесо, војна школа; Спасојевић Р. Томица, медицински факултет; Спасојевић Јанко, правни факултет и духовна академија; Сундечић Јована Никола; духовна семинарија; Томић Милосава Владимир, правни факултет; Филиповић Филипа Ђорђе, медицински и правни факултет; Цемовић Панта Марко, правни факултет; Џаковић Трипка Милован, правни факултет; Шкеровић Петра Никола, гимназија.

Литература:

Делибашић др Раде, *Развој школства и педагошке мисли у Црној Гори 1830-1918.*, Бор 1980.

Јовановић Јагош, *Двјестепедестгодишњица везе Боке са Русијом*, Цетиње 1948.

Марковић Томаш, *Историја школства и просвјете у Црној Гори*, књига прва, Београд 1968.

Пејовић др Ђоко Д., *Развитак просвјете и културе у Црној Гори 1852-1916*, Цетиње 1971.

Пејовић др Ђоко Д., *Исељавање Црногораца у XIX вијеку*, Титоград 1962.

Пејовић др Момчило Д., *О школовању црногорских ђака у Цариграду крајем XIX и почетком XX вијека*, (Историјски записи, бр. 1-2, Титоград 1986, стр. 171-182).

Пејовић др Момчило Д., *Школовање Црногораца у иностранству 1848-1918.*, Подгорица 2000.

Пејовић др Момчило Д., *Цетињска гимназија 1880-1920.*, Цетиње 2007.

Петровић К., *Черогория и черногорци*, стр. 331-428. (Восточний сборник том первый, Санктпетербург 1887).

Политические и культурные отношения России с югославянскими землями в 18. веке (документы), Москва 1984.

Хитрова И. Н., *Черогория в национально-освободительном движении на Балканах и русско черногорские отношения в 50 - 70 годах 19. века*, Москва 1979.

Хитрова И. Н., *Культурные связи России с Черногорией (17- начало 20)*, Москва 1957.

Владан ЛАЛОВИЋ*

ЕКУМЕНСКА ДИМЕНЗИЈА ПОНТИФИКАТА ИВАНА XXIII

На конклави¹ у Риму 28. октобра 1958. године за новог папу је изабран венецијански патријарх, кардинал Анђело Ронкали, који је у духу традиције, одабрао име Иван XXIII.

У јавности се говорило о њему као „папи прелазног периода“ (*papa di passaggio*), чији је избор за римског првосвештеника представљао компромис између традиционалиста и тзв. реформаторске струје у Ватикану. Упркос својој поодмаклој доби, новоизабрани седамдесетседмогодишњи папа за разлику од свог претходника папе Пија XII, који је био изразити заступник тријумфалистичког концепта цркве², убрзо је успио да се наметне као носилац универзалних порука мира и сарадње.

* Аутор је постдипломац на Правном факултету у Подгорици.

¹ *Conclave* (лат.) - под кључем. Појам се односи на затворене просторије у којима се састаје вијеће кардинала ради избора новог папе. Конклаве се традиционално одржавају у Сикстинској капели, која остаје строго затворена све до његовог избора. Њу би било погрешно свести на модел уобичајеног политичког изборног процеса, управо због два сљедећа аспекта: унутрашњег (*ad intra*), који се огледа у теолошкој парадигми, и оног према споља (*ad extra*), који се односи на суверено одлучивање црквених органа.

² Куријални систем је вјековима био заснован на политичким претпоставкама, оптерећен оним што га је познати француски доминиканац и еминентни представник тзв. „нове теологије“ (*theologie nouvelle*) Мари-Доминик Сену назвао „константиновским гријехом“. Он се односи на дугу традицију „константиновске цркве-државе“, која не представља неко одређено историјско раздобље, већ институционални и мисаони сплет структура и понашања који је захватио и саму духовност цркве под утицајем Константинових поступака, још од времена Римског царства. Такав концепт је подразумевао цркву са свим атрибутима земаљске власти и моћи – *sui generis*, која се борила и усклађивала око разграничења утицаја и интересних сфера са државом. Да би потиснуо традицију антагонизма и паралелизма цркве и државе, папа Иван XXIII одлучио је да покрене свеобухватну реформу Римокатоличке цркве, која је требало да открије, себи и другима, своју аутентичност и еванђејску преданост, што је био један од главних циљева које је зацртала на Другом ватиканском концилу.

Направио је кључни заокрет, дистанцирајући Римокатоличку цркву од било каквих политичких савеза, која је са његовим понтификатом почела да се ослобађа идеолошке везаности и сврставања уз западни политички блок, те да се постепено отвара према државама социјалистичког лагера и неразвијеним земљама трећег свијета, без обзира на њихово друштвено-политичко уређење.

Несумњиво најважнији догађај његовог понтификата било је сазивање Другог ватиканског концила, 11. октобра 1962. године, којим је зацртан важан програм свеобухватне обнове Римокатоличке цркве. Папа Иван XXIII водио је прво засиједање концила, које је трајало до 8. децембра 1962, али га је у јуну наредне године смрт спријечила, да води сљедеће три етапе, до његовог затварања 8. децембра 1965. године. Други ватикански концил је Римокатоличкој цркви омогућио да се прилагоди захтјевима савременог доба, започевши дјеловање на пољу екуменизма. Екуменска визија папе Ивана XXIII најавила је нову климу екуменских гигања унутар Римокатоличке цркве, отворила врата за сарадњу са осталим хришћанским црквама и заједницама и, истовремено, подстакла на дијалог са припадницима нехришћанских религија.

Током своје дугогодишње дипломатске службе у Софији, Истанбулу и најзад у Паризу³, код Ронкалија је сазријевала идеја о међукон-

³ У фебруару 1925. године Ронкали је именован за апостолског визитатора у Софији, гдје је провео сљедећих десет година у веома замршеној друштвено-политичкој клими у Бугарској, у којој се кроз контакте са православним црквеним вођама и народом зачала клица његових екуменских настојања, која ће уродити плодом неколико деценија касније, када ће са трона римског првосвештеника Другим ватиканским концилом отворити нову страницу у историји Римокатоличке цркве и помоћи духу екуменизма да се настани под куполом Св. Петра. Папа Пио XI га је 1935. године премјестио у Истанбул као апостолског делегата за Турску и Грчку, гдје га је чекао још сложенији посао него у Бугарској. Упркос унапређењу у ранг апостолског делегата, Ронкали у Истанбулу није уживао потпуни дипломатски статус, због тога што Турска није имала успостављене дипломатске односе са Светом столицом, али и због чињенице да је Ататурковом реформом била уведена строга секуларизација – одвајање државе и вјерских заједница, којима је прва онемогућила било какав утицај у свјетовној сфери, а нарочито на школство и образовање, што је представљало додатну отежавајућу околност у раду апостолске делегатуре у Истанбулу. Ни у Грчкој није била повољнија ситуација, јер је та земља пролазила кроз кризни процес преврата од краткотрајне републике до ауторитарне монархије. Поред тога, државна Грчка православна црква није благонаклоно гледала на малобројне католичке заједнице на простору свог традиционалног духовног утицаја и доминације. Свјестан зидова који су вјековима подизани раздвајајући источну и западну цркву, Ронкали је схватио да се они не могу срушити преко ноћи, већ да се промишљеним и постепеним корацима треба превазилазити јаз између двије црквене традиције, што најбоље потврђује његова сљедећа мисао: „Настојим да овдје и ондје извучем по коју циглу“. Christian Feldmann, Ivan XXIII., Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2002., 59.

Ронкалијева дипломатска каријера је кренула нагло узлазном путањом када га је

фесионалном дијалогу, која је осим вјерског имала и и шири друштвено-политички значај.

Вјерски живот на Истоку боље је познавао од било кога другог у Ватикану, стекавши посебан сензибилитет за потребе међурелигијског дијалога и приближавања.

Усред ратних страха, 1944. године, Ронкали се сусрео са грчким митрополитом Дамаскиносом, што је са екуменског становишта имало историјски значај, јер је овај сусрет био први послје низа стољећа између великодостојника православне и католичке цркве⁴.

Као добар познавалац православља и поштовалац древне духовне баштине Истока, коју је православна црква вјековима брижно чувала, папа Иван XXIII је иницирао екуменски дијалог уз покушај успостављања давно покиданих веза јединства Истока и Запада, па је у том смислу припремао и сусрет са цариградским патријархом Атинагором I⁵. У личности екуменског патријарха нашао је достојног саговорника, „првоборца и пионира хришћанског јединства“ и „екуменског промотера“ како је Франц Хамер назвао Атинагору I⁶. Они су стрпљиво и мукотрп-

папа Пио XII у децембру 1944. године, послје мучних ратних година проведених на Истоку, именован за нунција у Паризу, на тада једном од најважнијих чворишта међународне политике и кључном мјесту папске дипломатије. Именован је за кардинала 1953. Исте године напустио је Париз и скоро тродеценијску дипломатску службу због избора за патријарха Венеције, у којој је провео наредних шест година, до коначног ступања на римски првосвештенички трон.

⁴ У критичној фази рата и најтежем периоду за Грчку и њен народ, погођен глађу и страдањима под нацифашистичком окупацијом, Ронкали је у писму митрополиту Грчке православне цркве Дамаскиносу, иницирао њихов први састанак ради изналажења модела помоћи угроженом цивилном становништву. До њега је ускоро дошло и том је приликом митрополит Дамаскинос предао Ронкалију поруку за Пија XII, с молбом да својим утицајем помогне у пружању помоћи грчком народу. Њихов састанак се сматра уједно и првим екуменским сусретом, након миленијумског хришћанског раскола из 1054. године. Потом су слиједили и други њихови сусрети, све до Ронкалијевог одласка на нову дужност - апостолског нунција у Паризу. Види: Vjekoslav Cvrlije, *Vatikan u suvremenom svijetu*, Školska knjiga, Zagreb 1980., 65.

⁵ Нажалост, до њиховог сусрета није дошло, из разлога о којима ће даље у овом раду бити више ријечи, али њихова заједничка настојања у правцу екуменског приближавања уродиће плодом и припремиће околности под којим ће се 5. јануара 1964. године догодити први сусрет након готово хиљаду година једног екуменског патријарха и римског папе. Загрљај Ивановог наследника Павла VI и патријарха Атинагоре I у Јерусалиму - сусрет Истока и Запада тамо гдје је све почело, снажна симболика, која буди наду и охрабрује екуменски дух за нови миленијум. Коначно, послје њиховог другог сусрета 7. децембра 1965. године истовремено су у Риму и Истанбулу укинуте екскомуникације из давне 1054. године.

⁶ Наведено према: Dr. Niko Ikić, *Ekumenske studije i dokumenti, izbor ekumenskih dokumenata Katoličke i Pravoslavne crkve s popratnim komentarima*, Vrhbosanska katolička teologija, Sarajevo, 2003., 165. Уп: Hummer Franz, *Orthodoxie und Zweites Vatikanum*, Herder, Wien 1996., 24 и 140.

но, свако у свом окружењу, полако пробијали лед стварајући услове за дијалог и екуменско приближавање. „Много је јаче оно што нас повезује, неголи оно што нас дијели“⁷ наглашавао је папа Иван XXIII, духовни отац и зачетник католичког екуменизма. С друге стране, Атинагора I је доживљавао двије цркве као „сестре“ које треба да ступе у „дијалог љубави и истине“ који ће бити темељ њихових будућих односа, уз међусобно поштовање традиције и православне и католичке цркве. Њихова обострана настојања одшкринула су врата даљем продубљивању односа на духовном, социјалном и интелектуалном плану, што је допринијело буђењу екуменских тежњи и међусобног приближавања.

Приликом најаве сазивања Другог ватиканског сабора окупљеним кардиналима, 25. јануара 1959. године, у цркви *San Paolo fuori le mure* (Св. Павле изван зидина), папа Иван XXIII упутио је позив велике екуменске важности: ... „нашој браћи одијељених цркава да заједно с нама судјелују на оној гозби милости и братства за којом чезну толике душе из свих крајева земље“⁸. Други ватикански сабор био је јединствена прилика и повод да се позову представници других хришћанских цркава и заједница да присуствују његовим засиједањима у својству посматрача. На једној аудијенцији у папском љетњиковцу Кастелгандолфу 30. августа 1959. године, папа Иван XXIII је, између осталог, нагласио и сљедеће: „У колико би представници одвојене браће хтјели присуствовати концилу, требало би их разумно примити, јер је Црква увијек њихова кућа, од које су се удаљили у току удеса историје“⁹.

⁷ Dr. Niko Ikić, *Ekumenske studije i dokumenti*, ..., 22.

⁸ Giancarlo Zizola, *Utopija pape Ivana*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1977., 254.; Up: Christian Feldmann, *Ivan XXIII.*, Njegova ljubav –njegov život, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2002., 156.

⁹ Vjekoslav Cvrilje, *Vatikan u suvremenom svijetu*, 66.; La Croix, 1.IX 1959.

У овој папиној изјави треба обратити пажњу на двије ствари које захтијевају одређено образложење. Прво, папа остале хришћане назива „одвојена браћа“, дакле они су одвојени, што је - факат, али је исто тако тачно да су - браћа. То представља велики напредак у односу на терминологију која се раније користила у римским куријалним круговима попут оне: шизматици, расколници, отпадници и сл. Друго, он ипак сматра да је једина „права црква Римокатоличка“, што потврђују његове сљедеће ријечи: ... „јер је Црква увијек њихова кућа, од које су се удаљили у току удеса историје“. Под овим „Црква ...“, он очито подразумева Римокатоличку цркву! Слично размишља и Кристијан Фелдман да папин позив за „повратак у заједничку очинску кућу“ значи, ипак, повратак у „римско-католичку очинску кућу“ додуше, прочишћену и уређену. Он даље образлаже да Иван XXIII у том тренутку и није могао сагледати крајњи резултат екуменског приближавања осим тако, јер су му данашњи модели „концилијарног јединства“ или „помирених различитости“ били страни. Упркос томе он је екуменски покрет, за разлику од његових претходника који су на екуменска струјања гледали крајње скептично, такорећи, утемељио и одомаћио у Ватикану. Види: Christian Feldman, н.д. 155.

Ватикански службени лист *L'Osservatore Romano* није објавио ову папину изјаву, штавише, избјегао је поменути и саму аудијенцију у Кастилгандолфу. Овакво држање ватиканског гласила индиректно указује на отпор унутар конзервативних кругова папиној екуменској концепцији и могућности почетка дијалога са осталим хришћанским црквама.

У касније објављеној службеној верзији папиног говора, из оног дијела који се односи на учешће у заједничкој „гозби милости и братства“ изостављен је термин цркве, како се том приликом изразио Иван XXIII признајући вриједност и природу Цркве осталим некатоличким црквама, и замијењен је синтагмом „одијељене заједнице“, па је прерађени текст гласио овако: ... „да то буде поновни позив вјерницима одијељених заједница да нас и оне љубазно слиједе у том тражењу јединства и милости за којим толике душе чезну из свих крајева земље“¹⁰.

Конзервативцима је у Ватикану јако засметало Иваново признање других хришћанских цркава, јер су они стољећима учени и навикнути, да изван Римокатоличке цркве, заправо, и нема истинске Христове цркве, и да током вјекова „одијељене заједнице“ треба да се уз покајање врате Риму.

С друге стране, Иван XXIII је предузимао одређене конкретне кораке да би нагласио изворно јединство цркве. Они су имали снажну симболику као нпр. посвећење сиријског епископа Акасија Coussa по византијском обреду (источни, грчки обред), који се по први пут, том пригодом служио у базилици Св. Петра. Затим, служење источне литургије на старословенском језику, које је означило почетак службених припрема за Други ватикански сабор. На Иванову иницијативу 5. јуна 1960. године, формиран је Секретаријат за подстицање хришћанског јединства, што се тумачило као официјелни приступ Римокатоличке цркве екуменском покрету. Папа је у новембру 1960. године, током одржавања литургије источног обреда, са свог пријестола узимао учешће пјевајући неке њене дјелове на старословенском. Његово обраћање по завршетку свечане литургије пратила су три епископа на различитим језицима: грчком, украјинском и арапском¹¹.

Папа Иван XXIII се 1. децембра 1960. године сусрео у Риму са поглаваром Англиканске цркве, кентербериским надбискупом Цефријем Фишером, чија је посјета папи имала изузетан значај у односима двије цркве, јачајући наду у даљи дијалог и постепено отопљавање давно замрзнутих односа Свете столице са овим значајним протестантским крилом¹².

¹⁰ Giancarlo Zizola, n.d. 254.

¹¹ Звездан Фолић, *Папа Јован XXIII – симбол преокрета и помирљивости*, Монитор, 28.април 2006, Подгорица

¹² Црква у Енглеској имала је посве специфичан пут. Већ у XV вијеку, под влашћу

У склопу својих екуменских сусрета разговарао је и са припадницима нехришћанских религија. У Риму је, такође, 1960. године примио поглавара Јапанског савеза будиста, а те исте године га је посјетило двјеста делегата америчке организације United Jewish Appeal. Папа их је дочекао раширених руку и обратио им се цитатом из Библије: „Ја сам Јосиф ваш брат!“ – алудирајући тиме на своје друго свјетовно име Ђузепе¹³.

У свом говору 10. септембра 1961. године, након подизања „Берлинског зида“, папа Иван XXIII је апеловао да се крене путевима разумног дијалога и тражења праведног рјешења кроз преговоре, уз поштовање права и слобода свих, што је импоновало совјетском лидеру Никити Хрушчову и на индиректан начин позитивно утицало на односе двије цркве. У међувремену је Руска православна црква затражила пријем у Екуменски савјет цркава. На III генералној скупштини овог савјета одржаној у Њу Делхију од 18. новембра до 5. децембра 1961. године, архиепископ Никодим је у духу екуменске оријентације заузео прилично помирљив став према Ватикану, уз извјесне примједбе садржане у сљедећој изјави: „Руска православна црква гаји најбоље осјећаје братства

Тудора она у одређеном смислу постаје англиканска. Реформацију није покренуо вјерски покрет или појединац попут оних на континенту, већ је то учинио сам краљ Хенрик VIII (1509 – 1547), који је у црквеном праву својих претходника видио повољну прилику за тако нешто. Као што је познато, он је у почетку био заштитник католичке вјере, уз то теолошки образован (предвиђен за свештеничку каријеру) написао је дјело „Одбрана седам сакрамената“ против Лутерове реформације, због чега га је папа Лав X насловио бранитељем вјере (*defensor fidei*). Повод за раскид с папским Римом био је непристајање папе Климента VII да поништи његов брак с Катарином Арагонском, како би се оженио дворском дамом Аном Болен. Као одговор на то Хенрик VIII се на општој скупштини свештенства Енглеске цркве 1531. године, прогласио њеним врховним поглаваром, одбацивши папски примат. За надбискупа Кентерберија 1533. године именовано је породичног капелана породице Болен, Томаса Гранмера који је поништио краљев први брак с Катарином Арагонском. У Лондону, 3. новембра 1534. године, енглески парламент проглашава Закон о врховној власти носитеља части као „највишега земаљског поглавара енглеске Цркве“. Тим се законом Англиканска црква и формално-правно одваја од папског Рима. За живота Хенрика VIII није протестантизам био разлог реформације у Енглеској, већ раскол. José Orlandis, *Povijest kršćanstva, Verbum Split*, 2004., 119.

Црквене реформе под Хенриковим наслједником Едвардом VI (1547 – 1553) и његова лоша владавина у другим подручјима изазвали су скепсу код народа, па је под његовом наслједницом, краљицом Маријом (1553 – 1558), познатом по страшним прогонима протестаната, због чега је названа „Крвава Марија“ (Bloody Mary), Енглеска црква поново подвргнута папском Риму, 1554. Но, такво стање није дуго потрајало због ране смрти краљице Марије, па је под њеном наслједницом краљицом Елизабетом I поново дошло до раскида с Римом и коначног утемељења Англиканске цркве. Уп: *Kronika kršćanstva ...*, 244 – 245.

¹³ Vjekoslav Cvrle, *Vatikan u suvremenom svijetu*, 167.

према Римској католичкој цркви, њеној хијерархији и вјерницима. Али, Руска православна црква никако не може одобрити активност Ватикана на политичком подручју. Ватикан се често показује непријатељски према нашој земљи. Ми, вјерници Руске православне цркве уједно смо лојални грађани своје земље и јако волимо своју домовину. Зато све што је уперено против наше домовине не води побољшању међусобних односа¹⁴. Иначе, на трећој генералној скупштини одржаној у Њу Делхију, први пут су учествовали и службени католички посматрачи.

Вјекослав Цврље сматра да је руски архиепископ говорећи о непријатељској политичкој активности Ватикана према његовој земљи мислио на извјесне јавне манифестације и иступе у корист „Цркве ћутње“¹⁵ за вријеме Еухаристијског конгреса одржаног у Минхену 1960. године. Затим, на иступ бразилског кардинала Камаре против успостављања дипломатских односа између Бразила и СССР-а, као и на говоре вође традиционалне, тврдолинијашке струје у Римској курији Алфреда Отавијанија, такође о „Цркви иза гвоздене завјесе“.

Од почетка екуменских струјања, са католичког аспекта могуће је говорити о двијема глобалним тенденцијама – минималистичкој и максималистичкој. Прва је тежила за неком минималном формом заједништва, која би се отприлике могла свести на облик јединства у некој врсти надцркве, док је код друге, којој су припадали горе наведени традиционално – конзервативни кругови, било изражено прилично пасивно ишчекивање повратка „изгубљених и њихово потпуно потчињавање римском примату“¹⁶. Ниједна од ове двије тенденције у потпуности не одговара духу начела Другог Ватиканума које је, стваралачки одважно, поставио папа Иван XXIII. Од три кључне тачке сабора¹⁷, што их је папа нагласио у сазивној саборској були *Humanae Salutis* 25. децембра 1961. године. Једна се односи на припремање услова за јединство хришћана.

¹⁴ Исто, 67.

¹⁵ Црква у земљама под комунистичким режимом, како се она често називала.

¹⁶ Др. Нико Икић, *Ekumenske studije i dokumenti*, ..., 24.

Икић поред двије поменуте тенденције наводи и четири историјска модела остваривања јединства, који имају своје утемељење, одлуке и усмјерење у четири концила. Он се даље позива на Томаса Бремера, кад је ријеч о евентуалним моделима будућег јединства, који надилазе билатералне православно-католичке екуменске односе, наводећи модел „органског јединства“, модел помирености различитости (слично православно-католичком концепту јединства у различитости – В.Л.), затим, модел концилијарног заједништва, те Фрисов и Рахнеров модел. Уп: Thomas Bremer, *Katholisch, evangelisch, orthodox*, Eine Einführung in die ökumenische Theologie, Münster 2000., 193 – 202.

¹⁷ Осим тачке о екуменизму требало је разматрати учествовање Цркве у изградњи бољег и праведнијег људског друштва, као и прилагођавање анахроничних црквених структура актуелном тренутку како би се иста могла ухватити у коштац са изазовима модерног доба и свједочити истину на разумљив и прихватљив начин, близак савременом човјеку.

Током саборских припрема посебно је био ангажован Секретаријат за јединство хришћана, чијем је подсекретару, монсињору Јану Вилебрандсу од стране Ивана XXIII била повјерена мисија екуменског карактера – путовања у неколико важних хришћанских центара: Константинопољ, Москву, Женева, Лондон, Атину и Александрију, са циљем да провјери њихово расположење за слање својих представника, у својству посматрача, на Други ватикански концил. Након посјета и обављених разговора монсињора Вилебрандса, челни човјек Секретаријата кардинал Августин Беа (који је носио епитет „душа екуменских настојања“), упутио је у име римског понтифекса званичне позиве оним хришћанским црквама и заједницама које су изразиле спремност да пошаљу своје посматраче у Рим. Делегирани посматрачи би имали могућност да осигурају информације о току саборских засиједања, да слободно присуствују јавним свечаним сједницама и генералним скупштинама, а засиједању појединих комисија само уз специјална овлашћења. Својство делегираног посматрача не укључује право гласања нити говора током засиједања. Секретаријат за хришћанско јединство ставио би им на располагање потребну документацију и другу помоћ за лакше праћење концилских засиједања, као и могућност успостављања контаката с појединим саборским тијелима и учесницима у раду сабора, како би могли са њима размијенити мишљење о темама о којима се буде расправљало током засиједања¹⁸.

Разговори са појединим црквама око присуства њихових посматрача саборским засиједањима нијесу текли баш глатко. Док је са протестантским црквама било лакше доћи до модела њиховог присуства на сабору, православни су изразили одређене резерве, јер се питање посматрача за њих постављало квалитативно другачије. Као што је познато, православна црква је током стољећа себе сматрала једином Христовом црквом, стубом и темељом истине, која је постала Црква живог Бога. То је исто за себе тврдила и Римокатоличка црква, што је представљало камен спотицања, узрок ривалства, неспоразума и неповјерења између Истока и Запада. Православна црква признаје само првих седам сабора опште хришћанске цркве из првог миленијума канонског јединства, па је за њу сазивање екуменског сабора без учешћа њених епископа, који посједују ваљани и непрекинути континуитет апостолског прејемства (апостолског насљеђа, апостолске сукцесије) само било сведено на Синод латинске цркве. Због тога је Света столица изјавила да је концил интерна ствар Римокатоличке цркве и да присуство православних посматрача не имплицира признање римског примата¹⁹. Под тим условима Иван XXIII је могао очекивати присуство делегираних православних

¹⁸ Уп. Vjekoslav Cvrle, *Vatikan u suvremenom svijetu*, 66.

¹⁹ Исто, 74.

посматрача. Овај проблем је имао и другу политичку позадину, јер су се православни национални епископати, углавном, налазили у земљама иза „гвоздене завјесе“, па због тога нијесу могли занемарити став својих државних органа а посебно Руска православна црква, најбројнија и најутицајнија на православном Истоку.

Званични позив православним црквама да учествују у својству посматрача на Другом ватиканском сабору уручен је преко цариградске патријаршијске канцеларије. Према старој традицији Истока, цариградски архиепископ и екуменски патријарх Атинагора I, *primus inter pares*²⁰ међу православним патријарсима, требао је да обавијести остале сестринске цркве о позиву Свете столице да присуствују сабору. Међутим, дошло је до извјесних неспоразума на релацији Рим-Цариград-Москва. Овај неспоразум имао је за посљедицу да патријарх Атинагора одбије Иванов позив да не би нарушио односе с Московским патријархатом. Наиме, 1961. године у *Вјеснику* Московске патријаршије²¹ изашао је чланак о Другом ватиканском сабору под насловом „*Non possumus*“, у коме се наводи да Римокатоличка црква у погледу одржавања предстојећег сабора у Ватикану својим ставом да је она центар универзалне истине и црквеног јединства не показује жељу да се одрекне захтјева који су, 1869. године, присилили источне патријархе да одбију позив Пија IX и дођу на Први ватикански сабор. Њихов одзив на позив папе Пија IX тада би представљао *de facto* признање папског примата. У тексту даље стоји да је поновно ријеч о истом циљу, тј. о проширењу власти Рима на православне цркве. Затим се износи сумња, која третира политичку позадину овог проблема, како је тешко не помислити да предстојећи сабор, сазван у деликатној ситуацији блоковске подјеле свијета и трке у наоружању, неће бити у стању да се издигне изнад противрјечности актуелног тренутка и мобилише човјечанство у тражењу путева за изградњу мира и стабилности. Напротив, има много разлога историјских, психолошких и политичких да се предвиди смјер концилских активности, који ће их учинити оруђем политичких циљева неспојивих с хришћанским духом. У тексту се на крају наглашава да „база хришћанског јединства није спојива с принципом монархијске централизације црквене власти, ни с непријатељством према другим вјерницима, и да само љубав, а не власт, може ујединити хришћане“²².

Овакав став и расположење, које је владало у круговима Московске патријаршије, принудило је Атинагору I да обави консултације са

²⁰ Први међу једнакима (по части).

²¹ *Journal du Patriarcat de Moscou*, мај 1961: Giancarlo Zizola, н.д., 145; Vjekoslav Crlje, н.д. 67.

²² Исто, 67.

свим аутокефалним православним црквама да би се упознао са њиховим мишљењем. Иначе, екуменски оријентисани патријарх желио је позитивно одговорити на папин позив, али га је у томе спријечио негативан одговор Руске православне цркве. Њен став је у моногоне утицао на одлуке осталих православних цркава, које су сматрале да треба наступити јединствено на позив из Рима. Сходно томе, Грчка православна црква није се одазвала да присуствује Другом ватиканском сабору. Настојање патријарха Атинагоре I за јединствен наступ православних цркава на Другом ватиканском концилу није успјело, па је он уочи отварања сабора обавијестио римску понтификалну канцеларију да Православна црква Цариграда и друге помјесне православне цркве не могу послати своје посматраче, али да ће православна црква будно мотрити и са интересом пратити саборска засиједања. Он је притом изразио наду да ће Други Ватиканум пронаћи нове путеве за дијалог Рима с православним црквама ка њиховом коначном уједињењу, што се особито жели и тражи.

За вријеме одржавања свјетског конгреса за опште разоружање и мир од 9 до 15. јула 1962. године у совјетској пријестоници, патријарх Москве и цијеле Русије Алексиј I дао је у једном интервјуу своје мишљење о предстојећем Ватиканском сабору, као и односима између Руске православне цркве и Римокатоличке цркве. Он је искористио и да се осврне на нагомилане међународно-политичке проблеме и пријетње нуклеарним ратом. Говорећи о историји односа двије цркве, истакао је да је у доба раскола 1054. године Руска црква чинила дио Источне православне цркве, па се због тога прекид односа Рима и Цариграда и на њу значајно одразио. Са еклезиолошко-догматског становишта патријарх не спори блискост двије цркве, али истиче крупне разлике у доктрини о непогрешивости и примату римског понтифекса, као и о догми *filioque* и мариологији²³. Петровом првјенству на коме истрајава католичка традиција патријарх супроставља мишљење да је речени апостол само један од дванаест Христових ученика, без икакве стварне привилегије и првенства над осталима. За њега је јединство хришћана могуће само под условом истих прописа вјероисповиједања и свеважећих канонских норми. Притом он јединству цркава осим догматског придаје и шири социјални контекст, сматрајући да би оно релаксирало напету међународно-политичку ситуацију и допринијело изградњи праведног и трајног мира у свијету. Он се са жаљењем осврнуо на изјаве неких њемач-

²³ Камен спотицања између Рима и православних цркава, поред папског примата и непогријешивости представља догматски додаток никејско-цариградском симболу вјере (*credo*) да Дух Свети исходи од Оца и Сина (*filioque*), као и доктрина о безгрешном зачећу (*immaculata conceptio*) у римокатоличкој мариологији.

ких теолога и бискупа у контексту пријетњи атомским оружјем СССР-у, и закључио да би подршка²⁴ Римокатоличке цркве апелу са Конгреса за опште разоружање и мир имала посебну тежину у свјетском јавном мњењу, што би на посебан начин значајно допринијело дијалогу цркава ка њиховом јединству²⁵.

Истовремено се водила тајна међуцрквена дипломатија на релацији Москва – Рим. У августу 1962. године руски митрополит Никодим, шеф одјељења за спољне односе Руске православне цркве затражио је тајни разговор с кардиналом Тисераном²⁶. До сусрета је дошло у граду Мецу у Француској. Том је приликом митрополит Никодим прихватио Тисеранов предлог да се папин представник са позивом за концил упуту у Москву. Али је Никодим заузврат тражио гаранцију да засиједање сабора протекне у аполитичној атмосфери²⁷.

Одржавање састанка Централног комитета Екуменског савјета цркава представљало је погодну прилику за акцију ватиканске дипломатије у циљу организовања првог сусрета монсињора Вилебрандса и архиепископа Никодима у Паризу августа 1962. године. Тих дана се Никодим сусрео и са кардиналом Тисераном. На питање новинара у једном интервјуу за *Informations Catholiques internationales* од 1. септембра 1962. године, Никодим је демантовао гласине да су патријарху Алексију за вријеме његовог боравка у Београду, у мају исте године, уручени предлози за учешће на предстојећем ватиканском сабору и додао да ће о евентуалном слању посматрача одлучити Свети синод Руске православне цркве, уколико пристигне званични позив из Рима. У склопу интензивних дипломатских активности, које су се одвијале тих дана, монсињор Вилебрандс је крајем септембра тајно посјетио архиепископа Никодима у Москви, који му је уприличио разговор са члановима Светог синода. Вилебрандс је информисао своје саговорнике о циљевима концила, а они су му, заузврат, обећали да ће званични позив пажљиво размотрити и предочити му услове под којима Руска православна црква може делегирати своје посматраче на концил у Риму. Поред

²⁴ Недуго потом услиједила је подршка и то са највише адресе у Риму. Наиме, у радио поруци 11. септембра 1962. године, папа Иван XXIII снажно се заложиио за мир и инсистирао на доприносу Другог ватиканског сабора изградњи праведног и трајног мира у свијету.

²⁵ Antoine Wenger, *Vatikan II, Chronique de la première session*, Editions du Centurion, Paris, 1963., 213 – 217.

²⁶ Француз др Ежен Тисеран, декан Кардиналског колегијума, истакнути научник на подручју оријенталистике, члан Француске академије наука, а такође и члан још десетак националних академија наука. У јуну 1968. године забиљежена је његова посјета Југославенској академији знаности и умјетности у Загребу.

²⁷ Giancarlo Zizola, *Utopija ...*, 145.

слања службеног позива затражили су гаранцију да учешће њихових представника не имплицира признање папиног примата и да се концил неће претворити у антикомунистички форум²⁸. Вилебрандс је уважио њихове захтјеве уз обећање да руски посматрачи неће бити доведени у нелагодну ситуацију, али да се саборским оцима неће моћи ограничавати слобода дискусије о миру, вјерским слободама и сл.

По повратку монсињора Вилебрандса у Рим ствари око руских посматрача су биле много јасније, па је стога секретар Секретаријата за јединство хришћана, кардинал Авугустин Беа 4. октобра 1962. године послао телеграм шефу Одјелења за спољне односе Руске православне цркве архиепископу Никодиму, у коме га обавјештава да је упућен службени позив патријарху Алексију да пошаље два или три посматрача на Други ватикански сабор. Коначну ријеч о слању посматрача дао је Руски синод под председавањем патријарха Алексија на састанку одржаном 10. октобра 1962. године. Послије исцрпног извјештаја, што га је поднио архиепископ Никодим о својим дипломатским активностима и договорима с високим званичницима Свете Столице, донесена је одлука о слању двојице посматрача протојереја Виталија Боровоја и архимандрита Владимира Котљарова. Њихова основна обавеза била је да шаљу седмичне извјештаје о раду сабора поткријепљене одговарајућом документацијом и да у границама концилског статута за посматраче изложе, према потреби, пред компетентним органима Римокатоличке цркве прецизне ставове Московске патријаршије.

Цариградски патријарх је на своје велико изненађење, навече 10. октобра 1962. године, сазнао из средстава јавног информисања о одлуци Руске православне цркве да пошање своје посматраче у Рим. Био је то велики ударац за старог патријарха. Московски патријарх Алексиј I је своје преговоре држао у тајности и о њима није обавјештавао Атинагору, можда с намјером да нагласи аутокефалност православних цркава, а можда и зато да ослаби положај екуменског патријарха у Цариграду, коме предање придаје почасно првенство међу православним патријарсима²⁹.

Овај нас случај упућује на претпоставку да је, поред његове политичке позадине очигледно, постојало и латентно ривалство два водећа православна центра, од којих су на страни Цариграда били традиција и почаст, а на страни Москве реална снага, утицај и моћ. У овом смислу интересантно је навести реаговање Грчке православне цркве, која баца додатно свијетло на цио случај. Као што је већ раније поменуто, због колебљивог става Москве Грчка православна црква је одлучила да не

²⁸ Antoine Wenger, н.д. 225 – 227.

²⁹ Giancarlo Zizola, *Utopija*, n.d. 146.

шаље своје посматраче у Рим. Промјену става Руске православне цркве у посљедњем тренутку, а да се о томе није консултовала са осталим православним аутокефалним црквама, Атинска архиепископија је оцјенила као нелојалан потез који представља ударац православном јединству, уз напомену да је оваква одлука Московског патријархата инспирисана политичким а не вјерским мотивима, и да је она као таква посљедица политичке интервенције због успостављања контакта између Ватикана и совјетске власти³⁰.

Послије свега патријарху Атинагори I преостало је да 11. октобра 1962. године на конференцији за штампу изда саопштење у коме је навео све предузете кораке након позива који је, управо, преко њега упућен православним црквама. Он је том приликом подробно навео своје контакте с Московском патријаршијом и отворено изнио њено колебљиво држање и непринципијелан став. Прихватање ватиканске дипломатије да уђе у тајне преговоре са Москвом иза леђа Цариграда, проузроковало је напетост и тензије у троуглу Рим – Цариград – Москва. Патријарх Атинагора I је на крају изашао као највећи губитник, али његово достојанство и искрени екуменски дух прешли су преко свега што се десило, не упутивши никакву замјерку на понашање Ватикана. Један од његових блиских сарадника Јаковос, ипак се осврнуо на дипломатске потезе Свете столице и при том изразио жаљење због њених сепаратних позива осталим православним црквама који су повриједили јединство православља, уз тврдњу да је екуменска патријаршија од почетка настојала да Руска православна црква као и остале помјесне православне цркве делегира своје посматраче на концил за опште добро православља и цјелокупног хришћанства³¹.

Међутим, ставове папе Ивана XXIII нико није доводио у питање. Ниједним својим иступом није никога иритирао, напротив, у континуитету се залагао за мир, љубав и правду без обзира на политичка одређења или било које друге разлике. Као одговор на горенаведени чланак у *Вјеснику* Московске патријаршије, папа је у свом говору о саборским циљевима, који је пренио *La Croix*, истакао као најважније – започињање дијалога цркве са савременим свијетом, унутрашњу реформу црквених структура и екуменско зближавање свих хришћана³².

Са колико је опреза и резерви Руска православна црква приступила слању својих посматрача у Рим говори нам чињеница да су Боровој и Котљаров напустили Москву тек након инаугуралног говора папе Ивана XXIII. Да је у његовом излагању примијећено било шта неприхва-

³⁰ Antoine Wenger, н.д. 242 – 244.

³¹ Исто, 239 – 241.

³² *La Croix*, 29. VIII 1961.; Уп. Vjekoslav Cvrilje, *Vatikan u suvremenom svijetu*, 67.

тљиво за Москву, међу посматрачима на концилу се сигурно касније не би нашла поменута двојица руских представника. Управо је из тих тактичких разлога телеграм о доласку посматрача из Москве закаснио. Секретаријат за јединство хришћана је 12. октобра 1962. године потврдио једним коминикеом присуство двојице руских посматрача, позивајући се на телеграм Московске патријаршије који је пристигао дан раније. Боровој и Котљаров су уз велику пажњу јавности стигли послеподне истог дана, односно, дан након почетка концила и већ 13. октобра ујутро присуствовали првој саборској сједници, да би навече били позвани у аудијенцију код папе Ивана XXIII.

Првом засиједану Другог ватиканског сабора поред двојице Руса присуствовало је још око четрдесетак посматрача из других хришћанских цркава и заједница, као и знатан број представника оријенталних цркава. У близини главног олтара сједјели су посматрачи Англиканске цркве, Свјетске лутеранске федерације, Евангелистичке цркве Њемачке, Старокоатоличке цркве, Свјетског савјета методиста, Реформаторске цркве Француске, Екуменског савјета цркава, Свјетског савеза презбитеријанаца, те представници старих оријенталних цркава: Коптске, Јерменске, Ортодоксне цркве Етиопије и др.

Папа Иван XXIII, од кога је потекла идеја да се на концилу нађу и представници некатоличких цркава и заједница, могао је бити задовољан њиховим одзивом у толиком броју. Његов братски тон опхођења према њима постао је мјерило. О његовом односу говори и рјечити гест када се на аудијенцији уприличеној за посматраче није попео на свој трон, него је заузео мјесто међу њима. Те вечери папа је евоцирао успомене на сусрете са хришћанима широм Балкана, које је упознао током своје дугогодишње дипломатске службе. Сусрете са њима је окарактерисао на себи својствен начин: „Нисмо дуго преговарали него смо разговарали, нисмо расправљали него смо показали узајамну наклоност“³³.

Такви су разговори доприносили оплемењивању његовог екуменског сензибилитета и оснаживали вјеру у искрени дијалог без предрасуда и неповјерења. Као човјек мудре и промишљене ширине погледа гајио је склоност према критичком мишљењу, будно пратећи нове токове, њихов развој и смјерове. Критика је за њега била благотворна а истина света и недјелјива. На једној студијској сједници о проблемима хришћанског Истока, одржаној у Палерму, недвосмислено је изјавио да кривица за раскол лежи само дијелом на одвојеној браћи, „а већим дијелом на нама“ (*ma in gran parte è nostra*)³⁴.

³³ Christian Feldman, н.д. 157.

³⁴ Исто, 158.

На концилским сједницама концилски оци, прожети екуменским духом строго су водили рачуна да својим изјавама не би провоцирали присутне православне посматраче потенцирањем папиног примата а протестанте евентуалним истицањем значаја традиције. У том погледу Иван XXIII је обавезао кардинала Беу да упозори саборске дискутанте на опрезно коришћење појединих формулација које би могле оставити негативан утисак на представнике других хришћанских цркава и заједница. Заузврат, они су могли да слободно изразе своје мишљење и да у бројним сусретима са великодостојницима Римокатоличке цркве, ван концилских сједница, изнесу своје ставове о разним питањима.

Проблемима екуменизма су посвећена три саборска нацрта:

1. „Нацрт *Ut omnes unum sint*“ – односи се на проналажење путева и модела сарадње и зближавања са оријенталним црквама;
2. „Нацрт о католичком екуменизму“ – на коме је радио Секретаријат за хришћанско јединство;
3. „Нацрт о Цркви“ – у поглављу XI.

Током расправе изгласана је резолуција да се ова три нацрта (*scheme*) обједине у један документ о коме би се расправљало на следећим саборским засиједањима. На доношење резолуције пресудно је утицало залагање кардинала Августина Бее и његових сарадника из Секретаријата за јединство хришћана³⁵.

За успјешност дијалога са православнима постављао се проблем колегијалног управљања црквом. На концилу је било потребно успоставити копчу са том древном традицијом и показати да је Римокатоличка црква није дефинитивно одбацила³⁶. Кардинал Беа оспоравао је тезе тврдолинијашких традиционалиста који нијесу жељели да трагају за додирним тачкама са другим хришћанским црквама. Међу њима су се нарочито истицали кардинали Руфини и Отавијани, који су се жустро опирали екуменским тенденцијама. За њих је папски примат представљао ствар по себи, ван оквира општег епископата. Реформисти на челу са Беом тражили су да се проблем папског примата у оквиру бискупског колегијалитета унесе у документ о цркви. Беа је истовремено изразио жаљење што документ не одговара интенцијама сабора како их је дефинисао папа Иван XXIII³⁷. Папа је морао интервенисати да би ревалоризовао начело о колегијалном управљању Црквом. Рестаурација тог дав-

³⁵ Antoine Wenger, н.д. 264.

³⁶ После Првог ватиканског концила и изношења догме о папској непогрјешивости, источна православна теологија, истичући везаност и вјерност православља одлукама првих седам сабора опште хришћанске цркве, православну цркву је називала црквом седам првих сабора, истичући своју саборност да би опонирала монархистичкој цркви папског Рима.

³⁷ Вјекослав Цврље, н.д. 72.

но напуштеног начела унутар Римокатоличке цркве отклонила је још једну крупну препреку на путу јединства хришћанских цркава³⁸.

Учешће посматрача православних цркава на Другом ватиканском сабору подстакнуто је одржавањем Друге свеправославне конференције на Родосу 26 – 29. септембра 1963. године, на којој је одлучено да се уђе у дијалог са Римокатоличком црквом на темељу једнакости, те да свака аутокефална православна црква може према свом опредјељењу послати посматраче на Други ватикански концил, што су многе од њих и учиниле³⁹. Српска православна црква је послала своје посматраче 1965. године, а њен резервисан став и наглашена опрезност према интенцијама Другог ватиканског концила у многome су били детерминисани идеолошким стереотипима југословенског режима⁴⁰. На фону екуменских настојања у Црној Гори тих година је долазило до чешћих сусрета представника католичке и православне цркве. Тадашњи барски надбискуп Александар Токић, који је поред апостолског администратора Которске бискупије дон Грације Ивановића присуствовао концилским засиједањима као члан римокатоличког епископата Југославије, мислио је, ослањајући се на традицију, да ће православна црква прије осталих хришћанских заједница прихватити идеју о јединству цркава. Међутим, митрополит Данило Дајковић је оваква поимања и очекивања сматрао нереалним⁴¹. Тадашњи југословенски државни органи су сумњичаво гледали на екуменске тежње римокатоличких великодостојника. Такво становиште проистицало је из предрасуде о Римокатоличкој цркви као „недовољно патриотској заједници“ са центром у другој држави, али и због пренаглашеног страховања да би интенције Другог ватиканског концила могле да нашкоде успостављеној интерконфесионалној уравниловки. Идеологизиране југословенске власти нијесу допуштале да се без њихове контроле одвијају међувјерски дискурс и коегзистенција, што је иначе представљало најчвршћи гарант интерконфесионалне хармоније и мира.⁴²

Иван XXIII је дефинитивно отворио врата екуменизму у Ватикану, показујући спремност на сарадњу с припадницима осталих хри-

³⁸ Исто, 72.

Папски примат се односи на врховну власт хијерахијско-пирамидалне организације Римокатоличке цркве. Иван XXIII је погодио у саму срж такве структуре, настојећи да ту пирамиду моћи преокрене и цркву усмјери од феудално-монархијског и хијерахијски устројеног тијела у заједницу локалних цркава, као и да оживи старо начело бискупског колегијалитета у управљању црквом.

³⁹ Др. Нико Ђкић, *Ekumenske studije i dokumenti*,..., 137.

⁴⁰ Звездан Фолић, *Папа Јован XXIII ...*, Монитор 28. април 2006.

⁴¹ Исто.

⁴² Звездан Фолић, *Држава и вјерске заједнице у Црној Гори 1945-1965*, Подгорица 2007., 465.

шћанских цркава као и са свим људима добре воље. Та нова оријентација Римокатоличке цркве коју је папа Иван покренуо *in capite et in membris* није остала незапажена. Напротив, она је оставила снажан утисак код других. У прилогу овој тврдњи ваља изнијети мишљење из једног француског протестантског часописа гдје се каже: „како је Иван XXIII први папа који је уистину чуо оно што је реформација жељела рећи“⁴³.

Римокатоличка црква се с Иваном XXIII неповратно обавезала да иде екуменским путем Другог ватиканског концила. Позивом представницима других хришћанских цркава и заједница да присуствују сабору и изразе своје ставове допринио је зближавању и већем разумијевању хришћана различитих конфесија, који ће у будућности дати богату жетву. Иванов *aggiornamento* (осавремењавање, прилагођавање, поданашњење цркве) подразумевао је екуменизам као органски дио живе и дјелујуће Цркве која не раздваја него повезује у свето јединство Христове молитве „*Ut unum sint!*“ (Да сви буду једно!). Његов екуменизам није се сводио само на хришћанско зближавање, већ је обухватио широке хоризонте општег развоја човјечанства.

⁴³ Christian Feldman, н.д. 158.

Ненад ПЕРОШЕВИЋ*

ПРИВРЕДНИ КРИМИНАЛ У ЦРНОЈ ГОРИ СА ПОСЕБНИМ ОСВРТОМ НА НИКШИЋ (1945-1955)

У периоду од 1945. до 1955. Црна Гора и Никшић нијесу били познати по тешким кривичним дјелима (убиства, силовања, тешка разбојништва). Али, једна друга врста криминала (привредног) је у приличној мјери узела маха. С обзиром на то да је Црна Гора, а посебно Никшић, у овом периоду била велико градилиште, да је растао број новоизграђених привредних објеката, предузећа, занатских и угоститељских радњи у којима се стално тражила радна снага, онда је разумљиво да су те појаве добиле на замаху.

Још док је рат трајао народна власт је спроводила енергичну акцију сузбијања шпекулације. Сузбијани су разни видови шверца, прикривања правога стања пословања, злоупотреба, незаконитог повећања цијена итд. О резултатима и начинима борбе власти против ових незаконитих радњи сазнавало се углавном преко „Побједе.“ С обзиром на то да је рат тек био прошао, а народна власт жељела да се учврсти и докаже своју правичност, као и да у условима свеопштег сиромаштва сачува народну имовину од могућих злоупотреба, ревносно су прогањани починиоци ових дјела.

„Проневјера у службеној дужности и на повјерљивим пословима гониће се до истраге као један од облика непријатељског рушења наше нове државе. Није важна количина украдене или проневјерене народне имовине, за нас је важна сама та нечасна чињеница да се неко усуди поткрадати или у правом смислу плъчкати добра свога народа.“ Да ово није била само празна пријетња од стране власти показао је и случај драконског кажњавања три особе у Никшићу за дјело злоупотребе на службеној дужности и утаје. Од троје оптужених, једна особа (геометар и надзорник послова на поправци пута Никшић-Даниловград) осуђена је

* Аутор је асистент на Филозофском факултету у Подгорици.

на смртну казну стријељањем, конфискацију њеног дијела имовине и надокнаду почињене штете држави. Овакву пресуду осуђени добио је због сљедећих доказаних прекршаја: у октобру и новембру 1945. састављао је листе за исплату радничких надница и уписивао раднике који нијесу радили да су дошли на посао, и присвајао назначени новац; фалсификовао потпис у циљу присвајања надница и уништавао исправне листе замјењујући их новим. Није прецизно утврђена вриједност извршених проневјера, али је утврђено да је у једном случају присвојио 783 динара! Његов саучесник у овом послу (доказано осам уписаних лажних надница) добио је три мјесеца принудног рада без лишавања слободе. Трећа особа, која није имала додира са претходним случајем, кажњена је са 16 година затвора, принудним радом, 10 година губитка грађанских и политичких права и конфискацијом сопственог дијела имовине, за утврђену проневјеру од 1.000.076 динара. Пресуда Специјалног вијећа Врховног суда Црне Горе од стране присутне масе испраћена је са једнодушним одобравањем.¹ Недјељу дана раније, у Никшићу су кажњене три особе (кафеције и трговци) због недозвољених шпекулација: једна особа са годином затвора, одузимањем права да држи кафану и пљенидбом робе због продавања пића и хране изнад утврђених цијена; друга особа је кажњена са шест мјесеци принудног рада и шест мјесеци затварања радње због продавања папирнатих кеса по недозвољеној цијени; трећа особа је кажњена са 17.000 динара у готову и пљенидбом робе, због куповине и продаје ексера изнад цијене, уз непријављивање извјесне робе. Слична суђења су се скоро истовремено обавила и на Цетињу.²

И поред мјера које је власт предузимала на сузбијању недозвољених активности у привреди причињена штета временом је расла. Штета коју је привреда Југославије претрпјела 1951. утврђена кроз кривични поступак износи 347.918.900 динара. Не само да се није примјећивала тенденција смањивања броја кривичних дјела, већ су она у односу на 1950. значајно порасла а тиме и причињена материјална штета. Материјална штета проузрокована криминалом у привреди 1950. износила је 199.775.495 динара, што значи да се увећала у 1951. за приближно 150 милиона. Иначе, само утврђивање оштећења у кривичном поступку било је прилично компликовано, па се често није ни добијао стварни износ причињене штете. Оштећења су обично била већа од приказаних процјена у кривичном поступку, што се посебно односило на оштећења изазвана разним удесима, сударом и слично. Такође, нијесу били ријет-

¹ Иако се из прегледане судске архивске грађе у Никшићу не може испитати овај судски процес, из свједочанстава људи који су пратили тај случај сазнаје се да су казне свима смањене, а самим тим ни смртна казна није извршена.

² Побједа, бр. 6, 10. II 1946.

ки ни случајеви да се оштећење након суђења покаже много веће него што је у току кривичног поступка било познато. На примјер, пословођа једне продавнице СРЗ био је тужен због проневјере 63.000 динара колико су ревизиони органи били утврдили и због чега га је суд осудио. Међутим, последице суђења, када су задругари боље провјерили пословање осуђеног пословође, било је утврђено да је пословођа проневјерио поред оне суме за коју је осуђен још 95.250 динара.³

Назначени утврђени износи оштећења које је проузроковао криминал у привреди у току 1951. по републикама овако су се кретали:⁴

РЕПУБЛИКА	ИЗНОС У ДИНАРИМА
Србија	132.688.260
Хрватска	103.874.309
Словенија	29.360.399
Босна и Херцеговина	68.067.073
Македонија	9.148.449
Црна Гора	3.940.439

По секторима причињена штета народној привреди била је овако распоређена: општа народна имовина – 234.360.958 динара, задружна имовина – 104.711.768 динара и имовина друштвених организација – 8.846.173 динара. Општа друштвена имовина као најразвијенији сектор претрпјела је и највише штете, али је видљиво и високо оштећење задружне имовине, која је била у почетном стадијуму развоја. По републикама износ штете на општенародној имовини био је слједећи:⁵

РЕПУБЛИКА	1950. и штета у динарима	1951. и штета у динарима
Србија	62.790.975	87.481.666
Хрватска	37.753.830	61.531.213
Словенија	15.082.436	21.183.969
Босна и Херцеговина	20.975.683	53.556.484
Македонија	4.931.952	2.075.402
Црна Гора	5.038.414	3.534.584

³ Државни архив Црне Горе (ДАЦГ) ОСОАГП (Одјељење за сређивање и обраду архивске грађе Подгорица), фонд. ЦК КПЦГ, фасц. 94, ЦККПЈ – ЦККПЦГ, Криминал у привреди, 18. III 1952, док. бр. 537/2.

⁴ Исто.

⁵ Исто.

Укупан утврђени износ оштећења задружне имовине проузрокован криминалом у привреди био је следећи:⁶

РЕПУБЛИКА	1950. и штета у динарима	1951. и штета у динарима
Србија	22.673.858	41.915.256
Хрватска	13.950.559	39.216.945
Словенија	1.726.885	7.050.766
Босна и Херцеговина	6.782.361	14.112.382
Македонија	1.377.972	2.075.402
Црна Гора	670.747	341.017

Анализа, која се у потпуности не би могла назвати прецизном, јер се у 1951. висина утврђене штете није могла утврдити у 147 случајева,⁷ показала је да су највише кривичних дјела против народне имовине у сва три сектора извршиле особе управо запослене у привреди. У 1951. било је оптужено 1.498 руководећих службеника (1950. – 1.426), 1.206 благајника и магационера (1950. – 2.094), 4.102 других службеника (1950. – 3.889), 7.501 радника из предузећа (1950. – 5.848) и 10.251 (1950. – 6.437) особа изван предузећа. Ако се упореди број особа предатих суду 1951. са бројем особа предатих суду 1950. такође се уочава тенденција повећања.⁸ Тешкоће у откривању и гоњењу ових кривичних дјела биле су додатно отежане чињеницом да је књиговодствена служба у предузећима и задругама била у тако лошем стању да је врло тешко било и стручном кадру утврдити стварно стање. На терену се осјећао недостатак стручних књиговођа и финасијског кадра који би могао помоћи судским органима у откривању злоупотреба у привреди. Због тога се веома често дешавало да се налази више ревизија не слажу о висини причињене штете. Међу кривичним дјелима против друштвене имовине у 1951. био је приличан број кривичних дјела против сељачких радних задруга.⁹

У првом тромјесјечју 1952. од укупно 453 кривична дјела у Црној Гори, почињено је 76 кривичних дјела против народне привреде и 165 кривичних дјела против друштвене и приватне имовине. Од 165 кривичних дјела против друштвене и приватне имовине било је 103 крађе, 24 те-

⁶ Исто.

⁷ ДАЦГ. ОСОАГП, ф. ЦК КПЦГ, фасц. 96/1, 96/2, Кривична дјела против народне привреде и друштвене имовине.

⁸ ДАЦГ. ОСОАГП, ф. ЦК КПЦГ, фасц. 94, ЦК КП – ЦК КПЦГ, Криминал у привреди, 18. III 1952, док. бр. 537/2.

⁹ ДАЦГ. ОСОАГП, ф. ЦК КПЦГ, фасц. 96/1, 96/2, Кривична дјела против народне привреде и друштвене имовине.

шке крађе, 22 утаје, 11 превара и пет осталих кривичних дјела. Државни сектор је претрпио штету од 3.096.571 динара, задружни сектор 3.796.934 динара и приватни сектор 841.486 динара.¹⁰ Од укупно 1.640 почињених кривичних дјела у Црној Гори у 1953. против народне привреде почињено је 329 кривичних дјела, а у 1954. од укупно 1.471 почињено кривично дјело, против народне привреде било је почињено 262 кривична дјела.¹¹

Са становишта почињених кривичних дјела из области привредног криминала Никшић је посебно занимљив. Као велико градилиште, нарочито након почетка изградње Жељезаре 1951, запошљава се велики број радне снаге, отварају се многе трговачке и друге услужне радње, а с обзиром на то да је био највећи срез по површини у Црној Гори (и Југославији) у њему је био основан већи број сељачких радних задруга. Велика градилишта и стална потражња за радном снагом условила су велики прилив становништва у потрази за послом. Све то је учинило да се у Никшићу деси већи број случајева привредног криминала.

Већ у периоду 1953. и 1954. привредни криминал у Никшићу је не само растао већ је постао и озбиљан проблем. До тада откривени случајеви привредног криминала нијесу ефикасно сузбијани, за шта су кривицу подједнако сносили надлежни органи тужилаштва, судова и унутрашњих послова. Њихова интервенција је углавном била спора и неефикасна, а исти такав однос и недовољно вођење рачуна о том проблему било је и од стране радничких савјета и управног одбора. О раширености ове појаве најбоље је показивала ситуација у Општем грађевинском предузећу „Црна Гора“ – Никшић, које је у том тренутку било најзапосленије предузеће у Никшићу (основано фебруара 1949).¹²

1. Радник ОГП „Црна Гора“ из Никшића (бивши набављач) који је у извјештају назван „друштвена штеточина“, причинио је овом предузећу штету у износу од 13.484.570 динара злоупотребљавајући широка овлашћења дата од предузећа. Спор је дуго времена вођен код Округног суда на Цетињу. Иако је наводно био осуђен на 16 година затвора у самом предузећу то нијесу могли потврдити због немања повратне информације.

2. Благајнику ресторана број 4 у Ливеровићима је приликом контроле пословања утврђен мањак од 114.079 динара. Умјесто казне, добио је премјештај у кадровско одјељење.

¹⁰ Државни архив Црне Горе Цетиње (ДАЦГ), фонд. Предсједништво Владе НР Црне Горе, фасц. 1, несређена грађа.

¹¹ *Статистички годишњак НР Црне Горе 1955.* (СГЦГ – 55), 206.

¹² Државни архив Црне Горе (ДАЦГ) Архивско одјељење Никшић (АОН), ф. Градски народни одбор Никшић, кут. LXXXI, фасц. 7, Тридесет друга сједница Савјета за привреду НО града Никшића, 7. IX 1954, б. б. д, (несређена грађа).

3. Шефу ресторана у Озринићима установљен је мањак од 114.619 динара. Чим је откривен мањак, окривљени је напустио дотадашњи посао и одмах се запослио у предузећу „Електросонд.“

4. Службеник комерцијалног сектора је због неовлашћено склопљених уговора са предузећима у Сарајеву и Београду и неоправдано подигнутих аконтација оштетио предузеће за 139.476 динара. Службеник је суспендован са посла, покренут је кривични поступак против њега, а он се телеграмом обратио Јосипу Броз у коме га је обавијестио о малој плати и „нелијепом поступку према њему.“

5. Два радника (руководиоци радног воза) су фалсификујући потпис инж. Меркера за разни материјал оштетили предузеће за 7.104.986 динара. Уз то, њих двојица су уништили књигу евиденције о утрошеном материјалу и напали физички комисију која је тај случај испитивала. И поред свега наставили су са радом у овом предузећу (ОГП „Црна Гора“).

6. Два радника ОГП „Црна Гора“ су на пословима нискоградње оштетили предузеће за 34.771 динара (крађа два компресорска пиштоља).

7. Техничар ХЕ „Горња Зета“ је са својим другом, кога је лажно представио као секретара ОНО Богетићи, одвезао неколико камиона пијеска из мајдана и тиме оштетио предузеће за 34.771 динара.

8. Шофер код Задружног савеза је камионом украо 10 м³ камена који је искористио за градњу своје куће. У извјештају предузећа о овом случају стоји: „неовлашћено је однио 10 м³“, а шофер је и даље остао у радном односу.

9. Приватни превозник је украо 13 м³ камена од предузећа ОГП „Црна Гора“ и продао га приватницима, и док је трајало „прегањање по судовима“ запослио се код ГНО – Режијски одбор.

10. Службеник предузећа ОГП „Црна Гора“, који је камионом неовлашћено отуђио три тоне пијеска, власништво предузећа, на крају је промијенио мјесто запослења и прешао да ради у предузећу „Првоборац.“

11. Два радника су присвајајући грађу предузећа ОГП „Црна Гора“ (2 м³) оштетила предузеће за 10.000 динара.

12. Отуђујући „постељну опрему“ два радника ОГП „Црна Гора“ су оштетила предузеће за 25.253 динара.

13. Непозната особа је крађом менгела оштетила ОГП „Црна Гора“ за 8.220 динара.

14. Због крађе алата и грађе два радника су оштетила ОГП „Црна Гора“ за 31.174 динара.

15. Магационер у ОГП „Црна Гора“ је направио штету за 35.705 динара и наставио да ради на истом мјесту, без посљедица.

16. Непозната особа је оштетила ОГП „Црна Гора“ крађом имовине у вриједности од 26.250 динара.

17. Грађевински пословођа „Првоборца“ и електричар ОГП „Црна Гора“ су неовлашћено узимали електроматеријал и уграђивали га у једну продавницу, обављајући посао у прековременом раду за свој рачун и без дозволе предузећа. Осим тога, причинили су још штете у износу од 7.865. Оба радника су остала на истим радним мјестима.

18. Благајник градилишта је присвојио 13.500 динара од радника којима је предузеће обуставило исплате на основу административних забрана. Уз промјену радног мјеста, благајник је морао надокнадити штету без икакве кривичне одговорности.

Осим ових предмета, било је веома много случајева отуђивања постелине, другог материјала и томе слично. Велики број кривичних дјела био је формално окончан али нијесу биле извршене пресуде.¹³

19. Бивши благајник градилишта (не из претходног случаја) оштетио је предузеће за 233.704 динара. Осуђен је од Окружног суда у Титограду на пет мјесеци затвора а предузеће је у погледу имовинског правног захтјева упућено на грађанску парницу коју није покренуло.

20. Бивши радник ОГП „Црна Гора“ је осуђен да плати 9.000 динара за три комада украдених ћебади. Предузеће није тражило извршење пресуде, а није знало ни адресу становања радника. Пресуда за ћебад донесена је веома брзо, али када су били у питању милионски износи то је ишло веома споро.

21. Због причињене штете радник предузећа је осуђен на шест мјесеци затвора, а причињена штета је износила 16.317 динара. Предузеће није тражило грађанском тужбом надокнаду штете.

22. Због уништене баракe у пожару два радника су осуђена да надокнаде штету од 503.482 динара. Не зна се да ли је предузеће послало предлог да се извршење спроведе.

23. Радник-машиниста је осуђен на двије године и шест мјесеци затвора и плаћање одштете од 182.630 динара. Предузеће је тражило извршење али није ништа наплаћено.

24. За украдених пет килограма калаја и причињену штету од 22.085 динара два службеника су осуђена на по шест мјесеци затвора. Наплата није била извршена.

25. Бивши грађевински пословођа је за утврђено кривично дјело уписивања имена на платним налозима непостојећих особа и присвајања новца на тај начин, оштетио предузеће за 182.630 динара. Наплата није извршена, а пословођа је осуђен на годину дана затвора.

26. Бивши службеник предузећа осуђен је од Среског суда на затвор од једне године и надокнаду штете у износу од 127.701 динара. Наплата штете није извршена.

¹³ Исто.

27. Радник предузећа осуђен је од стране Среског суда да плати 16.936 динара одштете.

28. Бивши службеник предузећа осуђен је на пет мјесеци затвора и надокнаду штете од 16.800 динара.

29. Од стране Среског суда два радника су осуђена да надокнаде штету од 20.000 динара. Од суда у Колашину одбијен је пљенидбени захтјев због веома лошег имовног стања оптужених.

30. Због финасијских проневјера осуђен је од стране Среског суда радник предузећа на казну затвора од једне године и надокнаду штете од 53.047 динара. Надоканда није извршена.

31. Бивши техничар предузећа је од Среског суда осуђен на затворску казну од четири мјесеца и надокнаду штете од 13.908 динара, због тога што је уписивао радне часове радницима који нијесу радили а новац узимао за себе. Пресуда није извршена.

32. Због фалсификовања исправа од стране радника предузећа Срески суд је истог осудио на осам мјесеци затвора и надокнаду штете од 70.035 динара. По овој пресуди предузеће није тражило извршење због лошег имовног стања окривљеног.

33. Слично претходном случају Срески суд је осудио радника због фалсификовања докумената на шест мјесеци затвора и надокнаду штете од 72.695 динара Заводу за социјално старање. Предузеће није имало информацију о (не)извршењу ове пресуде.

34. Службенику коме је установљен мањак од 120.040 динара није се могао одржати судски поступак због хапшења по ИБ-у.

35. Шефу ресторана је установљен мањак у износу од 219.151 динара, али када је он по извршеном ревизионом поступку положио цјелокупни износ на благајни предузећа, предузеће је закључило да није оштећено и једина казна била је отказ у служби.

Сви ови прекршаји коштали су ОГП „Црна Гора“ 23.013.711 динара, а нијесу рачунати бројни други ситни и крупни прекршаји којих је било. Уз то, сумњало се да су многи прекршаји остали неоткривени. ОГП „Црна Гора“ је од стране многих упослених доживљавано као велико предузеће са доста пара у коме се може „доста красти а да се опет не позна.“ Такође је било врло мало контроле и још мање одговорности и кажњавања за већ доказана кривична дјела.¹⁴

Иако је код ОГП „Црна Гора“ откривено највише прекршаја то не значи да су остала предузећа и институције у Никшићу остала имуна на ову појаву. Код бившег „Огријевог предузећа“ је само у 1953. „не-стало“ од 10.000 м³ дрвета 3.133 м³. Бивши директор и Управни одбор

¹⁴ Исто.

предузећа нијесу могли објаснити овај мањак процијењен од 3.500.000 динара до 4.000.000 динара, и нико због овога прекршаја није ни позван на одговорност.

Градски одбор Никшића је само по основу наплате пореза имао установљени мањак од 398.000 динара. У управи водовода установљен је мањак од 27.000 динара, који је створила особа која је прије тога оштетила ОГП „Црна Гора“ за 13.500 динара док је била тамо запослена.

Позориште (основано 1949) живјело је од дотација Градског одбора и из буџета града добило је шест милиона динара, а потраживано је још неколико милиона. Спроведена финансијска контрола, вршена неколико пута, показала је крање хаотично стање у позоришту у материјално-финансијском погледу. Није се могло прецизно утврдити гдје је завршавао набављени материјал, ко га је узимао и гдје је уграђиван, колики су мањкови и ко је за шта био задужен. Вршена је набавка штофова од по више стотина метара и скупочијених предмета за гардеробу а да се није знало гдје су завршили. Износ од продатих улазница (21.610 динара) један радник задржао је за себе, док се економ у позоришту није много сјекирао за све то, јер су, ипак, и он и сви остали запослени у позоришту редовно добијали плате.¹⁵

Случај Трговачког предузећа био је такође веома занимљив. Услед разних крађа, проневјера и злоупотреба донесене су многобројне пресуде од 1950, а да, опет, предузеће није ништа по основу тога наплатило, а није се чак ни знало гдје се окривљени налазе. По пресуди Среског суда од 7. II 1951. једна особа је осуђена да плати износ од 86.991 динара. Осуђени није платио штету коју је причинио као директор предузећа. Друга особа (руководилац Среског трговачког предузећа) је пресудом Среског суда од 14. II 1952. требало да плати 14.145 динара због учињене проневјере. До тога није дошло иако је било познато мјесто боравка осуђеног. Ни проневјера у кафани на Грахову од 91.166 динара, коју је пресудом Среског суда у Никшићу од 17. XI 1952. требало да плати једна особа није извршена. Шеф продавнице у Миољем Пољу је по пресуди од 17. XII 1951. требало да плати због проневјере 30.704 динара. Пресуда није извршена. Ни пресуда Окружног суда у Титограду од 31. I 1952. једној особи из Цетиња, која је требало да плати на име провалне крађе у текстилној продавници 34.976 динара, није извршена.

Интересантан је случај једног приватног предузимача који је остао дужан појединим предузећима у Никшићу преко 440.000 динара и то: Прехрамбеном – 216.664 динара, Пилани „Први мај“ – 101.707 ди-

¹⁵ Просјечна плата у позоришту у сезони 1952/53. била је око 11.000 динара. ДАЦГ. АОН, ф. Градски народни одбор Никшић, б. бр. фасц, Извјештај о раду позоришта у прошлој и овој години, 31. VIII 1953, несређена грађа.

нара, Заводу за социјално осигурање – 105.513 динара, ОГП „Црна Гора“ – Никшић – 10.114 динара, Јавном предузећу за таксу – 3.624 динара итд. Овај новац је однесен на разне начине и од једног дијела приватни предузимач је подигао себи кућу у колашинском крају гдје је и прешао да ради и живи. На сличан начин је прошло и Столарско предузеће са приватним предузимачем који их је оштетио за више од 550.000 динара. Суђење је трајало више од годину дана у Окружном суду у Титограду, а окривљени је послје кратког боравка у затвору, по изласку на слободу нашао запослење у граховској задрузи. Директору „Биоскопа“ утврђен је мањак од 323.479 динара, за шта није одговарао. Предузеће „Задругар“ је само у току неколико првих мјесеци 1954. имало мањак у својим продавницама више од 120.000 динара. Продавница бр. 6 – Тржница, имала је мањак од 64.504 динара, али како су радници надокнадили износ у ратама, случај није доспио до суда. Практично, умјесто проналажења одговорног за овај мањак, колективно су сви запослени кажњени на „равне части.“ Код Продавнице бр. 8, у марту 1954. установљен је мањак од 32.934 динара. Продавница је од запосленог особља имала само једну особу, шефа продавнице, али опет није могло бити утврђено како је створен мањак, па је закључено да је до њега дошло усљед непажње и нестручности запосленог. У Продавници бр. 11 извршена је провална крађа 11. VIII 1954. и покрадена је роба у вриједности од 22.904 динара.¹⁶

Код прехрамбеног предузећа (продавница бр. 14) установљен је мањак у износу од 319.955 динара. Случај је предат тужилаштву, али није окончан. У месари је нађен мањак од 22.736 динара, а под маљем за сијечење меса у месари је нађено убуђалих 50.000 динара. Мањак је пронађен и у продавници „Беље“ због кога је дошло наводно због оштећења магацина усљед чега је пропало око 800 литара ракије, 600 кг паште, 300 кг шунке итд. Код „Пољопродукта“ (продавнице бр. 2, 3, 6) је установљен мањак од 93.817 динара. Против једног од провалника поднесена је кривична пријава Јавном тужиоцу у Титограду, за причињену штету од 6.112 динара.¹⁷ Тужилаштво Никшића предало је једну особу (радника ОГП „Црна Гора“) суду због тога што је у јулу 1952. на колима одвезао кући 800 кг бетонског жељеза – својину предузећа, без одобрења управе ОГП „Црна Гора.“ Причињена штета процијењена је на 72.000 динара.¹⁸

¹⁶ ДАЦГ. АОН, ф. Градски народни одбор Никшић, кут. LXXXI, фасц. 7, Тридесет дуга сједница Савјета за привреду НО града Никшића, 7. IX 1954, б. б. док, несређена грађа.

¹⁷ Исто.

¹⁸ ДАЦГ. ф. Предсједништво Владе НР Црне Горе, фасц. 1, Јавно тужилоштво НРЦГ – Предсједнику Владе НР Црне Горе, 7. XI 1952, несређена грађа.

У Жељезари „Борис Кидрич“ - Никшић¹⁹ набављени материјал (погонски) трошио се без икакве евиденције, па је од стране књиговодства приказан као залиха иако тих залиха уопште није било. Комисија предузећа је утврдила да су неке машине оштећене до 60% и да се са њима не рукује правилно. Код утрошка инвестиционог кредита утврђено је да су на терет одобрених кредита Жељезари финансирани и Парна пивара „Требјеса“ са 59 милиона и Боксити „Никшић“, такође са 59 милиона динара. И поред захтјева комисије, нијесу се могла приказати никаква одобрења за ово финансирање. По процјени комисије средства за одржавање и оспособљавање у Жељезари такође су нерационално трошена.²⁰

Ни са прикупљањем пореза у Никшићу није ишло без проблема. На примјер, према плану је требало само до јула 1953. наплатити 75% пореза, а уместо тога наплаћено је свега 19%. Сам разрез пореза је закаснио, а код појединих пореских обвезника требало је наново разрезати порез. Дешавало се да је један ковач опорезован три пута више од једног љекара, као и да је један љекар са пола радног времена опорезован исто колико и љекар са пуним радним временом. Оваквих случајева неправилног разрезивања пореза био је приличан број.²¹

Секретаријат за привреду није добио податке о причињеним привредним преступима од предузећа „Првоборац“ иако је пет пута упућиван захтјев. О позив су се оглушила и предузећа „Неимар“, „Нискоградња“ и друга предузећа, иако је пословање „Првоборца“ са једним приватником и хапшење његовог благајника на градилишту у Титограду указало да су имали шта послати. Такође, овдје нијесу наведене разне друге ситније крађе, проневјере и мањкови, којих је било на десетине случајева током испитивања од стране унутрашњих одсјека, финансијске инспекције и јавног тужилаштва.

Да би се овим појавама стало на пут од стране Савјета за привреду утврђено је да треба појачати финансијску инспекцију у Градском народном одбору, позвати на одговорност људе из предузећа који су се немарно односили према пресуђеним наплатама, позвати радничке савјете и управне одборе предузећа да предузму хитне мјере, овакве почињене прекршаје јавно жигосати и износити у дневној штампи и на зборовима бирача и томе слично.²²

¹⁹ Ово име Жељезара носи од априла 1953. ДАЦГ. АОН, Из евиденције регистратура АОН.

²⁰ ДАЦГ. АОН, ф. Градски народни одбор Никшић, фасц. XXXII, Записник комисије за преглед завршног рачуна Жељезаре за 1952. рађен 27. V 1953, несређена грађа.

²¹ ДАЦГ. АОН, ф. Градски народни одбор Никшић, кут. XLI, фасц. 4, V сједница Народног одбора градске општине Никшић, 13. VIII 1953, несређена грађа.

²² ДАЦГ. АОН, ф. Градски народни одбор Никшић, кут. LXXXI, фасц. 7, Тридесет друга

Од укупно 329 кривичних дјела у 1953. против народне привреде, у Никшићком срезу било је 29 случајева а у самом граду пет. Наредне године, од укупно 262 почињена кривична дјела против народне привреде у Црној Гори, у Никшићком срезу било је 27 случајева а у граду девет случајева. У Вишем привредном суду у Титограду, Окружном привредном суду у Титограду, Окружном привредном суду у Бијелом Пољу и Окружном привредном суду у Котору на дан 1. V 1955. радило је укупно десет судија и 219 повремених судија, четири референта и 21 канцеларијски службеник.²³

сједница Савјета за привреду НО града Никшића, 7. IX 1954, б. бр. док, (несређена грађа).

²³ СГЦГ – 55, 206, 210.

Жељко БЈЕЛЕТИЋ*

РАЗВОЈ ПОЉОПРИВРЕДЕ ЦРНЕ ГОРЕ ОД 1945. ДО 1958. ГОДИНЕ

Првих година послје Другог свјетског рата на подручју Црне Горе више од три четвртине становништва се бавило пољопривредом. Пољопривреда је у току рата претрпјела огромне штете, али је она и прије рата била изразито неразвијена. Развој пољопривреде 1945. године је почео на изразито ниској основи, без механизације и са мало запрежне радне стоке, са доста запуштених имања и недовољним бројем приплодних грла.

У Црној Гори од укупне територије пољопривредне површине заузимале су 45,09%, шуме 41,06 %, непродуктивно земљиште 12,10 %, Скадарско језеро 1,56 % а трстици је припадало 0,19 %. Структура пољопривредних површина је била изразито неповољна јер је на обрадиве површине отпадало само 5,51% укупне територије а на ливаде и пашњаке 39,58%.

Највеће обрадиве површине се налазе у Зетској равници, 240 км² и Бјелопавлићкој равници, 72 км². Значајни комплекси обрадивог зрмљишта су крашка поља. Највеће је Никшићко поље површине 66 км². Оно је само дјелимично погодно за интензивну обраду. Остала значајна поља су Граховско површине 6,4 км², Драгаљско 6,3 км², Цетињско 4,6 км² и Његушко 2,3 км². Веће обрадиве површине се налазе и у котлинама на сјеверу Црне Горе: Пљеваљској котлини површине 16 км², Мојковачкој 5 км², Беранској 24 км² и Бјелополској 15 км². На Приморју се веће обрадиве површине налазе у Суторини, Грбљу, Барском и Улцињском пољу.¹ На већем дијелу територије није било значајних комплекса обрадивог земљишта, већ је површина испарцелисана на мање дијелове који су окружени каменитим тереном или шумом. Често су парцеле толико мале да

* Аутор је асистент-истраживач у Историјском институту Црне Горе.

¹ Бранко Радојичић, *Географија Црне Горе – природна основа*, Никшић 1996.

су се могле обрађивати само људском радном снагом, а није се могла употребљавати ни запрега. На добром дијелу обрадивих површина састав земљишта није задовољавајући. Дио обрадивог земљишта се налази на стрмим нагибима терена, те је тако био неподесан за интензивну обраду и подложен јакој ерозији. Климатски услови за развој пољопривредне производње су прилично неповољни, посебно у јужном дијелу Црне Горе. Распоред падавина је изразито неповољан јер су у зимском дијелу године падавине преобилне, а у љетном периоду се скоро сваке године јављају дуготрајне суше. Природни услови у неразвијеној пољопривреди имају већи утицај на производњу. Да би се добили задовољавајући приноси с обзиром на природне услове потребна је била интензивна и правилна обрада земљишта, обилно ђубрење, одводњавање на мочварном земљишту и наводњавање у сушном периоду године.

Пољопривреда је била обухваћена снажном административном интервенцијом државе. У јуну 1945. године укинута је реквизиција, која је била основ за снабдијевање војске и народа и почео је обавезни откуп пољопривредних производа ради снабдијевања становништва храном и индустрије потребним сировинама.

Аграрна реформа у Црној Гори је спроведена на основу Закона о аграрној реформи и колонизацији,² који је Претсједништво Црногорске народне скупштине донијело 29. новембра 1945. године. Под удар аграрне реформе дошли су сљедећи посједи: велепосједи чија укупна површина прелази 45 хектара земље или 25 хектара ако се та земља даје у закуп, земљишни посједи банака, предузећа, акционарских друштава и других правних субјеката, земљишни посједи цркава, манастира, вјерских установа и задужбина преко максимума од 10 хектара и земљишни посједи лица којима пољопривреда није била главно занимање. Земља добијена на основу овога Закона додјеливана је беземљашима, државним пољопривредним добрима и земљорадничким задругама, али се у року од 20 година није могла отуђити. Земљишни фонд у Црној Гори 1946. године износио је 2 130 хектара обрадивог земљишта и 10 000 хектара необрадивог земљишта.³ Пошто није било услова за унутрашњу колонизацију, извршена је спољна колонизација у Војводину и тако смањена аграрна пренасељеност. Из Црне Горе су од 1945. до 1948. године пресељене у Војводину 5394 породице са 37 425 чланова. У укупној спољној колонизацији Војводине досељени из Црне Горе учествовали су са 15,2 %.⁴

² Службени лист НР Црне Горе бр. 7/45.

³ Бранислав Маровић, *Друштвено-економски развој Црне Горе 1945-1953 године*, Титоград 1987, стр 111.

⁴ Бранислав Маровић, *Друштвено-економски развој Црне Горе 1945-1953*, стр. 120

Према попису пољопривредних газдинстава од 1949. године број газдинстава у Црној Гори је износио 77 632. Од тога је у опшtedруштвеном сектору било 285, у задружном сектору 904 и у приватном сектору 76 443 газдинства. На газдинства са малим земљишним посједом до 5 хектара отпадало је 75,6 % газдинстава пољопривредних домаћинстава. Број газдинстава по попису од 1953. године је износио 74 897 а структура газдинстава према величини посједа је остала приближно иста.⁵

У овом периоду у пољопривреди су се формирала три облика својине: државни, задружни и приватни. Поред приватних пољопривредних газдинстава којима су припадале највеће површине обрадивог земљишта, основана су пољопривредна добра, опште земљорадничке задруге, сељачке радне задруге, пољопривредне машинске станице, радсадници и огледне пољопривредне станице.

Одмах послије ослобођења почело је оснивање разних облика задруга: набавно-продајних, рибарских, пчеларских, маслинарских и других. Поред промета робом задруге су се бавиле прерадом воћа и меса те отварале пилане, кречане и циглане. До почетка Првог петогодишњег плана задруге се развијају неорганизовано.

Земљорадничке задруге општег типа за разлику од сељачких радних задруга су биле трајног карактера. Бавиле су се разним привредним дјелатностима и то снабдијевањем својих чланова и осталих потрошача индустријском робом, откупом пољопривредних производа, прерадом пољопривредних производа и пољопривредном производњом на економијама. Ове задруге су се осим трговином и пољопривредом бавиле и другим дјелатностима. Имале су велики број занатских радионица, кречана, пилана и неколико мањих циглана. Опште земљорадничке задруге су настојале да се што више баве трговином и споредним дјелатностима које нијесу директно везане за пољопривреду јер су им ти послови доносили већу зараду него пољопривредна производња. Задруге општег типа имале су у периоду од 1948 до 1951 године застој у развоју, јер је у овом периоду већа пажња поклањана стварању и снажењу сељачких радних задруга. Послије расформирања већине сељачких радних задруга поново власт ради на снажењу задруга општег типа и њиховом укључивању у среске задружне савезе, као и давању обртних средстава за њихово успјешно пословање. Да би подучили индивидуалне произ-

⁵ *Статистички годишњак НР Црне Горе 1955 године*, стр 81 и 82.

Карактеристично је да су се већи посједи углавном налазили у три среза: никшићком, цетињском и дурмиторском. У броју посједа величине од 15 до 20 хектара ови срезови су учествовали са 68,5 %, а у посједима већим од 20 хектара са 83,2 %. Ови крупнији посједи преко 15 хектара површине којих је 1953. године било 1379, видимо да су заступљени већином у крашким и планинским подручјима гдје у структури земљишта доминирају пашњаци.

вођаче и подстакли их на примјену агротехничких мјера задруге су обрађивале огледне парцеле.

Државна пољопривредна добра створена су издвајањем земље из државног земљишног фонда. Државним пољопривредним добрима је пружена знатно већа помоћ него осталим секторима пољопривреде, зато што им је била намијењена велика улога у развоју социјализма на селу. Она су требало да послуже као практичан примјер предности колективног пољопривредног газдинства над индивидуалним ситним газдинством.⁶ Значајан недостатак за успјешну производњу на пољопривредним добрима је била слаба плодност земљишта. Добар дио површина које су обрађивала пољопривредна добра раније је био сеоска утрина, мочварно или изразито плитко пјесковито земљиште. На оваквим земљиштима била су потребна велика улагања да би се добили задовољавајући приноси. Број државних и среских пољопривредних добара у Црној Гори током овог периода је често мијењан, јер су једна добра укидана а друга оснивана.⁷

Пољопривредне машинске станице формиране су да би се трактори, вршалице, жетелице, косачице и друге пољопривредне машине концентрисале на одређена мјеста, што боље искористиле и обезбиједило одржавање и ремонт ових машина. Ове станице су обрађивале земљу државних пољопривредних добара, сељачких радних задруга, општинских земљорадничких задруга и приватних газдинстава уз одговарајућу накнаду. Пољопривредне машинске станице су биле углавном сконцентрисане у равничарским крајевима Југославије тако да је 1948. године у Црној Гори била само једна.

Народна скупштина ФНРЈ је 28. априла 1947. године усвојила Закон о петогодишњем плану развоја народне привреде ФНРЈ за период 1947-1951. године.⁸ У складу са овим планом и Народна скуп-

⁶ На проширеном пленуму Главног одбора Социјалистичког савеза радног народа Црне Горе, на коме се расправљало о проблемима села, предсједник скупштине Црне Горе Блажо Јовановић је у својој дискусији, између осталог, рекао: „Посебан проблем су пољопривредна добра и друга социјалистичка газдинства на селу, која и поред помоћи и бриге заједнице нијесу много пошла напријед. Ту није ријеч само о томе да она нијесу себе још економски оправдала, већ и о чињеници да постоје доста велике површине одузете од сељака, које нијесу добро обрађене или су чак и запуштене, па су због тога и извјесна негодовања њихових бивших власника.“ *Побједа*, број:4/1956

⁷ Значајнија пољопривредна добра су била: Пољопривредно добро „Крушевац“ у Титовграду, Пољопривредно добро „Јадран“ у Улцињу, Пољопривредно добро „Тополица“ у Бару, Пољопривредно добро „Бока“ у Котору, Пољопривредно добро у Херцег Новом, Пољопривредно добро „Дреновштица“ у Даниловграду, Пољопривредно добро „Капино поље“ у Никшићу, Пољопривредно добро „Полимље“ у Иванграду, Пољопривредно добро у Бијелом Пољу и Пољопривредно добро у Пљевљима.

⁸ *Службени лист ФНРЈ* бр. 36/1947

штина НР Црне Горе је 12. јула 1947. године усвојила Закон о петогодишњем плану развика народне привреде НР Црне Горе за период 1947-1951 године.⁹ План је усвојен у облику закона, што је подразумијевало његово обавезно спровођење. Пошто је у Црној Гори до Другог свјетског рата индустрија била изразито неразвијена а производња електричне енергије симболична, то се овим планом предвиђало проширење постојећих индустријских капацитета и отварање неких нових као и значајна електрификација. Планом је и у пољопривреди било предвиђено повећање производње најважнијих пољопривредних производа. Требало је исушити дио Скадарског језера и на тим површинама засијати памук, пиринач, сунцокрет, дуван и поврће. Мелиорација се предвиђала и у Мрчевском, Барском и Буљоричком пољу, а наводњавање у Бјелопавлићима, Љешкопољу и долини ријеке Лима. Предвиђало се повећање површина под индустријским биљем на 5000 хектара, а под крмним биљем и поврћем на 20 000 хектара до 1951. године. У сточарству је требало премашити предратно бројно стање стоке, млијечност крава и принос вуне по овци. Пољопривреду је требало рејонизовати, прећи на интензивну пољопривредну производњу, повећати број пољопривредних машина и развити научноистраживачки рад у пољопривреди. У пољопривреди плански задаци нијесу ни приближно остварени. Засијане површине у 1952. години износиле су 55 988 хектара. Уз смањење засијаних површина дошло је код доста пољопривредних култура и до осјетног смањења приноса по јединици површине у односу на предратну производњу. Опремљеност пољопривреде механизацијом је побољшана тако да је 1951. године у Црној Гори било: 69 трактора, 203 сијачице, 40 жетелица и косачица, 82 вршилице и 7250 плугова.¹⁰

Убрзо послвије ослобођења у Југославији је почело стварање сељачких радних задруга по угледу на колхозе у Совјетском Савезу. Прва сељачка радна задруга у Црној Гори формирана је у марту 1947. године у селу Бољевићима у Црмници. Задруга се звала „Светозар Вукмановић Темпо“ и у почетку је имала 16 домаћинстава са 77 чланова и око 100 рала обрадиве земље.¹¹ До убрзане колективизације села преко сељачких радних задруга дошло је послвије сукоба КПЈ са Информбироом. Други пленум ЦК КПЈ, који је одржан крајем јануара 1949. године, дао је директиву за брже формирање сељачких радних задруга у циљу социјалистичког преображаја села. У Црној Гори број сељачких радних задруга је нагло растао тако да их је већ 1950. године било 449 са 26 681

⁹ *Службени лист НР Црне Горе* бр. 14/1947

¹⁰ *Статистички годишњак НР Црне Горе 1955*, стр 86

¹¹ *Побједа* 23. априла 1947.

домаћинства, или 122 511 чланова, што је чинило 48 % укупног броја пољопривредних домаћинства у Републици.¹²

Сељаци су само малим дијелом добровољно ступали у задруге и то углавном они са малим земљишним посједом и беземљаши. Сељачка домаћинства која су имала неког члана запосленог у војсци, полицији или некој другој државној служби ступала су у задругу да својим поступком не би сметала свом запосленом члану домаћинства. На пољопривреднике је вршен стални притисак и упућиване пријетње, а истовремено су давана обећања да ће им се смањити обавезе код откупа пољопривредних производа ако ступе у сељачку радну задругу. Чланови КПЈ који су избјегавали да се учлане у задругу кажњавани су партијским казнама до искључења из КПЈ.

Задругари су учлањењем у задругу уносили сву земљу осим окућнице, привредне објекте осим оних најнужнијих који остају у оквиру окућнице, воћњаке, винограде, стоку, плугове, запрежна кола и други значајнији алат за обављање пољопривредних радова. Окућницу је сачињавала површина обрадивог земљишта до једног хектара, кућа за становање, привредне зграде које су неопходне за окућницу, и од стоке једна крава, до 15 оваца и коза и један товарни коњ. Пошто су у Црној Гори сељачка домаћинства имала мале површине обрадиве земље, често испод једног хектара, то се за окућницу остављало мање од пола хектара обрадивог земљишта. Они најсиромашнији нијесу могли за окућницу оставити ни толико земље. Основне пољопривредне радове на окућници, орање вршила је задруга воловима и коњима уз накнаду коју је плаћао власник окућнице.

Према правилима из сељачке радне задруге члан је могао иступити након три године од уласка у задругу, уз предходни отказни рок од најмање три мјесеца. Послије овог рока могло се иступити из задруге тек послје следеће три године.¹³

И поред значајне помоћи државних органа, кроз додјелу кредита, приплодне стоке, сјемена, садница воћа и алата, те преко пореских олакшица, задруге нијесу могле да се развију у продуктивна и економски рентабилна пољопривредна газдинства. Настојало се да рад у сељачким задругама буде организован на бригадном систему, осим код послова гдје је искључиво био потребан рад појединаца. Награђивање, односно плаћање у сељачкој радној задрузи је вршено углавном у натури преко подјеле добивених пољопривредних производа а рјеђе у новцу

¹² Блажо Јовановић, *Народна Власт и уставно судство*, Изабрни радови 3, Титоград 1983, стр 111.

¹³ Бранислав Маровић, *Друштвено економски развој Црне Горе 1945-1953 године*, стр 274.

уколико би задруга продала вишак пољопривредних производа. Основ за подјелу производа и новца био је остварени број трудодана у току једне године. Било је разрађено правилима колико одређени посао или производња неког производа вриједи трудодана. Задругари су видјели да је награда за уложене трудодане мала, па је заинтересованост за рад у задрузи слабила. У исто вријеме на својим окућницама су посвећивали велику пажњу обради земље да би добили што веће приносе а настојали су и да повећају број стоке на окућници. Квалитет обављених послова у задрузи је био често слаб а продуктивност рада мала. На малу продуктивност рада је утицало и што дио за рад способних чланова задруге није активно учествовао у процесу производње, већ се бавио административним пословима и био плаћен за свој рад паушално. То су у свакој задрузи били предсједник задруге, књиговођа и одређени број земљорадничких и сточарских бригадира. Слабо економична и заостала пољопривредна производња није могла издржати стварање службеничког апарата у задрузи. Иако су имале низ слабости, задруге су успјеле да изграде доста задружних домова, магацина, овчарника, говедарника и других привредних објеката а неке и да набаве нешто механизације.

Када је уведено у Југославији слободније тржиште пољопривредних производа, почело је масовно тражење задругара за иступање из задруге, јер су сматрали да се индивидуални пољопривредници у бољој позицији од њих. Сељачке радне задруге нијесу дале очекиване резултате јер је пољопривредна производња опадала и пријетила је опасност од појаве глади. На шестом конгресу КПЈ, који је одржан 1952. године, промијењен је однос према сељачким радним задругама и донијет став да се не инсистира на одржавању ових задруга по сваку цијену већ да се примат на општим земљорадничким задругама. У пракси на терену је власт извршила подстицај да се расформирају сељачке радне задруге. Расформирање ових задруга је наручито убрзано послије доношења Уредбе о имовинским односима и реорганизацији сељачких радних задруга, 30. марта 1953. године од стране Савезног извршног вијећа. Задругарима је приликом расформирања задруге враћен дио средстава које су унијели у задругу, ако им нијесу била исплаћена. Ако је задруга била дужна својим члановима, могла је дуг подмити продајом стоке и оруђа за обраду земље, ако је та имовина била у задружном власништву. Пошто већина задруга није имала стоке и друге имовине на дан укидања онолико колико су чланови унијели на дан формирања то се подјела вршила тако да су они што су унијели више имовине добијали нешто више и приликом укидања задруге, али сви задругари су добијали знатно мање него су унијели у задругу. Изузетак су чиниле задруге које су успјешно радиле и гдје се задругарима могао вратити исти број стоке

и количина инвентара колико су унијели у задругу. Пољопривредно земљиште и шуме су враћени индивидуалним власницима који су ту имовину унијели у задругу. Послије аграрне реформе 1953. године када је земљишни максимум одређен на 10 хектара, односно 15 хектара ако је земља слабог квалитета, чланови сељачких радних задруга који су имали земље преко овог максимума добијали су приликом расформирања задруге само дио земље унесене у задругу, који је заједно са окућницом могао бити до предвиђеног максимума, а земља преко тог максимума је откупљивана и улазила у пољопривредни земљишни фонд. Послије 1954. године у Црној Гори је током овог периода постојала само сељачка радна задруга „13. јул“ у Кокотима.

Уредбом о контроли промета непокретностима¹⁴ предвиђено је да сваки пренос непокретности, па тако и пољопривредног земљишта, подлијеже предходном одобрењу народних одбора среза односно града, с тим да се пренос не може одобрити ако се врши у шпекулативне сврхе. Савезно извршно вијеће је сматрало да су запажени многи случајеви продаје пољопривредног земљишта у шпекулативне сврхе, па је у априлу 1953. године затражило од Извршног вијећа Црне Горе да привремено обустави сваки промет пољопривредног земљишта. Ову наредбу је Извршно вијеће Црне Горе пренијело свим народним одборима срезова, тако да је привремено обустављена продаја пољопривредног земљишта.¹⁵

Послије доношења Закона о пољопривредном земљишном фонду општенародне имовине и додјелјивању земље пољопривредним организацијама,¹⁶ који је усвојила Савезна народна скупштина 22 маја 1953. године, умјесто дотадашња три облика својине у Југославији: државног, задружног и приватног, установљена су у основи два облика својине у пољопривреди: општедруштвени и приватни. Уведен је земљишни максимум за приватна газдинства од 10 хектара, са тиме да је могао бити повећан до 15 хектара у предјелима гдје је земља слабог квалитета. Максимум земљишта се могао повећати и код великих породичних задруга.

У складу са овим је Извршно вијеће Црне Горе донијело 1. септембра исте године Уредбу о максимуму обрадивог земљишта које се оставља у својину породичним задругама и домаћинствима у крајевима гдје је земљиште претежно слабог квалитета.¹⁷ Структура пољопривредних приватних газдинстава у Црној Гори у 1953. години била је таква да је од укупно 55 898 газдинстава на она до 10 хектара отпадало 94,9 %, а преко

¹⁴ *Службени лист ФНРЈ* бр. 24/48

¹⁵ Архив Црне Горе, Цетиње, Фонд Извршно вијеће, фасцикла бр. 1

¹⁶ *Службени лист ФНРЈ* бр 22/1953

¹⁷ Архив Црне Горе, Цетиње, Фонд Извршно вијеће, фасцикла бр. 10.

10 хектара било је само 5,1 % газдинстава. Пошто је великим породичним задругама у Црној Гори било остављено 25 хектара у власништву а у брдско-планинским срезовима је остављен максимум од 15 хектара земљишта, то је у земљишни пољопривредни фонд одузето односно откупљено само 1 000 хектара.¹⁸ У Југославији су овом аграрном реформом добијене значајне површине пољопривредног земљишта у оквиру земљишног пољопривредног фонда, које је додијељено на коришћење пољопривредним добрима, општим земљорадничким задругама и сељачким радним задругама. У Црној Гори ове откупљене скромне површине су углавном додијељене пољопривредним добрима. Отплата одузете земље аграрном реформом 1953 године одређена је била на 20 година, без камате у годишњим дијеловима. За износ колики је била процијењена вриједност одузете земље, власник је добијао обавезнице које је наплаћивао следећих 20 година. Ако се земља коју индивидуални власник посједује преко одређеног максимума не може економично употријебити, она је формално одузимања, али је и даље остављана на бесплатно коришћење бившем власнику, док се не стекну услови да ту земљу на рационалан начин могу користити општедруштвене пољопривредне организације.

Порески систем у пољопривреди био је тако постављен да је осим економског значаја који се огледа кроз прикупљање средстава у буџет, имао и улогу у класној политици на селу. Порески систем је имућнијег сељака јаче погађао него сиромашног и разним пореским олакшицама фаворизовао задружни сектор пољопривреде. Ради унапређења појединих грана пољопривреде предвиђена је могућност да народни одбори срезова могу давати пореске олакшице. Те олакшице су се односиле на произвођаче дувана гдје се до 40 % оствареног дохотка не опорезује, произвођаче маслина гдје се до 40 % оствареног дохотка не опорезује, уколико одговарајући износ употријебе за унапређење маслинарства и произвођачима повртларских култура гдје се до 20 % оствареног дохотка не опорезује. Ове пореске олакшице су важиле само до увођења опорезивања по катастру. До 1955. године оптерећење порезом у Црној Гори је због нижег дохотка сељака било далеко ниже од осталих југословенских република. Просјечни порез по домаћинству у Југославији је износио 10 169 динара а у Црној Гори 3 544 динара.¹⁹ Послије престанка опорезивања на основу оствареног дохотка од пољопривреде дошло је у пореском систему до разграњивања на порез од катастарског дохотка, општински прирез и разне таксе које су се плаћале на по-

¹⁸ *Југославија 1945-1964*, статистички преглед, Београд 1965, стр 109

¹⁹ Реферат Николе Ковачевића на пленарном састанку Главног одбора Социјалистичког савеза радног народа Црне Горе, који је одржан у јануару 1956. године.

Побједа, број 4/1956.

љопривредне машине и алате, запрежну стоку, возила, ракијске казане, млинове и слично. На зборовима бирача, састанцима Савеза комуниста и конференцијама Социјалистичког савеза често се расправљало о порезу на катастарски приход.²⁰ Код одређивања овог пореза дошло је до аномалије да сиромашнији сељаци често плаћају виши порез од имућнијих. Ова појава је била карактеристична у општинама гдје су пољопривредници имали значајне површине пашњака и шуме. Ти пашњаци су се добрим дијелом више могли назвати непродуктивно земљиште него пољопривредне површине. Шуме су у крашким предјелима биле закржљале са безначајним прирастом дрвне масе а могле су се искористити само за листобер и дијелом за огрев. У катастру су се тако значајне површине водиле у евиденцији као шуме, а на терену је то често била шикара са понеким закржљалим дрветом на коју је пољопривредник плаћао висок порез. Пошто су пољопривредници плаћали порез на катастарски приход и у случајевима када су на усјевима настале велике штете, донесена је Одлука о условима под којим ће се вршити смањење катастарског прихода.²¹ Овом одлуком је предвиђено да народни одбор општине може смањити катастарски приход од земљишта због настале веће штете услед елементарних непогода. За смањење прихода ако је елементарна непогода захватила читаву општину потребна је била сагласност Државног секретаријата за послове финансија НР Црне Горе у погледу укупног износа смањења катастарског прихода.

Народна скупштина НР Црне Горе је 5. септембра 1954. године, донијела Одлуку о оснивању Пољопривредне коморе Црне Горе.²² Циљ оснивања ове коморе је био унапређење пољопривредне производње те промета и прераде пољопривредних производа. Комора је свој рад на унапређењу пољопривреде спроводила углавном преко стручних секција. То су биле секције: за ратарство, сточарство, воћарство и прераду воћа, за виноградарство и за заштиту биља. На иницијативу Коморе покренуто је почетком 1955. године издвање стручно-информативног часописа *Наша пољопривреда*. Овај часопис је у првом реду био стручно

²⁰ Архив Црне Горе, Подгорица, Фонд ЦК Савеза комуниста Црне Горе, фасцикла 125/1, дискусија делегата Драгише Церовића на трећем конгресу Савеза комуниста Црне Горе.

²¹ *Службени лист НР Црне Горе*, бр 5./58 и 6./58

²² *Службени лист НР Црне Горе* бр. 22/54

У Пољопривредну комору НР Црне Горе обавезно су се требало учланити републичка стручна пољопривредна удружења, а добровољно су се учлањивале пољопривредне организације и то: земљорадничке задруге, пољопривредна добра и економије, расадници, пољопривредна огледна добра, ветеринарске станице, станице за заштиту биља, предузећа за промет пољопривредним производима, предузећа прерађивачи пољопривредних производа, научне пољопривредне установе и остала предузећа чије је пословање већим дијелом везано за пољопривреду.

гласило, а затим у границама потребе информативно.²³ Од 1956. године рад Пољопривредне коморе обухватио је и шумарство, па јој је измијењено име тако да се од тада звала Пољопривредно-шумарска комора НР Црне Горе. У оквиру ње је формирана и Секција за шумарство.

Од 1953. до 1956. године у скупштини Црне Горе доношени су једногодишњи друштвени планови развоја привреде у оквиру којих су биле одређене смјернице за развој и унапређење пољопривреде и мјере које је требало предузети да би се то постигло. Међутим, у овом периоду пољопривредна производња је расла или опадала углавном у зависности од временских услова.²⁴ Народна скупштина НР Црне Горе је 1957. године усвојила Друштвени план привредног развоја Народне републике Црне Горе од 1957. до 1961. године,²⁵ којим су се, поред осталог, предвиђали видни резултати у повећању приноса у пољопривреди. У биљној производњи требало је побољшати обраду земљишта и снабдјевеност пољопривредних произвођача основним пољопривредним алатом, справама и машинама, те обезбиједити пољопривреднике квалитетним сјеменом и садницама воћа и лозе. Потребно је било ораничне површине рационалније користити, прко повећања засијаних површина под крмним биљем, индустријским биљем и поврћем. У сточарској производњи предвиђало се повећање бројног стања стоке код свих врста, а у првом реду код говеда и оваца. Пољопривредна добра је требало да постану значајни произвођачи хране а земљорадничке задруге су је требало организовати и оспособити за откуп пољопривредних производа. Да би се остварили резултати предвиђени планом развоја пољопривреде од 1957. до 1961. године потребно је било улагање инвестиционих средстава од стране друштвене заједнице у износу од око 2,5 милијарди динара, директно у пољопривредну производњу, уз додатно улагање 500 милиона динара у мелиорације.

Перспективним планом за период 1957. до 1961. године предвиђало се повећање броја оваца за 20 000 грла а упоредо са тим побољшање квалитета стоке прко боље исхране, смјештаја и меринизације. Од 1957. године почела је меринизација оваца, да би већ 1959. године било меринизирано 20 600 грла или 3,4 % од укупног броја оваца. Од 1956. године повећала се постепено засијана површина под луцерком, црвеном дјетелином и сочном репом да би 1958. године засијане повр-

²³ Бранислав Маровић, *Привредна комора Црне Горе 1928-2000*, Подгорица, 2002, стр 111.

²⁴ Производња најважнијих пољопривредних производа на примјер у 1955. години, која се може сматрати просјечно родном годином, износила је у тонама: житарица 41 138, дувана 830, поврћа 35 615, сијена са ораница 5 294, воћа 14 885, грожђа 5 416, стоке за клање 14 000, млијека 42 740 и вуне 1 176 тона.

²⁵ *Службени лист НР Црне Горе* бр. 29-30/57.

шине износиле: луцерке 1739 хектара, црвене дјетелине 50 хектара и сточне репе 129 хектара. Тову говеда није поклањана довољна пажња и примјењиван је уобичајни начин сезонског това у току љетње испаше. Перспективним планом је предвиђено повећање од 220 000 на 300 000 комада живине али у овој грани на друштвеном сектору производње није направљен крупнији напредак. Опремљеност механизацијом пољопривреде није до 1958. године битно побољшана. Те године у Црној Гори је било 70 трактора, 10 хиљада плугова и 44 моторне вршалице.²⁶

Пољопривредна служба у 1959. години се одвијала кроз пољопривредне установе и организације почев од Секретаријата за пољопривреду и шумарство Републике до референата за пољопривреду у народним одборима општина, затим преко Пољопривредно-шумарске коморе и задружног савеза Црне Горе. Да би се унаприједила пољопривредна производња основан је низ научних установа. Влада НР Црне Горе донијела је 1952. године Рјешење о оснивању Завода за сточарство,²⁷ са циљем да се ова грана пољопривреде унаприједи. Сједиште завода је било у Иванграду а у оквиру њега су дјеловале Станица за говедарство у Никшићу и Станица за коњарство у Жабљаку. Задаци Завода су били да ради на унапређењу сточарства на територији Црне Горе према принципима савремене зоотехничке науке и праксе. Заводу су додијелена на управљање сва средства државног Пољопривредног добра „Полимље“ у Иванграду, Станици за говедарство су додијелена средства среског Пољопривредног добра „Капино Поље“ у Никшићу а Станици за коњарство су додијелена средства среског пољопривредног добра „Језеро“ у Жабљаку. Да би се унаприједила производња памука у Кодрима код Улциња је 1954 године основана Станица за памук, са задатком да производи квалитетан сјеменски материјал памука и сије огледне парцеле памука. Станица је радила под надзором Управе за производњу НР Црне Горе.²⁸ Пошто је производња памука у Црној Гори била мала, ова станица је укинута 1958. године.

Научноистраживачким радом у области пољопривреде још су се бавили Завод за пољопривредна истраживања и Дувански институт у Титограду, те пољопривредне станице: за воћарство у Бијелом Пољу, за јадранске културе у Бару, за рибарство у Титограду, за сточарство у Жабљаку, општа пољопривредна станица у Бару и четири међуопштинске станице за заштиту биља. У 1958. години у Црној Гори је било 19 ветеринарских станица и 20 сталних амбуланти у којима су радила 24 ветеринара и 14 ветеринарских техничара.²⁹

²⁶ Статистички годишњак Југославије -59, стр 334.

²⁷ Службени лист НР Црне Горе бр. 22/52 и бр. 7/54.

²⁸ Архив Црне Горе, Цетиње, фасцикла 2/54, Уредба Извршног вијећа НР Црне Горе.

²⁹ Статистички годишњак Југославије -60, стр. 367.

У оквиру Завода за пољопривредна истраживања радила је педолошка служба која је вршила анализу земљишта. Пољопривредних инжењера и техничара било је средином 1958. године 252. Од тога броја било је 90 агронома и 162 пољопривредна техничара.³⁰ Способност прилагођавања за пољопривредног стручњака је од много већег значаја него за остале струке гдје тамошњи стручњаци имају углавном устаљен, за све прилике скоро исти технолошки процес производње. У пољопривреди многим сегментима производње човјек само дјелимично управља, па способност стручњака да нађу рјешење у разним приликама долази до изражаја. Може се рећи да је црногорска пољопривреда у времену од 1945. до 1958. године преко повећања броја пољопривредних стручњака и њиховог квалитета значајно унапредовала.

У читавом овом периоду за развој пољопривреде издвајана су мала средства. Учешће пољопривреде у укупним инвестицијама у Црној Гори било је овако: 1947. године 3,6 %, 1948. године 1,7 %, 1949. године 10 %, 1950. године 11,6 %, 1951. године 3,3 %, 1952. године 1,7 %, 1953. године 1,5 %, 1954. године 1,4 %, 1955. године 2,8 %, 1956. године 2,8 % и 1958. године 2,1 %.³¹ Од уложених средстава знатан дио је био утрошен за изградњу пољопривредних зграда што је још додатно смањило постотак инвестиција уложених директно у пољопривредну производњу. Улагања у пољопривреду за период од 1954. до 1958. године износила су 2 439 милиона динара или 2,4 % од укупних инвестиција у привреду Црне Горе. Структура улагања је са становишта повећања пољопривредне производње била неповољна. Око 69 % средстава је уложено на грађевинске објекте, 15 % на пољопривредну опрему, 6 % за стоку и 10 % за све остало.³² Треба нагласити да добар дио уложених средстава, посебно у мелиорацију није био активиран до 1958. године, то јест није почела значајнија производња на тим површинама.

За реализацију плана развоја привреде Црне Горе у периоду 1957-1961. година Савезно извршно вијеће, обезбиједило је кроз програм гарантованих инвестиција средства од 77 милијарди динара. Од тога из-

³⁰ Од 252 пољопривредна стручњака у Црној Гори, 1958. године у задружном сектору је радило 62, у заводу и станицама 71, у пољопривредним добрима 44, у одборима општина 28, у републичким органима 11, у средњој пољопривредној школи 14 и у осталим службама 22 пољопривредна стручњака. Тада је долазило просјечно један агроном или пољопривредни техничар на 767 хектара обрадиве површине.

³¹ Ристо Вукчевић, *Инвестиције у пољопривреди Црне Горе 1945-1959 године*, Наша пољопривреда и шумарство бр. 2/1960. стр. 28.

³² Архив Црне Горе, Подгорица, Фонд ЦК Савеза комуниста Црне Горе, фасцикла 125/1. Реферат Филипа Бајковића, председника Извршног вијећа Црне Горе на трећем конгресу СК Црне Горе.

носа за развој пољопривреде су предвиђене само двије милијарде или 2,6 % укупних средстава.³³

Инвестиције у пољопривреду ФНРЈ од 1955. године су све више учествовале у структури укупних југословенских инвестиција. У Југословенску пољопривреду 1955. године је уложено 23,6 милијарди динара, односно 5,6 % укупних инвестиција у привреду а следеће 1956. године 28,7 милијарди динара, односно 7,3 % инвестиција у привреду.³⁴ Процент уложених средстава у пољопривреду Црне Горе у периоду од 1947. до 1958. године био је мањи око четири пута од Југословенског. Инвестиције у пољопривреди Црне Горе чине свега 3,1 % од укупних инвестиција у НР Црној Гори, односно 3,6 % од привредних инвестиција. У истом периоду инвестиције у пољопривреди Југославије као цјелине, чиниле су 9,8 % од укупних инвестиција, односно 12,6 % од привредних инвестиција. Учешће пољопривредних инвестиција у укупним инвестицијама у Црној Гори било је осјетно само у годинама 1949. и 1950, када је износило нешто више од 10 %. У овим двијема годинама је било интензивно формирање сељачких радних задруга, које су имале значајну помоћ државе. Структура пољопривредних инвестиција је била изразито неповољна, јер је 64 % средстава утрошено на грађевинске радове. У периоду од 1945. до 1958. године инвестирано је у пољопривреду Црне Горе 5 869 милиона динара, по цијенама из 1956. године. У посматраним годинама просјечна годишња инвестициона потрошња износила је 419 милиона динара. По пољопривредним гранама највише је уложено у сточарство и пољопривредне мелиорације, с тим да је и у сточарству највећи дио средстава уложен у грађевинске објекте. Територијални размјештај инвестиција у пољопривреди показује да је највише уложено у Титоградски срез, око 38 %. У односу на укупне привредне инвестиције, највећи проценат је уложен у пољопривреду у Бјелопољском и Иванградском срезу, око 15 %, али с обзиром на то да су укупне инвестиције у ова два среза биле изузетно ниске, то су пољопривредне инвестиције биле знатно испод просјека за Црну Гору као цјелину. У Полимљу су инвестиције у пољопривреду по пољопривредном становнику биле шест пута мање од пољопривредних инвестиција по пољопривредном становнику у Титоградском срезу и скоро четири пута мање него у Приморју. Видимо да су улагања у пољопривреди Црне Горе, поред тога што су била недовољна, имала изразито неравномјеран територијални размјештај.

³³ Архив Црне Горе, Подгорица, Фонд ЦК Савеза комуниста Црне Горе, фасцикла 125/1. Трећи конгрес Савеза комуниста Црне Горе, дискусија делегата Радомира Коматине.

³⁴ Експозе о основама друштвеног плана за 1957. годину, коју је поднио потпредседник Савезног извршног вијећа Светозар Вукмановић.

Пољопривредна добра, земљорадничке задруге, пољопривредне станице и индивидуални пољопривредни произвођачи могли су путем конкурса тражити инвестициона средства у облику кредита код Народне банке. Највећи број захтјева за кредит су подносиле задруге и већином су били одбијени. Земљорадничке задруге често нијесу имале кредитну способност ни сређену техничку и економску документацију. Индивидуални пољопривредници су могли тражити кредитна средства: за набавку стоке, пољопривредних справа, подизање воћњака и винограда, за набавку вјештачког ђубрива и сјемена и за кућне потребе. У Црној Гори до октобра 1954. године ниједан индивидуални пољопривредник није добио овај кредит, због постављених тешких услова за његово добијање. Пољопривредник као зајмотражилац је требало да положи у готову између 10 % и 20 % од одобреног кредита. Висина једногодишњег кредита није могла прећи 20 % од основице за разрез пореза и требало је поднијети мјеницу са потписима два кредитно способна лица. За набавку значајнијих пољопривредних машина, индивидуални пољопривредник је могао добити кредит прко своје мјесне земљорадничке задруге, али како су задруге биле већином кредитно неспособне то ни на тај начин није добијен ниједан кредит.³⁵ Главни задружни савез НР Црне Горе подносио је Извршном вијећу захтјеве за повећање инвестиционих кредита земљорадничким задругама. Задруге су, рачунајући да ће добити значајније банковне кредите или кредите из Републичког инвестиционог фонда, предузимале неке замашније инвестиционе радове и набавку опреме, те потрошиле у те сврхе сопствена обртна средства, тако да су због помањања кредита биле доведене у врло тежак положај.³⁶ Да би се земљорадничким задругама створиле олакшице за добијање кредита, јер је његово давање ишло преко Народне банке уз потешкоће и веома споро, у Цетињу је 1957 године основана Задружна штедионица.³⁷

У раздобљу од 1947. до закључно са 1958. годином на подручју Црне Горе инвестирано је 186 милијарди динара.³⁸ Обим инвестиција био је већи од просјечних по становнику у Југославији, што је разумљиво ако узмемо у обзир велику економску заосталост овог подручја. Од укупних инвестиција 81,7 % отпадало је на привредне инвестиције, а 18,2 % на непривредне. Од привредних инвестиција 86,2 % отпадало је на индустрију и саобраћај.

³⁵ Други конгрес Савеза комуниста Црне Горе, Стенографске биљешке, дискусија делегата Рада Ковачевића.

³⁶ Архив Црне Горе, Цетиње, Фонд Извршно вијеће, фасцикла бр. 14.

³⁷ *Побједа* бр. 6/1958

³⁸ Архив Црне Горе, Подгорица, Фонд ЦК Савеза комуниста Црне Горе, фасцикла 125, Реферат председника скупштине Црне Горе Блажа Јовановића.,

Инвестициона улагања довела су до значајних друштвено-економских промјена, које су се одразиле и на промјену економско-социјалне структуре становништва. Друштвено-економске промјене имале су утицаја и на структуру чланства КПЈ. Средином 1948. године у Црној Гори од укупног броја чланова КПЈ, сељаци су чинили 71 %, у 1950. њихов проценат у укупном чланству се смањило на 60 % а 1953. чинили су 45,4 % чланова КПЈ.³⁹ Ове промјене у социјалној структури чланова КПЈ Црне Горе у директној су вези са смањењем процента пољопривредног становништва као и смањеним интересовањем пољопривредника за чланство у КПЈ, јер чланством у КПЈ углавном нијесу могли остварити никакву практичну корист.

Ова улагања нијесу ријешила питање извлачења пољопривреде Црне Горе из заосталости, иако су у овом периоду направљени одређени кораци у том правцу.

Углавном се ни послѣје 1952. године када је укинут обавезни откуп пољопривредних производа по одређеним цијенама, није могло успоставити слободно формирање цијена пољопривредних производа. Земљорадничке задруге су се договарале о највишим откупним цијенама за одређене производе, а задруге и пољопривредна добра су се договарали о највишим продајним цијенама пољопривредних производа. Органи власти су подстицали задруге на договарање цијена како би могли држати под контролом раст цијена пољопривредних производа.⁴⁰ Вриједност откупљених производа од стране земљорадничких задруга је углавном расла да би 1957. године достигла прко милијарду динара. По вриједности откупа на прво мјесто долази стока са 28 % учешћа у укупној вриједности откупљених производа, кожа и вуна 11,7 %, шумски плодови 9,2 %, љековито биље са 4,7 %, док остали производи (воће, кромпир, пасуљ, сир, кајмак и друго) учествују са мањим процентом.

Законом о мелиорационим подручјима у Црној Гори⁴¹ одређено је да пољопривредна добра, земљорадничке задруге и приватни власници морају земљишта на којима је извршена мелиорација обрађивати и примијенити агротехничке мјере и вршити наводњавање. На мелиорационим подручјима су уложена велика инвестициона средства и она су се морала вратити кроз повећање производње. Власник који не може обрађивати ово земљиште на савремен начин требало је да га привремено уступи предузећу које га може обрадити, а оно би му плаћало годишњу ренту док власник не буде способан да сам обрађује

³⁹ Бранислав Маровић, *Друштвеноекономски развој Црне Горе 1945-1953*, стр. 220-223.

⁴⁰ *Службени лист НР Црне Горе* бр. 19/1958 и бр 20/1958.

⁴¹ *Службени лист НР Црне Горе* бр. 4/1958

земљиште уз све агротехничке мјере. У Црној Гори је до 1958. године мелиорисано 3 430 хектара земљишта и оспособљено за наводњавање. Највише је земљишта мелиорисано у Косовом лугу 1 700 хектара, у Љешкопољу 1 250 хектара. У наредном периоду требало је мелиорисати и оспособити за наводњавање још 7 500 хектара земљишта већином у Љешкопољу, Мартинићком пољу, Барском пољу, Бистрици код Бијелог Поља, Брезојевици и Никшићком пољу. Вриједност уложених средстава до 1958. године на мелиорисаном земљишту износила је 222 000 динара по хектару.⁴² Наводњаване површине 1958. године су износиле 3 134 хектара.⁴³

Организовање производње на имањима колониста представљало је значајан проблем за среске и општинске народне одборе. Доста колонизираних породица се вратило из Војводине на своја имања и почело их обрађивати. Уз то је био велики број случајева гдје се вратио само дио породице, те су тако повратили имање у Црној Гори и задржали имање у Војводини. Неки колонисти су се само формално вратили, преузели своје имање, те га оставили на коришћење својим рођацима. Највећи дио колонистичких имања је обрађиван од стране сељачких радних задруга и општих земљорадничких задруга. Послије расформирања сељачких радних задруга дио ових имања су преузеле опште земљорадничке задруге да саме обрађују а дио су издале под закуп приватницима. Један дио колонистичких имања није нико обрађивао а у неким општинама су општински народни одбори ова имања лицитацијом давали под закуп сељацима који нијесу имали довољно своје земље.

У јануару 1958. године Народна скупштина Црне Горе усвојила је Закон о измјенама и допунама Закона о аграрној реформи и колонизацији из 1945. године.⁴⁴ Раније су законом експрописане високе шуме преко максимума од 20 хектара и преко 50 хектара ниске шуме и шикаре. Овим измјенама закона земљорадничким домаћинствима је одређено да могу посједовати 10 хектара високе шуме, 20 хектара лисничке шуме и 30 хектара шикаре, а власници шумског посједа којима пољопривреда није основно занимање могли су имати 5 хектара шуме.

Развој пољопривреде Црне Горе и Југославије можемо видјети из сљедеће табеле гдје су приказани ланчани индекси:⁴⁵

⁴² *Побједа* бр. 4/1958

⁴³ *Статистички годишњак Југославије -60*, стр. 368.

⁴⁴ *Службени лист НР Црне Горе* бр. 4/1958

⁴⁵ Ристо Вукчевић, *Развој привреде Црне Горе*, Титоград 1974 године, стр. 10.

Ланчани индекси су израчунати на основу СГЈ/56 и СГЈ/73.

ГОДИНА	ПОЉОПРИВРЕДНА ПРОИЗВОДЊА	
	ЈУГОСЛАВИЈА	ЦРНА ГОРА
1947.	100	100
1948.	115	97
1949.	98	102
1950.	75	97
1951.	143	97
1952.	69	92
1953.	144	110
1954.	89	97
1955.	125	102
1956.	83	127
1957.	145	121
1958.	89	108

Ако узмемо за примјер просјечне приходе и расходе сељачких газдинстава у економској 1953/54. години видјећемо да су приходи са газдинстава знатно мањи него приходи остварени ван газдинстава. У дијелу прихода остварених са газдинстава највећи дио, нешто изнад половине, остварен је од сточарства, а најмањи, симболичан приход је остварен од жита. Приходи остварени ван газдинстава највећим дијелом су зарађени радом у државним предузећима и установама, радом код приватника, занатском дјелатношћу а затим примањем пензија, инвалиднина и социјалне помоћи. Структура расхода показује да само 25,1 % чине укупни издаци за газдинство, гдје спадају инвестиције, трошкови пољопривредне производње, плаћање најамног рада, куповина стоке, куповина земље и остали издаци. Ако погледамо структуру просјечних прихода и расхода сељачких газдинстава у економској 1953/54. години видјећемо да су пољопривредници са посједом већим од 8 хектара око 23 % остварених прихода са свога имања давали за порез.⁴⁶

У Црној Гори је 1956. године било укупно 64 482 пољопривредна газдинства, а од тога 8 пољопривредних добара, 13 газдинстава пољопривредних установа и школа, 94 задружна и 64 363 приватна газдинства.⁴⁷

Принос важнијих ратарских усјева по хектару у Црној Гори у периоду 1947-1958. година био је нижи од просјечних југословенских приноса. У 1958. години само је принос дувана по хектару био већи у Црној Гори од просјечног у Југославији. Принос воћа и грожђа по ста-

⁴⁶ Статистички годишњак НР Црне Горе 1955 год. стр. 119

⁴⁷ Статистички годишњак Југославије -59, стр 332.

блу односно чокоту, код већине врста воћа је у Црној Гори, био током овога периода већи од просјечних приноса по стаблу у Југославији.

Најзначајнија пољопривредна грана у овом периоду је било сточарство. Стање сточног фонда по попису из 1953. године је било сљедеће: коња 24 хиљаде, магараци 9 хиљада, говеди 191 хиљада, оваца 534 хиљаде, коза 88 хиљада и свиња 32 хиљаде грла.⁴⁸ Расни састав стоке није био добар јер су код већине врста преовлађивале домаће нископродуктивне расе. Од 1948. године почела је акција на уклањању коза јер се сматрало да доносе више штете него користи укупној привреди. Преко Уредбе о забрани и држању коза⁴⁹ прописани су услови по којима су се могле држати. Од забране држања коза дјелимично су биле изузете козе санске пасмине ако су биле у стајском узгоју, с тим да се нијесу смјеле пуштати на слободну испашу.⁵⁰ Народна скупштина НР Црне Горе је 5. новембра 1954. године усвојила Закон о забрани држања коза.⁵¹ Забрањено је било држање свих врста коза. Власници су били дужни да до краја 1954. године уклоне козе из свог посједа. Овај закон је донесен са циљем да се спријечи уништавање шума, заштити воћарство и омогући пошумљавање кршевитих предјела и голети. У 1958. години број стоке по врстама је углавном незнатно повећан, осим коза које су готово нестале.⁵²

Пољопривредну производњу у Црној Гори, па и у читавој Југославији, карактерисале су велике годишње осцилације. На осјетан пад пољопривредне производње у појединим годинама утицали су и неповољни временски услови. Гдје је пољопривреда била неразвијенија и примјена савремених агротехничких средстава слаба, временски услови су јаче долазили до изражаја. Изузетно сушне и неродне биле су године 1950, 1952. и 1954.

Од 1945. до 1957. године у структури националног дохода Црне Горе већи проценат има пољопривреда у односу на индустрију. У 1958. години индустрија учествује са 30,4 % у структури националног дохода а пољопривреда са 29,6 %. Ова структура националног дохода није реална, јер су цијене пољопривредних производа биле депресиниране, то јест ниже од стварних вриједности тих производа. У укупном извозу Црне Горе у овом периоду пољопривредни производи су учествовали са око 10 %.⁵³

⁴⁸ *Статистички годишњак НР Црне Горе* 1955. године, стр. 89.

⁴⁹ *Службени лист НР Црне Горе* бр. 3/48

⁵⁰ Архив Црне Горе, Цетиње, Фонд Извршно вијеће 1953, фасцикла бр. 11.

⁵¹ *Службени лист НР Црне Горе* бр. 22/54.

⁵² *Статистички годишњак Југославије* – 59, стр 339. Почетком 1958. године број стоке по врстама у хиљадама грла је био: коња 31, говеди 169, оваца 534 и свиња 26.

⁵³ Напримјер у 1953. години од пољопривредних производа извожени су: козе, волови,

Остварени друштвени производ НР Црне Горе у 1958. години је износио 27 671 милиона динара. Пољопривреда је исте године учествовала у друштвеном производу са 8 913 милиона динара.⁵⁴ Учешће пољопривреде у структури друштвеног производа је било најниже у Бокопоторском срезу а изразито високо у срезовима гдје нијесу били развијени индустрија и услужне дјелатности. На примјер, у структури друштвеног производа Дурмиторског среза у 1953. години пољопривреда је учествовала са 79 %, а остале привредне гране заједно са 21 %. У овом срезу се пољопривредом бавило 92 % становништва а 8 % осталим дјелатностима⁵⁵

Може се закључити да је пољопривреду Црне Горе у овом периоду карактерисала врло ниска производња, претежно природног карактера, која није могла подмирити потребе становништва у исхрани а поготово није могла обезбиједити потребне сировине за индустрију. Одликовали су и низак доходак, мала акумулативна способност и ниска продуктивност рада. Узроци за овако неповољно стање у пољопривреди Црне Горе у разматраном периоду су били разнолики и бројни. Основни узроци су били: недовољне ораничне површине, уситњеност и разбацаност посједа, мала улагања у пољопривреду, одлазак радне снаге са села, слаба техничка опремљеност, ограничене цијене пољопривредних производа, релативно високи порези на приходе пољопривредника и неуспјешна колективизација преко сељачких радних задруга. Органи власти су истицали два главна циља у развоју пољопривреде: повећање производње и развој социјалистичких односа на селу. Реализацију, истовремено, ова два циља било је тешко постићи, јер су се они међусобно често искључивали.

јагњад, сува кожа, вуна и још неки производи у мањим количинама. Укупна вриједност извезених пољопривредних производа је износила око 70 милиона динара.

Архив Црне Горе, Цетиње, Фонд извршно вијеће, фасцикла бр. 3/54, Преглед извезених роба по артиклима.

⁵⁴ *Статистички годишњак Југославије* -60, стр. 354.

⁵⁵ Архив Црне Горе, Подгорица, фонд Блажа Јовановића, фасцикла 14, Друштвени план и буџет дурмиторског среза за 1954. годину.

Бојан БОЖОВИЋ*

МЕЂУНАРОДНИ СУД (ПРАВДЕ)

Идеја о организовању међународне заједнице је врло стара. Грчка лига у доба старих грчких филозофа, касније стварање папске државе на федеративној основи, а чак се и Пјер Дибоа у XIV вијеку залагао за стварање једне савезне хришћанске републике под управом заједничког владара. За вријеме продирања Турака јављају се идеје о стварању савеза држава који ће заједничким снагама борити против непријатеља који су били ван овог савеза.

По завршетку Првог свјетског рата већина политичара се залагало за оснивање међународне организације која ће чувати свјетски мир. Амерички предсједник Вудро Вилсон у то вријеме је говорио:

„Основаће се са нарочитим обавезама једно опште удружење народа које ће признати и малим и великим државама узајамну гаранцију за политичку независност и територијални интегритет“¹.

Поред тога, Вилсон се залагао и за забрану тајног споразумијевања држава. Вођен овим идејама, Вилсон је на конференцији у Паризу одмах желио изградити нови систем међународних односа. Сједиште нове свјетске заједнице требало је да буде Лига народа (Друштво народа) са својим сталним тијелима која би поспјешивала сарадњу и рјешавала спорна питања у односима међу чланицама. Лига народа је била главна Вилсонова преокупација и током ове конференције је уложио велики напор да увјери савезнике у потребу стварања таквог тијела². Иако се залагао за учешће САД-а у раду Друштва народа, ова држава никада није постала чланица. Наиме, већ приликом стварања новог свјетског политичко-дипломатског система и оснивање Лиге народа ове идеје није су наишле на јединствен пријем, јер је прије свих Француска сматрала да заслужује значајнију улогу и да јој, као ни другим државама, не би

* Аутор је асистент на Универзитету Доња Горица.

¹ Бранимир Јанковић, Зоран Радивојевић, *Међународно јавно право*, Ниш, 2005, стр. 172.

² Radovan Vukadinović. *Politika i diplomacija*, Zagreb, 2004, str. 24.

требало оспорити право на изграђивање посебних савеза који им одговарају, без обзира на постојање Лиге народа као свјетске организације.

Главни удар Вилсоновом пројекту дошао је, међутим, из Америке гдје су се бројни политичари уплашили превеликог америчког ангажовања у Европи, уласка у европско-азијску равнотежу снага, те је на крају амерички Сенат одбацио приједлог уговора и забранио америчко чланство у Лиги народа³. Само одсуство из рада Лиге народа САД-а у значајној мјери је утицало на снагу и утицај ове организације. С друге стране, и совјетска Русија (СССР) је била изван Друштва народа све до 1934. године, а Њемачка до 1926. године.

Друштво народа, и поред тенденције да му се пруже већа овлашћења и тако измијени његова правна природа, према ријечима једног од редактора пакта, Милера, имао је облик сталне међународне конференције⁴. Али, без обзира на бројне критике и замјерке, за Лигу народа ипак можемо рећи да је била прва мултилатерална међународна политичка организација.

Органи Друштва народа су били Скупштина и Савјет. Њима је био придодат стални Секретаријат. Накнадно је дошло до стварања Сталног суда међународне правде. Наиме, Нацрт Статута, припремљен од стране Комитета правника, усвојили су 1920. године Савјет и Скупштина Друштва народа. Сједиште Суда је било у Хагу све до окупације Холандије од стране Њемачке. Пред Стални суд међународне правде, за вријеме његовог рада од нешто више од 18 година (између 1922. и 1939. године) је изнијето 66 случајева и то 38 парница и 28 захтјева за савјетодавна мишљења. Од тога 12 случајева је ријешено изван Суда. Од 54 случаја остављених Суду, овај је донио 27 савјетодавних мишљења и 32 пресуде (два случаја су остала неријешена када је почео Други свјетски рат)⁵. Важно је да напоменемо да се са растом утицаја Друштва народа повећавао и број случајева пред Сталним судом међународне правде. Тако су у вријеме француско-њемачког приближавања и у вријеме Локарно споразума 1925. поднијета 24 случаја, тј. у просјеку 5 годишње. С друге стране, у вријеме економске кризе, 1929. године, ниједан случај није поднијет. Суд је једно вријеме успијевао да одржи контролу и ријешити ситуације које су биле извор тензија што је у великој мјери јачало његов положај у тадашњој међународној заједници.

Али пад ауторитета Друштва народа је утицао и на значај Сталног суда међународне правде. Поред наведених препрека које су се Друштву

³ Ибидем.

⁴ Б. Јанковић. З. Радивојевић, оп.цит. стр. 173.

⁵ Опширније, Родољуб Етински, *Међународно јавно право*, Нови Сад, 2007, стр. 218-219

народа од почетка налазиле на путу, најзначајнији удар је улиједио последице немогућности и неуспјеха ове организације да се супротстави продирању Јапана у Манџурију 1931. године. Нешто касније, Друштво народа није успјело да спријечи ни отворени рат између Боливије и Парагваја 1933. године.

Њемачка је 1933. године напустила Друштво народа а исто то је учинила и Италија четири године касније. Ови акти поменутих држава су били најважна потпуна немоћи Друштва народа. Очигледно је да Лига народа није могла да се изгради као фактор који би утицао на спречавање разних сукоба, односно одржавање свјетског мира. Међутим, не може се оспорити чињеница да је Друштво народа, уз све своје негативности, допринијело стварању опште идејне климе у свијету за дјеловање међународних организација и рјешавање свјетских проблема тим путем⁶. С друге стране, Стални суд међународне правде је дао значајан допринос и развоју међународног права. Оно што је најзначајније јесте да је Стални суд учврстио свијест о могућности и потреби једног сталног међународног судског органа као дијела политичке организације међународне заједнице⁷. Његове пресуде су биле значајна водила и у раду понашању Међународног суда, о чему ће бити ријечи у наставку.

Надлежност Сталног суда је прихватила и тадашња Краљевина СХС (Југославија), а Михаило Јовановић је био члан првог састава Сталног суда међународне правде.

Свјесни недостатака које је посједовало Друштво народа, као и потребе за стварањем једне снажне међународне организације која ће чувати мир у свијету, одмах по окончању Другог свјетског рата се приступило стварању Уједињених нација. Ипак, пар година раније, 14. августа 1941. године у Атлантској повељи, коју су потписали Рузвелт и Черчил, говориће о будућем „ширем и сталном систему опште безбједности“. На конференцији одржаној у Москви од 19. до 30. октобра 1943. отишло се корак даље и по први пут је споменута будућа међународна организација. У Палати Дамбартон Окс у Вашингтону, представници СССР-а, САД-а, Уједињеног Краљевства и Кине су одржали низ састанака у периоду од 21. августа до 7. септембра 1944. године, у циљу формулисања приједлога за успостављање „опште међународне организације“ – Уједињених нација. На овој конференцији је усвојен нацрт будуће *Повеље* као основног радног документа на основу којег ће се водити расправе на конференцији у Сан Франциску, одржаној 1945. године. Ипак, на конференцији у Дамбартон Оксу су се појавиле препреке на стварању ове организације, као што је питање гласања и обима

⁶ Смиља Аврамов, Миленко Крећа, *Међународно јавно право*, Београд, 2003, стр. 184.

⁷ Р. Етински, видјети нав. дјело, стр. 219-220.

у коме стални чланови Савјета безбиједности могу употријебити право вета. Те препреке су превазиђене на конференцији одржаној на Јалти а којој су присуствовали Рузвелт, Черчил и Стаљин. Јалтски састанак представља посљедњи ратни састанак државника трију водећих сила антихитлеровске коалиције. Рузвелт умире у априлу 1945. године, а Черчил губи на парламентарним изборима у јуну исте године; од три велика државника, на политичкој сцени остаје само Стаљин, околност, која није била без значаја за послеријатни свијет⁸.

Од 25. априла до 26. јуна 1945. године бројне државе су се састале у Хотелу Фермонт, у Сан Франциску, с циљем да оснују нову међународну организацију и израде њен конститутивни инструмент, Повељу Уједињених нација. Велике силе су биле увјерене у оправданост својих приједлога за свјетски поредак какав је замишљен у Дамбертон Оксу. Посебна тема расправе је ипак била улога Великих сила у раду Савјета безбиједности. Мексико је тражио да се у Повељи изричито наведу разлози за посебан положај велике петорице. Стална мјеста у Савјету безбиједности би припала државама које имају „највећу одговорност за очување мира“, у складу с „правним начелом да се државама које имају најтеже обавезе дају шира права“⁹. Овај приједлог није прихваћен. Најзначајније је да је Повеља и поред бројних неслагања ступила снагу 24. октобра 1945, након што су Кина, Француска, СССР, Велика Британија и САД, као и већина осталих држава потписница, депоновале своје ратификационе листе инструменте код владе САД.

На конференцији у Сан Франциску укупно је учествовало 50 држава. Повеља Уједињених нација је настала прије закључења иједног мировног уговора након Другог свјетског рата, и самим тим, за разлику од Друштва народа није везана за мировне споразуме. Ни Уједињене нације нијесу нека наддржавна творевина, већ организација која, прије свега, почива на заједници суверених држава и начелу суверене једнакости, принципу који се мора уважавати у односима између држава. Иако ово начело није досљедно спроведено у свим органима, конкретно Савјету безбиједности, оно је постало општи принцип међународног права.

У Сан Франциску су установљени и главни органи Уједињених нација. То су: Генерална скупштина, Савјет безбиједности, Секретаријат, Међународни суд правде, Економски и социјални савјет и Старатељски савјет. Посљедња два наведена органа нијесу била предвиђена у Дамбертон Оксу, већ се за Економски и социјални савјет и Старатељски савјет у Сан Франциску захтијевало њихово установљење. Између главних органа надлежности су подијељене, насупрот Пакту Друштва

⁸ С. Аврамов, М. Крећа, оп. цит стр. 186.

⁹ Гари Симпсон, *Велике силе и одметничке државе*, Београд, 2006, стр. 192.

народа, према коме су значајна овлашћења била у заједничкој надлежности и Савјета и Скупштине¹⁰. Без обзира на значај свих основаних органа Уједињених нација у Сан Франциску је донијета једна, посебно значајна одлука – оснивање Међународног суда правде.

Стари суд, Стални суд међународне правде није наставио са радом из два разлога. Први је техничке природе, с обзиром да су судијама истекли мандати и није било могуће да их бирају чланице Друштва народа које више није ни постојало. Други је и политички и настао је као последица неслагања Уједињених нација, с тим да непријатељске државе, а које су потписале Статут Сталног суда из 1920. године, аутоматски постану стране новог Суда. Стални суд је распуштен и формално резолуцијом од 18. априла 1946.

Ипак, овим чином није направљен потпуни раскид веза између Међународног суда правде и Сталног суда. Тако нешто не би било ни могуће, с обзиром на то да према члану 92 Повеље, Међународни суд поступа у складу са Статутом који је заснован на Статуту Сталног суда међународне правде. Континуитет између судова наравно постоји и у погледу јуриспруденције, јер Међународни суд праксу Сталног суда признаје као дио јединствене праксе Суда.

Код нас се за овај Суд често говори Међународни суд правде што је буквални превод његовог страног имена “The International Court of Justice”. Међутим, тачан превод и службени превод (Сл.л. ФНРЈ, Међ. Уг. 5/1945) имена је Међународни суд¹¹. Суд је, као што је наведено, основан Статутом, који је саставни дио Повеље УН. Организација и поступак Међународног суда уређени су још и Правилима Суда, као и Упутствима за праксу, које доноси и мијења Суд. За разлику од Сталног суда који није био орган Друштва народа, Међународни суд је главни судски орган Организације Уједињених нација.

Кад је ријеч о саставу, Међународни суд се састоји од 15 сталних судија. Они се бирају без обзира на држављанство међу лицима високих моралних особина која испуњавају услове да у својим земљама заузму највиша судска звања или су признати правни стручњаци међународног права. Приликом избора судија води се рачуна да у Суду буду равномерно заступљени најважнији облици цивилизације и главни правни системи, тако да тројица судија долазе из Африке, двојица из Латинске Америке, тројица из Азије, двојица из Источне Европе и пет из Западне Европе и других држава. Иако то није правило, обичај је да у састав улазе судије држављани сталних чланица Савјета безбиједности¹². Гла-

¹⁰ Б. Јанковић, З. Радивојевић, оп. цит. стр. 187.

¹¹ Р. Етински, оп. цит. стр. 220.

¹² Ибидем, стр. 221.

сање о предложеним кандидатима се врши истовремено у Генералној скупштини и Савјету безбиједности. Кандидате не предлажу непосредно државе, већ националне групе Сталног арбитражног суда. Судије се бирају на девет година са правом реизбора. Суд се обнавља сваке треће године избором једне трећине, односно пет судија. Судије обављају своју дужност све док њихова мјеста не буду попуњена. Замијењени судија завршава спорове које је почео да ради.

За правоваљани рад Суда, неопходно је присуство најмање девет судија. Ако је изабран за члана Суда, судија не може да буде опозван са своје дужности осим ако је по једнодушном мишљењу осталих чланова престао да испуњава потребне услове. Чланови Суда уживају, током вршења својих функција, дипломатске привилегије и имунитете. Члан Суда не смије да врши никакву политичку или управну функцију нити да се посвети неком другом занимању професионалне природе. Из реда судија, Суд бира председника и потпредседника на три године. Иста лица могу бити поново бирања. Председник Суда председава сједницама Суда и уз сарадњу са регистром организује рад Суда. Председник Суда подноси годишњи извјештај Генералној скупштини УН и представља Суд. Суд поставља и секретара и остале потребне службенике.

Суд суди у пуном засиједању и као што је наведено, неопходно је учешће 9 судија. Суд може да засиједа и у вијећима, најчешће као што стоји у Статуту, када је ријеч о споровима у вези са транзитом и саобраћајем или радним споровима. Вијеће се састоји од најмање троје судија које одређује Суд. Постоји могућност да се вијеће образује за конкретан спор, али у том случају број судија у вијећу утврђује Суд уз сагласност парничних страна.

Право да се појаве пред Судом као странке резервисано је само за државе¹³. Суд је отворен за државе које су стране уговорнице Статута, а како су све државе чланице УН истовремено и стране уговорнице Статута, то значи да је Суд отворен за све државе чланице УН и државе које нијесу чланице УН, али јесу стране уговорнице Статута (Швајцарска, Лихтенштајн, Сан Марино, Науру, прије него што су постале чланице УН)¹⁴. Дакле, сваки члан Уједињених нација је *ipso facto* страна Статута Међународног суда (чл. 93(1) Повеље Уједињених нација) на основу којег Суд и ради.

Под одређеним условима које је прописује Савјет безбиједности УН и уз услове постављене посебним споразумима, Суд је отворен и другим државама. Што се тиче судске надлежности, она је увијек консензуална. Судска надлежност јесте овлашћење за решавање спора

¹³ Статут Међународног суда, чл. 34(1).

¹⁴ Р. Етински, оп. цит. 224.

обавезујућом одлуком које државе повјеравају Међународном суду¹⁵. Али, треба поставити питање како можемо да дефинишемо међународни спор. Међународни суд правде је у случају Мавроматис¹⁶ дефинисао правни спор „као неслагање по питањима права и чињеница, сукоб правних ставова или интереса између два субјекта. Међународни суд је једини суд који има општу стварну надлежност. Његова генерална стварна надлежност односи се на питања међународног права (чл. 36, ст. 2 Статута).

Иако стране у спору могу приликом давања сагласности на надлежност Међународног суда да стварну надлежност ограниче путем резерви *ratione materie*, основни акт Суда таква ограничења не познаје. Сви остали судови познају ограничења стварне надлежности већ у основном акту.

Статут Суда је установио и неколико система давања сагласности на надлежност Суда. Може се говорити о четири начина обавезивања на надлежност Суда: компромис, компромисорна клаузула, факултативна клаузула и *forum prorogatum*. Компромис представља сагласност држава да настали спор поднесу Суду на решавање. Компромисорна клаузула је одредба уговора, њен анекс или посебан споразум који предвиђа начин рјешавања спорова који проистекну из тумачења или примјене уговора. *Forum prorogatum* представља прећутно дату сагласност на надлежност Суда, али пошто спор настане, самим чином приступању Суду и упуштањем у расправу у меритуму. Што се тиче факултативних клаузула, оне представљају најсложенији начин давања пристанка и карактеришу их резерве које могу бити тројаке: *reserve ratione materie* (искључује се надлежност Суда за одређене категорије спорова), *ratione persone* (искључује се надлежност Суда према одређеним државама) и *ratione temporis* (искључује се надлежност Суда за спорове који су настали прије или после одређеног датума)¹⁷.

Када је ријеч о прихватању надлежности Суда споразум се може сачинити прије него што се спор појави, али и када се спор јави тако да се њиме спор упућује Суду и дефинише се надлежност Суда за решавање конкретног спора. Ваља подсјетити да су по правној природи изјаве о прихватању факултативне клаузуле једностранни акти државног суверенитета. На свакој је држави да приликом формулисања изјаве одлучи

¹⁵ Ибидем, стр. 226.

¹⁶ Мавроматис концесије у Палестини, Грчка против Уједињеног Краљевства, Стални суд међународне правде, Пресуда о претходним приговорима од 30. августа 1924, ПЦИЈ 1924, сер. А, но. 2, стр. 11

¹⁷ Опширније, Сања Ђајић, *Практикум за међународно јавно право*, Нови Сад 2007, стр. 576-577.

о границама које поставља у погледу свог прихватања надлежности Суда. Суд је у пресуди у случају *Factory at Chorzow*¹⁸ навео:

„Истина је да је судска надлежност увијек ограничена и да постоји једино онолико колико су је државе прихватиле, према томе Суд ће, у случају приговора – или када треба аутоматски да разматра питање – потврдити своју надлежност под условом да је снага аргумента који иду у прилог ове превагнула. Када разматра да ли има надлежност ил не, циљ Суда је увијек да утврди да ли постоји намјера странака да му повјери спор“.

У случају Амбатиелос (Грчка против Уједињеног Краљевства) Међународни суд је донио пресуду у којој се каже да ¹⁹,у одсуству јасног споразума у погледу овог питања, Суд нема надлежност да улази у меритум садашњег случаја“.

Конечно, када нема никаквог споразума држава може да се обрати Суду поднеском и да тражи од Суда да ријешити спор. Суд тада доставља овај поднесак држави или државама против којих је тужбени захтјев упућен. На овај начин држава чини понуду другој држави или другим државама да међусобни спор ријеше пред Судом. Ипак, све док друга држава или државе не прихвате понуду, Суд не ставља спор на листу случајева.

Пред Међународним судом није дозвољена *actio popularis*, тј. правило је да тужба која није заснована на правном интересу стране која ју је поднијела да није допуштена.

Поред пресуда, Међународни суд може да даје и савјетодавна мишљења, ако савјетодавно мишљење затраже Генерална скупштина или Савјет безбиједности²⁰ или органи или специјализоване организације ако их на то овласти Генерална скупштина. Савјетодавна мишљења, како само име каже, не обавезују иако су структурирана као пресуде. Ипак, државе могу, посебним уговором, да прихвате обавезност савјетодавних мишљења Међународног суда.

Познато је и да је Међународни суд је установљен да би чувао мир у свијету. Овом приликом бих подсетио на одредбу Повеље Уједињених нација који гласи:

„Странке у сваком спору, чије трајање може да угрози одржање међународног мира и безбиједности, треба да траже рјешење прије свега путем преговора, истражних комисија, посредовања, измирења, арби-

¹⁸ Case concerning the Factory at Chorzow/Jurisdiction/, Judgment No. 8, Series A, No. 9, с. 32)

¹⁹ Случај Амбатиелос, Грчка против Уједињеног Краљевства, Међународни суд, Пресуда о претходним приговорима, 1. јул 1952, I.C.J. Reports 1952, стр. 38.

²⁰ Повеља УН, чл. 96, Статут Међународног суда, чл. 65.

траже, судског рјешавања, прибјегавања регионалним споразумима, или другим мирним начинима по својој сопственој вољи. (чл. 33, ст. 1)

Велики број међународних организација предвиђа могућност да се настали спорови ријеше у њеном оквиру. То се прије свега односи на спорове између држава чланица у оквиру надлежности конкретне организације. Саме организације из тих разлога врло често организују посебна тијела која се баве овим питањима, тачније рјешавањем спорова одређене врсте. Наравно да овакву могућност предвиђа и Организација уједињених нација. Иако Савјет безбиједности има право да испита сваки спор или сваку ситуацију која може довести до међународног неслагања или која може да се претвори у спор, како би утврдио да ли продужавање спора или ситуације може да доведе у опасност одржавање међународног мира и безбиједности (чл. 34 Повеље Уједињених нација), Савјет безбиједности мора да има у виду да би странке, по правилу, требало да правне спорове износе пред Међународни суд (чл. 36, ст. 3 Повеље Уједињених нација). Ова одредба је и разумљива с обзиром на то да је Међународни суд главни судски орган Уједињених нација (чл. 92 Повеље Уједињених нација). Статут Међународног суда гарантује надлежност Суда за све спорове које странке изнесу пред њега, а, исто тако, и за све спорове посебно предвиђене у Повељи Уједињених нација или у важећим уговорима и конвенцијама (чл. 36 (1)). Чак и да није тако Суд сам одлуком одлучује о својој надлежности (чл. 36 (6) Статута Међународног суда правде). Ријеч је дакле о *compétence de la compétence*. Одлука коју донесе Суд о својој надлежности је коначна, јер у међународној заједници не постоји виша судска инстанца. Нарочито то не би било логично да постоји у овом случају када Међународни суд има улогу која му је додијељена Повељом УН.

Иако је значај Уједињених нација данас немјерљиво мањи него што је то био прије тридесетак година, чини се да Међународни суд још увијек има примат међу судовима у међународном праву. Тај статус му нијесу нарушиле ни пресуде које су биле у супротности са пресудама Међународног суда²¹, као ни све већи број судова. Предсједница Суда Р. Хигинс је такође у једном од обраћања истакла значај Међународног суда. Ово и не чуди ако знамо да пролиферација међународних судова може имати позитивне стране, али њихова међусобна неусклађеност може довести и до неефикасног судског рјешавања међународних спорова²². Ипак, Међународни суд и поред слабљења утицаја Уједињених нација у свијету пред собом има као терет кризе међународног права

²¹ У случају Тадић, Хашки трибунал је чак и критиковао пресуду Међународног суда у случају Никарагва.

²² С. Ђајић, оп.цит. стр. 574.

и свакодневног обесмишљавања истог. Међународни суд (као и остали међународни судови) зато има посебну одговорност у раду. У супротном, међународно право не само да ће се наћи у тачки нестајања, како тренутно стање описују поједини аутори, већ уопште неће постојати. А без међународног права, неће бити ни међународних судова.

ОГЛЕДИ

Оливера ИЊАЦ*

ЗНАЧАЈ И УЛОГА КУЛТУРЕ У САВРЕМЕНИМ ДРУШТВИМА

Култура се као појам различито тумачи и има велики број дефиниција. Културу неки схватају као скуп симбола, затим као колективно обиљежје неког народа, вриједносни систем, начин понашања и слично.

Клифорд Герц је у књизи „Тумачење култура“ развио веома јединствену културну теорију, полазећи од хипотезе да култура не представља образце одређених понашања већ да је она „скуп контролних механизма за управљање понашањем“¹.

Полазиште ове анализе је становиште да је појединац производ друштвене средине, те да средина, уколико је адекватно уређена, обезбјеђује и вишеструки развитак појединца, те да је култура шири појам од науке, умјетности и политике².

Међутим, у основи сваке научне анализе најзначајније је правилно разумјевање основног појма, а то је, у овом случају, *култура*. К.Герц препоручује како се култура може разумјети: „Према култури је најделотворније, како се тврди, односити се као према чисто симболичком систему; треба изоловати њене елементе, спецификовати унутрашње односе међу тим елементима, а онда окарактерисати цео систем на неки општи начин...“³.

Евидентно је да је човјек зависан од културе и да култура формира оно најљудскије у њему, јер како Гиденс наводи “кад не би било културе, ми уопште не бисмо били ’људи’ на онај начин на који обично разумемо овај појам”⁴.

* Аутор је сарадник у настави на УДГ и докторант из области безбједности и међународних односа.

¹ Герц, К., *Тумачење култура*, Библиотека XX век, Београд 1998, књига I, стр.62

² Јовановић, С., *Културни образац*, Стубови културе, Београд 2005, стр.41

³ Герц, К., *Тумачење култура*, Библиотека XX век, Београд 1998, стр.62

⁴ Гиденс, Е., *Социологија*, ЦИД, Подгорица 2001, стр.26

Са аспекта социолошког одређења појма културе као начина људског постојања, М.Печујлић и В.Милић истичу да је култура „колевка настајања појединаца, њиховог формирања у људска бића“⁵. У том смислу, поменути аутори истичу да, због ширине значења појма култура, није могуће дати свеобухватна одређења културе, о чему свједочи и чињеница да постоји чак 260 различитих дефиниција културе.

Стога је сасвим оправдано што се у одређивању и објашњавању културе, научници најчешће ослањају на типологије и класификације културе.

У том смислу, М.Печујлић и В.Милић наводе дистинкцију између постојећих типологија културе која се заснива на глобалном приступу одређивања културе, односно основном одређењу њене суштине⁶.

Као најзначајније ови аутори наводе двије типологије. Прва, заснована на глобалном приступу одређења културе коју је поставила В.Милић и која обухвата: „...филозофско-антрополошки приступ који културу поима према суштини човека, психолошки приступ који је схвата према психолошким одликама појединца и социолошки приступ који културу објашњава разликом са друштвом“⁷.

Друга типологија културе на коју се позивају М.Печујлић и В.Милић, заснована на одређењу културе сходно њеном основном садржају, а чији је аутор Д.Биднеј, разликује позитивистичко, метафизичко, нормативистичко, културалистичко и натуралистичко схватање културе⁸.

Дефиниције културе у енциклопедијама наглашавају њено антрополошко значење, па се тако, рецимо, у енциклопедији „Енкарта“ (Encarta) наводи да је култура образац понашања и мишљења које људи усвајају, изграђују и дијеле у социјалним групама.

Затим, Герц указује да „култура није моћ, нешто чему се друштвени догађаји, понашања, институције или процеси могу каузално приписивати; она је контекст, нешто унутар чега се они могу појмљиво, тј.подробно описати“⁹.

Значај и улога културе се, према неким ауторима, може сублимирати закључком да се у култури манифестује суштина људског рода, стога што је „култура оно што одваја најпримитивнију људску заједницу од најпримитивније нељудске заједнице (групе)“¹⁰.

⁵ Печујлић, М., Милић, В., *Социологија*, Службени гласник, 1998 Београд, стр.169

⁶ Печујлић, М., Милић, В., *Социологија*, Службени гласник, 1998 Београд, стр.169

⁷ Ибид, стр.171

⁸ Ибид, стр.171

⁹ Герц, К., *Тумачење култура*, Библиотека XX век, Београд 1998, књига I, стр.23

¹⁰ Коковић, Д., *Пукотине културе*, Прометеј, Нови Сад 2004,стр.16

Наиме, то потврђује претпоставку да је култура заправо вид демократије коју треба усвојити као „партиципативни начин живота“¹¹, што је основно полазиште анализе значаја и улоге културе у развијеним, демократским друштвима. Истраживања психоаналитичара Сигмунда Фројда у огледу „Нелагодност у култури“ истичу особеност културе која укупним својствима доприноси да се човјек разликује од својих животињских предака¹² и наглашавају да је поштовање заједнице потврда културе појединца: „Замена моћи појединца заједницом, представља одлучан корак ка култури“¹³.

Осавремењивањем друштва дошло је до уобличавања културе и њеног укључивања у функционисање различитих подручја друштвеног живота, па се, како Д.Коковић истиче, за разумјевање културе мора узети у обзир контекст у којем се појам културе употребљава.

У развијеним демократским друштвима је евидентна повезаност културе и политике и њихов међуоднос, наводи В.Вујчић, ослањајући се, притом, на хипотезу коју су Р. Инглехарт и К. Велкел потврдили у својим истраживањима, наглашавајући да културни елементи снажније одређују ниво демократије него што демократске институције одређују културу¹⁴.

Сама суштина разумјевања циља ове научне анализе почива на запажању једног од најистакнутијих савремених теоретичара културе К.Герца, који наводи „да политика једне земље одражава концепт њезине културе“¹⁵.

Наиме, у савременој политичкој науци постоје различити приступи изучавању културе, како наводи В.Вујчић. Теоретичари културе на које се В.Вујчић позива, Лане и Ерсон, сматрају да су релевантне три савремене културолошке теорије које културу сагледавају у виду универзалних вриједности¹⁶, а то су теорија *социјалног повјерења* (енг. social capital) коју су разрадили Ф.Фукујама (1995) и Р. Путнам (1993), *теорија постматеријализма* коју је разрадио Р.Инглехарт (1977) и *нова културна теорија* чији су творци А.Вилдавски и М.Даглас.

Мишљење В.Вујчића је да су ови културални приступи веома значајни за истраживање ефеката и посљедица различитих облика културе на појединца, друштво, политику, економију, а посебно дају резултате код ширих приступа истраживањима (глобалних и компаративних) различитих ефеката културе у друштву¹⁷.

¹¹ Ибид, стр.16

¹² Фројд, С., *Нелагодност у култури* из Антрополошки огледи, Просвета, Београд

¹³ Ибид, стр.47

¹⁴ Вујчић, В., *Култура и политика*, Политичка култура, Zagreb 2008, str.54

¹⁵ Герц, К., *Тумачење култура*, Библиотека XX век, Београд 1998, књига II, стр.83

¹⁶ Вујчић, В., *Култура и политика*, Политичка култура, Zagreb 2008, str.26

¹⁷ Ибид, стр. 26

Осим тога, са аспекта истраживања значаја и улоге културе у савременим друштвима потребно је указати на сегмент културолошке теорије модернизације, а то је теорија политичке промјене и развоја. За ту теорију је важно истаћи да се, у анализама, најчешће употребљава у комбинацији са другим политичким теоријама.

Сегмент културе у теоријама модернизације

Резултати истраживања теорије модернизације, која у друштвено-економским факторима види главног покретача друштвеног развоја, указују на значај културних фактора у демократским друштвима, која у интеракцији са економским и политичким факторима чине важан сегмент у стабилним демократијама¹⁸. Ипак, потребно је нагласити да се друштвени развој, чији је култура један од неизоставних фактора, одвија према одређеном редосљеду, како В.Вујчић наводи, позивајући се на велики број истраживања спроведених у различитим дјеловима свијета.

Дакле, линеарни развој се одвија сљедећим редом: „1. друштвено-економска модернизација је основа за 2. културни развој према све већем нагласку на вредностама слободе избора и аутономије, а то заједно основа је за 3. демократизацију друштва као саставнице једног јединог процеса – људског развитака“¹⁹.

Под културним фактором се подразумјева систем вриједности односно „експресивне вриједности“²⁰ као што су слобода, толеранција, партиципација, задовољство, итд.

Узроке појављивања експресивних вриједности у друштву Р. Инглехарт и К.Велкел виде у постојању повољних егзистенцијалних услова који условљавају да жеља за аутономијом постане приоритетна²¹. Ови аутори, такође, наглашавају да би политичка култура демократских друштава без експресивних вриједности имала мањи значај, те да је, у том смислу, „успон културе која наглашава човјекову еманципацију најважнија појединачна снага која јача демократију“²².

Теза о утицају културних вриједности на друштво доказана је кроз емпиријска истраживања која су у временском интервалу од 20. година спровођена у више од 80 држава свијета, а позната су под називом,

¹⁸ Вујчић, В., *Kultura i politika*, Politička kultura, Zagreb 2008, str.57

¹⁹ Ибид, стр.61

²⁰ Вујчић, В., *Kultura i politika*, Politička kultura, Zagreb 2008, str.61

²¹ Inglehart, R., Welzel, C., *Modernizacija, kulturna promjena i demokracija*, Politička kultura, Zagreb 2007, str.60

²² Ибид, стр.250

„World Values Survey“ (WVS). То су сукцесивна истраживања базирана на испитивању ставова о религији, политици, раду, науци и технологији, породици, полу и сексуалности, васпитању, итд., стога што је „претпоставка да сви ови ставови одражавају културу поједине земље или зоне свијета у којој се свака земља налази“²³.

Прецизности ради, неопходно је истаћи да су социолошка истраживања показала да све друштвене и културне заједнице имају одређене вриједности и да, управо, социолошка истраживања друштава, у знатној мјери, почивају на концепту вриједности. Према социологу Д.Коковићу, „вредности су скуп општих уверења, мишљења и ставова о томе шта је исправно, добро или пожељно, а шта се формира и усваја кроз процес социјализације“²⁴.

Значај вриједности се огледа у томе што оне, као сегмент друштвене структуре, представљају систем одређених вјеровања о „индивидуалним и заједничким начинима понашања и друштвеним односима“²⁵.

Поред тога, поменуто истраживање је, на основу компоненти испитаних ставова, а на основу дистинкције економских и културалних разлика, доказало да се схватања и културни образци појединаца у богатим и сиромашним друштвима разликују.

В.Вујчић тврди да “култура неког друштва одражава његово укупно повијесно наслеђе, нарочито религијско”, што указује на то да религија утиче на системе вриједности савремених друштава²⁶.

Заправо, велики број научника подржава становиште да експресивне вриједности појединих друштава и региона свијета почивају на културном наслеђу, као и да те двије компоненте скупа имају утицаја на настајање и промјену културних образаца у тим земљама, односно регионима.

Полазећи од основне поставке теорије модернизације, предходни закључак имплицира истраживање повезаности утврђених културних образаца са друштвено-економским развојем, политичким развојем и процесом демократије.

На основу анализе ставова WVS-а, В.Вујчић је сублимирао велики број ставова о различитим животним питањима, у двије биполарне категорије, констатујући да се на основу тих двију категорија свако друштво може лоцирати на глобалној културној мапи²⁷. Неке од одлика те двије биполарне категорије су:

²³ Vujić, V., *Kultura i politika*, Politička kultura, Zagreb 2008, str.71

²⁴ Коковић, Д., *Пукотине културе*, Прометеј, Нови Сад 2004, стр.122

²⁵ Ибид, стр.123

²⁶ Ибид, стр.76

²⁷ Ибид, стр.73

- прва, коју чине вриједности „традиционалног ауторитета“ који подразумева традиционалне друштвене вриједности и ставове, као што су вјеровање у бога, религиозност, породица, поштовање ауторитета, итд., насупротив вриједности „секуларно-рационалног ауторитета“ као што су вјера у разум, објективно сазнање, утицај на природу, итд.
- друга, коју чине „вриједности опстанка“ као што су посвећеност раду, штедња, безбједност, технолошки напредак, итд., насупротив „експресивним вриједностима“ као што су слобода, избор, заштита природе, одрживи развој, толеранција, друштвена партиципација, итд.

Сходно чињеници да су предмет ове анализе друштва са обиљежјима „секуларно-рационалног ауторитета“ која лако усвајају „експресивне вриједности“, потребно је нагласити да се у таквим друштвима поштује и толерише различитост (нпр. хомосексуалност, итд.), да је заступљено социјално повјерење (нпр. повјерење у друге, итд.), грађанска активност (нпр. потписивање петиција, итд.), затим слобода избора и одлучивања, те аутономија.

У прилог потврди теорије модернизације је став В.Вујчића да је индустријализација условила промјену традиционалног у секуларно-рационални ауторитет и да је постмодернизација довела до културне промјене вриједности опстанка у експресивне вриједности. Ипак, не може се генерализовати да су се те културне промјене догодиле у некој држави или региону у цјелини, у прилог чему говори примјер да је у Европи 1970-их година било преко 80% појединаца који су поштовали више вриједности опстанка од експресивних вриједности. Међутим, овдје је потребно истаћи да, без обзира на културно наслеђе, друштвено-економски развој усмјерава и подстиче друштва да се развијају у истом смјеру.

У том контексту важно је истаћи функционално условљени карактер културе, јер је извјесно да постоји одређени број сегмената културе, али и оних изван ње, који условљавају једни друге и доприносе културној динамици.

Питирим Сорокин у књизи „Друштвена и културна динамика“ указује на постојање тог узрочно-функционалног аспекта културе²⁸, истичући да појединац не мора бити свјестан условљености његових дјеловања и дјеловања осталих чланова друштва, али да таква условљеност може постојати.

Према П.Сорокину „први облик социолошко-феноменолошког тумачења духовне настројености или менталитета културних феномена

²⁸ Сорокин, П., *Друштвена и културна динамика*, ЦИД, Подгорица 2002, стр.30

јесте узрочно-функционално поимање²⁹, док је други облик таквог тумачења логичко разумјевање.

У том смислу Сорокин дефинише постојање образаца логички интегрисане културе. С тим у вези он наводи системе логички интегрисане културе, а то су идеациона, чулна, идеалистичка и мјешовита, у оквиру којих опет постоје типологије.

На савремена друштва се може примјенити менталитет чулне културе који, по мишљењу П. Сорокина, „прожима нашу савремену културу“³⁰.

Елементи који одликују чулну културу се подударују са елементима експресивних вриједности (лично и колективно задовољство, материјално благостање, прихватање и прилагођавање друштвеним нормама, развој науке, итд.).

Остала својства културе

Под осталим својствима културе подразумјевам супротно значење културе од оног које је у предходном поглављу описано, а које, свакако, има друштвени значај. Истраживање таквог својства културе се намеће зато што се вјерује да она може имати и негативан утицај на начин што подстиче и доприноси порасту насиља, друштвене радикализације и екстремизма у свијету.

У дефинисању и анализирању таквог својства културу је потребно размотрити кроз њена генерална својства³¹, полазећи од становишта да је култура, такође, и скупина предрасуда, ставова, вјеровања и концептуалних модела понашања, осјећања, идеја, знања, симбола, оријентација, итд. Карактер културе као генералног својства је, дакле, да обликује, пружа информацију, покреће на акцију и сл.

О смислу и значају културе као покретачког или контролног механизма говори Фројд у „Антрополошким огледима“: „Постојање те склоности агресији, коју можемо наслутити у себи и у других јесте, с правом претпостављамо, околност која ремети наше односе са ближњима а културу приморава на своје напоре...Култура мора све да учини како би агресивном нагону ставила оградe а њихово испољавање пригушила кроз психичке реактивне формације.“³²

Као један од узрока „негативног“ својства културе је поремећени систем вриједности. Затим, култура и идентитет могу бити злоупотрије-

²⁹ Ибид, стр.30

³⁰ Ибид, стр.54

³¹ Мацар, Љ., *Култура као чинилац и ограничење развоја*, из Зборника “Култура и развој”, ИДН, Београд 2004, стр.21

³² Фројд, С., *Антрополошки огледи*, Просвета, Београд 2005, стр.60

бљени у форми идеолошких инструмената у циљу достизања неких виших циљева што се постиже кроз подстицање јединки или група или усмјеравање њиховог понашања и дјеловања.

У том контексту веома добар примјер таквог својства културе је њен утицај на настајање и дјеловање неких врста тероризма (идеолошки, националистички, вјерски). Дакле, то је посебно карактеристично у ситуацијама гдје су неразријешена политичка и идентитетска питања па се култура појављује као мотивациони механизам за остваривање циљева насилним путем.

Објашњење начина претварања основних постулата религије у насилне сврхе заснива се на претпоставци да екстремни појединци стварају културу насиља у религијским групама служећи се, притом, одређеним оправдањима за своје деструктивне намјере. Сматра се да је то духовни амбијент за настајање вјерског тероризма, као специфичне врсте насиља која је постала главна безбиједносна пријетња на глобалном плану. Заправо, погрешним тумачењем религије ствара се менталитет у тој религијској скупини који оправдава насиље, терор, репресију и сличне појаве. Такав “вјерски фундаментализам”³³ је нешто друго у односу на вјеру, који, иако постоји током цијеле људске историје, експанзију доживљава од краја двадесетог вијека. Ове ставове потврђује и М.Кастелс, дефинишући га реактивним и реакционарним начином изградње идентитета: “...изградња колективног идентитета према идентификацији индивидуалног понашања и друштвених институција с нормама које потјечу од Божјег закона, а протумачио их је коначни ауторитет који посредује између Бога и људског рода”³⁴.

Резиме

Култура, као једна од карактеристика људског друштва, својом могућношћу да утиче на друштво, дакле, може бити посматрана као прогресивна или као регресивна сила. Наиме, култура као систем вриједности, вјеровања, потреба, понашања, симбола, итд., заслужује епитет „сила“, јер се стратешким приступом, могу програмирати културни обрасци савремених друштава, али и обрасци екстремног понашања који могу бити усмјеравани за различите циљеве.

Тежиште анализе је било доказивање улоге и значаја културе у друштвима са развијеним социо-економским и политичким условима, односно развијеним демократским друштвима у којима култура и демократија детерминишу једна другу.

³³ Castells, M., *Moć identiteta*, Golden Marketing, Zagreb 2002., str.22.

³⁴ Ибид, стр.23.

То је предмет истраживања неких од теоретичара модернизације, прије свега Роналда Инглехарта са сарадницима, који већ тридесет година (од 1977.) на емпиријски начин прате и доказују промјене друштвених ставова и вриједносних орјентација.

На основу главних ставова Инглехартове теорије модернизације, заснованих на идеји да су економски развој и култура основа за демократизацију друштва, може се констатовати да та теорија истиче „социјални значај културе“³⁵, дакле то је „посебна култура“ чије се одлике показују у институцијама друштва и у свакодневном понашању. Ту се ради о културном систему који почива на друштвеним значењима и вриједностима, те друштвеном наслеђу, који су се показали универзалнима, у смислу да су, када су једном усвојени, у великој мјери допринијело порасту човјекове способности да обогати свој живот, регулише друштво у којем живи и контролише своју околину.

Обухватнија анализа културе увелико би премашила опсег и смисао овог чланка. Кроз сагледавање актуелних теорија настојала сам да једноставно укажем да је култура један од најзначајнијих елемената друштвеног развоја.

³⁵ Williams, R., *Analysis of culture*, (chapter from *The Long Revolution*, Penguin, Harmondsworth, 1965)

Бојана ПОПАДИЋ*

РЕГАНОВА ПОЛИТИКА ХЛАДНОГ РАТА И ПОЛИТИКА „НОВОГ МИШЉЕЊА“ ГОРБАЧОВА

I

Историја је свједок како политика и будућност једне земље често могу зависити од једног човјека који се налази на њеном челу. Исход цијеле једне нације, а самим тим и других људи, може се налазити у рукама само једног човјека. Питање је да ли су то специфичне околности које омогућавају једном човјеку извјесну политику и начин вођења државе у једном смјеру, односно да ли снага једног човјека може да буде до те мјере велика да одлучи о животима милиона људи? Да ли је индивидуална снага та која може да прекине ток дуговјековног начина функционисања држава и поведе у потпуно другачије, прогресивније размишљање и потпуно ново доба за државу, као што је то било за вријеме Ришелјеа? Да ли је та снага заправо она која може да подстакне у људима оно најнехуманије које им даје за право осјећај супериорности у односу на слабије, а у исто вријеме понизности и послушности према тој снази са врха пирамиде, као што је то учинио Хитлер својим пратиоцима? У којем је то тренутку једна индивидуа јача од милиона других индивидуа заједно? Гедис у својој књизи *Хладни рат* каже:

„Ко може предвидјети каква ће необична комбинација изазвати да неколицина појединаца дође у ситуацију да обликује велике догађаје и тако постане предмет пажње историчара?“¹

Роналд Реган² и Михаил Горбачов³ били су те снаге које су осамдесетих година водиле двије највеће свјетске силе, два блока око којих

* Ауторка је студент треће године Факултета политичких наука у Подгорици – смјер Међународни односи.

¹ Џон Луис Гедис- *Хладни рат, Ми данас знамо*, СЛЮ 2003, поглавље Нова историја хладног рата: први утисци, VII стр. 426.

² Роналд Вилсон Реган, рођен 6. фебруара 1911. у држави Илиноис, умро 5. јуна 2004, био је гувернер Калифорније од 1967. до 1975, а затим и 40. председник САД у периоду 1981-1989. Наслиједио га је Џорџ В. Буш.

³ Михаил Сергејевич Горбачов, рођен 2. марта 1931. у Украјини, последњи је предсе-

су се окупиле друге државе у свијету. Два лидера који су окончали дугогодишње трајање Хладног рата, а самим тим, могло би се рећи, одлучили о будућности како својих држава тако и о будућности човјечанства.

Насљеђе које су ови лидери добили- САД које су тежиле да буду водећа сила у свијету а истовремено и да воде политику изолационизма, СССР који је покушавао да парира ако не и преузме вођство од САД-а и очува комунистичку идеологију и то под пријетњом уништења и распада државе- као и императив за успостављање нове епохе у свијету у којем ће владати мир, за ова два лидера био је тежак задатак. Њихов сукоб односно сарадња био је одлучујући.

II

Реган је био врло противурјечна личност. На мјесто председника ступио је у 69. години живота и самим тим био најстарији изабрани председник у историји америчког председништва, а био човјек са изузетном младалачком енергијом и шармом. Пријатељски настројен, лично помагао људима које није познавао, а опет био толико дистанциран да га ни његови највећи пријатељи нијесу могли схватити. Био је личност која је остала позната по својим духовитим изјавама⁴ којима је плијенио и очаравао, од којих су неке означене као генијалне које може смислити само човјек високих интелектуалних и образовних способности, а с друге стране знао је своје сараднике оставити без текста када би поставио питање које се односи на економију или спољну политику државе чиме би показао колико је неупућен и незаинтересован. Његова особена противурјечност највише се огледала у његовом вођењу политике, посебно спољне. Дошавши на мјесто председника поставио је себи за задатак да побољша економску ситуацију у САД на начин што ће увести мјере дерегулације тржишта и драстичног смањења пореза. Међутим, то је довело само до контраефекта, „кад је Реганов мандат завршио 1989. Сједињене су се Државе у једној деценији претвориле из највећег свјетског зајмодавца у највећег свјетског дужника“⁵. Како Калвокорези каже, лоша економска и социјална политика угрозила је самопоуздање које је Реган усадио Американцима преко војне моћи и реторике. Јер Реган је настојао да увећа војну моћ Америке и да она и

дник СССР-а од 1985. до његовог распада 1991, када је председник Русије постао Борис Јељцин.

⁴ Реган је једном приликом изјавио, што је остало запамћено као интересантна доскочица у економији: „Не бринем много за дефицит- довољно је велики да се сам о себи брине“. (Пол Џонсон, *Историја америчког народа*, Књига- комерц, Београд 2003, стр. 831).

⁵ Peter Calvocoressi *Svjetska politika nakon 1945*, Nakladni zavod, Globus, Zagreb 2003, str. 83.

даље буде највећа војна сила у свијету. Америку је видио као најснажнију силу за одржање мира на планети, а војно јачање би јој управо то и обезбиједило.

Ипак, главни циљ повећавања војног буџета био је адекватно одговорити на ескалацију Хладног рата, тј. супротставити се агресивној совјетској политици у Трећем свијету. Реганова спољна политика састојала се у пружању помоћи антикомунистичким снагама како би државе изашле из круга совјетских интереса. То је тактика пружања помоћи, како то каже Кисинџер, непријатељима својег непријатеља, по узору на Ришелјеа. САД су пружале подршку антикомунистичким снагама у Авганистану, револуционарном покрету *Солидарност* у Пољској, револуционарима у Етиопији и Анголи. Затим 1983. слиједи њихово спрјечавање ширења комунизма на карибско острво Гренада, чија је комунистичка влада била повезана са Кубом, јер је то било схваћено као угрожавање америчких стратешких интереса. Влада је срушена оружаним путем, што је први пут да је оружјем срушен комунистички режим, па се овај догађај тумачи као пораз СССР-а у Хладном рату и представља прекретницу у Регановом мандату. Посебна занимљивост представља долазак на власт сандиниста у Никарагви који су успоставили контакт са комунистима на Куби, а самим тим и у Москви, што је Реган протумачио као план да се комунистичка револуција преко Централне Америке прошири на јужне америчке границе. Из страха Реган је преузео иницијативу подучавања и опремања антисандинистичких снага и минирања никарагванских лука.

Чини се да је из страха Америка иницирала многе акције против рушења комунистичких снага у свијету и самим тим спријечила комунистичку револуцију. Ово дјеловање подсјећа на политику британског изолационизма поводом дешавања у Европи почетком XIX вијека. Наиме, Британија је из страха за безбједност сопствене државе улазила у савезе са слабијим државама које су биле у сукобу са оним јачим, како би спријечила доминацију једне државе - силе. Одбијање склапања трајних савеза са државама водило је британској независности у дјеловању јер није било обавеза према другим државама, а тиме ни могућност потенцијалног напада на њу ни било каквих неповољности од стране савеза непријатеља. А све то из страха за будућност своје државе и тежње да се очува постојеће стање. Исто тако, Сједињене Државе из страха за сопствену безбједност предузимају низ акција како би спријечиле могуће штете, односно преплављење комунизмом и, по њиховом схватању, слабење државе.

Највећа контрадикција у Регановом вођењу политике била је у опхођењу према Совјетском Савезу. У њему лежи и кључ Реганове политике Хладног рата. Реганови говори остали су чувени по карак-

терисању СССР-а као „царства зла“. На својој првој конференцији за штампу Реган је назвао СССР царством које је спремно учинити сваки злочин, лагати, варати, само да оствари своје циљеве.⁶ Кисинџер објашњава: „Реган је оправдао нужност супротстављања совјетској експанзионистичкој политици оштром реториком“.⁷ Он је био одлучан у жељи да увјери амерички народ како се у међународним односима мора знати ко је добитник, а ко губитник.

Са друге стране, посебно доласком Горбачова на власт, тежио је сарадњи двију сила, што је дочекано са симпатијама у америчким круговима, с обзиром на то да преговори нијесу одржани од времена детанта. Реган је поставио тезу о могућности прихватања од стране Совјета идеолошке трансформације у коју је истински вјеровао. Сматрао је за своју дужност да убиједи Горбачова и остале комунистичке лидере у неисправност комунистичке идеологије, која је крива за њихову заосталост у стварању демократије и заостајање за демократским државама свијета. Тежио је да их убиједи у то да чим они промијене своја убјеђења, настаће раздобље помирења. Кључну улогу у томе имало би питање људских права, које би представљало средство које ће срушити комунизам и демократизовати Совјетски Савез, а самим тим и довести до мира у свијету. Занимљиво је да Кисинџер говори како Реган и његови сарадници нијесу тежили поступном побољшању односа, већ постизању коначног, обострано прихватљивог рјешења. У корист таквих ставова наводе се маштања Регана да поведе Михаила Горбачова на турнеју по САД како би га упознао са животом просјечног Американца и показао му „како је дивно живјети у Америци“⁸. Примјетила бих да се Кисинџер, као амерички министар спољних послова, вођен у неку руку, у овом случају, пристрасношћу, служи типичном наивном америчком политиком којом, можда и сам вођен идеалима, покушава да прикаже што јачу слику исправности идеологије САД на штету комунистичке идеологије. Чињеница је да се у борби ових двију идеологија америчка, базирана на промовисању људских права, показала као исправна, али у својој спољној политици није се либила коришћења разних тактика како би очувала моћ и интегритет доминатне силе.

Вјештина коју је Реган показао у промовисању односа који ће водити свјетском миру и окончању Хладног рата је несумњива, но чини се да понеки његови потези личе на политику Наполеона III у Француској који је, ненамјерно, својим недефинисаним циљевима и непроми-

⁶ Kisinđer- *Diplomatija*, Golden marketing, Zagreb 2000; Poglavlje: Kraj hladnog rata: Reagan i Gorbačov, str. 717.

⁷ Kisinđer, *ibid*, str. 717.

⁸ Kisinđer, *ibid*, str. 721.

шљеним потезима подуприједио промјене односа у Европи. Тежећи да спријечи уједињење Њемачке, вукао је потезе који су управо водили ка томе!⁹ На сличан начин Реган је одлучио да ојача америчку војну моћ на начин што ће научници усавршити стратешка одбрамбена средства како би постојеће нуклеарно оружје постало немоћно и застарјело. То би ослабило совјетски статус суперсиле јер је постојећи нукларни арсенал био темељ тог статуса. Самим тим би дошло до попуштања односа и завршетка Хладног рата. У поређењу ове двије личности (Наполеона III и Регана) чини се да је Наполеона III, за разлику од Регана, тјерао малер, па су његови случајни потези водили штети по његову државу. Ипак, није јасно колико је Реганова доктрина „стратешке одбрамбене иницијативе“ (СДИ) била унапријед прорачуната, с обзиром на то да Реган није био у стању да ријешити много мање проблеме од уништења човјечанства, а који су постојали у његовој земљи. На примјер, све већим ширењем АИДС-а здравље америчке популације је бивало све угроженије, а Реган је игноришући проблем стопирао финансијска средства којима се болест могла зауставити, због чега га у америчким хомосексуалним круговима данас сматрају монструмом једнаким Хитлеру.

Његову повремену неспособност да протумачи и одреагује адекватно на дешавања потврђује и један његов говор којим је покушао да охрабри америчку нацију промовишући пјесму *Born in the U.S.A.* Бруса Спрингстина, а која у ствари говори о лошем животу Американаца који се шаљу у непознату земљу са оружјем у рукама како би убили жутог човјека и остатак свог живота се труде да то прикрију од самих себе. Каква иронија! Ово је само један од доказа да су политички лидери спремни на коришћење било какве пропаганде како би демагогизирали народ који воде, а да притом и не знају шта у ствари користе као метод, јер то није ни битно, битно је само стопити људе у масу. Историја је препуна ироније-доказ за то је још један примјер: Мусолинијева жена била је Јеврејка!

Што се тиче нуклеарног оружја, које је главни и пресуђујући фактор у Хладном рату, било је потребно предузети нешто поводом њега јер је оно служило у сврху застрашивања противника, а и пријетило је нестанку човјечанства. Тако су донијете двије стратешке одлуке које су доста придонијеле завршетку Хладног рата: размијештање америчких ракета средњег домета у Европи под окриљем НАТО-а и америчко прихватање већ поменути Стратешке одбрамбене иницијативе (СДИ).¹⁰ Оружје средњег домета створено је како би се направила противтежа

⁹ Наполеон III помогао је устанак Пијемонта против аустријске власти чиме је Аустрија, као један од два главна претендента на њемачки престо, ослабљена, а самим тим ојачана друга- Пруска која је и повела уједињење и искључила из њега Аустрију.

¹⁰ Кисинџер, *ибид*, стр. 726.

великом броју совјетских ракета (СС-20) које су са совјетске територије могле досећи све циљеве у Европи. Маргарет Тачер је предложила да се америчке крстареће ракете СС-20 распореде у Британији. Реган се и иначе угледао на Тачерову по питању унутрашње политике - смањења улоге и величине државе кампањом за субијање трошкова и опорезивања.¹¹ На тај начин одбрана Европе и Сједињених Држава су повезане. Тадашњи генерални секретар Комунистичке партије СССР-а, Брежњев, а касније и његов наследић Андропов, жестоко су се супроставили размјештању ракета, тако да су Совјети подстакли масовне демонстрације у европским земљама како би се сконцентрисало на разоружавање, а не на даље јачање војне силе и размјештање ракета. Реган је на то изнио понуду повлачења америчких ракета средњег домета у замјену за совјетске ракете СС-20. Совјети су одбили било какве преговоре, на шта је стационарање ракета настављено. Очигледно је да се Совјети нијесу хтјели одрећи свог оружја, иако је оно значило попуштање у односима, и коначно почетак разоружавања. Да Реган затим није изнио нову војну доктрину *Стратешке одбрамбене иницијативе*, могуће је да би се односи замрзли на постојећем нивоу, па чак и погоршали, јер ниједна страна није била вољна да прва попусти. СДИ, касније позната као „Рат звијезда“, нагјерала је Совјете да схвате да би даља трка у наоружању довела земљу у банкрот и тиме стратешки ојачала САД. Реганова СДИ била је начин за избјегавање нуклеарног рата, а исто тако и јачање САД као војне силе. Јер иако је градио пацифистичку визију свијета, био је председник САД које су се највише залагале за јачање америчке војне снаге.

Горбачов је био личност са којом је Реган желио да сарађује. На састанку у Рејкјавику, 1986, двојица лидера су се договорили да у периоду од следећих пет година смање све стратешке снаге за 50 посто, као и да у наредних десет година униште све балистичке ракете. Велике силе Велика Британија, Кина, Француска, су се бојале оваквог договора јер би у том случају морале и саме одустати од изградње сопственог оружја у које су уложиле толико средстава. На њихову срећу, договор је пропао. Ипак, убрзо затим радило се на 50-постотном смањењу стратешких снага, као и на склапању споразума о уништењу америчких и совјетских ракета кратког и средњег домета у Европи. Питање је да ли би Реганова политика пацифизма толико давала резултате да совјетски Савез није био у фази пропадања. У сваком случају, била је одлучујућа. Он је свој циљ постигао - смањено је нуклеарно наоружање, а истовремено су САД ојачале своју моћ и вођство. Америчка идеологија савладала је „злу“ идеологију комунизма.

¹¹ Пол Џонсон, *Историја америчког народа*, Књига- комерц, Београд 2003, стр. 836.

III

„Све до Горбачова ниједан совјетски лидер није био у потпуности спреман да уништи Стаљиново структурно наслеђе. То нам говори много јер је, када је оно нестало, с њим нестало и Хладни рат и, на крају, сам Совјетски Савез.“¹²

Михаила Горбачова различито посматрају људи у бившем Совјетском Савезу, и сви они ван њега. Запад га је доживљавао као неког кога треба покушати одржати на власти, јер са било којим другим политичаром било би теже сарађивати. Вашингтон је био увјерен да је он партнер без којег нови свјетски поредак не може бити остварен. Међутим, иако прозван „човјеком деценије“ од стране Запада, иако добитник Нобелове награде за мир, људи у Совјетском Савезу су га доживљавали другачије. То су потврдили избори за предсједника Русије 1991. године, када је умјесто њега подржан Борис Јељцин. За будуће генерације Горбачов је остао кривац за распад СССР-а и пропаст комунизма. Ја сматрам да је он био само преломна тачка у већ економски пропалој и сиромашној земљи која је личила на велико Потемкиново село које је морало пући свакако. Он се први одважио да прекине скоро вјековну традицију државног застрашивања и заташкавања сиромаштва и биједи. Зато су се непогодности првог таласа побољшања морале су се сломити о њему. Он је био жртвени јарац зарад уништења Стаљиновог наслеђа.

Кисинџер у својој *Дипломатији* каже:

„Без обзира на свој коначни пораз, заслуга Горбачова је његова спремност да се суочи са тешким изазовима који су стајали пред Совјетским Савезом.“¹³

Преузимањем власти Горбачов је преузео и институционалне, политичке и економске проблеме у којима се држава налазила и који су водили управо њеном распаду. Он је само са пар добрих одлука и пар грешака то поспјијешио. Горбачов је покушао да спроведе реформе, и плански оне су имале два елемента: *перестројку*- реструктурирање друштва, и *гласност*- политичку либерализацију, како би се повратила наклоност интелигенције која је дуго била занемаривана. „Првим основним законом о привредној реформи 1987. почео је процес децентрализације, дерегулације цијена и финансијског награђивања подузећа.“¹⁴ Међутим, привредне реформе нијесу успјеле јер су жеље за одржањем *statusa quo* биле јаче. Јер разне институције које су биле задужене за надзирање,

¹² Гедис, *ибид*, стр. 427.

¹³ Кисинџер, *ибид*, стр. 738.

¹⁴ Calvocoressi, *ибид*, стр. 87.

склапале су споразуме са онима које су требале надzirати. Споразуми бирократије како би се преварила централна власт и створила илузија напретка земље, како то објашњава Кисинџер. Горбачовљева грешка била је у томе што иако свјестан пропадања *перестројке*, није имао довољно идеја да је спаси.

Што се политичке либерализације тиче, реформе нијесу укључивале смањивање извршне власти у центру. Чистке у партији су настављене, а Комунистичка партија је, иако су пружене шансе за стварање других партија, остала главна и водећа. Главна унутрашња политика Горбачова темељила се на сљедећем: он је тежио да препороди земљу и врати јој статус, у правом смислу, једне од водећих сила у свијету, али полазио је од тога да се реформисана Комунистичка партија СССР-а може назвати предводником совјетског друштва у модерно доба. Није схватио да је проблем био у самој комунистичкој идеологији и да у модерну еру његова велика земља не може ући као држава у којој једна партија регулише комплетан живот, а неистомишљеници се шаљу у Сибир. „Комунисти се нису могли претворити у демократе јер су морали у потпуности одбацити комунизам.“¹⁵ Горбачов је истински вјеровао да ће се свијет претворити у један комунистички систем који ће предводити Совјети.

Док је у унутрашњости земље избијао хаос због противурјечности система, на спољном плану није било нимало другачије. С обзиром на то да дугогодишњи идеолошки совјетски савезник Кина није показивала интерес за преговоре о контроли наоружања, Горбачов је иницирао преговоре како би побољшао односе између двије земље. Кина је на то одговорила постављањем три тешка услова: окончање вијетнамске окупације Камбоџе, повлачење совјетских трупа из Авганистана, повлачење совјетских трупа са кинеско-совјетске границе.¹⁶ Горбачовљев апел на стаљинистичког вођу Њемачке Демократске Републике да се покрену реформе у земљи нијесу ухватиле коријена јер је ускоро срушен Берлински зид, а недуго затим дошло је и до распада Варшавског пакта.

Погубно за спољну политику СССР-а било је стање у источноевропским државама. Дисиденство које се појављивало у овим државама прерастало је у сепаратизам. Горбачовљевом одлуком да се појача либерализација земље и одбацавањем Брежњевљеве доктрине (која је Совјетима давала право интервенције у земљама Источне Европе), отворен је пут за отцјепљење источноевропских земаља од Совјетског Савеза. Те земље су се под унутрашњим притиском окренуле националној политици, што је аутоматски значило независност. На тај начин су и јачали захтјеви за демократизацију земље.

¹⁵ Кисинџер, *ибид*, стр. 745.

¹⁶ Кисинџер, *ибид*, стр. 743.

Изазов за Горбачова био је однос са Сједињеним Државама. Како је то и сам рекао након једног заједничког састанка:

*„У данашње доба ријеч је не само о конфронтацији двају друштвених система већ о избору између опстанка и узајамног уништења.“*¹⁷

Увидјевши да дотадашња совјетска политика није водила стабилности већ, напротив, затезању односа и управо пријетњи узајамног уништења, Горбачов почиње преиспитивање и редефинисање совјетске спољне политике према САД-у. То је значило потпуно одбацивање марксистичко-лењинистичке идеологије и проглашење мирољубиве коегзистенције. Он 1987. проглашава политику „новог мишљења“, чиме је потпуно преокренуо дотадашњу традицију и наговјестио ново доба у односима двају супротстављених блокова. Сусрет два лидера, Регана и Горбачова, спремних за сарадњу са јасно дефинисаним циљем свјетске стабилности, догодио се у право вријеме. Са разликом што се у сопственим државама првом одала почаст коју је заслужио, а други је обиљежен као издајник.

Истина је да се у самом почетку сарадње Горбачов користио методама које су биле традиционалне у претходном периоду, јер је био суочен са огромним бројем проблема: односи са западним демократским земљама, односи са Кином, проблеми у источно-европским земљама, трка у наоружању и заостајање домаће пољопривреде и политичког система.¹⁸ Али, након састанка у Рејкјавику, и прихватања чињенице да би даља трка у наоружању исцрпила совјетске привредне ресурсе, био је принуђен да спроведе програм 50- постотног смањења стратешких снага. То је била жртва која је водила губитку толико дугог рата зарад мира и стабилности земље, која је то толико жељно очекивала, као и због успостављања свјетског мира.

Међутим, унутрашњи кругови на то нијесу гледали на тај начин. „Ново мишљење“ наишло је на горку осуду посебно нижих партијских руководства, која су предводнике реформе оптуживали за издајништво које води земљу у пропаст. Дестаљинизација је схваћена као одрицање од руских традиционалних вриједности и утапање велике Русије у масовну културу Запада. Самим тим стаљинисти су се постепено одrekli лењинистичке и интернационалистичке доктрине и окренули се руском национализму.¹⁹ Цијела хладноратовска политика комунистичке бирократије може се свести на реченицу једне руске учитељице која

¹⁷ Кисинџер, *ибид*, стр. 739.

¹⁸ Кисинџер, *ибид*, стр. 741.

¹⁹ Волтер Лакер- *Историја Европе 1945-1992*, СЛЮ Београд, поглавље: Совјетски савез под Брежњевом и Горбачевом: пад и реформа, стр. 633.

је одбијала да прихвати програм *гласности*: „*Не могу да жртвујем принципе.*“

Принципи су се вратили као бумеранг. Културна асимилација неруских република довела је до стварања неруских етничких групација и до распада Совјетског Савеза 1991. Идеологија је прогутала саму себе и довела земљу у пат позицију - њено одбацивање значило је признавање пораза. Иако није понудио адекватно рјешење, Горбачов је био први који је јавно признао грешке које је Савез носио са собом, а за то је било потребно доста храбрости, јер је партија била немилосрдна. Уништио је Комунистичку партију иако му то није био циљ - он је вјеровало у њену исправност, али исправност коју би дао њен реформисани облик. Није заслужио да Јељцин прогласи независност Русије, а тиме и неруских република које би се свакако отцијепиле, јер су насилно асимилване. Није заслужио да га сматрају за човјека који је признао побједу САД-у, јер је допринио свјетском миру.

IV

Хладни рат подсећа на борбу добра и зла - с тим што је свака страна у њему сматрала да је она добро, а супротна страна зло. Амерички демократски идеали су ти који су побиједили на дуже стазе, али приклонићу се оној теорији која каже да Америка није побиједила у Хладном рату већ га је Совјетски Савез напросто изгубио. Комунистичка идеологија се урушила, а човјек који се нашао да јој зада посљедњи ударац, који би је свакако сустигао, био је Михаил Горбачов. Његова политика је изнијела на видјело поремећаје совјетског система. Он је био предуслов новог почетка. Реформа и напредак носили су парадокс сам у себи - рушење комунистичког система и тиме губитак у Хладном рату, али, с друге стране, и обезбјеђење мира и нових шанси. Његова велика грешка била је што можда није изабрао прави начин. И он сам је рекао:

„Није било тешко процијенити шта је криво, али је тешко процијенити који је прави пут.“

Попуштање у односима сукобљених страна и уступци које су оне биле вољне да учине довеле су до правог рјешења. Сарадња Реган- Горбачов одиграла се у право вријеме и на правом мјесту. Реганова милитантна идеологија и, слободно се може рећи, генијални маневри били су потребни у периоду совјетског пада. Његова политика јачања наоружања у случају да Совјети не попусте наишла је на не тако добар пријем јавности, што објашњава одјек и у култури - група U2 написала је пјесму управо за њега у којој га описује као неког ко гомила финансијске

рачуне правећи оружје док су лица људи обавијена страхом. Ипак, његова политика је потврдила мјесто САД као најмоћније силе у свијету.

Роналд Реган подстакао је самопоуздање Америке и повео ју је у нову еру спољних односа. Михаил Горбачов је убрзао распад СССР-а потезима којима је тежио стабилности земље. И на спољном и на унутрашњем плану Горбачов је жртвовао доста тога да би дошао до неких виших циљева. У шаху то се зове жртва фигуре, а та жртва води побједи. У Хладном рату, и после њега, свако је тумачио побједу и пораз на свој начин.

Раденко ШЋЕКИЋ*

ОГЛЕД О ТЕОРИЈИ СУКОБ ЦИВИЛИЗАЦИЈА У ПОСТХЛАДНОРАТОВСКОМ ДОБУ

(поводом смрти Самуела Хантингтона писца књиге
Сукоб цивилизација - The Clash of Civilizations)

У постхладноратовском свијету најважније разлике међу људима нијесу идеолошке ни политичке – него културне. Људи користе разлике не само да унаприједи своје интересе већ и да дефинишу свој идентитет. Први пут у историји глобална политика је мултиполарна и мултицивилизацијска. Људска историја је историја цивилизација. Идеју цивилизације развили су Француски мислиоци 18. вијека као супротност идеји варваризма. Цивилизација је најшири културни ентитет. Села, регије, етничке групе, националне заједнице и вјерске скупине имају засебну културу и различит ниво културне хетерогености. Култура једног села у јужној Италији може се разликовати од културе неког села у сјеверној Италији, но оба су дио италијанске културе по којој се разликују од њемачких села. Заједничка културна обиљежја европских заједница различита су од арапских или кинеских заједница. Арапи, Кинези и западњаци, међутим, нијесу дио неког ширега културног ентитета. Они творе цивилизације. Цивилизација је, дакле, највиша културна групација и најшири ниво културног идентитета људи.” То су само нека од становишта изнијета у “Сукобу цивилизација”¹ Самуела Хантингтона.

Самуел Хантингтон је у вријеме председниковања Џимија Картера, радио у Бијелој кући као координатор безбједоносног планирања за Национални савјет безбједности а такође је скоро шест деценија држао предавања на Харвардском универзитету.

У књизи „*Сукоб цивилизација и поновно успостављање свјетског поретка*“, објављеној 1996, на основу чланка који је 1993. године иза-

* Аутор је виши истраживач у Историјском институту Црне Горе.

¹ Самуел Хантингтон, *Сукоб цивилизација*, ЦИД, Подгорица 2000.

шао у *Спољнополитичком магазину*, Хантингтон је подијелио свијет на супарничке цивилизације, засноване већином на религијским традицијама – хришћанству, исламу, хиндуизму, конфучијанству, написавши да је сукоб међу њима неизбјежан. Хантингтон је изнио тезу да у свијету након Хладног рата више неће ратовати националне државе, већ ће се стварати културне и вјерске разлике међу цивилизацијама. Његово потенцирање религије у односу на идеологију, као извор конфликта у постхладноратовском добу изазвало је широку дебату о односу између Запада и исламског свијета. „*Држим се свог аргумента да културни индентитети, антагонизми и заједнице не само да играју улогу већ играју главну улогу у односима међу државама*“ – рекао је Хантингтон за магазин „Исламика“². И мада црте подјела међу цивилизацијама често нијесу јасне, оне су ипак стварне, темељне, истицао је Хантингтон, с тим да се најважнији савремени сукоби одвијају управо дуж тих раздјелница између различитих цивилизација.

* * *

Овдје ће мо изнијети најопштије одреднице и тезе прокламоване у теорији *Сукоба цивилизација* : Равнотежа моћи међу цивилизацијама се мијења, утицај Запада опада а азијске цивилизације шире своју војну, економску и политичку снагу. Демографска епидемија има дестабилизујуће посљедице по исламске државе. Појављује се свјетски поредак заснован на цивилизацијским друштвима која дијеле културне афинитете и сарађују међусобно а државе се групишу око водећих земаља које чине језгро њихових цивилизација. Западне универзалистичке претензије долазе у сукоб са другим цивилизацијама, најозбиљније са исламом, а на локалном нивоу актуелни су ратови око неодговарајућих граница. У постхладноратовском свијету најважније разлике међу људима нијесу идеолошке ни политичке – него културне. Људи користе разлике не само да унаприједи своје интересе већ и да дефинишу свој индентитет. Културне сродности и разлике обликују интересе и међусобну сарадњу међу државама. Најопаснији културни сукоби су они који настају због неодговарајућих граница дуж цивилизација а друштва подијелена цивилизацијама се распадају.

Срећом по САД, Евроазија је сувише велика да би била уједињена каже З.Бжежински.³ Кина је цивилизација која претендује да буде др-

² www.islamicmagazine.com/Issue-17/An-Interview-with-Samuel-Huntington.html

³ Овим инспириран, Бжежински каже: “Потенцијално најопаснији сценарио би била велика коалиција Кине, Русије и можда Ирана, једна антихегемонистичка коалиција која не би била направљена на основу идеологије већ због заједничке муке. Она би по обиму и величини подсећала на ранији изазов кинеско-совјетског блока, мада овог

жава а Јапан је цивилизација која је држава. Запад ће још много година остати најмоћнија цивилизација. Запад је данас супериоран у четири одлучујућа домена - војном, економском, технолошком и културном. Он је једина цивилизација која је суштински заинтересована за сваку другу цивилизацију или област а у стању је да утиче на политику, економију и сигурност сваке друге цивилизације јер –

- посједује и управља међународним банкарским системом,
- контролише све јаке валуте,
- представља главне свјетске купце сировина,
- обезбјеђује већину свјетских финалних производа,
- способан је за велику војну интервенцију,
- стоји иза најважнијих технолошких развоја и истраживања
- доминира свемиром, авио-транспортном и међународним комуникацијама, индустријом оружја високе технологије,

С друге стране, представља цивилизацију у опадању јер западна моћ у економском, политичком и војном погледу слаби у односу на друге цивилизације. Побједа Запада у Хладном рату није произвела тријумф, већ исцрпљење. Запад је све више окупиран унутрашњим проблемима и спорим економским растом, незапосленостју, демографском стагнацијом, порастом криминала и наркоманије. Економска моћ се брзо премјешта у источну Азију а са њом и војна и политичка моћ. Индија је на путу ка економској изградњи а исламски свијет је све више непријатељски настројен према Западу. За западноевропску доминацију над међународним друштвом може се рећи да је свој врхунац достигла око 1900.

Запад је 1900 имао 30 % свјетског становништва, 1993. 13 %, док се 2025. предвиђа да ће пасти на 10 процената. Слично је опадање и на пољу економије - наиме, 1950. Запад је у свјетској индустријској производњи учествовао са 64 процента, док се за 2013. предвиђа да ће учествовати са само 30 процената. Узрок стагнације Запада на пољу економије није дакле то што се споро развија, **већ што се други брже развијају**. Са сличним проблемом носила се и Велика Британија крајем 19. вијека, као највећа сила тог времена. Претпоставља се да ће Азија

пута би Кина била највероватније лидер, а Русија следбеник.” И наставља: “Исто тако мало вероватна могућност, али се не смије потпуно искључити, велико престојевање у Европи, тако да се направи неки тајни немачко-руски споразум или француско-руски анганта. Очигледно да постоје историјски преседани за оба ова савеза, а они се могу јавити само онда уколико дође до потпуног застоја у европском уједињењу ако би се односи између Европе и Америке видно погоршали. Заиста, у оквиру ове друге могућности, може се замислити европско-руско усаглашавање око протјеривања Америке са континента. На овом ступњу све ове варијанте изгледају невероватне.” Бжежински, З. *Велика шаховска табла*, ЦИД Подгорица 1999, стр. 55-56.

до 2020. године имати 4 од 5 или 7 од 10 највећих економија а дотада ће азијско друштво остваривати 40 процената глобалне економске производње. *Ми желимо да се модернизујемо али не и да се позападњачимо*, једна је од основних сентенци напредујућих азијских економија.⁴

Цивилизацијска ће припадност у будућности бивати све важнија, а свијет ће у великој мјери бити обликован међудјеловањем седам или осам великих цивилизација. Те цивилизације укључују западну, конфуцијанску, јапанску, исламску, хиндуистичку, словенско-православну, латиноамеричку и вјеројатно афричку цивилизацију. Најважнији сукоби будућности појавиће се дуж нестабилних граница које ове цивилизације раздвајају једну од друге. Подстакнута модернизацијом глобална политика је реконфигурисана дуж културних граница. Сврставања одређених идеологија у односима суперсила замијенила су сврставања која су одређена културом и цивилизацијом. Неодговарајуће границе међу цивилизацијама постају извори сукоба. Културни индентитет је главни чинилац који обликује удруживање и антагонизам, тако да се питање - *на којој сте страни*, замјењује данас питањем - *ко сте ви*. Потреба је да се заштити оно што нас разликује од њих. Најважнија држава унутар цивилизације успоставља поредак.

Зашто ће ово бити случај?

Прво, разлике међу цивилизацијама нијесу само стварне; оне су основне. Цивилизације се једна од друге разликују историјом, језиком, културом, традицијом и, најважније, религијом. Људи различитих цивилизација имају другачије погледе на односе између Бога и човјека, појединца и групе, грађанина и државе, родитеља и дјетета, мужа и жене, као и различите погледе на релативну важност права и одговорности, слободе и ауторитета, једнакости и хијерархије. Ове разлике резултат су вјекова, традиције. Оне неће брзо нестати. Оне су далеко темељније него разлике између политичких идеологија и политичких режима. Разлике не значе нужно и сукоб, а сукоб не значи, нужно, насиље. Ипак, кроз вијекове, разлике између цивилизација проузроковале су најдуже и најнасилније сукобе.

⁴ Култура и религија такође чине темељ Организације економске сарадње (Economic Cooperation Organization), која окупља десет неарапских муслиманских земаља: Иран, Пакистан, Турску, Азербејџан, Казахстан, Киргизстан, Туркменистан, Таџикистан, Узбекистан и Афганистан. Један од покретача оживљавања и проширења ове организације, основане 1960. од стране Турске, Пакистана и Ирана, јест схватање вођа ових неколико држава како немају прилике да постану прихватљиви ЕУ. Слично, Сагисом-у, Централноамеричко заједничко тржиште (Central American Common Market) и Mercosur почивају на заједничким културним темељима. Међутим, покушаји да се изгради шири Карипско-централноамерички економски ентитет који би премостио Англо-латинску подјелу, до данас нису успјели.

Друго, свијет постаје све мање мјесто. Интеракције између људи различитих цивилизација су у порасту; ове интеракције у порасту јачају цивилизацијску свијест и свијесност о разликама између различитих цивилизација те о истовјетностима унутар једне цивилизације. Сјеверноафричко досељавање у Француску ствара отпор међу Французима и, истовремено, прихватљивост досељавања “добрих” европских католичких Пољака. Американци тако негативније реагирају на јапанска улагања него на велика улагања из Канаде и европских земаља. Интеракције између људи различитих цивилизација побољшавају цивилизацијску свијест људи, која, заузврат, окрепљује разлике и непријатељства што се протежу, или се држи да се протежу, дубоко натраг у прошлост.

Треће, у читавом свијету процеси економских модернизација и социјалних промјена одвајају људе од старих локалних идентитета. У већини свијета религија се покренула да попуни ову празнину, често у облику покрета који су означени као “фундаменталистички”. Такви се покрети могу наћи у западном хришћанству, јудаизму, будизму и хиндуизму, као и у исламу. У већини земаља и већини религија људи који су активни у фундаменталистичким покретима су млади, високо образовани, стручњаци из средње класе, професионалци и пословни људи. “Посвјетовљење свијета” једна је од преовлађујућих друштвених чињеница у животу касног двадесетог вијека. Оживљавање религије, “la revanche de Dieu,” пружа основу за идентитет и преданост која надмашује националне границе и уједињава цивилизације.

Четврто, раст цивилизацијске свијести појачан је двоструком улогом Запада. На једној страни, Запад је на врхунцу моћи. Међутим истовремено, а можда и као последица тога, међу незападним цивилизацијама појављује се феномен повратка коријенима. Све се више може чути спомињање трендова окретања према унутра и “азијанизација” у Јапану, након краја Нехруова наслеђа и “хиндуизације” Индије, слома западних идеја социјализма и национализма и стога “реисламизације” Средњег истока, и расправа о позапађивању против *русијанизације* у вријеме Бориса Јељцина. Запад се на врху своје моћи суочава са не-Западом који све више има жељу, вољу и средства да обликује свијет на незападне начине.

У прошлости су елите незападних друштава обично чинили људи који су били најповезанији са Западом, који су били школовани на Оксфорду, Сорбони и који су упили западне ставове и вриједности. Истовремено, становништво у незападним земљама је често остајало дубоко прожето домаћом културом. Али, сада се ови односи обрћу. Одзапађивање и подوماђивање елита појављује се у многим незападним земљама, док у исто вријеме западне, обично америчке, културе, стилови и навике постају све популарнији међу народним масама.

Пето, културне особине и различитости су мање промјениве и, дакле, мање подложне компромитовању и растакању од оних политичких и економских. У бившем Совјетском Савезу комунисти могу постати демократи, богати могу постати сиромашни а сиромашни богати, али Руси не могу постати Естонци и Азери не могу постати Јерменци. У класним и идеолошком сукобима кључно је питање “*На којој си страни?*”, а људи су могли бирати и мијењати стране, те су то и чинили. У сукобу између цивилизација, питање је “*ко си?*” То је датост која се не може промијенити. А као што знамо, од Босне до Кавказа до Судана, погрешан одговор на то питање може значити судбоносну одлуку. Чак и више од етничке припадности, религија прави оштру и ексклузивну разлику између људи. Нека особа може бити полу-Француз и полу-Арапин те чак истовремено може бити становник двију земаља. Бити полукатолик и полумуслиман је пуно теже.

Пошто ће људи дефинисати свој идентитет кроз етничку и религијску припадност, тако је вјеројатније да ће односе са људима друге етничке или религијске припадности гледати у појмовима “ми” против “њих”. Крај идеолошки дефинисаних држава у Источној Еуропи и бившем Совјетском Савезу дозвољава традиционалним етничким идентитетима и нетрпељивостима да избију у први план. Разлике у култури и религији стварају разлике око политичких питања, а то се протеже од људских права до досељавања. Најважније, покушаји Запада у наметању својих вриједности демократије и либерализма као универзалних вриједности, у одржавању своје војне превласти и ширењу својих економских интереса, доводе до опасности да друге цивилизације одговоре противмјерама. Како ће владе и групе бивати све мање у стању да добију потпору за оснивање коалиција на бази идеологије, тако ће све више покушавати да добију помоћ позивањем на заједнички религијски и цивилизацијски идентитет.

Сукоб цивилизација се тако појављује на два нивоа: на микро-нивоу, дуж нестабилних граница између цивилизација сусједне групе се сукобљавају, често насилно, за контролу територија; на макро-нивоу, државе из различитих цивилизација боре се за релативну војну и економску моћ, боре се за контролу међународних институција и трећих страна те се надмећу у пропагирању и ширењу својих посебних политичких и религијских вриједности.

Запад се сада у односу на друге цивилизације налази на врхунцу моћи. Његов суперсилни противник нестао је са карте свијета. Војни сукоби између западних држава су незамисливи, а западна војна моћ нема озбиљног противника. Доминира међународним политичким и безбједоносним институцијама, а са Јапаном и међународним економским ин-

ституцијама. Глобална политичка и економска питања рјешава директорат Сједињених Америчких Држава, Велике Британије и Француске, економска питања директорат Сједињених Држава, Њемачке и Јапана, од којих сви међу собом одржавају необично блиске односе, тако искључујући мање и углавном незападне земље. Одлуке донесене у Савјету безбедности УН-а или у Међународном монетарном фонду, а које одражавају интересе Запада, свијету се представљају тако као да одражавају жеље свјетске заједнице. Сама фраза “свјетска заједница” постала је колективни еуфемизам (замјена за “Слободан Свијет”) који би дјеловањима која одражавају интересе Сједињених Држава и других западних сила требало да дају глобалну легитимност. Кроз ММФ и друге међународне економске институције Запад постиже своје економске интересе и другим народима намеће економске политике које налази прикладним.

* * *

Од када је Хантингтон у часопису „*Foreign affairs*”⁵ објавио текст о сукобу „ислама и Запада”⁶ популарност истраживања „о сасвим извјесном судару цивилизација” нагло је порасла. Дакле, Хантингтон је формулисао тезу по којој основни извори будућих сукоба на свјетској политичкој сцени неће бити ни идеолошки ни економски, већ културни. По његовој визији свијета, „*The Rest*” (Остатак) тежи умањењу моћи или уништењу „*The West*” (Запада). „На макронивоу најбитнија граница јесте она између Запада и свих осталих, с тим што најинтензивнији конфликти настају између азијских и муслиманских култура с једне, и Запада с друге стране”. Хантингтон је своје тезе о узроку сукоба Запада и ислама заснивао на принципу „добре” – западне и „лоше” – исламске културе, не одговарајући при томе на питање и недоумицу шта је то заправо „западна култура”. По Хантингтону, једна од одредница која муслимане чини конфликтним јест велики наталитет у већини муслиманских друштава, који је произвео надмоћ у броју људи од 16 до 30 година.⁷ “*Младићи из ове добне групе често имају средњошкол-*

⁵ www.foreignaffairs.org/

⁶ www.foreignaffairs.org/19930601faessay5188/samuel-p-huntington/the-clash-of-civilizations.html

⁷ Од 1999. до 2004. број становника Француске увећан је за 1,13 милиона, од чега 410.000 чине странци који су се населили у Француској. У просјеку годишњи прилив странаца је 82.000. Странци у Француској чине 9,6 одсто становништва - односно 4,5 милиона. Према истраживањима и ЦИА-е и УН-а, свака чланица Европске уније има стопу рађања значајно испод потребне стопе од 2.1 дјетета по жени. Према ЦИА World Factbook-у, Њемачка је у 2007. години имала стопу рађања од 1.39 дјете по жени, док су Шпанија и Италија имале стопе рађања од 1.29 дјете по жени. А Њемачка, Италија и Шпањолска нијесу саме: Свака индустријализована земља у Европи има стопу рађања испод 1.9 дјете по жени. Просјечан број рађања у Европској унији је

ско, техничко или више образовање, у великом броју су незапослени и зато мигрирају према Западу, придружују се фундаменталистичким организацијама и политичким партијама, те се у мањим бројевима регрутују у муслиманске герилске групе и терористичке мреже. Млади мушкарци су главни актери насиља и сукоба у свим друштвима; у муслиманским друштвима њих има премного.” О томе говори и недавна анкета овдашњег Истраживачког центра “Пју”⁸, спроведена у шест муслиманских и исто толико западних земаља, укључујући и Сједињене Државе. Ендрју Кохут директор тог центра поводом поменути анкете истиче:

”Западњаци виде муслимане као фанатичне, насилне и нетолерантне. Муслимани сматрају Западњаке себичним, неморалним, грамзивим, насилнички расположеним и – такође - фанатичним. Очигледно, међусобне оптужбе су бројне.“ Поменути анкета указује да су највеће несугласице на релацији између Сједињених Држава и муслиманског свијета. Американци су виђени у негативном свијетлу у свим земљама у којима је спроведена анкета - Турској, Египту, Јордану, Индонезији, Нигерији и Пакистану. Подршка Америци опада и у муслиманским земљама које су блиске Америци. У Турској, чланици НАТО-а, само 12 одсто испитаника има повољно мишљење о Сједињеним Државама, док у Јордану који традиционално гаји блиске везе са Вашингтоном, свега 15 одсто становништва позитивно оцењује Америку. Аналитичар Ендрју Кохут истиче да се феномен ”ми против њих“ распростире широм муслиманског свијета. ”Антиамериканизам у муслиманском свету посипљен је политиком Сједињених Држава, ратом у Ираку и уопште - ратом против тероризма, подршком Вашингтона Израелу и општом перцепцијом да Америка води једнострану спољну политику.“

Анкета центра “Пју” указује да већина муслимана никада није прихватила америчко оправдање за рат против тероризма, јер га многи виде као амерички покушај да се у директном обрачуну ослабе муслиманске земље. “Западне силе Сједињених Држава и Европе требају

1.5 дјецe по жени - али тај број не одражава реално стање, јер је увећан присутношћу милиона не-европских усељеника са високом наталитетом у великим урбаним центрима Европе. Кроз готово већ четири деценије, муслимани су најбрже растући дио становништва Западне Европе. За посљедицу муслимански глас постаје све важнији. Ово је најприје постало очито на изборима у Њемачкој у септембру 2002. године, када је социјалистички кандидат Герхард Шредер за длаку побједио конзервативног противника Едмунда Стоибера - за само 8864 гласа. Њемачка је дом готово 700 000 турско-њемачких гласача - уз још готово 3 милиона турских имиграната без (или тренутно без) права гласа. Муслимани су махом гласали за Шредера. - www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/

⁸ **Pew** Research Center for the People & the Press – www.people-press.org/

остварити већу политичку, економску и војну интеграцију и координирати своје политике тако да државе из других цивилизација не могу искористити наше разлике.”

“Несумњиво, терористичке акције Осама бин Ладена оживјеле су цивилизацијске идентитете. Након терористичких напада, у Ле Монду⁹ је био наслов *Сви смо ми Американци*. Сјећајући се Кенедија, Берлињани су говорили ‘Сви смо ми Њујорчани’. Осама бин Ладен вратио је Западу његов заједнички идентитет.” (интервју *Осама бин Ладен вратио је Западу заједнички идентитет*, *Global Viewpoint Los Angeles Times*, 22. октобра 2001.)¹⁰ У САД је антиарапска пропаганда постала веома тражен комерцијални производ тако да се и дијелови одјеће продају у пропагандне сврхе. Једна тиражна мајица приказује америчког маринца који је уперео пушку у Арапа обореног на земљу, са натписом – »Пошто ти је сад нафта.« На једној мајици је писало – »Дођи у војску, посјети занимљива мјеста, упознај занимљиве људе и убиј их«.

Могао би се стећи утисак да Хантингтонове тезе потврђују актуелни свјетски догађаји, а ту се пре свега мисли на заоштравање односа САД (и остатка Западног свијета) са муслиманским земљама, што је кулминирало након 11. септембра, ‘ратом против тероризма’ у Афганистану и Ираку са тенденцијама да се сукоби продубе и заоштре на државе из ‘осовине зла’ и остале некооперативне, отпадничке владе и земље. Наравно да су и Запад и ислам пуни унутрашњих подјела. Постоје различите секте, различите заједнице, различите земље. Дакле, ни Запад ни ислам нијесу хомогени

Хантингтонова књига, објављена 2004. „Ко смо ми? Изазови америчког националног идентитета“, такође је изазвала бројне полемике, твдњом да масован прилив имиграната из Мексика у САД представља пријетњу за традиционални амерички идентитет и национално јединство.¹¹ Према једној новој студији, становништво Сједињених Америчких Држава ће се увећати за преко 50 одсто у наредних пола вијека, док ће имигранти чинити више од половине тог увећања. Независни Центар за проучавање имиграције, који је израдио ову студију, недавно је одржао скуп посвећен питањима раста популације. У студији се наводи да се преко два и по милиона нових становника досељава у САД сваке године, као резултат легалне, али и илегалне имиграције, и то већином из латиноамеричких земаља. Један од налаза студије је да ће се становништво САД увећати са садашњих 301 на 468 милиона до 2060. године и да ће се то драматично одразити на радну снагу, пензи-

⁹ www.lemonde.fr/

¹⁰ www.digitalnpq.org/articles

¹¹ www.reuters.com/

онерску популацију, урбани раст као и природну средину. Главни аутор студије, Ситивен Камарота, покушао је да објасни шта би значило 167 милиона нових становника и њихових потомака. “Повећање становништва за 167 милиона у наредне 53 године је отприлике једнако садашњој популацији Велике Британије, Шпаније и Француске. 105 милиона имиграната у оквиру тог броја равно је 13-струком становништву Њујорка.”¹²

* * *

Када се у Вашингтону припремао велики војни пројекат Пустињска олуја, 1991 године, о разматрању опција и слања одговарајуће поруке Ираку, тадашњи предсједник Буш је окупио своје савјетнике тражећи модалитете акције и том приликом је рекао савјетнику за Националну безбједност генералу Scowcroftу да у последњем упозорењу Ираку да се повуче из Кувајта убади и дио о томе како је Нови свјетски поредак изазван акцијом Ирака. Та идеја је разрађена у ноти, а након тога је већ на првој конференцији за штампу Нови свјетски поредак постао синтагма која би требало означити ново раздобље међународних односа у коме су се догодиле велике промјене на свим странама свијета. Свједочећи пред Конгресом, помоћник државног секретара Лоренс Иглбергер је објашњавао да ће Нови свјетски поредак, који се појављује, базирати на некој врсти новог изума у спровођењу дипломатије – “тако што ће други плаћати трошкове интервенција САД у одржавању реда,” чиме се потврђује теза да су УН од оснивања биле у диспропорцији између имена и ингеренција, између онога *de jure* и онога *de facto*. Моћ је способност особе или групе да промијени понашање друге особе или групе. У међународним односима то се углавном врши кроз подстрек, опомињање, принуду исл. Данас је на макро нивоу доминантна подјела запад - остали, а на микро нивоу сукоби због неодговарајућих граница. Територијалним и економским императивима, као главним покретачима агресивности појединих држава треба додати и различиту културу и цивилизацију које их чине специфичним у односу на друге.

Иако у својим текстовима тврди да *цивилизацијска парадигма* у односу на хладноратовску представља нови модел који нуди боље разумијевање догађаја у савременој свјетској политици и да “објашњава и организује многе ‘збрке’ послижхладноратовског свијета”,¹³ управо у њој могу се назријети исти обрасци из хладноратовске парадигме: строга подијељеност на блокове/цивилизације, чије разлике су темељ-

¹² www.voanews.com/

¹³ Ако не цивилизације, што онда?, одговор на критике Sukoba цивилизација, *Европски гласник*, br. 3, Zagreb 1998

не, иманентне, па самим тиме и непремостиве, што их нужно доводи у конфликт. Тиме се *послијехладноратовска дешавања* поново могу систематизовати у прецизно дефинисане “нас” и “њих”, узајамно легитимисане *цивилизацијском парадигмом*. Пад Берлинског зида а потом и нестанак СССР-а и Источног блока, муњевито су преточени у теорију о ‘крају историје’ Френсиса Фукујаме који је тврдио да је, коначно, читавом свету јасно да постоји само један прави пут у ‘свијетлу будућност’ а то је либерални капитализам који упражњавају САД и Западни свијет; остатак човјечанства мора да схвати да је прикључење побједницима пут за изградњу универзалне, успјешне цивилизације. Еуфорични Фукујама попустљиво је примијетио да ће, на жалост, остаци старе историје (ратови, национални сукоби, глад, сиромаштво и слично) још неко време постојати на рубовима те универзалне цивилизације али да ће временом нестати.

Многи критичари ових теза изнијели су став да је „Сукоб цивилизација“ требало да помогне Западу (у првом реду САД) који се након пада комунизма нашао у кризи индентитета да се дефинише помоћу новог непријатеља, односно „нове пријетње“. Тако је дотадашњег главног непријатеља, комунизам, односно СССР, као његову персонификацију требало замијенити „новим непријатељем“ – исламском цивилизацијом. Сјевероатланском војном савезу (НАТО) било је неопходно да се под хитно знађе и „створи нови непријатељ Западне цивилизације и културе“. Подсјетимо само да је Сјевероатлантска војна алијанса (НАТО) оформљена 1949. године, првенствено у сврхе заштите Запада и капитализма, од нарастајуће снаге и опасности од стране СССР-а и комунизма. Послије краха комунистичких режима и распада СССР-а као главног политичког и војног опонента поставило се питање даље сврхе постојање НАТО-а, нарочито ако се има у виду да је његов главни опонент, комплементарни Варшавски пакт престао да постоји. Егзистирајући преко четири деценије на дуализму: „доброг и демократског капиталистичког Запада“ и „лошег тоталитарног комунистичког Истока“ и позицијанирајући се као главни и основни стуб одбране западне цивилизације, културе и начина живљења, НАТО се тада очигледно нашао пред дилемом сврхе свога постојања.

Цивилизација може укључивати велик број људи, као што је то случај са Кином (“цивилизација која се претвара да је држава”), или врло мали број људи, као Англофони Кариби. Цивилизација може укључивати неколико народ-држава, као што је то случај са западном, латиноамеричком и арапском цивилизацијом, или само један, што је случај са јапанском цивилизацијом. Цивилизације се очито мијешају и преклапају, те могу укључивати подцивилизације. Западна цивилизација има

двје главне варијанте, европску и сјеверноамеричку, а ислам има своје арапске и турске. Без обзира на то, цивилизације су ентитети са властитим значајем, а иако су црте које их раздвајају ријетко оштре, оне су стварне. Значи, уочава се код људи све више потреба истицања припадности својем цивилизацијском кругу/идентитету, која је наикада важнија од властитог прагматизма.

Сва свјетска кризна жаришта су на рубним дјеловима великих идентитета. Балкан, Кавказ, Блиски исток (Израел истурена караула), Пакистан - Индија, Африка - предмет учвршћивања доминације или стварање властитог идентитета. Ова студија заговара хипотезу да су разлике између цивилизација стварне и важне; цивилизацијска свијест је у порасту; сукоб између цивилизација замијениће идеолошке и друге облике сукоба као доминантни облик; међународни односи, историјска представа резервисана за западну цивилизацију, биће све више одзапађивана.

Прилози

Свјетске религије према подацима из 2007¹⁴ :

Хришћани	33,32 %
- Римокатолици	17 %
- Протестанти	5,8 %
- Православни	3,53 %
- Англиканци	1,25 %
Муслимани	21 %
Хиндуисти	13,26 %
Будисти	5,85%
Сики	0,35%
Јудаизам	0,23%
Бахаи	0,12%
Остале религије	11,78%
Не – религиозни	11,77%
Атеисти	2,32%

¹⁴ www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/xx.html#People

Важнији свјетски језици према подацима из 2005. године¹⁵ :

Мандарински Кинески	13.22%
Шпански	4.88 %
Енглески	4.68 %
Арапски	3.12 %
Хинду	2.74%
Португалски	2.69 %
Бенгалски	2.59 %
Руски	2.2 %
Јапански	1.85 %
Француски	1.2 %

Становништво САД по раси и етничитету¹⁶ :

у %	1995. год	2020. год.	2050. год.
Нехиспански бијелци	74 %	64 %	53 %
Хиспанци	10	16	25
Црнци	12	13	14
Азијци	3	6	8
Амерички индијанци	<1	<1	1
Укупно (у милионима)	263	323	394

Глобална подјела свијета по Хантингтоновој теорији “Сукоба цивилизација” :

¹⁵ www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/xx.html#People

¹⁶ Самјуел Хантингтон, *Сукоб цивилизација*, ЦИД, Подгорица, 2000, стр. 228.

Radenko Šćekić

**Esey about Huntington's The Clash of Civilizations in
The Post-Cold War era**

Summary

Huntington divided world on the opposing civilizations, based mainly on religious traditions. In post-cold-war world, the most important differences between people are not ideological or political - but cultural. People used differences not only to promote their interests but also to define their identities. The first time in the history global politics is multi-polar and multi-civilization. Human history is the history of civilizations. The balance of power among civilizations is changing, the influence of the West decreasing while Asian civilization expanding its military, economic and political force. Demographic epidemic has destabilizing consequences to the Islamic state. Appears world order based on civilized societies which share cultural preferences, and cooperate with each other, and the countries are grouped near the leading countries that make up the core of their civilization. The differences among civilizations are not only real, they are essential. Civilizations differ one from another by history, language, culture, tradition and most importantly, religion. How will people define their identity through the ethnic and religious affiliation, thus it is likely that relations to people with other ethnic or religious affiliation, they will look by the concepts of "us" against "them".

ПРИКАЗИ

Др Василије Јововић, Нада Драшковић, „ЗАПИСИ“ –
„ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ“ 1927 – 2007, Библиографија,
Подгорица, Историјски институт, 2008¹

Чини ми посебну част што представљам Библиографију часописа „Записи“ – „Историјски записи“ 1927 – 2007., једно изузетно библиографско прегнуће

На дан 1. јула 1927. године, појавила се прва свеска „Записа“ под уредништвом Душана Вуксана, што је био велики догађај за црногорску науку и културу међуратном времену а један од значајнијих у историји црногорске историографије, којим је утемељена њена критичка грађанска фаза. Часопис је до 1933. био гласник Државног музеја на Цетињу, а од 1935. до априла 1941. *Цетињског историјског друштва*.

Након Другог свјетског рата обновљено *Историјско друштво* покренуло је 1948. гласило „Историјски записи“ као природни наставак ранијег часописа. Од тада до данас *Историјски записи* су излазили без прекида.

Библиографија коју представљамо обухвата оба периода.

Аутори *Библиографије* су др Васо Василије Јововић, почивши директор Универзитетске библиотеке и колегиница Нада Драшковић, библиотекар Централне библиотеке „Ђурађ Црнојевић“ на Цетињу.

Тачније, Васо Јововић је поводом 60 – годишњице часописа објавио библиографију „*Записи*“ – „*Историјски записи*“ 1927 – 1987. у издању **Историјског института Црне Горе** и „Универзитетске ријечи“, 1989. године. Госпођа Нада Драшковић се подухватила врло деликатног и тешког посла да ранију библиографију *Записа* и *Историјских записа* преложи и обради по најновијим библиографским стандардима.

А то је било мукотрпније него да је све радила изнова. Она је направила попис и опис текстова, чланака и других прилога у „Историјским записима“ од 1987 до 2007. године. Такође, колегиница Драшковић је Библиографију допунила са тридесетак библиографских јединица за које је провјером утврдила да нијесу обухваћене ранијом књигом. Ова библиографија „Записа“ – „Историјских записа“ садржи укупно 5.086 библиографских јединица.

По типу ова замашна књига (820 страна) спада у ред специјалних библиографија, ријетко уређена, кохерентна у сваком погледу.

Све што је требало да каже у вези са библиографском концепцијом,

¹ Текст са промоције књиге, свечана сала Ректората Универзитета Црне Горе Подгорица, 1. јул 2008.

структуром и начином рада она је рекла у врло згуснутом, лаконском предговору на почетку књиге: о историјату часописа, разноврсности садржаја текстова (из историје, књижевности, културе, етнологије, археологије, друштвене стварности Црне Горе, приказима књига и часописа), као и о важности објављивања архивске грађе. Такође, истакла је рубрике у којима су објављивани ауторски радови или историјски извори.

Ауторка је истакла да „Историјски записи“ од педесетих година излазе као гласило Историјског института и Друштва историчара Црне Горе. Навела је да се смијенило више уредника и редакција и да од 1998. часопис има међународни карактер. У погледу структуре важно је истаћи да је грађа распоређена по универзалној децималној класификацији (УДК), по стручним групама и подгрупама.

Поред ранијег хронолошког реда текстова по ауторима или насло-

вима, колегиница Нада Драшковић је направила и азбучни редослијед библиографских јединица, по дубини.

Библиографски опис је комплетан, поуздан и дослиједан библиографске струке, науке и праксе. Посебну вриједност у овој књизи чине анотације – напомене, примједбе којима се допуњује опис библиографске јединице.

Све у свему, госпођа Нада Драшковић је задатак библиографа солидно обавила и показала одлично познавање садржине текстова, у којима је прошлост Црне Горе доминантна тема.

На крају књиге дати су обимни регистри: *Регистар аутора и преводилаца* и *Предметни регистар* као корисна помагала у служењу библиографијом.

Корисност и вриједност Библиографије су неспорне, она није само предуслов за научно-истраживачки рад, већ и значајно стручно остварење – примјер како се раде праве библиографије, вриједне и поуздане.

Маријан Машио Миљић

Мр Павле Кондић, ЦЕТИЊСКА БОГОСЛОВИЈА И
ЊЕНО ДУХОВНО-ПРОСВЕТНО ЗРАЧЕЊЕ 1863-1945,
Цетиње 2005, 307 стр.

Ријетке су биле прилике и још рјеђи прикази са којима сам хтио нешто више рећи о ономе што је могло побудити моју научну знатижељу или привући стручну и научну пажњу која је у сфери мојега научног интересовања. Сматрао сам, и тога се и даље држим, да свака нова књига као посебно издање, нарочито из области црногорске историје просвјете и културе, треба да садржи много више од онога што је у дотадашњој историографији већ презентирали појединци или групе аутора.

Шта ме је навело или боље речено „натјерало-приморало“ да се у тако ријетким приликама заузмем за писање приказа на проблематику која је третирана у књизи *„Цетињска богословија 1863-1945.“* аутора монаха мр Павла Кондића, професора историје СПЦ и Опште историје у *Богословији Светог Петра Цетињског на Цетињу*. Одмах и на самом почетку да изразим своје велико одушевљење самом појавом књиге и проблематиком која се третира у њој, а која је већ одавно научно оправдано захтјевна и захвална да се проучи и објави, јер је недостајала и представљала је празнину у црногорској историографији, а посебно је била неопходна у богатом мозаику црногорске просвјете и културне

баштине. Има још много таквих тема из области просвјете и културе у Црној Гори које чекају да се обраде и појаве као засебна издања и попуне празнине у богатој историјској прошлости, које нијесу монографски обрађене.

„Цетињска богословија ... 1863 - 1945.“ је посебно издање монографског карактера које својом појавом, начином обраде и садржином онога што се истражује, пише и презентира јавности, како стручној и научној тако и лаичкој и свима заинтересованим читаоцима, плијени пажњу јасним и прецизним реченицама, конкретним и одмјереним документима, умјереним и зналачки одабраним фактографским материјалом и поглављима, ненаметљивим и несугестивним начином саопштавања и размишљања, као и јасним и логичким закљчцима аутора о бројним питањима и проблематици *Цетињске богословије - Богословско-учитељске школе*. У оквиру научног опуса овога младог а веома искусног истраживача, може се сасвим оправдано рећи стасалог и зрелог научног радника и историчара, наведена проблематика обрађена је научно утемељено, документовано, са мјером, како обимом тако и избором архивског материјала, конкретно и прегледно дат је развојни пут *„Цетињске бого-*

словје“ од њеног настанка па све до краја друге половине XX вијека.

Један сасвим случајан и кратак сусрет са господином *Гојком Перовићем*, ректором *Богословије Св. Петар Цетињски*, који је био срдчан и одисао добром намјером и вољом да се изађе у сусрет мојем интересовању и исказаној жељи да дођем до наведене монографије, мога драгог и цијењеног колеге историчара *монаха Павла Кондића*, експресно је резултирао књигом као поклоном на чему се и овом приликом захваљујем.

У издању *Богословије Св. Петра Цетињског* појавила се књига „*Цетињска богословија и њено духовно-просвјетно зрачење 1863-1945.*“, *Цетиње 2005. године*, као посебно издање на формату А4 са краћим предговором *Његовог високопреосвештенства Амфилохија*, митрополита црногорско-приморског и егзарха св. трона пећког.

Некадашња југословенска, а посебно црногорска историографија, не располажу са тако великим бројем посебних монографских издања која би се могла сврстати у она која плијене пажњу својом појавом, која су технички и графички, умјетнички и дизајном сређена и опремљена, садржајно богата и разноврсна самом суштином онога о чему се истраживало, проучавало и писало и на крају уобличио и презентовало читаоцима, стручним и научним радницима као посебно издање без мане, а са укусом догјерано и садржајно аргументовано, графички и умјетнички веома допадљиво и зналачки урађено. Оно што се одмах може допасти читаоцу и обухватити га у потпуности радозналост пажњом и побудити га на читање без даха (наравно уз за стручњака и научног радника обавезно добро по-

знавање периода који се третира у наведеној књизи) јесте лакоћа писања и приповиједања, јасан преглед развоја догађаја који су доминантни у датом периоду и значајни по духовну, просвјетну и културну баштину Црне Горе, казани одмјереним стилем и језиком, уједначеним тоном и хармонијом композиције поглавља која се налазе у наведеној монографији.

Моја лична и научна интересовања за проблематику из духовно-просвјетног стваралаштва овог најстаријег духовног средњошколског завода у Црној Гори појавом монографског дјела „*Цетињска богословија 1863-1945.*“ *монаха Павла Кондића* усмјерила су сву пажњу на укупни духовни и просвјетно-културни живот у Црној Гори који се одвијао у периоду од готово једног вијека, а у којем је „*Цетињска богословија*“ имала значајно мјесто и посебну улогу у описмењавању, образовању и васпитању и укупном духовном животу не само црногорске омладине већ и уопште укупног становништва у тадашњој држави Црној Гори, а њен ехо је трајао и послје укидања, позивајући надлежне институције на њено обнављање и успостављање као духовног средњошколског центра у Црној Гори и тако све до данашњих дана.

Дакле, „*Цетињска богословија 1863-1945.*“ спада у ред историографских дјела монографског карактера, иако је по обиму не тако велика, са свега 307 страница текста и великим бројем фотографија појединаца, духовних старјешина, наставника и ученика, а дијелом и колективних из друштвено-политичког и духовног живота тадашње књажевине и краљевине Црне Горе и периода прве половине XX вијека, извјесним бројем докумената са школским свједочанствима појединих

ученика. Све је то дато на формату А4. Обрађена проблематика овога духовно-просвјетног завода у Црној Гори у назначеном периоду чврсто повезује поглавља у књизи у компактну цјелину са бројним напоменама на крају сваког поглавља, које читаоцима, стручним и научним радницима пружају обиље допунског материјала и потврду онога на чему се темељи ауторово писање, мишљење и укупно саопштавање научних резултата. Прилози и спискови ученика великог броја генерација *Цетињске богословије* дати су хронолошким редом и обogaћени појединачним или групним фотографијама ученика и наставног особља.

Документациони и фотографски материјал-архивска грађа брижљиво су бирани и припремани како би струци и науци били од велике користи за даља проучавања из области духовног, просвјетног и културног живота Црне Горе у другој половини XIX вијека и првој половини XX вијека, а радозналим читаоцима на увјерљив начин приказали настанак и развој средњешколског духовног завода у Црној Гори у датом периоду од готово девет деценија. Школски и духовни живот дат је кроз живот и рад бројних генерација образованих и васпитаваних у *Цетињској богословији* од стране не тако бројног а стручног наставног особља, које је у каснијем периоду на допуњавано из новоосноване *Цетињске гимназије*.

Требало је својски, вриједно, предано, савјесно и дуготрајно ишчитавати и прикупљати архивску грађу и чинити исписе из бројне литературе и црногорске периодике па све то уобличити и ставити у штампу на увид радозналим читаоцима, стручним и научним радницима, у мјери и оби-

му који неће оптерећивати а који ће задовољити све критерије почев од естетских па све до научних. Монах Павле Кондић, као историчар, одрадио је тај тежак и веома сложен задатак на задовољство струке и науке. Аутор је у свом магистарском раду, који се објављује као посебно издање, како у методолошком, стручном и научном утемељењу и обради дате проблематике, обухватио сва питања, проблеме, одгонетну многе недоумице, фактографским материјалом употребио оно што је до сада недостајало, а фотографијом све учврстио и утемељио. *Цетињска богословија* са својим наставним особљем и ученицима овим монографским дјелом поново је оживјела, а њен аутор је показао да је вриједан стваралац, добар и искусан историчар спреман за нове научне подухвате без бојазни да се ухвати и са најтежим научним проблемима историјске проблематике. Може се слободно рећи да се код аутора монографије „*Цетињска богословија 1863-1945.*“ не осјећају никакве потешкоћа у току рада, а којих је, свакако, било, барем што се тиче недостатка извјесних докумената кључних за поједина поглавља или за укомпоновање засебних дјелова у цјелину. Сви проблеми или потешкоће на које је аутор наилазио у монографском дјелу „*Цетињска богословија 1863-1945.*“ готово се и не примјећују или су тако дати у веома благом прелазу па их само може примјетити онај ко се већ дуго бави датом проблематиком.

Монографија „*Цетињска богословија 1863-1945.*“ чита се у једном даху, а стручним и научним радницима је од велике користи јер имају на једном мјесту готово све, почевши од оснивачког акта *Богословије*, преко наставног осо-

бља, спискова ученика па све до неопходних докумената као што су Устав или наставни планови и тако даље.

Ако би се тражиле и најмање примједбе, замјерке или ситнији пропусти у наведеном дјелу, што се тиче ове изузетно важне материје у просвјетно-културном животу Црне Горе и најзначајнијег средњешколског духовног завода у Црној Гори, посебно друге половине XIX вијека, а које ни у ком случају не могу не само умањити њен значај него ни ставити благо осјенчени детаљ из неког њеног поглавља. Онда би се могла само ставити сугестија да су напомене могле да иду одмах после текста – на дну странице гдје су и обиљежене, из разлога лакшег сналажења оних којима је та материја недовољно позната или уопште непозната. Као друга блага сугестија коју бих имао дати аутору, без и најмање намјере или помисли да се на ово монографско дјело може ставити било каква озбиљнија примједба, јесте да се могло додати још понешто од бројних докумената из школскога живота ученика, наставног особља као, на примјер, неколика извода из записника наставничких сједница, уколико их је било за период до деведесетих година XIX вијека. Кажемо да је то могло бити тако постављено и допуњено све у циљу детаљнијег приказивања онога што се тиче школскога живота и рада ученика. Међутим, сасвим је у реду и много је добро све како су то и урадили сам аутор, ментор или уредник.

Аутору, ментору, издавачу, уреднику и свима који су дали свој допринос да се објави као посебно монографско издање *„Цетињска богословија*

1863-1945.“ треба честитати и захвалити, јер су, ипак, задужили црногорску историографију самим тим што су употпунили њену богату културну баштину. *„Цетињска богословија 1863-1945.“* оставља дубоки траг у црногорској историографији, заузима посебно и високо мјесто на лествици монографских публикација, што представља посебан допринос како умјетничком дмету тако и садржински са историјским фактима непролазне вриједности за овај најзначајнији средњошколски духовни завод у Црној Гори у наведеном периоду.

Током свога професионалног научног рад био сам у прилици да се сусретнем са бројним дјелима, посебним издањима, студијама и монографским публикацијама мањега или већега формата, са или без илустрација, скица и фотографија, прегледао, прелиставао, читао и исчитавао их. Међутим, монографско издање *„Цетињска богословија и њено духовно-просветно зрачење 1863-1945.“* једно је од ријетких које ме је својом појавом, садржајем, фактографијом и пуноћом, композицијом, уједначеношћу поглавља, пријатно изненадило и дијелом допунило моја сазнања о да тој проблематици. Покушавали су до сада и други да пишу и напишу књигу о *„Цетињској богословији“*, али су били мање успјешни или потпуно неуспјешни, јер су писали без већих архивских истраживања, ослањајући се на просто препричавање до тада написаног или на пуко преписивање извјесне фактографије. Међутим, сви ти покушаји далеко заостају за монографијом *„Цетињска богословија 1863-1945.“* *мр Павла Кондића.*

Др Момчило Д. Пејовић,

Узеир Бећовић, ГАЈРЕТ У ПЉЕВЉИМА, Подгорица: Алманах:
Сарајево: Графокомерц, 2007 (Сарајево: Графичко предузеће).- 356
стр: илустр: 25 цм.- (Библиотека Баштина Алманах, Подгорица)

Културно-просвјетно потпуно друштво *Гајрет* основано је у Сарајеву на оснивачкој скупштини одржаној 20.02.1903. године и организовано је прије свега да помаже сиромашним ученицима на школовању у средњим и вишим школама. Формирање оваквог друштва које би чинило окосницу културног окупљања муслиманског становништва у тадашњој Босни и Херцеговини представљало је одговор на неминовност нове друштвено-политичке реалности и потребу за стицањем савременог европског образовања. Правилима из 1921. године Друштво је добило дозволу да своју дјелатност прошири на територију цијеле државе, тј. изван граница Босне и Херцеговине, и то у крајевима настањеним претежно становништвом исламске вјере а то се, између осталог, односи и на Црну Гору, али је тек од краја 1924. г. ширење *Гајретове* организације имало више успјеха. Према писању листа *Гајрет* за 1922. годину (бр. 4-5) читамо: *Отворење Гајретова конвикта у Санџаку. Управа Гајрета бави се озбиљно мишљу да отвори један конвикт у Санџаку и да на тај начин омогући тамошњем нашем свијету који је у културном и просвјетном погледу врло заостао, да се школује. Конвикт би се имао да*

отвори у једном мјесту у којем постоји гимназија и у коме су повољни и други услови. До сада су тражили од Главног Одбора пододбор у Пљевљу, Бијелом Пољу и Пријепљу, да се у њиховим мјестима отвори. (бр. 4-5, стр. 61)

Књига Узеира Бећовића *Гајрет у Пљевљима*, објављена 2007. године у издању Алманаха и рецензирана од стране проф. др Енеса Пелидије и Аднана Прекића, нуди на 356 страна богату документацију о историјату и раду Културно-просвјетног друштва *Гајрет* у Пљевљима, уз покушај да се вриједно прикупљени материјал допуни одговарајућим ауторским коментаром и анализом. Преко 150 фотографија и 60 докумената, већином први пут предочених читаоцима, приповиједају о истакнутим активистима, *Гајретовом Друштвеном дому* у Пљевљима, читаоници, *Гајретовом конвикту*, стручним и занатским школама у организацији или подстицањем од стране *Гајрета*, свечаностима у организацији пљеваљског *Гајрета*. Иако се узима да књига Ибрахима Кемуре *Улога Гајрета у друштвеном животу Муслимана Босне и Херцеговине (1903-1941)* представља до сада наобухватније истраживање о развоју и дјелатности овог друштва, засно-

вано на увидима у обимну архивску грађу, ипак, у настојању да се постигне слика цјелине, ширењу *Гајретове* организације изван граница Босне и Херцеговине у овом раду није могла бити посвећена довољна пажња, осим у неколико спорадичних помињања. На тај начин књига о дјеловању *Гајрета* у Пљевљима треба да помогне у разради оних детаља о којима немамо податке, било у обухватној Кемуриној студији, било у оној литератури у којој се парцијално говори о овом Културно-просвјетном потпорном друштву.

Садржај књиге *Гајрет у Пљевљима* чине два основна дијела, први који се бави историјатом пљеваљског *Гајрета* (7-218) и други у којем су на око стотинак страна (210-331) приложене фотографије и копије различитих докумената које прате историју Друштва. Затим слиједи Регистар личних имена (331-341), излагање о настанку књиге насловљено - *Умјесто поговора* (343-344), списак кориштене литературе (345-346), биљешка о аутору, односно списак његових до сада објављених радова, да би завршетак књиге чинили изводи из рецензија проф. др Енеса Пелидије и Аднана Прекића.

Први дио књиге подијељен је у неколико цјелина. Аутор најприје укратко описује историјску позадину и политички амбијент у којем је дошло до оснивања Културно-просвјетног друштва Гајрет у Сарајеву, да би се након тога бавио описом рада Друштва у периоду између два рата, задацима којима је оно било посвећено, карактеристикама уређивачке политике истоименог листа. Ови уопштени детаљи, изложени понекад на граници претјераног поједностављивања и неспретне или тек дјелимично

објашњене хронологије, припремиће читаоцима на одређени начин излагање о пљеваљском *Гајрету*, оснивању и свим елементима његовог постојања и рада. Тако ћемо сазнати да након оснивања 1921. године, дјеловање Друштва у Пљевљима, заправо, почиње уступањем Друштвене зграде Вакуфско-меарифског повјеренства за *Гајретов* Друштвени дом, у којем су биле просторије различитих садржаја, међу којима су највећу функционалност имале читаоница и библиотека. Иако је *Гајретових* читаоница и библиотека било и у другим мјестима, сазнајемо да су у Пљевљима биле међу најопремљенијим и најорганизованијим у цијелом подручју. Гајретова библиотека је, тако, имала више секција и била добро снабђена дневним листовима, исламским публикацијама, књигама и ђачким уџбеницима. У наставку аутор се најприје бави уопштеним питањима организације Друштва (Организациона питања, стр. 46-59), али тај дио описа који претходи исцрпном излагању о организационој структури *Гајрета* у Пљевљима, чланству, оснивачима пљеваљског пододбора, мјесним одборима, мјесном женском одбору, раду скупштине пљеваљског пододбора, односно мјесног одбора, као да је неоправдано и непотребно измјештен из I поглавља и у извјесном смислу ствара утисак несређености и слабе структурисаности текста. *Програмски садржаји* наслов су трећег поглавља (стр. 61-86) и оно је подијељено у неколико цјелина: секције, рад на обиљежавању значајних датума, бајрамским забавима и теферицима у организацији *Гајрета*. О просвјетној активности Друштва говоре поглавља IV-VI (стр. 87-140), сарадњу са сличним удру-

жењима обухвата VII поглавље (стр. 141-162), док је VIII (стр. 163-207) поглавље у цјелини посвећено чланству пљеваљског пододбора, од чланова до повјереника на терену. Последње (IX, стр. 209-218) поглавље заокружује причу о раду Гајрета у Пљевљима, описујући престанак рада Друштва и пододбора, као и прелазак његовог чланства у Пљевљима 1943. године најприје у састав Културно-умјетничке групе, а затим у састав Среске културно-умјетничке групе, уз напомену да је након оснивања КУД *Волођа* већина овог чланства ушла у његов састав. Свакако би требало истаћи да је текст богато илустрован бројним, најчешће детаљно коментарисаним фотографијама, преписима огласа и копијама печата. У другом дијелу књиге обухваћена је, уз неколико фотографија старих Пљеваља и неких његових сегмената, бројна документација која додатно овјерава аутентичност свих оних појединости забиљежених у првом дијелу књиге. Сматрамо да ова грађа, ипак, није требало да буде издвајана и да је могла бити несметано и прегледно распоређена пратећи текст, баш као и документи и фотографије, за које се аутор већ претходно определиели да буду саставни дијелови основног текста.

Иако оптерећена техничким и колекторским недостацима, стилским напрслинама, понекад невјештим и скученим приповиједањем и комента-

рима, књига својим захватањем у слабо истраживан и јавности предочаван сегмент историје Културно-просвјетног друштва *Гајрет*, прегледно и коректно слаже колаж састављен од фотографија, докумената и ауторског текста, слиједећи манир ранијих радова овог вриједног ентузијасте у којима се обиље архивског материјала комбинује са напоменама и објашњењима, тек толико да му се да облик смисаоне цјелине. Позитиван учинак *Гајрета* издвојен је у овој књизи као неспоран и надилази све оне политичке предзнаке који би његове активности могли конотирати као нејасне или, у најмању руку, лицемјерне. Монографија *Гајрет у Пљевљима* препоручује се као албум фотографија и докумената, скромно и непретенциозно коментарисаних, везаних не само за *Гајрет* и његов рад, већ и за дио, увелико забораву предате, слике културног и јавног живота Пљеваља тога времена. Језиком заљубљеника у прошлост овог града, његове становнике, дух исламског оријента који обавија његове старе грађевине и чаршију, никад прекинуто људско настојање да се научи и зна, да се дружи и живи са другима, аутор нам је успио, показујући нам свједочанства једног прошлог живота, на тренутак осликати друштвени оквир у чијем је средишту било *Гајретово* прегнуће на уздизању и просвјећивању муслиманске омладине.

Др Драгана Кујовић

Драгана Кујовић, ТРАГОВИМА ОРИЈЕНТАЛНО-ИСЛАМСКОГ
КУЛТУРНОГ НАСЉЕЂА У ЦРНОЈ ГОРИ, Алманах, Подгорица 2006.

Одавно је речено да нико није тако ташт због своје културе и религије као онај који не познаје ниједну другу. Ова безразложна осјетљивост условљавала је донедавно равнодушност и према достигнућима оријентално - исламске културе у Црној Гори. Један од узрока ове предрасуде је хришћански скептицизам. Римокатоличка црква је тек на Другом ватиканском концилу (1962-1965) проговорила о исламу, док се до данас ниједан вид православног богословља није потрудио да спозна религију муслимана.

Узимајући ислам као основну одредницу специфичног културног феномена, **др Драгана Кујовић** је у својој књизи стремила да обради једну реалност у историјском процесу, па су појмови и читав категоријални апарат били у функцији постизања крајњег циља: препознавања значаја оријенталног културног насљеђа у Црној Гори. Мада се ослањала на позната историографска знања, ауторка је успјела да неким општим проблемима удахне новије нагласке, предочи свјежија тумачења и да их обоји и елементима друштвеног живота. Пред читаоцем се открива необично садржајно-тематско богатство књиге:

- 1) *Урбани центри као административна, вјерска, привредна и културна средишта;*

- 2) *Споменици вјерске традиције;*

- 3) *Баштиници културе исламског оријента.*

Пратећи развој градова под османском влашћу ауторка подсјећа на категоризацију насеља, анализира професионалну структуру градског становништва, презентира функције градова, помиње њихове симболе - главне џамије и низ мањих храмова месциде, затим градске четврти, сахат куле, те основне и средње вјерске школе, тј. мектебе и медресе.

Током четири и по вијека на тлу Црне Горе су се расцвјетале и оријентално - исламска архитектура и умјетност. За нас данас су то умјетничка дјела која нам искључиво пружају естетско уживање. За људе који су их стварали, како упозорава француски историчар Жорж Диви, ти споменици су имали јасно одређену намјену. Они су служили својим разноврсним функцијама. Зато др Драгана Кујовић, настојећи да што боље упознамо ондашњи социјални контекст, упоредо предочава материјалне, духовне и друштвене структуре. Она је указала и на чињеницу да су поједини сакрални објекти у Црној Гори одољели исушењима времена, мијењајући првобитне вјерске садржаје. Неке су цркве биле претворене у џамије и обрнуто, након одласка исламских вјерника из

појединих крајева Црне Горе њихове су богомоље преузимали хришћани. Тако су на мјесту некадашњих џамија у градском језгру Херцег Новог подигнуте православна и римокатоличка црква.

Интересантно испричан пасаж односи се на Хусеин -пашину џамију у Пљевљима која се због богате унутрашње декорације, у којој доминирају флорални мотиви и минерата високог преко 40 метара, убраја међу најљепше сакралне објекте у Црној Гори. Њену љепоту употпуњују калиграфски натписи, орнаменти арапског поријекла, *Куран* са изузетним илуминацијама. Ријечју, многи одсјаји оријентално- исламске културе.

Обрађујући рад просвјетних институција, ауторка закључује да су они оличавали својеврсне заштитнике оријентално-исламске културе, као

и да су дале значајан допринос црногорској култури уопште. Анализиране су и активности Културно-просвјетног друштва *Гајрет* у раздобљу 1922-1941. године. *Гајрет* се одликовао ширењем националне и вјерске толеранције, а веома је значајан и по томе што је у његовом окриљу изњедрена прва савремено образована муслиманска интелигенција у Црној Гори.

Слиједећи трагове ријетког умјећа др Драгана Кујовић је направила Преглед писане грађе на оријенталним језицима похрањене у архивским и музејским фондовима Црне Горе. Ова емпирија указује на потенцијалне правце исцрпнијих истраживања и без сумње представља нову могућност за слојевитије познавање оријентално-исламског културног наслеђа у Црној Гори.

Др Звездан Фолић

Др Светислав Мариновић, КАЗНЕНА ИСТОРИЈА ЦРНЕ ГОРЕ,
Подгорица 2007, 759 стр.

Између не тако бројних покушаја да се цјеловито и синтетички сагледа укупна прошлост Црне Горе или поједини њени сегменти, др Светиславу Свету Мариновићу несумњиво припада посебно мјесто када се ради о изучавању правне историје Црне Горе.

Након књига *Историја црногорске адвокатури* и, посебно, *Црногорско судство кроз историју*, која је изазвала велико занимање научне и стручне јавности, као смјели и поштовања достојни покушај научне синтезе историје црногорског судства, државе и судова - ево још једне која представља врло успјелу реализацију ауторове давнашње замисли да сачини кривичноправну историју Црне Горе, можда с разлогом назване - *Казнена историја Црне Горе*.

Она прати настанак и развој правне свијести и права, кривичног прије свега - обичајног и писаног, од њихових првих помена у историји црногорске државности, преко фрагмената и трагова црногорске правне прошлости до правних извора и споменика од најстаријих дукљанско-зетских времена па све до краја црногорске државне самосталности (1918).

Црногорско кривично (казнено) право је, као и држава, пролазило и прошло кроз различите периоде и раз-

војне фазе. Историја кривичног црногорског права може се мање-више, као облик правне свијести и културе уопште, пратити од настанка Дукље - Зете, црногорске државне претходнице, преко династије Војислављевића, партиципирања у држави Немањића, до Балшића и Црнојевића као самосталних господара, све док народ није стао своју државу називати Црном Гором. Њоме су послје одласка Ђурђа Црнојевића у Млетке, мада формално у оквиру Отоманског царства, управљали владике (митрополити), Општи црногорски и Главарски збор.

До 1697. на челу Црне Горе били су владике из разних црногорских племена, а од тада се она, осим епозоде са самозванцем Шћепаном Малим, стално налазила под управом владика и господара из куће Петровић-Његош, уз сарадњу и ривалство црногорских гувернадура, до Петра II. Посљедњи црногорски гувернадур Вуко Радоњић памти се и као први политички затвореник и емигрант у укупној и казненој историји Црне Горе. По њему је назван и први државни затвор - Гувернадурица.

Након државотворног прегнућа књаза Данила I, својеврсног препорода за владавине књаза/краља Николе, територијалног проширења државе,

задобијања градова, изласка на море, формалног признања државне независности - Црна Гора је имала изузетно развијен друштвени, привредни, културни и правни живот. На уређењу правног живота и његовој законској регулативи, учвршћивању државних темеља, осим црногорског суверена свој печат су оставили бројни интелектуалци на челу са професором словенских права др Валтазаром Божићем.

Међутим, на крају Првог свјетског рата Црна Гора је присаједињена Србији и на тај начин ушла у састав Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, касније названом Краљевина Југославија, у којој није било мјеста, као равноправном субјекту, ни за Црну Гору ни за име црногорско. У авнојевској Југославији Црна Гора је постала република у оквиру федерације, а касније у Савезној Републици Југославији, па у државној заједници са Србијом она се налазила између сопственог опстанка и нестанка. Од 21. маја 2006. године Црна Гора је опет суверена, независна и међународно призната држава.

Др Светислав Мариновић управо прати историјски развитак кривичног права и правне свијести у Црној Гори. Он трага за њиховим почецима у црногорској историји, настојећи да идентификује кривичноправне феномене, трагове правних норми, обичајних и писаних, којима племе или држава настоје да заштите важеће вриједности и регулишу све сложеније међуљудске и друштвене односе. Од најстаријих времена постоји тежња да се заштите основне људске, друштвене и културне вриједности тако што се одређена понашања људи у заједници дефинишу као кривична дје-

ла која треба да буду санкционисана кажњавањем њихових извршилаца, а за свако кривично дјело слиједи одговарајућа казна.

Црногорско кривично или како др Мариновић воли да каже *казнено право* има своју историју. На простору данашње Црне Горе, која је прошла кроз своје различите развојне форме и фазе, док су неки њени дјелови били извјесно вријеме у саставу правних система других држава (Млетачке републике, Аустрије, Француске, Отоманске империје) - на снази је било више кривичних права.

Аутор не бјежи од чињенице да су понекад или задуго дјелови црногорске територије припадали другим државама него их, с правом, обрађује као дио општег правног наслеђа Црне Горе, иако неко вријеме нијесу припадали црногорском кривичноправном систему. Он изучава и тај "туђи" кодекс правних правила који је био, силом и историјским околностима, наметнут појединим дјеловима Црне Горе и црногорског народа.

Истина, Црна Гора у својој правој историји није задуго имала, све до *Стеге* кривично (казнено) писано право као систем правних прописа. Др С. Мариновић, да буде јасније, изучава историјски развитак ове гране права, какво је оно заиста било у одређеним периодима, његове правне и културне домете, фазе - али и недостатке. Наравно, аутор се користи не само сопственим искуствима и научним сазнањима него и релевантним историјско-правним изворима, литературом и архивском грађом. Он се у своме аналитичко-синтетичком уопштавању служи и резултатима других наука или сродних научних дисциплина. Међутим, наука о кри-

вичном праву има своје почетке у Црној Гори тек крајем 19. и почетком 20. вијека. У пракси кривично право своју афирмацију у Црној Гори стиче крајем владавине Николе I а зрелост након Другог свјетског рата. Теме из кривичноправне историје Црне Горе више су обрађиване изван Црне Горе него у њој самој. Осим појединачних текстова у часописима и зборницима радова, мањим студијама, уџбеницима, енциклопедистици или у ширим прегледима словенског, југословенског и српског права - нико се до сада тако цјеловито и подробно није бавио кривичноправном историјом Црне Горе, нити тако систематски и темељно, као др Светислав Мариновић.

Треба му одати признање за велико научно прегнуће, за истински подвиг, за научни подухват достојан дивљења да правну прошлост Црне Горе сагледа у цјелини, али и велику смјелост да посебно напише *Казнену историју Црне Горе*.

Аутор замашних синтеза “*Историја црногорске адвокатуре*”, “*Црногорско судство кроз историју*” и “*Казнена историја Црне Горе*” није се упуштао у интегрално истраживање правне мисли у Црној Гори, али јој је својим књигама дао значајан допринос. У овој монографији он као истраживач и историчар права сагледава узроке криминалитета у Црној Гори у једном врло широком распону, као индивидуалну и друштвену појаву и, уз то, основне постулате кривичног права.

Осим општих теоријских разматрања о кривичним феноменима, обичајним и писаним, и о основним феноменима кривичноправне праксе, др Мариновић посебну пажњу посвећује законодавству Црне Горе, законцима

који су регулисали ту правну област кроз црногорску историју. Указујући на црногорску специфичност, аутор упућује и на утицаје на правни систем Црне Горе, који су долазили са стране, из непосредног окружења или као општеприхваћене тековине европског права.

У Црној Гори су кривична дјела, упоредо, предвиђана и писаним законима и обичајним правом. Што је Црна Гора као држава била правно утемељенија, нарочито у доба Николе I, то је и кривични закон као законски пропис, који предвиђа кривично дјело и његову санкцију, бивао више инкорпориран у правни систем земље у каменим горама, који је био у саздању. Црногорски кривични законици садржавали су неопходне кривичноправне одредбе. Кодификација материјалног кривичног права спроведена је тек за владе Николе I Петровића Његоша.

У *Историји* се говори и о кривичном дјелу и његовом починиоцу. Оно је дефинисано као понашање човјека “које је законом предвиђено као кривично дјело” и које је противправно и противуствано. Извршилац кривичног дјела одговоран је за своје дјело, које је починио с умишљајем или без умишљаја. Поред класичних дјела, аутор разматра и друга кажњива понашања специфична за црногорски правни живот. Такође, он с посебном пажњом обрађује кривичне санкције, њихов историјат, као и мјере које се предузимају према појединцу због кривичног дјела које је починио. Осим казне за кривично дјело, у црногорском кривичноправном систему устаљује се и мјера сигурности као правни феномен. Такође, у књизи се наводе и друге врсте казни које су се

примјењивале у староцрногорском правном систему.

За разумијевање “Казнене историје Црне Горе” потребно је схватити и организацију научне структуре саме књиге. Она је структурирана у четири главна дијела који су, опет, подијелени на одјелке и главе.

Први дио *Историје* посвећен је обичајном кривичном праву. Разматрајући у вези са тим опште ставове, сучељавајући обичај и морал, али наводећи и специфичности црногорских обичаја и морала, аутор истиче обичај као извор кривичног права. У другом одјелку, од четири колико их садржи први дио, др Мариновић прати генезу кривичног права у неколико глава. У трећем одјелку аутор је нарочиту пажњу посветио правним споменицима црногорске прошлости. Засебно је обрађено кривично право у средњовјековним градовима Котору и Будви, који су били подложни неколиким државама али су успијевали да сачувају своју аутономију и комунално уређење, с посебним освртом на структуру власти, на кривична дјела и казне, судску надлежност, судску процедуру и судство уопште.

Посебно мјесто и значај писац *Историје* даје првом, познатом, писаном црногорском правном споменику *Стеги*. Такође, с посебном пажњом и ријетком аналитичношћу обрађени су и други законици који су незаобилазни у изучавању кривичноправне црногорске повјеснице: *Законик Петра I*, *Закони отачаства* (Петар II), *Законик књаза Данила и Кривични законик за Књажевину Црну Гору*. Аутор врло убједљиво и аргументовано, с дубоким понирањем у кривичноправну суштину, говори о приликама у којима су доношени, њиховој правној

физиономији, о кривичним дјелима и казнама које прописују, њиховом садржају и примјени.

Детаљно, с више аспеката, обрађен је *Кривични законик за књажевину Црну Гору*. Након врло луцидних а научно утемељених напомена, др С. Мариновић даје систематику *Законика*, његове основне одлике и опште одредбе. Посебно је интонирано кажњавање злочина, престапа и прекршаја.

Казне су обрађене у другом дијелу књиге: *смртна, каменовање, вјешање, одсијецање главе и стријељање*.

Међу казне које су се примјењивале скоро током цијеле црногорске историје спада *прогонство*. Мариновић се врло аналитички бави овим правним феноменом. Он промишља његову моралну и правну суштину уопште и, посебно, у Црној Гори, наводећи *личење* као унутрашње прогонство а *право утока* као његову негацију.

Обрађене су тјелесне казне, прије свега *шибикање* и *одсијецање носа*.

Цијела једна глава, четврта, посвећена је институту *затвора* у Црној Гори, његовом историјату и значају у правној историји и традицији, у правној пракси која је стално еволуирала. Засебно је обрађена *казна затвора* у 20. вијеку. Посебан осврт је направљен на *лишење слободe* у доба књаза Николе.

Трећи дио овога моћнога текста посвећен је кривичним дјелима у црногорској правној повијести. Писац *Историје* анализира условљеност криминалитета у прошлости Црне Горе, посебно истичући неке црногорске специфичности у том контексту, као што су: *четовање, хајдучија и гусарење*. У истом склопу расправља се

о црногорским *ускоцима* и *разбојницима* и, нарочито о *крвној освети*, као древном правном институту, која је за племена била врло погубна доводећи их до ивице биолошког истребљења.

И *двобој* као феномен црногорског кривичног права је, такође, солидно обрађен у овој изузетној студији.

У трећем одјељку трећег дијела "*Казнене историје Црне Горе*" ријеч је о индивидуалним кривичним дјелима. У томе контексту посебно је третирана *издаја* као кривично дјело, које је у Црној Гори одвајкада имало посебну тежину, као један од највећих злочина.

У оквиру монографске обраде казнене историје Црне Горе овај се неуморни истраживач, правни аналитичар и мислилац, посебно бави *убиством* као кривичним дјелом, које је, као и издаја, у Црној Гори имало посебан третман а његова санкција вишеструк значај.

Међу појединачним кривичним дјелима истакнуто мјесто у студији заузима *крађа*.

Посебно занимање истраживача др С. Мариновића привукла је *отмица* као кривичноправни феномен. Он настоји да проникне у узроке настанка отмице као кривичног дјела уопште и, посебно, појаву *отмице жена* у Црној Гори, која у стара времена није била ријетка.

Посебна глава у овом дијелу књиге поклоњена је вербалним деликтима и

увредљивим понашањима санкционисаним као кривична дјела. Настојећи да проникне у суштину и овог правног феномена, аутор разликује *увреду* и *клевету* и апострофира њихово мјесто и третман у *Кривичном закону* за *Књажевину Црну Гору* (1906).

Кроз општа разматрања и оцјене, анализирана су и остала кривична дјела. Између осталих издвојена су: *срамоћење судија*, *силовање*, *нереди на пазарима*, *позиви на покољ* и *зеленашење*.

У посљедњем, четвртном дијелу студије анализирани су феномени *амнестије* и *помиловања* у кривичноправној историји Црне Горе.

Структурно-садржајни склоп Мариновићеве студије показује да је аутору пошло за руком да у замашној монографској обради кривичноправне историје Црне Горе обухвати све, или готово све, разнородне кривичноправне феномене и облике њиховог санкционисања.

Аутор је врло мудро поступио не улазећи у вртлог различитих приступа правној историји Црне Горе. Напротив, он настоји да их превлада једним вишим односом, афирмишући своје мишљење и снажну интуицију.

Имп्रेसионира интелектуална дубина ове књиге и снага текста, ауторово понирање у суштину проблематике која је предмет његовог научног дискурса.

Маријан Машио Миљић

Роберт Хачинсон, OPUS DEI (ДЈЕЛО БОЖЈЕ), књиге I-II,
Београд: Народна књига, Политика, 2006, 191 стр. и 208 стр.

Књига доноси слику организације која се налази у оквиру Католичке цркве и представља провокативну анализу дјеловања ове организације. Њено чланство укључују папине личне секретаре, његове портпароле, један дио министара, а иза њих стоје редови политичких и моралних стратега Опус Деија са сједиштем у Вили Тевере у Риму, а иза ових преко 80.000 чланова широм свијета, посебно индоктринираних свјетовњака. Аутор, Роберт А. Хачинсон, сарадник познатих листова *Сандеј Телеграфа* и *Дејли Телеграфа*, иначе аутор неколико истраживачких књига, даје нам поглед на ту контроверзну организацију инкорпорирану унутар Католичке цркве.

Упркос својем значају и моћи унутар Католичке цркве, поријекло Опус Деија је веома скромно и новијег је датума. Опус Деи је утемељен 1928. у Шпанији. Године 1941. мадридски бискуп је Опус Деију дао прво бискупско одобрење, а 1947. је Света столица дала прво канонско одобрење. Други ватикански концил је створио правни облик Личне прелатуре да би омогућио развој посебних пасторалних послања. Личне прелатуре чине дио хијерархијске структуре Цркве. Састоје се од лаика и свештеника који под вођством прелата сарађују да би остварили послање Прелатуре. Дје-

латност Опуса Деија можемо сажети говорећи да даје религиозну и духовну формацију вјерницима Прелатуре. Како је још 1966. године изјавио оснивач Хоземарија Ескрива де Балагер „Упознати Опус Деи је лако. Сасвим је отворено заступљен у свим земљама уз пуноправно признање цивилних власти. Имена директора добро су позната. Свако ко жели информације може их добити без теškoће“. Неке црквене власти су изјавиле да је овај свештеник „урадио више за обнављање и јачање католичке вјере него цједан други још од св. Игнација Лојоле“. За ове исте власти милосрђе је што је Ескрива био проглашен за блаженог 1992. године од стране папе, у рекордном року од само 17 година од своје смрти 1975. Њега је папа Јован Павле II беатификовао 1992. године да би га послјије само десет година канонизовао и прогласио за свеца.

Вођство Опус Деија је било и те како свјесно да је чак и најнапреднија стратегија сама по себи бескорисна ако је не подржавају моћ и власт у спровођењу. Организација има између 80.000 и 90.000 чланова широм свијета. Они су из свих сталежа и подијељени су у три категорије. Око десет одсто су католички свештеници, 20 одсто такозвани нумератори који не припадају свештенству или мона-

штву, али живе у целибату. Већина, 70 одсто, такозвани су супернумератори, од којих многи живе у браку и имају дјецу. Већина вјерника у Опусу Деи су, дакле, вјерници супернумерарији: ради се углавном о ожењеним мушкарцима или удатим женама. Други су они којима околности дозвољавају да у потпуности буду на располагању и *“презму апостолске обавезе и судјелују у душобрижништву осталих вјерника”* Прелатуре: то су нумерарији, који обично живе у центрима Опуса Деија. Нумерарије помоћнице, у женском дијелу нумерарија, посвећују се највише кућним пословима у сједиштима Прелатуре као својим свакодневним професионалним обавезама. Прелатура броји дакле више од 85.000 особа, од тога око 1.900 су свештеници. Од укупног броја вјерника око половина су жене, а половина мушкарци. Расподјела по континентима је отприлике сљедећа: Африка: 1.800, Азија и Океанија: 4.800. Америка: 29.400. Европа: 49.000. Прелатура је подијељена на подручја или територије назване регијама. На челу сваке регије, чије се границе могу али не морају поклапати са границама одређене државе, регионални је викар са својим савјетима: *Регионални савјет за жене и Регионално повјеренство за мушкарце*. Неке од регија су даље подијељене на делегације. Унутар граница своје територије делегација има одговарајућу управну организацију: викара делегације и два савјета. Коначно, на локалном нивоу, постоје центри Опуса Деи.

Опус Деи има бројне јавне пројекте, колективне послове, у области образовања и социјалне помоћи. Раде са осам универзитета и осам института за високо образовање широм

свијета, контролишу комплекс радио и ТВ мрежа и издавачких кућа. Своје активности често прикривају са плаштом религиозне ароганције. *„Новац сам добио од Бога и зато дајем новац Богу“*, ријечи су Хозе Руиз-Матеоса, једног од најуспјешнијих шпанских привредника који је (живећи у складу са Божијим Дјелом као одређеном, што је значило да се држи портрет Оца (Хоземарија Ескрива де Балагера) поред кревета, да даје недељну исповијед свештенику Опус Деија, повјеравање свом духовном директору, присуствовање свом недељном кругу којем је додијељен) током 70-тих донирао организацији Опус Деи у просјеци 1,65 милиона долара годишње. Дакле, захваљујући бројним прилозима чланова, организација обезбјеђује финансијска средства за своје циљеве.

Како је у књизи примијећено: нумерарији и супернумерарији се заветују на послушност. Опус Деи их назива „обећанима“, али му то дође на исто. И најмање оклијевање да се слиједи и најблажа сугестија, у ствари, апсолутни императив неког од надређених тумачи се као одбијање да се послуша Бог. То је одбијање Бога.“ Под таквим режимом потчињености члан мора да се покори, а да не пита за разлог. Преиспитивати наређење је озбиљан прекршај. Ако духовни директор сугерише да би било добро за члана да напусти свој посао и узме други, члан то мора да учини истог тренутка. Ако се од члана затражи да пређе у другу земљу, он мора да изврши наређење без тражења објашњења. Инсистирање на разјашњењу би могло да изазове бијес надлежних или чак да буде пријетња за искључење из Опус Деија. Аутор износи тврдње

које поткрепљује примјерима и слушајевима да организација Опус Деи контролише транснационалну мрежу банака и финансијских институција као и да има контролу над Ватиканском банком. Аутор такође наводи да само шпански одјељак Опус Деија годишње прикупи око 160 милиона енглеских фунти, што је сума која је била два пута већа од годишњег буџета Католичке цркве у Шпанији. Папа Јован Павле II је Опус Деи подигао на статус *Личне прелатуре*, односно, привилеговану бискупију без територије. Финансирање широм Латинске Америке куповине ратних бродова и остале војне опреме која се користила да се заустави субверзивна дјелатност комунистичких снага, набавка и трговина оружјем и војном опремом на Балкану 90-тих – само су неке од тешких оптужби на рачун ове организације, чије руководство се позива на сљедећу сентенцу: „*Водити рат против рата је праведан и исправан рат*“ (Папа Јован Павле II).

Опус Деи је одраз свог *modus operandi*, који налази Прелатури неопходне ресурсе који обезбјеђују њену експанзију. Али изнад свега успјех Опус Деиа био је могућ захваљујући јединственом правном статусу. Упркос скорим измјенама, ватиканско *Codex Iuris* је остао базиран на грегоријанским канонима из тринаестог вијека када трговина и банкарство нијесу били превише развијени, тако да Опус дјелује у готово средњовјековном вакууму. Због недостатка својих институција Ватикан није способан да у потпуности управља свјетским конгломератом. Канонски закон није био направљен да би управљао организацијом чији је списак активности непознат већини њених чланова. Не-

могућност Ватикана да све то надгледа даје Опус Деију неограничену слободу. Његова уграђеност у систем као организације са понификалним правом даје му неопходну могућност да функционише у другим јурисдикцијама. Ово све даје посебан положај Опус Деију, јер дјелује тако као да његови чланови „*вјерују да је Бог председник управног одбора, који им даје божанско право да се уметну између закона државе и канона цркве*“. Организација дјелује мање као покретна дијецеза, а више као компактна чврста меркантилна држава, са сопственим тијелима, спољном политиком, министарством финансија, чак и сопственим територијама – дијецезама које су повјерене на старање. Нумерарији у Опус Деију, унутрашњи круг, вјерују да су морално исправни, доктринарно непобједиви и да су чувари хришћанске савјести. Оснивач Опус Деија Хоземарија Ескрива де Балагер је обећао члановима спасење ако буду слиједили његове норме и одредбе. Нове чланове уче да је Опус Деи савршен божији инструмент, безгрешан и непогрешив, да су позвани да изврше божији план и заштите цркву. Опус Деи се устолочио као преторијански чувар традиционалне католичке доктрине и данас представља једну од најмоћнијих групација у оквиру Римске курије која је на челу Католичке цркве. Опус Деи показује чуђење на честе оптужбе у јавности да руководи огромним финансијским царством чији се пипци шире по многим земљама до највишег нивоа у владама. Тврде да им је једина мисија да подсјете све људе да су позвани на светост, нарочито кроз рад и обичан живот.

Књиге су подијељене на 34 поглавља, писана публицистичким стилем,

са мноштвом примјера и случајева чиме је очигледна била жеља аутора да поткријепи своје критичке и смјеле тезе, анализе и закључке. Такође и бројан научни апарат у облику фуснота, датих на крају књиге, даје ипак одређену озбиљност која дјелује на евентуалне истраживаче који би желели да се више информишу о бројним отвореним питањима, тезама и заључцима изнијетим у њој. Чињеница да је у организацији Опус Деи, Римска црква пронашла једно од рјешења за кризу у коју је била запала, односно да су строга правила Дјела Божијег и посвећеност вјери њених

чланова и брзо ширење организације погодовали интересима Курије, само су један од одговора њеног брзог прихватања и успона у хијерархији у односу на много старије и бројније редове. Значај и допринос књиге огледа се у критичкој анализи настанка и дјеловања једне, за Католичку цркву, по настанку веома младе организације и реда. Аутор нам даје одговоре како је један по постанку веома млад католички ред за веома кратко вријеме од неколико деценија успио да се наметне међу финансијски и политички намоћнијим у оквиру Римске цркве и да чак добије статус Личне прелатуре.

Мр Раденко Шћекић

Џон Еспосито, НЕСВЕТИ РАТ - ТЕРОР У ИМЕ ИСЛАМА

Књига *Несвети рат - терор у име ислама* аутора Џона Еспосита, професора међународних односа и студија ислама на Универзитету „Georgetown“, Washington D.C., занимљиво је и поучно штиво о исламском питању. Превод књиге је 2008. године објавила издачка кућа „Шахинпашић“ са сједиштем у Загребу и Сарајеву, а прво издање те књиге на енглеском језику, чији је наслов био „Unholy War“, објављено је у Енглеској 2002. године.

Несвети рат је књига која обилује детаљима који говоре како је настао и гдје су коријени „политичког ислама“ и „глобалног дихада“, како Еспосито назива терористичку борбу која се спроводи у име ислама. Анализом бројних питања везаних за исламско питање на глобалном плану, Еспосито на индиректан начин указује на неке од чињеница које су могле подстаћи исламски револт као што су, прије свега, поступци неких европских држава и Америке у односу на исламске земље.

Књига се састоји из четири дијела. У првом се говори о томе како се формира савремени терориста, илуструјући то кроз детаље из живота Бин Ладена. Џон Еспосито указује како су неке од најмоћнијих исламских држава (Саудијска Арабија, Авганистан и Судан) својим унутрашњим поли-

тикама утицале на тероризам и у каквој је вези Бин Ладен био са њима од осамдесетих година прошлог вијека. Џ.Еспосито је ту посебно апострофирао повезаност Бин Ладена са саудијском краљевском породицом, затим са владом Судана и талибанском влашћу Авганистана, износећи хронолошки ток развоја и прекид односа тих држава са чувеним терористом и перiode његовог боравка у тим земљама, указујући притом, који су мотиви, по његовом мишљењу, доприносили таквом развоју догађаја. Иначе, у првом дијелу књиге објашњава се формирање Бин Ладенове терористичке стратегије и доктрине, а наводе се и аргументи које Бин Ладен користи као оправдање за „одбрамбени дихад“, чије упориште налази у исламској традицији.

У другом дијелу књиге Еспосито трага за одговорима на питање о узроцима дихада и борбе за ислам. У том циљу анализира *Кур'ан* и друге историјске и теолошке изворе ислама, указујући да они „нуде теологију мира“.

Тако Еспосито даје објективан приказ историје ислама, пророка Мухамеда и „одбрамбеног дихада“. Кроз анализу *Кур'ана*, затим темеља формирања заједнице пророка Мухамеда и друге исламске традиције након подјеле на *шиите* и *суните*, указује

на обрасце понашања каснијих генерација у ситуацијама прогона и одбацивања, пријетње вјери и борби за опстанак заједнице. Такође, анализом *Кур'ана* Еспосито трага за одговорима на питање примјене принципа одбране, начела ратовања и услова за склапање мира. Може се констатовати да је једна од његових намјера да покаже основ настајања „исламске наднационалне димензије“, истражујући коријене настајања свјетске заједнице вјерника (*ума*) и основних значења цихада.

У намјери да то докаже Еспосито трага за историјским изворима и коријенима револуционарног цихада са увјерењем да „у свијести данашњих исламских активиста још увијек живи прошлост“, анализирајући, притом, покрете ревивализма као што је вахабизам, те исламске теологе и револуционаре од 14. вијека (Ибн Тајмија), до савремених дана (Сејид Кутб и други).

Трећи дио књиге *Несвети рат - терор у име ислама* обрађује неке од евентуалних узрока који су могли мотивисати појаву савремених исламских екстремистичких покрета, наводећи да је то европски колонијализам кроз промјену исламских друштава, затим окретање муслиманских друштава модернизацији, друштвеној реформи и образовању на Западу, што је довело до стварања двије класе муслимана различитих система вриједности и различитих ставова према западној култури и вриједностима. Присталице модернизације Еспосито сматра реформаторима који су тежили, заправо, стварању националне независности и моћи. Затим, предмет анализе у овом дјелу је и „крхкост“ националних држава, коју Еспосито

заснива на студији случајева неких исламских држава са отвореним конфликтима (Пакистан-Индија питање Кашмира, територија Либана одузета од Сирије, власт и територија Ирака и Кувајт, и др.).

Он разликује три врсте муслиманских држава: исламистичке, свјетовне и муслиманске, а може се констатовати да за ту подјелу везује и „поновни замах ислама“, мада наводи неке од заједничких узрока: осјећај неуспјеха, губитак идентитета, неуспјешни политички системи и неразвијене привреде. У Египту види државу која је дуго била лидер у арапском и исламском свијету и дала велики број исламских реформиста и терориста, који су слѣдбеници Хасана ал-Бане и Сејида Кутба. Трагајући за одговором на питање како је ислам постао насилна религија и култура, Еспосито још обрађује египатски цихад кроз дјеловање организација Исламски цихад и друге, палестински цихад кроз дјеловање организације Хамас, алжирски цихад и дјеловање организације Исламски фронт спаса и, посебно, саудијско-арабијски „вахабистички ислам“.

Четврти дио књиге се бави савременим кретањима, који Еспосито започиње констатацијом да су нека од тумачења узрока напада 11. септембра 2001. године (доказ сукоба цивилизација, насиље и тероризам су одлике исламске религије, глобални цихад против Запада, итд.) погрешни закључци. Зато Еспосито упућује да се знање о исламу мора унапријеђивати, јер су управо Бин Ладен и Ал Каида показали колико Запад мало зна о једној од највећих свјетских религија, која ће ускоро, по његовој процјени, постати друга религија у Америци по броју својих припадника.

Говорећи о актуелним питањима у вези са „глобалним поновним замахом“ религије, Еспосито анализира различите аспекте Хантингтонове хипотезе о „сукобу цивилизација“ (ислам и запад су вишевијековни непријатељи, опирање исламског свијета модерном западном начину живота, опирање капитализму и унапређењу исламског односа према жени, итд.).

Тражећи везу између ислама и демократије, односно одуства демократије у исламским друштвима, Еспосито анализира историјске, политичке, међународне и друге елементе тога проблема. Такође, анализира три студије случаја исламских политичара за које наводи да су изузетни примјери исламске реформе и цивилизацијског дијалога (малезијски политичар Анвар Ибрахим, председник Ирана Мухамед Хагами и председник Индонезије Абдурахман Вахид).

У последњем дијелу обрађена је америчка спољнополитичка стратегија према муслиманском свијету, ради истраживања да ли су муслимански агресивни одговори према Америци и муслимански антиамериканизам оправдани. Као једну од форми таквог исламског одговора на све оно што Америка и америчко друштво представљају, Еспосито затвара круг са Ал

Каидом и терористичким нападом на Свјетски трговински центар 11. септембра 2001. године. Без жеље да према било којој од те двије стране буде нерационалан шаље двије јасне поруке: да Америка не смије одговарати војним и економским средствима на исламску агресију јер је таква стратегија неуспјешна и може подстаћи у исламском свијету већу радикализацију и антиамериканизам, те да се политичким и економским разлозима тероризма мора озбиљније позабавити јер је он као канцер који уништава „међународно тијело“ и има тенденцију ширења.

Ова књига пружа широку студију ислама од коријена те религије, преко различитих аспеката и манифестација свега онога што ислам данас представља и како га људи доживљавају, до унутрашњих струјања у самим исламским друштвима, исламској религији и култури, а све је то поткријепљено са пуно примјера и података. Стога *Несвети рат-терор у име ислама* Џ. Еспосита, може послужити као веома користан извор за оне који се интересују за студије ислама, као и за професионалце из различитих области друштвених наука, јер ова књига представља научну синтезу важних података о исламу и коријенима „терора у име ислама“.

Мр Оливера Ињац

ФЕДОРОВСКИЕ ЧТЕНИЯ, Москва: РАН, 2005,
660 стр.; 60 x 90 1/16

Федоровские чтения што би на нашем језику буквално у преводу гла-сило *Фјодоровска читања*, предста-вља специфичну и врло занимљиву едицију, прозвану по првом руском штампару Ивану Федорову. Едиција је покренута још 1950. године у Др-жавној библиотеци “Владимир Илич Лењин” у Москви, и била посвећена руском првоштампару Ивану Федо-рову. Послије прве књиге услиједила је пауза. Престало је излажење ове едиције до доласка Евгенија Љвовича Немировског у Лењинку (1973), који ју је обновио и замислио њено годи-шње приређивање. Први зборник који је проф. Немировски приредио поја-вио се крајем 1973. године. Био је по-свећен почетку штампања у Украјини. Године 1981. *Федоровска читања* су се појавила поводом 400-годишњице штампања Острошке *Библије*, књиге која је одиграла врло значајну улогу у историји источнословенске културе. (Научни скупови о Острошкој *Библи-ји* су одржани у Љвову и Острогу.)

Није пошло за руком Немировском да едицију претвори у годишњак. До-живио је, међутим, да поводом његове 80-годишњице *Федоровское читање* буде приређено њему у част. У органи-зацији Руске академије наука одржан је 20-21. априла 2005. године међуна-

родни научни скуп, на који је писац ових редова имао част да буде позван. Од реферата поднесених на том скупу објављена је волуминозна књига (660 стр.). На скупу је третирана научна проблематика у оквиру три блока:

I. Допринос Евгенија Љвовича Не-мировског изучавању историје књиге (поводом 80 година од рођења);

II. Историја словенског ћирилич-ког штампарства с краја XV до XVIII вијека;

III. Историјски извори и историо-графски аспекти изучавања историје књиге.

I

Поводом 80-годишњице рођења Евгенија Љвовича Немировског, под-несено је десет саопштења, и то:

1). В. И. ВАСИЉЬЕВ, Ю. А. ЛА-БЫНЦЕВ, А. Ю. САМАРИН: *Евгений Львович Немировский: вехи творче-ской биографии* (Е. Љ. Немировски: међаши у стваралачкој биографији);

2) Т. А. ДОЛГОДРОВА: *Гутенбер-говский триптих Е. Л. Немировского* (Гутенбергово трокњижје Е. Љ. Не-мировског);

3) Д. МАРТИНОВИЧ: *Вклад Е. Л. Немировского в южнославянскую би-блиологию* (Допринос Е. Љ. Немиров-ског јужнословенској библиологији);

4) С. Р. ДОЛГОВА: *Е. Л. Немировский – исследователь Российского государственного архива древних актов* (Е. Љ. Немировский – истраживач Руског државног архив древних аката);

5) А. Л. ПОСАДСКОВ: *Е. Л. Немировский как историк советской книги* (Е. Љ. Немировский као историчар совјетске књиге);

6) Б. В. ЛЕНСКИ *Е. Л. Немировский о путях развития книгоиздания в нашей стране* (Е. Љ. Немировский о путевима развитка штампарства наше земље);

7) Ф. КРАУЗЕ: *Профессор Евгений Львович Немировский и журнал „Маргиналиен“ Пиргајмеровского общества (ФРГ)* (Професор Е. Љ. Немировский и часопис „Маргиналиен“ Пиргајмеровског друштва Источна Њемачка);

8) З. К. СОКОЛОВСКАЯ: *О книгах Е. Л. Немировского, изданных в серии Российской академии наук „Научно-биографическая литература“* (О књигама Е. Љ. Немировског, издатих у серији Руске академије наука „Научно-биографска литература“);

9) Э. И. ПОЧТАРЬ: *Роль Е. Л. Немировского в становлении патентного дела в России* (Улога Е. Љ. Немировског у институцији патената);

10) Г. И. КОВАЛЬЧУК: *Работы Евгения Львовича Немировского в фондах Национальной библиотеки Украины им. В. И. Вернадского* (Рад Е. Љ. Немировског у фондовима Националне библиотеке Украјине).

Ad. 1.

Тројица руских научника (В. И. Васильев, Ј. А. Лабинцев и А. Ј. Самарин), поводом 80-годишњице академика Евгенија Љвовича Немировског, познатог руског библиолога и историчара књиге,

доктора историјских наука и професора универзитета у Москви, дају синтезу његовог стваралаштва високо вреднујући његово мјесто у науци и култури словенских народа (стр. 5-16). Његов стваралачки опус износи преко 2000 библиографских јединица, од којих су 104 монографске публикације (књиге, брошуре). Просјечно годишње овај неуморни научник објављује 2-3 књиге и 20-25 чланака, колико и неки научни институт који има годишње солидну истраживачку активност и запажену издавачку продукцију. Његови радови су објављивани у Украјини, Бјелорусији, Литванији, Естонији, Њемачкој, Великој Британији, Француској, Пољској, Чешкој, Словачкој, Бугарској, САД, Хрватској, Србији и Црној Гори.

Необично је широк дијапазон тема које је обрађивао овај свестрани истраживач. У његовим истраживањима посебно мјесто заузима историја књиге у Русији и страним земаљама, историја и савремени положај полиграфске технике, теоријски проблеми библиологије, савремена издавачка дјелатност, библиографија, библиотекарство, библиофилство, књижарство. Може се слободно рећи да нема ниједног аспекта библиологије о којему није темељито писао Е. Љ. Немировский. Бројне су периодичне публикације у којима је он сарађивао. Тројица руских научника наводе главније.

Слиједи потом његов животопис, затим радна биографија. Наводе се важније књиге које је написао сам, или у коауторству, посебно оне које се односе на руског првоштампара – Ивана Федорова, затим на првог словенског штампара Швајполта Фиола и на бјелоруског штампара Франциска Скорину, итд.

Аутори посебно стављају акценат на сарадњу Немировског са Централ-

ном библиотеком Црне Горе и капиталним издањима које је она штампала под његовим ауторством.

Скрећу пажњу на пројекат више-томних његових књига на њемачком језику у издању Валентина Кернера у Баден-Бадену.

Нови крупни пројекат Евгенија Љвовича представља серија “Историја словенског ћириличног штампарства 15-17 в.” у оквиру које се током 2005. појавила двотомна књига “Почетак штампања код Јужних Словена”.

Напокон, аутори скрећу пажњу на четворокњижје Е. Љ. Немировског о Ј. Гутенбергу, о чему подробније пише сљедећи аутор – Долгодрова.

Ad. 2.

Т. А. Долгодрова: *Гутенберговски триптих Е. Љ. Немировског* (стр. 17-28)

Е. Љ. Немировски о оцу савременог штампарства Јохану Гутенбергу (Gutenberg-Gesellschaft), написао је три фундаменталне монографије. Једна је посвећена техничким аспектима штампе и усавршавању штампарства, друга – непосредном изуму европског штампарства, а трећа – библиографији о Гутенбергу (1454-1550). Уколико би ове књиге биле резултат колективног труда неке универзитетске катедре или одређеног научноистраживачког института, по мишљењу Долгодрове, свака од њих би изазвала свјетску сензацију. Утолико више пажње заслужује титански напор једног човјека, закључује она.

Евгеније Љвович је објавио четири књиге о Гутенбергу, а не три како би се закључило из наслова чланка Т. А. Долгодрове. Прву књигу о Ј. Гутенбергу објавио је још 1989. године под

насловом: *Иоганн Гутенберг. Около 1399-1468* (Москва, 1989, 319 стр.)

Год. 2000. Руска академија наука издала је прву велику монографију о Гутенбергу Е. Љ. Немировског *Изобретение Иоганна Гутенберга. Из историји книгопечатания.*

Технически аспекти (Москва, 2000, 659 стр).

Трећа његова капитална књига о проналазачу штампарске пресе с покретним словима појавила се прве године трећег миленијума *Иоганн Гутенберг. Около 1399-1468* (Москва, 2001, 559 стр.) у којој је аутор свестрано представио живот и дјелатност Ј. Гутенберга у свим аспектима. То је у правом смислу ријечи „Дивот-издање”. Долгодрова анализира сва четири поглавља ове књиге: изворе и историографију, у којој су, како она каже, проанилизирани сви знајанији радови о Гутенбергу; дата је критичка анализа најважнијих монографија о њему. Говори се о формирању Гутенберговог музеја у Мајнцу и Гутенбергског друштва (1900), о појави 1925. године угледног годишњака *Gutenberg-Jahrbuch* и његовом значају. Сазнајемо и о историји ксилографије. То је предмет анализе прве и друге главе ове књиге Е. Љ. Немировског. У трећој глави аутор расправља о родослову и породици, о породичном грбу Гутенбергових. Подробно се анализира његов стразбуршки период. У четвртој глави ”Издања” дају се прецизно сви познати егземплари Гутенбергових издања, посебно 42-редне *Библије*, од које је сачувано само 49 примјерака. Према ријечима Долгодрове, Немировски говори о историји сваког примјерка, његовим особинама и пуштању у научни оптицај, залаже се за факсимилно издање примјер-

ка из Њемачког музеја књиге и штаме у Лајпцигу.

Књига Немировског је прекрасно илустрована. Садржи око 500 илустрација, од којих су многе у колору.

Трећа књига Е. Љ. Немировског: *Gutenberg und der ateste Buchdruck in Selbstzeugnissen: Chrestomathie und Bibliographie 1454-1550*. (Baden-Baden, 2003, 214 S) = *Гутенберг и рано штампарство према свједочењу савременика. Хрестоматија и библиографија 1454-1550*", појавила се у издању Валентина Кернера (Баден-Баден, 2003, 214 стр.) поводом 600-годишњице изумитеља штампарске вјештине.

Ad. 3

Д. Ј. Мартиновић: *Допринос Е. Љ. Немировског изучавању јужнословенске библиологије*. (стр. 29-41)

У саопштењу Душана Ј. Мартиновића даје се исцрпан преглед научног рада Е. Љ. Немировског на јужнословенској библиологији; набрајају се његове књиге и брошуре које је написао и објавио код руских и црногорских издавача, на расправе и чланке објелодањене у периодичним публикацијама (руским, српским и црногорским). Према библиографском попису таквих библиографских јединица има 60. Оне су научно фундиране, мање-више, са новом фактографијом.

Доста су значиле за афирмацију црногорске и српске књижне продукције.

Ad. 4.

С. Р. Долгова: *Е. Л. Немировский – исследователь Российского государственного архива древних актов* (стр. 42-45)

С. Р. Долгова подсјећа на истраживања Е. Љ. Немировског као студента

у Руском државном архиву древних аката по питању историје полиграфије СССР-а и његовим открићима из тог домена. . .

Ad. 5

А. Л. Посадсков: *Е. Л. Немировский как историк советской книги* (стр. 45-52)

Аутор насловљеног чланка расправља о дјелатности Евгенија Львовича у Лењинки у вријеме директора Н. М. Сикорског, о његовом плодном раду на полиграфији и издавачкој продукцији од Октобарске револуције до 1932. године, и његовој сарадњи у стручним часописима. у совјетско вријеме. Дао је опис и рецензирао око 200 публикација. Истако се и као организатор научних конференција о издаваштву и историји књиге, и као редактор више зборника о рукописној и староштампаној руској књижи.

Ad. 6

Б. В. Ленский: *О путях развития книгоиздания в нашей стране* (стр. 52-65)

Ријеч је о повећању броја наслова и тиража књига и брошура – објективној закономјерности друштвеног прогреса, о њиховом броју по глави становника, о књижном дефициту, о усклађености са порастом становништва, о политици и планирању издавачке дјелатности. То су есенцијална питања о којима расправља Ленски.

Ad. 7

Фридхилде Краузе: *Проф. Е. Л. Немировский и журнал "Маргиналиен" Пиргајмеровског общества* (ФФГ)

Библиофилско Пиргајмеровско друштво основано је у љето 1956. године, у Берлину, оновременој при-

јетоници Источне Њемачке. Названо је по имену истакнутог њемачког хуманисте и библиофила из Нирнберга. Е. Љ. Немировски је активно сарађивао са водећим људима овог друштва и проф. др Ф. Краузе је то узела за предмет свог реферата. У јануару 1957. Друштво је објавило први број часописа *Маргиналиен* и од тада излази четири пута годишње. Е. Љ. Немировски је написао више прилога о мајсторима екслибриса.

У СССР-у је било основано више библиофилских клубова (Москва, Лењинград, Вороњез и Киров) који су приредили више бројева поменутог часописа. Сви материјали совјетских аутора су били повјерени Евгенију Љвовичу, који их је редиговао и заједно са Ф. Краузовом припремио за штампу у виду специјалних бројева. Такви бројеви часописа су штампани паралелно на руском и њемачком језику и илустровани вишебојним цртежима. Неки бројеви су посвећени историји књиге и књижној илустрацији у Пољској, Бугарској, Мађарској.

Уз то, Ф. Краузова потенцира бројне приказе њемачких аутора на поједине радове Е. Љ. Немировског. . .

Ad. 8

З. К. Соколовская: *О книгах Е. Л. Немировского, изданных в серии РАН "Научно- библиографическая литература"* (стр. 70-80).

Ауторка Соколовска врло опширно разматра, коментарише и доноси рецензије на књиге Е. Љ. Немировског које му је издала Руска академија наука у оквиру НБЛ: "Андреј ЧОХОВ" (1982) у тиражу 48.500 примјерака; Ивана ФЕДОРОВА (1985) у тиражу 50.000 егземплара; трећа књига у серији НБЛ "Иоганн ГУТЕНБЕРГ" (1989)

у тиражу 5. 200 егз.; четврта књига "А. Я. ЧЕРНЯКА" и пета научна биографија се односи на "Анисима Михайлова РАДИШЕВСКОГА", штампана 1997. год. у свега 250 примјерака.

Све ове књиге Евгенија Љвовича добиле су високе оцјене мјеродавне научне критике.

Ad. 9

Е. И. Почтар: *Улога Е. Љ. Немировског у институцији патентног дјела Русије* (стр. 81-83)

Е. Љ. Немировски 1953. године организовао је у Свесавезном научно-истраживачком институту патентно одјељење. Аутор Почтар је, као један од његових ученика и сарадника, поднио саопштење о тој његовој активности и истакао да се „без претјеривања може говорити о непроцјењивом доприносу Е. Љ. Немировског и успјешном развоју домовинског патентног дјела”.

Ad. 10

Г. И. Ковалчук: *Рад Е. Љ. Немировског у фондovima Националне библиотеке Украјине "В. И. Вернадског"* (стр. 83-88)

Аутор разматра примјерке објављених радова Евгенија Љвовича из фонда одјељења староштампаних и ријетких издања украјинске Националне библиотеке.

Ковалчук фокусира своју пажњу посебно на издање Јохана Гутенберга из 2001. године, коју назива спомеником културе, затим скреће пажњу на књиге Евгенија Љвовича:

Фанциск Скорина, Швајполт Фиола, Иван Федорова, "Рождение книги", "Мир книги" и др. његова дјела која се налазе у књижним фондovima украјинских библиотека које младим науч-

ним посленицима Украјине указују на опсег његовог стваралаштва и служе као лијеп примјер угледања на њих. . .

Посебну пажњу Ковалчук скреће на чланке Е. Љ. Немировског који се односе на Украјину.

II

У другом блоку ове занимљиве књиге говори се о историји словенског ћириличног штампарства с краја 15. до краја 18. стољећа. 24 саопштења на међународном научном скупу посвећеном Е. Љ. Немировском дају широку лепезу многих релевантних питања задате теме. Овај блок почиње с расправом о Острошкој Библији чији је аутор Е. Љ. Немировски. Аница Назор, академик из Загреба, пише о једном примјерку дубровачког *Молићвеника* из 1512. године, А. С. Демин је подсетио на *литерарно стварање Франческа Скорина*, В. И. Иванов на *Јеванђеље из 1575. године Петра Мстиславца из Краснодарске научне библиотеке*. В. Мјакишев је говорио о тајним документима *Мамонича*, а М. М. Бељакова, Е. С. Курзина и А. О. Дјукова о књигама *ћириличке штампе 16-17. в. у збиркама рукописне и староштампане књиге Нижегородског института*; С. В. Бураева и О. С. Василјева о *староштампаним издањима у Забајкаљу: географија, репертоар и функција егзистирања*. Ј. Е. Шустова је своје излагање посветила проблемима комплексног истраживања историјских извора, предговора и посвета у издањима *Љвовске братске штампарије с краја 16. до 17. вијека*, Н. П. Бондар је анализирао *ћириличка издања из 17. вијека у књижним фондovima Националне библиотеке Украјине "В. И. Вернад-*

ског", К. Томас је говорила о томе *како се староштампана ћириличка књига обрела у великобританска и ирска књигохранилишта*; И. М. Грицевска је коментарисала *патристику у репертоару Московског штампарији дореформног периода*; Л. А. Тимошина је говорила о *староштампаним издањима Уложенија из 1649. год. и судским заводима средином 17. вијека*; теме излагања осталих биле су ове: А. А. Гусева – *Издања Московске штампарије у периоду патријарха Никона*; Е. В. Градобожнова – *Часослов као књига за обучавање вјере и писмености (по материјалима московских штампаних издања прве половине 17. в.)*; М. В. Гусева – *Московски штампани свеци и историјска самосвијест руског народа. Дефинисање проблема*; И. В. Поздева – *Химна књиге. Књижна култура руских манастира на граници "новог времена"*; В. П. Пушков и Л. В. Пушков – *о пракси сакупљања података за тему "книжњий рынок Москвы 1636/37"*; А. В. Дадикина – *Радници Московске штампарије друге половине 17. вијека*; П. Е. Киселева – *Издања Почаевског Успенског манастира у одјељењу староштампаних и ријетких књига у Националној библиотеци Украјине*; Ј. А. Лабинцев – *Бјелоруски црквенословенски штампани текст из епохе позног барока "Житије св. Онуфрија Великог" 1696. године*; Н. А. Бесонова – *Извори попуњавања самарских хранилишта старопечатних књига (почетак 20. в.)*; Л. Г. Рева: *В. И Барвинок и његов "Преглед библиографије црквенословенских староштампаних књига"* (1925); М. С. Губанова: *Методика појединачног научног описа ћириличких штампаних књига у англојезичким каталозима посљедње четврти 20.*

вијека и В. Починска: *Електронска база података "Рукописних и старопечатаних књига ћириличке традиције Уралског региона"*.

У трећем блоку насловљеном: "историографски аспекти изучавања историје књиге" поднесена су 22 саопштења. Н. В. Николаев је говорио о почетку књижне културе Великог књажевства Литванског из епохе Гедимина и Олгерда; Л. Л. Шчавинска о словенској књижној култури западног пограничног краја Великог књажевства Литванског, Руског и Жемојтског; Е. В. Шуљгина – о киевско-печерском Патерику у саставу Великих Минеја Четих; П. А. Шамин – о покушају састављања тематских каталога инкунабула; Е. В. Повлешчикова и Е. А. Радзиховска реферисале су о издањима 15 и 16. вијека из колекције Р. М. Губе у књижном фонду Научне библиотеке Одеског универзитета; Н. А. Багровников о потпуној лутеровској Библији из 1541. године; А. А. Гусева, И. Л. Карпова и И. Ј. Фоменко су саопштили о првој руској новини "Ведомости" 1703-1727. године; М. А. Ермолаева говорила је о библиографским радовима 17. стољећа као изворима за проучавање историје руског издаваштва (по материјалима А. И. Богданова и Дамаскина); А. Ј. Самарин: говорио је о новим документима о првом власнику приватне штампарије у Русији И. М. Гартунге; Г. А. Фафурин бесједио је о историјату Императорске типографије на основу архивских докумената (1784-1800); Г. И. Смагина указала је на резултате школске реформе Катарине Друге према писању "Staats-Anzeigen"; Н. А. Зелењак-Ку-

дрејко говорио је о фонду одјељења ријетких књига ГПИБ као извору за историју Хомјакових; И. С. Зверева о књигама које се сматрају "забрањеним" - из историјеконфискације 1830. година у Пољском царству (према материјалима Архива Руске националне библиотеке); А. В. Стефанович: о издањима штампаним за живота разних аутора у књижном фонду Несвишке филијале Радзивилов 19-20. стољећа (у фонду Централне научне библиотеке Националне академије Бјелорусије); Н. Г. Патрушева – одломци о ревизији цензурних завода као извор за историју цензурног надзора у Русији у другој половини 19. и почетком 20. вијека; Л. А. Сорокина – Часопис "Библиограф" (1884-1914) као извор за изучавање књижне продукције у Русији. Дефинисање проблема; Е. Н. Савенко – Историја самоиздаштва: извори за изучавање; А. Гергова - истраживачко поље историје књиге у другој половини 20. вијека; Л. А. Дубровина – развитак кодико-лошких истраживања у Институту рукописа Националне библиотеке Украјине (1988-2003); И. И. Фролова – Књижна култура руске провинције друге половине 19. и почетка 20 вијека (историографски обзор); Н. А. Гринченко – Рудолф Минцлов, историчар Императорске народне библиотеке и В. И. Васиљев – Међународна размјена књига у другој четврти 18. вијека (према руским архивима и штампаним изворима).

Према томе, књига зборничког типа "Федоровские чтения, 2005" садржи 56 саопштења од којих су десет посвећена Е. Љ. Немировском.

Др Душан Ј. Мартиновић

Драгана Кујовић, НАЈЧЕШЋИ АНТРОПОНИМИ
ОРИЈЕНТАЛНОГ И ПСЕУДООРИЈЕНТАЛНОГ
ПОРИЈЕКЛА У ЦРНОЈ ГОРИ, Подгорица, 2008.

О заоставштини турскога блага у нас свједоче многа знамења која су још увјек постојећа, па чак и у слабо очуваној форми. Значајност турскога блага за црногорски културни живот је вишеструк и огледа се у скоро свим порам живљења. Мада често недовољно истраживано и најчешће занемаривано ово благо је само у мимоходима било занимљиво истраживачима црногорске културне повијести. Као незаобилазно оно, ипак, проналази своје скромно мјесто у њој. У последње вријеме његову значајност уочава све већи број знанственика који за циљ имају истраживање црногорскога културног блага, јер се оно показује као нераскидиви дио свеукупне ризнице црногорске прошлости.

Један од изузетно вриједних знанствених прегалаца који на овом пољу даје непроцењиве резултате јесте др Драгана Кујовић, која, истражујући заоставштину оријентално-исламске културе на тлу Црне Горе, у својим радовима указује на њену огромну значајност. Др Кујовић у својој најновијој објављеној студији о антропонимима оријенталног и псеудооријенталног поријекла на подручју Црне Горе још једном са знанственом

озбиљношћу указује на трагове која је оставила османска владавина на тлу данашње Црне Горе.

С обзиром на то да је име најпрепознатљивији знак и да због тога оно има и највећу значајност у повијести једнога народа и оставља најјачи траг са најдужим трајањем. Бављење истраживањем имена једно је од најбитнијих прегнућа за изучавање културног наслеђа једнога народа. Имена су, уједно, и најчешће промјењива културна дешавања. Свако вријеме има своја другачија имена или имена са најширом употребом. Познато је да је сваки нови припадник ислама на нашим просторима за себе и своје потомке најчешће узимао имена која су била исламског, односно арапског, персијског или турског поријекла. Та имена су означавала припадност исламској вјери, мада је на нашим просторима забиљежен и немали број случајева да су муслимани узимали и имена домаћег, славенског пројекла. Уједно је познато да су са успоставом османске власти први муслимани знали задржати своја стара имена или је уз ново име исламског поријекла убијежавано и кршћанско име оца. Ти примјери се могу сусрести у разним османским пописима.

Мада је ауторица имала циљ да убиљежи имена из новије прошлости Црне Горе, на основу пописа имена може се имати увид у распрострањеност имена разноврсних по значењу и по поријеклу код муслимана Црне Горе, што указује на богатство у коришћењу имена страног поријекла муслимана са наших простора. Када се сагледају значења имена увиђа се да су муслимани приликом надијевања имена новорођеном потомку знали његово значење. То се поготово односи на градске средине. Код сеоских средина уочљивија су изведена имена, што је само оплеменило и обогатило муслиманску антропонимијску културу.

Ваља нагласити да је др Драгана Кујовић због оскудности времена које јој је било одређено од стране финансијера пројекта, Министарства просвјете и науке Црне Горе (Сектор за науку), била принуђена да свој рад ограничи на прикупљању грађе из матичних књига рођених и умрлих, као и дијелом из бирачких спискова из различитих, али раније одабраних периода у појединим архивским центрима и матичним уредима у Бару, Беранама, Бијелом Пољу, Пљевиљима, Подгорици и Рожајама. То је, свакако, утицало на свеукупност рада, али није умањило његов огромни значај. Јер, имена која су овом студијом пописана су била или су још увјек у најчешћој употреби код муслимана Црне Горе.

Ауторица је свој рад структурирала у два дијела. У првом дијелу су по абecedном реду дата мушка и женска имена, са значењем и поријеклом, затим годином и мјестом уписа. Уколико се ради о изведеном имену др Кујовић је указала на име оригинала. С обзиром на то да су у овом пописнику нашла мјеста и она имена која су по

форми и облику псеудооријенталнога поријекла ауторица их је брижљиво и опрезно убиљежавала и налазила могућност њиховог оријенталног поријекла.

У другом дијелу она је дала мању, али изузетно обухватну студију у виду закључка о најчешће употребљиваним именима и о начину на који су муслимани са наших простора користили имена, те о промјенама које су настајале усвајањем имена страног, оријенталног поријекла. На основу тога др Д. Кујовић закључује како се имена муслимана у Црној Гори могу распознати у четири основна слоја. У првом слоју су имена преузета из оријенталних језика прилагођена домаћем, затеченом антропонимијском фонду. Други слој су имена домаћега, славенског поријекла попут Горана, Јадранке, Србреника или имена која немају оријентално поријекло као што су Елвира, Индир, Мирела. Трећи слој чине имена која су, по употреби, новијега доба и настала су слободним премјештањем гласова неког оријенталног имена или су самовољно конструирана да својим обликом личе на имена оријенталнога поријекла. С обзиром на то да се таква имена не могу уврстити у било који језик немогуће их је и преводити, закључује ауторица. Четврти слој обухвата имена оријенталнога поријекла која су попримајући нове облике заузела мјеста засебних имена. У ту скупину имена могу се набројати различите хипокористике као што су од имена Аиша настала нова имена као Ајка, Ајкуна, затим од имена Абдулах Абди, Абдија, Абдо, Авдија, Авдо; од имена Хасан Хасо, Хаско, Цано, од Нура настала су имена Нурана, Нурча, Нурка, итд.

Ауторица је уједно указала на гласовну промјену код одређенога броја имена, особито арапскога поријекла, гдје су неки гласови који не постоје у нашим језицима замјењени са гласовима најближе артикулације. Затим указује на промјену насталу озвучавањем или обезвучавањем појединих сугласника, нарочито последњег као што су Абас умјесто Абаз, Ахмет умјесто оргиналног Ахмед. Нека од имена су попримила промјену губљењем вокала, нарочито почетног као у имену Смаил умјесто Исмаил или Брахим умјесто Ибрахим. Одређени дио имена је попримио промјену губљењем или додавањем сугласника х као што је у случајевима Асан

умјесто Хасан, Асрета умјесто Хасрета, Фетија умјесто Фетхија, односно Халем умјесто Алем, Енхес умјесто Енес. Нека, пак, имена су попримила промјену претварањем неких сугласника у друге као што је претварање сугласника ф у в, или замјена б у в.

Ове и сличне примјере ауторица је подробно нагласила у закључку своје изузетно вриједне студије, што њен рад сврстава у корисно и веома потребно штиво.

На крају треба нагласити да је ауторица још једном својом студијом допринијела бољем и подробнијем разумјевању исламско-оријенталне културе на тлу Црне Горе.

Мр Аднан Петић

Ђуро Шушњић, ДИЈАЛОГ И ТОЛЕРАНЦИЈА, Београд 1997.

„Својом ћете трпељивошћу
спасити своје душе”

Шушњићево дјело „Дијалог и толеранција” је једно од оних која нас упозоравају да морамо отворити све прозоре свога бића према другим људима ако нећемо да завршимо у зидинама властитог затвора. Затворени системи – личност, друштво, култура – теже распадању. „Монолог предходи смрти”, истиче *Ками*, зато морамо разговарати, пружити руке и градити мостове према другим људима, народима, културама. Уколико не желимо бити сахрањени од сопствене руке морамо прихватити друге, другачије и различито да би се употпунили и дошли до истине, јер како каже Шушњић „истина је цјелина или бог... само заједно можемо расти до бога”.

Пут до цивилизованог и демократског друштва незамислив је без јавне дебате и без дијалога. А дијалога као активаног и критичког става неће бити без толеранције, креативног прегнућа и оптимизма воље. На последњим страницама *Дијалога и толеранције* аутор даје одговор на питање шта је толеранција¹, указује на парадокс

толеранције, говори о разликама као силама развоја и о односу толеранције и насиља.

Разлог због кога пажњу посвећујем овом дијелу Шушњићеве књиге јесте неријетко злоупотребљавање феномена толеранције у свакодневници, а нарочито у политичком говору, а да се при томе не распознаје и не разумије њено основно значење. За највећи дио популације она се изједначава са појмом трпљења, односно невољног и сношљивог прихватања свега што чини наш сопствени универзум. За оне који стоје на супротном полу, толеранција представља безусловно прихватање и уважавање сваке различитости, па чак и оне која угрожава постојање другога.

Тако толеранција према злу значи саучесништво у њему самом, а толеранција према ономе што угрожава другост значи пут ка друштву без различитости, што обесмишљава и потребу за толерантним понашањем. У трагању за што свеобухватнијом дефиницијом толеранције која у демократском и цивилизованом друштву мора постојати на више равни,

¹ ”Толеранција је спремност да се саслуша човјек који има другачије мишљење о истој ствари, да би се у његовом мишљењу открили садржаји који могу да

допринесу да се два мишљења приближе, исправе, допуне и изразе у облику који ће да задовољи обје стране” Ђ. Шушњић *Дијалог и толеранција* Београд: Чигоја штампа, 1997.

у породици, школи, друштву, држави, према припадницима других нација и религија, али и према заговорницима другачијег мишљења кроз културу дијалога који, како је то истакао *Арпад Лошонци*, постаје наша врлина, а сама толерантност као “учинковање”, труд на себи самом.

Један од појмова који супстанцијално прожимају друштво у којем ми, данас, живимо и које творимо и најбоље предочавају правац његовог развоја, његову различитост у односу на претходна, историјски позната, јесте и појам толеранције. Ријеч *толеранција* води поријекло из латинског језика, од именице *tolerantia*, која изворно значи попустљивост, трпељивост, и глагола *tolerare*, са значењем подносити, сносити, трпјети, допуштати.

Историја толеранције подједнако је и историја њеног одбацивања, тј. нетолеранције, како истиче Шушњић. Искључиво негативно етимолошко значење ријечи толеранција, схваћене као нешто непожељно и неплаузибилно, често је потврђивало своју доминантност. Оно је неизбрисиво обиљежје многих минулих вијекова, када се кажњавао, уништавао, потенцијални нарушитељ једног поретка, владајућег вјеровања, униформног погледа на свијет и човјека - затворене цјелине! А колико је сама та цјелина била оправдана, разумна или задовољавајућа у односу на неспутаност људског духа и његове потребе, и по коју цијену одржива, било је од споредног значаја.

Вријеме постојања једног јединог погледа на свијет и његов настанак давно је изгубило своју основаност. Човјек је неповратно просторно помјерио своје границе, упознао се са културама, друштвима, нацијама, вје-

рама, начинима живљења којима својим рођењем не припада. Себи блиско не може више сматрати за универзално. Негативно значење ријечи толеранција се под утицајем незауствљивог научно-технолошког напретка преображава у своју супротност и постаје позитивно.

Толеранција добија улогу прагиље саморазвоја човјечанства и људске зрелости за потпуно остваривање способности живљења. Бирати човјечност нужно значи бирати и толеранцију у данашњем свијету у ком се бори велики број погледа на њега, који су према аутору *Дијалога и толеранције*, „прије богаство него терет”.

Погледи на свијет могу бити исти, супротни или искључиви, у зависности од њих толеранција је могућа или немогућа. Како сматра Шушњић толеранција је просто шала кад је ријеч о ситним неслагањима у оквиру истог погледа на свијет, отежана кад је ријеч о два супротна погледа на свијет, а прекида се кад је ријеч о два искључива погледа на свијет. Оно што остаје и у систему искључивих идеја, вјеровања и пракса јесте - нада за дијалогом, која се не смије угасити ако не желимо да живимо у свијету духовног и тјелесног насиља.

Толеранција за коју се аутор залаже није одлика слабости, није немоћ² већ наша снага, основна претпоставка мирног суживота, сама човјечност. Толеранција не захтијева да се човјек одрекне свога начела, него да га продуби и прошири. Само јаки могу бити

² “Човјек постаје трпељив само у оној мјери у којој му снага опада, у којој пријатно подетињује, у којој је одвећ уморан да би кињио другог човјека из љубави или из мржње“ Е. Сиоран, *Историја и утопија*, Градац, Чачак 1987.

толеранти и благи према нетрпељиви-ма који спречавају човјека да сам за себе тражи и нађе истину и смисао свог живота и смрти – у чему се огледа њихова највећа слабост.

Према Шушњићу, идеја толеранције се заснива на онтолошкој претпоставци о недовршености људског бића (и зато су му потребна друга бића да би себе развијо), на гнеосолошкој претпоставци о ограничениости човјекове спознаје (и зато су му потребни други људи да му је прошире и пробуде) и аксиолошкој претпоставци о релативизму групних вриједности (и зато је потребна размјена и измјена вриједности у правцу стварања јединственог система вриједности).

Иако сам већ указала на неке од разлога, који упућују на прихватање ових претпоставки, у наставку текста ћу навести још неке које Шушњић даје у *Дијалогу и толеранцији*.

Једна од битних компоненти толеранције јесте самосвијет о недовршености - човјек нема другог пута да себе употпуни осим да ступи у додир са другим³. Да не би остао сам у пустињи бесмисла, да не би пао у равнодушност, како истиче Шушњић, човјек мора своју истину подијелити са другима, мора срушити зид (као симбол непремостиве препреке) и изградити мост (као симбол повезивања међу људима). Аристотелово мишљење да ван друштва човјек може бити једино звијер или бог и данас има једнаку истинитост. Ми друге требамо као себе саме, сматра аутор *Дијалога и толеранције*, ради остварења себе као индивидуе. Степен самосвијести потребан за толеранцију нужан је и за

сваког појединца као припадника људског рода. Иако с правом можемо рећи да нијесмо одговорни што смо рођени, у мјери у којој задобијамо самосвијест ми постајемо одговорни за свој живот, за његов начин манифестовања.

Одговорност отвара поље слободе човјеку, који дјелује вођен својом савјешћу као моралним судијом. Властита одлука постаје једино „чврсто тло“ на које се може ослонити. Само одговоран човјек спреман је и способан разабирати, бити вођен циљевима и интересима који су општи, а који значе поштовање како себе, као онога ко дјелује, тако и другог, као по тој могућности себи сличног. Према Шушњићу, бити разборит нужно имплицира прихватање постојања разборитости другог; наспрам своје слободе, признавање слободе избора другог, који може бити сасвим различит, чак супротан. Само човјек одговоран пред сопственим животом може бити истински толерантан и заштитити друге од себе исто онолико колико себе од других - не чини другом оно што не желиш да он теби учини.

Самосвијест и одговорност, као предуслови толеранције, најбоље се могу објаснити дијалогом. Проф. Ђуро Шушњић дефинише дијалог као „разговор двојице или више слободних људи, који хоће да размене ставове о за њих важном питању, на које дају различите одговоре, како би, у равноправним условима, дошли до одговора којим би обојица, или сви, били задовољни“. Дијалог није говор, монолог, већ разговор, размјена говора, у којој је способан учествовати само онај ко је спреман прихватити да његов говор није једини истинит, нити једини који вриједи да се чује. Они који се осјећају непогрешивима сами

³ “Гдје је недостатак, ту је и допуна нечим“ - К.Јасперс

себе искључују из дијалога. Бити способан за дијалог - значи бити способан за сталну и безрезервну отвореност пред мислима. Човјек је у непрестаном разговору. Са собом, богом, природом, културом, историјом...

До којег је степен у свом демократском развоју доспјело једно друштво може се мјерити његовим односом према дијалогу и толеранцији, тј. домет демократије се може мјерити границама толеранције и начином вођења дијалога.

Толеранција се појављује као захтјев времена и тражи ангажованост свих појединаца. У мјери у којој појединачно учествујемо у начину функционисања сопственог друштва, ми кројимо границе постојаности толеранције у њему. А само тамо гдје толеранција већ постоји можемо говорити о њеним границама, било да су оне теоријске или практичне. Она је „став уколико се односи на мишљење другог, а чин уколико се односи на понашање другог“, истиче аутор.

У извјесном смислу, с обзиром на то да осјећање толеранције садржи противурјечност:

– ми прихватимо, допуштамо, трпеливи смо према нечему што иначе не одобравамо, па се може рећи да је питање граница толеранције парадоксално;

– прихватити постојање граница толерантности, значи прихватити нетолерантност.

С друге стране, отворено је питање према чему све можемо, треба, или је пожељно да будемо толерантни. Бити трпелив према нечијим размишљањима не значи нужно допуштати понашање које је у складу с тим мислима, уколико оно производи угроженост другога или нас самих. Трпелив

човјек може бити нетрпелив према ставовима нетрпеливог али благ према нетрпеливом као особи. Трпеливи ће урадити све да избјегне насиље као онечовјечење, тј. порицање било какве вриједности људском бићу које се од нас разликује. Најбољи пут да се то избјегне јесте разговор којим се не руши ништа осим заблуда и лажи. Упитност граница толерације, која је став, намеће питање релевантних субјеката у постављању граница, јер не треба заборавити *Милову* напомену да „када би цело човечанство било истог, а само један човек супротног мишљења, човечанство не би имало више права да ућутка тог једног човека него што би он, ако би имао моћ, имао права да ућутка човечанство“.

Шушњић указује на веома сложено питање и то зато што фактор квантитета бива искључен, а квалитативни је увијек подложен преиспитивању и замјени. Не можемо допустити оно дјеловање којим се крше сва основна људска права и слободе, дјеловање које нарушава и поништава појединца као вриједност по себи. Не можемо бити толерантни према сопственом потенцијалном убици, према тиранима, аутократима, чије дјеловање неумитно повлачи нашу немогућност дјеловања или живљења.

Границе компромиса, ма колико биле растегљиве, ипак имају своју коначност и могу се јасно поставити. Упућени смо на бирање нетолеранције, у екстремним случајевима, ради саме толеранције. Толеранција тражи слободу, а слобода се задобија, заслужује и чува. Границе толеранције би се могле посматрати и као нужна заштита толеранције. Она постоји само онолико колико је остварујемо и онолико дуго колико је чувамо међу нама.

Осврт на толеранцију у савременом друштву није поглед који нас испуњава задовољством. Разлике се још увијек не доживљавају као основ за продубљивање сопствених знања, извор мудрости, разумијевања и сарадње; напротив, на њима се инсистира зарад супротстављања, које само продубљује већ постојећи, односно прави нови јаз. Можда ће потреба активног укључења у процес европских интеграција утицати и на овај аспект, можда ће се тиме покренути квалитетна међусусједска сарадња и истинско помирење, али и прихватање других бројних разлика унутар самог друштва, што је готово предуслов било каквог развоја.

Први корак је, свакако, ослобађање од дугогодишњих предрасуда, дјелимично и традиције која је изгубила своју основаност, обичајности која нема своју примјенљивост у свијету који тежи напретку, а други кроз упознавање другог и других, кроз дијалог који није оптерећен условима и позицијама. Процеси интеграција носе правила која се морају поштовати, а њихова основа је у уважавању права да се буде другачији, у етничком, националном, културном, политичком, сексуалном и било којем другом смислу. То потврђује Шушњићев став о неопходности толеранције као предуслова за развој савременог демократског друштва.

Јелисавета Благојевић

Бојка Ђукановић, АПОТЕОЗА ЦРНОЈ ГОРИ.
ЛОРД ТЕНИСОН И ПРЕМИЈЕР ГЛЕДСТОН О ЦРНОЈ ГОРИ,
Филозофски факултет, Никшић 2008.

Недавно је из штампе изашла књига проф. др Бојке Ђукановић *Апотеоза Црној Гори. Лорд Тенисон и премијер Гледстон о Црној Гори* у издању Филозофског факултета у Никшићу. Као што се из самог наслова може видјети Црна Гора је имала изузетну част да у последњим деценијама XIX вијека буде слављена у стиховима водећег енглеског пјесника славног викторијанског доба – Алфреда Тенисона (1809-1898). Тенисонов сонет *Монтенегро* написан је у марту 1877, а први пут је објављен у мајској свесци лондонског часописа „The Nineteenth Century“ из 1877. У истом броју овог лондонског часописа, као „коментар“ Тенисоновој пјесми, чувени британски политичар, премијер и публициста Вилијам Гледстон (1809-1898), објављује обимну историјску студију о Црној Гори. Пјесников унук, Чарлс Тенисон, каже да је појава сонета о Црној Гори резултат разговора које је Тенисон водио са Гледстоном и његовим сарадником у „источној кампањи“ Џоном Брајтном.

Гледстонова студија о Црној Гори први пут је објављена у преводу на српски језик у часопису „Српска зора“ 1878. у преводу Николе Јовановића-Американца, а у Црној Гори први

је приказао Данило Тунгуз-Перовић у свом раду *В. Ј. Гледстон о Црној Гори и Црногорцима* објављеном у часопису „Записи“ 1930. Иако је сонет написан и објављен 1877, а исте године га је Љубомир Ненадовић превео и објавио два пута, у Црној Гори је објављен тек 1893. у часопису „Просвјета“, захваљујући напору тадашњег уредника овог гласила Јована Сундечића. Тенисонова ода Црној Гори (и Црногорцима) превођена је код нас више пута и у више различитих верзија од стране више преводилаца (Ненадовић, Мијатовић, Марамбо, Богдановић, Ђукић, Недић и др.). Превод Тенисоновог сонета проф. др Бојке Ђукановић у овој књизи може се сматрати деветим (и веома успјешним).

Тенисонов сонет и Гледстонова „апотеоза“ Црној Гори објављени су у жеку велике кризе на Истоку (1875-1878), чији је активни учесник била и Црна Гора. Области Босне и Херцеговине налазиле су се у сталном устаничком превирању које се јавило као последица сељачке борбе против феудалних намета и тежњи за освајање земље, захтјева грађанства за правном сигурношћу и слободом пословања и утицаја који су долазили из сусједних Србије и Црне Горе и ко-

ји су повезивали ове покрете у један општи национални покрет за ослобођење од турске власти. Док је Босна тражила ослонац у Србији, Херцеговина је била у додиру с Црном Гором. Престиж црногорског књаза Николе био је тако велики да је његова ријеч у Херцеговини била пресудна. Подстакнути узнемирујућим гласинама о могућој аустроугарској окупацији Херцеговине, херцеговачки племенски главари одлучили су се у фебруару 1874. на дизање буне. У лето 1874. у условима општег превирања и хајдучије формирало се вођство устанка које се, убрзо, у јесен 1874. обратило Цетињу с молбом за подршку. Покољ Црногораца који је улиједио у сукобу с Турцима у Подгорици у октобру 1874. распалио је устаничку атмосферу. Отпочела су бјежања у шуму и доњијета је одлука за покретање устанка на прољеће 1875. Вође устаничких припрема повукли су се пред турским потјерама на црногорску територију, гдје су израдили план предстојећег устанка. Књаз Никола, стишавајући устанике истовремено им је обећао и помоћ на прољеће 1875. Банкротство Турске у јесен 1875. запечатиле је неуспјех турске финансијске реформе управо у вријеме када је незадовољство хришћана већ било прерасло у отворену буну у Херцеговини (9. VII 1875). Наредне године у Бугарској избија устанак, а у рат са Турском улазе Црна Гора и Србија. Црна Гора је блиставе стране своје војне историје употпунила побједама на Вучјем Долу (јула 1876) и на Фундини (августа 1876), чиме је значајно подигла свој углед међу јужнословенским народима и најавила успјешно ратовање у будућим акцијама, што ће бити на крају заокружено и добијањем међународ-

ног признања државне независности на Берлинском конгресу 1878.

Велике силе које су биле ангажоване у овој кризи настојале су да сходно својим интересима из кризе извуку што више користи за себе. Највећи заштитник Турске међу великим силама, у то вријеме, била је Велика Британија. У Турској је Велика Британија имала јаке економске позиције и интересе. Ова држава јој је такође била потребна и као брана продору Русије на Балкан и због позиција које је требало одбранили у источном Средоземљу и на Блиском истоку. У својој туркофилској и антисловенској политици Велика Британија је са страхом гледала на ослободилачке покрете јужнословенских народа, сматрајући их повољним оружјем у рукама Русије којим ће се ова сила користити у настојању да се пробије на Средоземно море. Британски политичар (у три наврата био је министар финансија и у два наврата предсједник владе) и писац Бенџамин Дизраели (1804-1881) је, као предсједник Владе Велике Британије, сву одговорност за распламсавање борбе на Балкану 1876. бацио на Србију, изражавајући наду да ће Турци поново овладати Београдом. Међутим, покољи у Бугарској и убиство француског и њемачког конзула у Солуну 1876. подigli су британско јавно мњење против Турске. Овом расположењу је значајно допринио управо Гледстон, који се као вођа опозиције снажно супротстављао Дизраелијевој туркофилској политици. Истовремено је чинио све да се објелодане извјештаји о злодјелима почињеним од стране Турске над побуњеним хришћанима на Балкану.

Бранећи своје интересе Велика Британија се енергично супротста-

вила одредбама Санстефанског мира (март 1878). У споразуму са Аустро-угарском велике силе су натјерале Русију да се руско-турски односи регулишу и потврде новим мировним уговором што ће бити и урађено Берлинским конгресом (јун-јул 1878).

У свом настојању да се избори за другачије рјешење „Источног питања“, Гледстон, који ће 1880. наслиједити Дизраелија на мјесту председника Владе, служио се свим средствима пропаганде. Својим ватреним говорима у парламенту и ван њега, као и у приватним разговорима, Гледстон је остављао снажан утисак не само на истомишљенике и пријатеље, већ и на политичке противнике. Такви сусрети и дружења резултирали су, између осталог, појавом Тенисоновог сонета и Гледстонове „апотеозе“ тј. историјске студије о Црној Гори.

Иако Гледстон никада није посјетио Црну Гору свој коментар о Црној Гори замислио је као подробан и сликовит преглед историје Црне Горе од XIV вијека до његових дана. Јасно је да Гледстон није могао дати потпуни историјски приказ историје Црне Горе што је и он нагласио на првој страници свог рукописа: „...немогуће је изложити и најнепобитније чињенице из историје Монтенегра (или Црне Горе, како се то каже на њеном словенском језику) а да се код читаоца не зачне сумња у фантастично, а скоро све су фантастичне, да се не зачне неодољива сумња у претјеривање

или бајковитост.“ Ипак, у свом приказу Црне Горе Гледстон је настојао да се дотакне најзначајнијих догађаја из њене историје, ратова, сталних борби за опстанак на љутом камену, обичаја, културних и правних зачетака једног материјално сиромашног друштва. Наравно, посебну тежину Гледстоново дјело добија када се има у виду вријеме када је настало као што је и ауторка ове књиге закључила, њу и не треба гледати као егзактну историју Црне Горе „...већ као својеврстан историјски споменик настојању да се једном племенитом народу признају његова права и постојање.“

Све у свему, изузетно је вриједан и значајан подухват проф. др Бојке Ђукановић да стручној и лаичкој публици приближи ово свједочанство једног бурног времена, али и моћи духа, дајући у својој књизи оригинале сонета и „апотеозе“ и њихове одличне преводе, тако да ова књига има и документарну вриједност. Такође, иако проф. др Бојка Ђукановић није историчар по струци, за похвалу су и вриједне пажње њене кратке опсервације о значају и развоју „Источне кризе“ и „Источног питања“ и британске улоге у њима, као и прецизни биографски подаци о значајним личностима тога доба. Тиме ова књига добија још више на вриједности и значају и као таква сигурно ће наћи пут до свих истинских поштовалаца добре књиге, историјске истине, снаге духа и љепоте поезије.

Мр Ненад Перошевић

Никола Самарџић, ИСТОРИЈА ШПАНИЈЕ,
Плато, Београд 2005, 804 стр.

Књига *Историја Шпаније* Николе Самарџића, професора Ране модерне историје на Филозофском факултету у Београду, у издању издавачке куће „Плато“ из Београда, прати на 804 стране историју Шпаније од Алтамира до данашњих дана. Књига се састоји од 21 поглавља, поговора, хронологије догађаја, списака владара и влада, библиографије и регистра. Прва поглавља се баве географским особеностима Иберијског (Пиринејског) полуострва и његовим основним карактеристикама, историјом од најстаријих времена, старим вијеком, феничанским трговачким колонијама, ширењем утицаја Картагине, римским освајањем Хиспаније (римски цареви поријеклом са Иберијског поднебља су Трајан, Хадријан, Марко Аурелије, Комод, Теодосије, Хонорије, Аркадије, а такође, из Римске Хиспаније су и Сенека, Лукијан, Марцијал, Квинтилијан, географ Помпонио Мела), ширењем хришћанства. Наредна поглавља прате развој Визиготске Шпаније настале доласком племена Западних Гота на Иберијско полуострво током посљедњих деценија постојања Западног римског царства. Наиме, током V вијека племена Свева, Алана и Вандала грунула су на Иберијско полуострво пустошећи и уништава-

јући остатке римске власти. Свеви и Вандали Аздинзи населили су се у сјеверозападној провинцији Галетији (данашња Галиција да би се потом спустили на Балеарска острва), док су се Вандали Силинзи и Алани населили на западу полуострва, Лузитанију, простор данашње Португалије, да би потом Вандали у великом броју прешли на простор Сјеверне Африке. Због тога што су били малобројни варвари нису успјели да у првом налету заузму читаву тадашњу Хиспанију. То су учинили тек Визиготи, који су овладали највећим дијелом полуострва изузев територија које су држали Свеви и старосједиоци Баски. Временом су се издиференцирале двије основне групе: Визиготи који су прихватили аријански вид хришћанства, и Hispano-Римљани као римокатолици.

Аутор потом описује почетак продора ислама и муслиманско освајање из Сјеверне Африке које је отпочело у првим деценијама осмог вијека, а резултирало вишевијековним постојањем Кордобског емирата у Андалузији. Муслимани су у почетку само промицали полуострвом и нијесу се нигдје дуже задржавали. Тек након изгубљене битке код Поатјеа, 732. године, којом им је од стране Франака заустављено надирање дубље у Евро-

пу, почели су да се трајно настањују у јужном дијелу Иберијског полуострва, коме су дали име Ал-Андалуз (данашња Андалузија)

Временом су, у отпору муслиманском напредовању, од остатака хришћанских територија оформљене Астурија, Навара, Кастиља, Арагон и Леон, а појавила се идеја и нарастала о обнови некадашњег Визиготског краљевства, чијим се настављачем сматрала Астурија, и тако је отпочео вишевијековни процес Реконкисте, потискивања муслимана са полуострва који је крунисан освајањем последњег муслиманског упоришта Гранаде 1492. године. Уговор о уједињењу Кастиље и Арагона 1479. године означио је уједињење Шпаније. Католички краљеви Шпаније су у процесу учвршћивања тек уједињене земље, надгледања преобраћеника у хришћанство, у првом реду Јевреја и Мавара, настојали да владају чврстом руком, па се у том смислу може схватити настајање Инквизиције крајем 15. вијека. Поморска освајања у Новом свијету и огромна богатства која су пристизала из прекоморских територија омогућила су снажан економски напредак. Међутим, династички сукоби узроковали су да се на шпанском пријестолу, захваљујући брачним везама, устолоче хабзбуршки краљеви у периоду од 1516. до 1700. године.

Аутор потом описује опадање моћи Шпаније, смањивање њених територија у колонијама, владавину страних краљева (након Хабзбурговаца Шпанијом владају Бурбони у периоду 1700 – 1870. године, затим Савоје 1870 – 1873, па опет Бурбони 1874 – 1931. године)), настанак и развој капиталистичких односа уз изузетно јак и дуго задржаван феудални елемент. Грађан-

ски рат тридесетих година 20. вијека, којим је територија Шпаније постала терен за разрачунавање сукобљених сила у само предвечерје Другог свејетског рата и долазак на власт каудиља Франциска Франка, који се на челу државе налазио од 1936. до смрти 1975. године, означили су битан моменат у развоју савремене Шпаније.

Огроман утицај који су шпанци својом културом и језиком наметнули и оставили у некадашњим колонијама у Средњој и Јужној Америци, значајна именима из области књижевности и умјетности, дају неоспоран печат Шпанији. Шпански, тј. кастиљански језик (*la lengua castellana*) је званични језик шпанске државе. Међутим, није једини који се говори на територији Шпаније. Баскијски, галисијски и каталонски су као званични признавати у статутима аутономних заједница. Устав Шпаније аутономним заједницама признаје употребу сопствених језика и право заштите језичких варијација као дио њихове културне баштине. Кастиљански је промовисан у званични језик Шпаније декретом Филипа V 1714. године и од тог датума зове се шпански језик (*la lengua española*). Захваљујући Колумбовом открићу Америке, шпански језик је освојио нова пространства и усталио се као званични у читавој Средњој и деловима Северне и Јужне Америке. Затим, шпанско говорно подручје захвата и Филипине, Екваторијалну Гвинеју и дио Сахаре. Близу 400 милиона особа користи шпански језик било као матерњи, или званични, што га чини четвртим језиком на свијету по броју говорника.

Иберијско (Пиринејско) полуострво је једна од најјасније одређених цјелина на европском копну. Његов

општи изглед може да остави погрешан утисак уједначености. Иначе саздано је од малих појединачних цјелина са сопственим партикуларизмима и менталитетима, које су опстајале без обзира на своје званичне, институционалне оквире. Често навођена изрека да Африка почиње већ са Пиринејима сувише је указивала на посебност читаве Шпаније, превиђајући да је управо захваљујући чудесном богатству своје историје и шароликости саставних цјелина она не само важно подручје европског простора него и сегмент европске суштине. Тај општи индентитет ионако не сачињавају крупни, уједначени, монолитни ентитети. На самом југу, Гибралтарски мореуз никад није био препрека утицају Шпаније на сјеверну Африку, мада су утицаји и проширења били, у једном дужем трајању, узајамни. У познатијем, историјском времену, у Шпанију су прелазили Арабљани и Бербери у VIII, Алморавиди и Алмохади у XI и XII, Мариниди у XIII и XIV вијеку. С друге стране, шпански хришћани су, док се њихова реконквиста, тј. потискивање муслимана са иберијског полуострва, приближавала свршетку, продирући до Гибралтара, унапријед замишљали наставак освајања која су потом заиста пренијели у Берберију.

У протекле три деценије Шпанија је напустила ауторитарну епоху, развила све облике појединачних и колективних права и слобода и налази се у врху богатих и успјешних земаља. Ова кретања су настала и под притиском искуства које је Шпанија унијела у свој мирни преображај, не темељећи га на обрачуна с претходним раздобљем, учинивши да оно у сваком смислу истекне и припадне прошлости. Ако су у нечему сличне, и уколико та-

кве аналогичје имају смисла, Шпанија и Југославија су имале сложене унутрашње саставе, етнички и културно неуједначене, биле су преосјетљиве на искушења и ломове током бурних историјских дешавања. Ипак, судбина и стварне способности повеле су их различитим путевима. Шпанију је грађански рат оштро подијелио и однио више од милион жртава. Франкова епоха одвијала се у најмање два упоредна тока. Зачета на почетној диктатури, политичка структура само се незнатно мијењала и прилагођавала, али су се друштво и земља у цјелини подизали. Не обазирјући се на очекивања и захтјеве савезника, силе Осовине, Франко је Шпанију задржао на рубовима свјетског обрачуна, проницљиво предвиђајући његов исход и приближивши се побједничкој страни, чије је потом притиске подносио и повремено им попуштајући. Мада је остао запамћен највише у свјетлости свога ауторитарног и конзервативног карактера, или као необични анахронизам у односу на остали дио Европе тога доба, сачувао је, и штавише, обновио функционалне кругове који обично припадају средњем грађанском слоју, остављајући мјеста снагама које су, у времену које је послје њега наступило, постале окосница друштва и његовог напретка. Његов историјски пандан у другој Југославији, имао је, у личном погледу, више умијећа. Похвале Титу истицали су и западни савезници који су га одржавали даље од совјетског блока и домаћи доминантни слојеви који су на тој тачки били сложни или довољно опрезни. И једна и друга владавина трајале су по око три и по деценије, а и Франко и Тито, барем званично, рођени су исте године. Све сличности, међутим, не-

стају у дубинама њихове заоставштине. Шпанија је располагала мрежом слободних универзитета, образованом и способном бирократијом, снажним банкама и развијеним градовима. Демократизација друштва је зависила само од брзине којом је требало сломити отпор конзервативних кругова у власти, а обнова монархије такође је допринијела политичком споразумијевању, док су територијални и културни национализми донекле задовољени економским благостањем и високим конститутивним стандардима. Насупрот томе, друга Југославија, односно њене саставне републике определијиле су се за дезинтеграцију, док је бирократски национализам поникао у Титовим настојањима да умножавањем државне и партијске номенклатуре, вјероватно и преуређењем федерације, обузда захтјеве за попуштањем стега бржим отварањем и модернизацијом. Шпанија је током осамдесетих

успјела да преживи налете тероризма и покушај војног удара, да изабере демократску владу и приступи тадашњој Европској заједници. У Југославији су национализми покренути самим државним устројством, а подстакли су их привредни колапс и некомпетентност и неспособност влада. Овакве ауторове опсервације, прављење специфичних аналогија, ма колико оне можда и немају потпору у фактима и сличном историјском развоју Шпаније и Југославије, мора се признати занимљиве су и дају посебан оквир за отварање нових идеја и размишљања у том правцу. Наравно, све то даје посебан квалитет овоме дјелу, које богатством чињеница и њиховом синтезом у компактну методолошку цјелину, исказану нарочитим литералним стилом, заокружује причу о једној теми о којој у нашој јужнословенској историографији није до сада поклањања озбиљнија пажња.

Мр. Раденко Шћекић

Маријан Миљић, Илир Чапуни, МЕДОВА 1916-2008.
У СПОМЕН ПОТОПЉЕНИМ ЦРНОГОРСКИМ ДОБРОВОЉЦИМА,
Центар за исељенике Црне Горе, Подгорица 2008.

Књига *Медова 1916-2008* у издању Центра за исељенике Црне Горе, под уредништвом проф. др Милана Вукчевића, замишљена је као спомен-публикација уз деведесетогодишњицу овог догађаја, али је она, оним што нуди, увелико превазишла ту идеју и концепт. Она има неколико хвале вриједних карактеристика због чега треба честитати ауторима Маријану Миљићу и Илиру Чапунију, као и издавачу.

Прво, књига је складан спој ауторског дјела и приређивачког рада. То често није лако методолошки поставити, али књигу чини богатијом и обухватније се приказује тема, тј догађај.

Друго, она чини сублимацију досадашњег истраживања и приказивања медовске трагедије, уз избор историографски најприхватљивијих и најпровјеренијих чињеница. Ауторски текстови нијесу имали истраживачки карактер већ представљају заокружену и фактографски провјерену синтезу досадашњих знања о овом догађају.

Треће, као прилог је дат, што је веома прихватљиво и потребно за овакав тип рада, до сада најкомплетнији и најтачнији *списак* учесника медовског догађаја, колеге Илије Петровића, објављен 2007. год. Затим,

прилог библиографији о медовској катастрофи, како су га назвали аутори-приређивачи, који садржи 124 библиографске јединице, настале у разним временима, на нашем и другим језицима, објављене у штампи, часописима или као посебне публикације. Међу њима су и први спискови добровољаца потопљених код Сан Ђовани ди Медуа, као што је онај објављен у Зетском гласнику из 1937 (бр.29), и Споменици коју је урадио Саво Вукмановић (1939). Међу прилозима су и пјесме Вучине Ђукића »Медовска трагедија« (1940) и Милутина Бојића »Плава гробница« (одломак), текстови из »Њујорк Тајмса« о медовској несрећи, исјечци из друге штампе итд.

Четврто, садржи изузетно богат фото-материјал, до кога није било лако доћи, и који има велику документациону и историјску вриједност. Међу њима су фотографије брода *Бриндизи* (саграђеног 1895) из 1907. године, слика брода са техничким карактеристикама преузета из италијанске литературе, из књиге рађене поводом јубилеја бродоградилшта у Ливорну, фотографије остатака брода снимљене под водом, сателитски снимак Медовског залива са позицијом олупине и др.

Пето, стил приповједања код оба аутора је лијеп, метафоричан, дотјеран, понекад са правим узлетима.

Шесто, није пропуштено да се укаже на, иако је ово доминантно црногорска прича, јужнословенски и општесловенски карактер догађаја, јер је међу онима који су били на броду или онима на обали који су били очевици трагедије и помогли страдалницима, било и Руса, Чеха, Словака, наравно Срба, Хрвата итд.

Седмо, у историјском дјелу текста, догађај је стављен у општи контекст ратних збивања на црногорском и на другим ратиштима, доведен је у везу, и симболично и стварно, са Мојковачком битком која се одиграла истог дана, савезничким заврзламама, очајним положајем и понашањем црногорске команде и двора, без чега се узроци ове трагедије и свега око ње не би могли схватити.

Иначе, књига је структурирана у два дијела и тако тематски издјељена на дио историографског садржаја који је писао Маријан Миљић, а који обухвата историјски контекст и опис самог медовског бродолома, и дио назван »Трагање за црногорским *Титаником* – експедиција *Бриндизи 2007*«, чији је аутор Илир Чапуни а који углавном приказује проналазак и идентификацију олупине *Бриндизија*, уз мноштво занимљивих детаља, као што је прича о томе броду који су стално пратиле несреће.

На крају, књига има још један квалитет, она обухвата разне аспекте ове тематике и отвара простор за доживљавање и разматрање изложеног у више смјерова. Јер ово је прича и о црногорском исељеништву као великој теми, и о црногорском добровољству као посебном феномену, и

о судбини Црне Горе с краја 1915. и почетком 1916. године, о савезничким односима, перцепцији црногорских ратних напора у западној штампи итд. На крају крајева ово је прича о модерној Црној Гори и њеном односу према својој прошлости и традицијама, самој себи.

Крајем XIX и почетком XX вијека дошло је до масовног исељавања Црногораца у Америку. Ишло се у групама или појединачно. Тадашње аустроугарске власти су, из својих разлога, помагале овај одлазак Црногораца. Број исељеника, све од 1879. па надаље, из године у годину је растао. Према Књизи пасоша Књажевине Црне Горе само у другој половини 1903. године у Америку је отишло 620 Црногораца. »Слободна мисао« из Никшића билежи да је 1907 у Америци било око 17000 Црногораца. Администрација није више могла да контролише одлазак нити да води статистику о броју исељеника, па су ове цифре непоуздане. Из једног извјештаја барона Куна, аустроугарског посланика на Цетињу, из јануара 1905. излази да је, до тада, број исељених Црногораца у Америци достигао 15000.

За путовање у Америку »вапорима«, како се говорило, које је трајало и до мјесец дана, биле су потребне приличне паре. Многи су продавали имовину или позајмљивали новац. На услузи заинтересованима биле су агенције којих је било на Цетињу, у Подгорици, Никшићу, Бару. Путовало се често из Трста али најчешће од Котора до Њујорка, бродовима енглеског паробродског друштва »Gunard Line«. У Америци су се црногорци најчешће запошљавали у рудницима или су радили друге тешке послове као неквалификована радна снага.

Да би у новој земљи сачували своја национална обиљежја, језик, вјеру, обичаје, стварали су своје насеобине – колоније и формирали иселјеничке клубове и друштва. У Сан-Франциску је 1880. формирано српско-црногорско добротворно друштво које је 1918. промијенило назив у Прво југословенско иселјеничко друштво. Када су крајем XIX и почетком XX вијека први црногорски досељеници стигли у рударски Хезлетон, у Пенсилванији, мјесто је имало око 50000 становника. Убрзо су у граду формирали своју колонију са око 2000 Црногораца и готово сви су били рудари. Неколико година касније основали су своје удружење.

Правила и друга документа ових првих иселјеничких организација показују колико су ти вриједни и храбри људи, не знајући енглески језик, крећући се заједно и помажући једни друге настојали да свој мукотрпни живот у рудницима у Бјуту, Хезлетону, Цексону, на Аљасци учине колико-толико лакшим. При друштвима су отворане школе, читаонице, цркве и црквени домови, штампарије, листови. Зато су остали духовно повезани са својим народом и матичном земљом, одговарајући на све њихове позиве и потребе. Помагали су несебично своје у отац-

бини. Треба само погледати црногорску штампу онога времена па видјети колико се често спомиње како су нека црква или школа, пут, мост, изграђени или обновљени уз помоћ средстава које су сакупили иселјеници.

Наравно, највиши и најчистији израз патриотизма је спремност да се за домовину бори и гине у рату, када је угрожен њен опстанак. То добровољство у рату се као феномен и конкретно исказало и у балканским ратовима. Постоји обиман зборник радова и читава студија о добровољству у Првом и Другом балканском рату. Тада су Црногорци из Америке заслужили од краља Николе и добро познату пјесму »Коло Црногорских Американаца« из 1913. године.

Иначе, традиција добровољства у Црној Гори је веома дуга, јер су овдје први одреди стајаће војске формирани касно, тек крајем XIX вијека. Борба за национално ослобођење и међународно признање практично је изнесена на том концепту.

Зато Црногорци ма гдје да су живјели нијесу морали имати посебног позива ни друге заклетве до оне опет исказане у једној пјесми о догађајима из тог времена: »Црна Гора – небески свод«.

Доц. др Саша Кнежеввић

Божидар Шекуларац, ОНОМАСТИКОН ГОРЊИХ СЕЛА,
Цетиње 2008, 159 стр.

Ономастикон Горњих Села, нова књига проф. др Божидара Шекулараца, по много чему је ријетко и вриједно дјело. Обимом мала а значајем велика ова књига је настала завичају у почаст. Ако је завичај онај судбински омеђени простор у коме се догађају наша рођења, у коме одрастамо и стасавамо и упознајемо га емотивно и сазнајно, тако да нам не може о њему измаћи ни најмањи податак а камоли велика нека тајна, чију мапу знамо скоро као себе – онда нас књиге попут *Ономастикона Горњих Села* изненаде и збуне, намећући мисао колико ми, свако о своме, о завичају мало знамо док се не отиснемо у авантуру исписивања и биљежења онога што памте његови житељи столећима, изучавања његове географије и историје. То слојевито мутно памћење сеже у далеку прошлост и засијеца у текући живот. Оно се нарочито открива кроз имена – лична и називе мјеста.

На почетку стварања свијета ништа није било именовано, а потом су људи давали имена свему у своме окриљу, и међусобно – и тако столећима: генерације, културе, цивилизације, знани и незнани народи, остављали су свако свој печат, а неки доминантан.

У тим језичким слојевима открива се и историја некога краја и његових људи.

Др Божидар Шекуларац је сачинио *Ономастикон* свога роднога краја – Горњих Села. Аутор нам тај крај представља на почетку књиге, омеђујући га у ширем контексту Црне Горе. То је предио који се налази западно од Берана, „на неких петнаестак километара“ и припада територијално највећем црногорском племену – Васојевићима.

На простору око трију ријека – Јеловице, Суводола и Гуњаре, а које састајући се чине ријеку Бистрицу, настала су села: Лубнице, Курикуће, Главаца, Бастахе, Вуча и Праћевац – позната под заједничким именом Горња Села. У тај корпус горњоселски спада и село Заград, иако не и формално.

Горња Села обухватају „беранску страну Бјеласице, омеђену планинским вијенцима, на размеђи општина Беране, Бијело Поље, Мојковац, Колашин и Андријевица.

Поред географије, писац *Ономастикона* нас упознаје и са историјом Горњих Села и њиховог окружења.

Послије лаконског али садржајног предговора и уводног текста о ономастици и ономастикону Горњих Села, др Божо Шекуларац наводи детаљно и прегледно, по азбучном реду, топониме свакога села понаособ уз ономастичку анализу, коментаре и поређе-

ња, истицање појава и значења. Други дио је сав посвећен топонимастици Горњих Села. Сакупљени, врло богати и драгоцени ономастички материјал аутор *Ономастикона* разврстава и класификује, указујући на поријекло и старину топонима, на разне супstrate и утицаје од макро до микротопонима, налазећи понеке лексеме које воде чак до заједничког индоевропског коријена. Такође, др Б. Шекуларец истиче историјску димензију горњоселске топонимастике, указује на настанак и значења појединих топонима, истичући и тономастичку разноврсност (орониме, хидрониме, антропониме), облике и начин постанка, детерминаторе општих карактеристика (у које спада придјевска конструкција, детерминаторе од личних имена, од назива дрвећа, растиња и животиња, затим од етника и оронима. Он, такође, указује на бројност хидронима, на имена везана за религиозна и митолошке објекте. Посебно су акцентовани урбаноними и имена везана за људе и њихову активност. Иако су словенска имена мјеста доминантна на простору Горњих Села, сачувала су се и нека несловенска имена мјеста, која спадају у тономастичке раритете.

Трећи дио књиге посвећен је антропонимима Горњих Села, који карактеришу лексичку специфичност ономастике овога краја, ономастичко – синтаксичку, усмену и писану. Аутор указује на језичке утицаје, преузимање имена из једног језика у други, до коначно утврђене норме, у чему има и стихијности, традиције и моде давања имена, зависно од времена и начина живота. Трагови старих народа у неким личним именима у

Горњим Селима свједоче о цивилизацијској вишеслојности овога подручја и културном благу у ономастичком материјалу, још увијек недовољно истраженом и недовољно проученом.

У горњоселском антропоникону имена су поређена по азбучном реду, као и именици презимена и хипокористика.

У четвртој дијелу овога врло занимљивог *ономастикона* дат је рјечник старих и ријетких ријечи, подсјећајући какво се у језичкој тами прошлости налази сакривено језичко и духовно благо.

Књигом *Ономастикон Горњих Села* проф. др Божидар Шекуларец је дао велики допринос познавању свога краја, црногорској ономастици и, уопште, овој посебној помоћној науци као грани лингвистике и историје културе, указујући на свеукупност имена која постоје на том малом али богатом подручју.

Др Б. Шекуларец је направио детаљан попис имена и ријечи, дајући за неке њихова значења и садржај.

Ономастикон је својеврсни приручник и лексикон ауторовог ужег завичаја. Он ће бити драгоцен не само за стручњаке који се баве ономастичком проблематиком него и за људе тога краја који мисле да о њему све знају. Аутор их овом књигом наново са њим упознаје. Послије оваквих књига не само да више знамо него смо и знатно старији од себе и сопственог знања и памћења. Завичај нас на рођењу чашћава именом, а касније нам се кроз имена открива. И тако: ми пишемо о њему, он пише нас. Зато је сваки ономастикон занимљива и вриједна духовна грађевина, језичко саздање, благо из „тамног вилајета“.

Маријан Миљкић

Др Звездан Фолић, ДРЖАВА И ВЈЕРСКЕ ЗАЈЕДНИЦЕ У ЦРНОЈ ГОРИ 1945-1965“ – Историјски институт Црне Горе и ЦНБ „Ђурђе Црнојевић“, Подгорица 2007.

Монографијом *Држава и вјерске заједнице у Црној Гори 1945-1965*, др Звездан Фолић, научни сарадник Историјског института Црне Горе, аутор запажених студија, чланака и књиге *Вјерске заједнице у Црној Гори 1918-1903*, уврстио се у најужи круг црногорских историчара који су свој научни и стручни сензибилитет подредили истраживању и проучавању увијек сложених историографских питања везаних за односе државе и цркве.

Произашла из докторске дисертације, одбрањене на Катедри за историју Филозофског факултета у Никшићу половином 2006, ова монографија има вишеструки научни и симболични значај. Наиме, у тематском смислу она представља пионирски истраживачки допринос аутора прве докторске дисертације одбрањене на поменутој катедри.

Ова књига је изашла из пера зрелог историчара и врсног аналитичара, афирмисаног посленика научне историографије, историчара модерног историографског исказа. Аутор се определио за интердисциплинарни приступ сложеног проблема проучавања увијек специфичних односа државе и вјерских заједница унутар ју-

гословенског и црногорског државно-правног оквира, сагласно историјском методу и могућностима емпиријског истраживања. Обимна фактографска основа, одабрана литература и несумњив дар за коришћење наративних извора омогућили су примјену историјско-социолошког приступа у сагледавању интензивних процеса секуларизације црногорског друштва у првим послеријатним деценијама. Тиме је др Фолић, међу ријетким историчарима истраживачки, на начин својствен струци, закорачио у другу половину двадесетог вијека када је у питању потреба проучавања ових проблема историје Црне Горе.

Аутор је основну тему истраживачки омеђио 1945. годином као логичним полазиштем након Другог свјетског рата и 1965. годином која је везана за усвајање *Основног закона о правном положају вјерских заједница у СФРЈ*. Тиме је хронолошки тему ослонио на опширно и аналитички дат увод којим је отворио бројна питања односа цркве и државе и показао особит смисао и способност за уочавање свјетовних и духовних супротности и сагласја у политичким мијењима кроз које је пролазило црногорско друштво.

Опредјељујући се за хронолошки приступ истраживања, аутор почиње анализу много раније од насловом назначеног периода, од 1878. У уводном дијелу на конзистентан начин анализира континуитет и узрочно-последичне односе на релацији држава-црква. Континуирано прати рад православне, римокаторличке и исламске вјерске заједнице у црногорској држави све до њеног престанка, а затим у монархистичкој Југославији и током Другог свјетског рата.

Такав приступ, студиозно урађен, уводи у анализу теме „Држава и вјерске заједнице у Црној Гори 1945-1965“ презентирајући процесе, догађаје и судбине низа личности. Реконструкција наведене проблематике успјешно је изведена и притом утемељена како на примарним историјским изворима, тако и на релевантној литератури. Коришћени су бројни фондови необјављене и објављене грађе државних и вјерских институција Црне Горе и бивше југословенске државе. Ради се, заправо, о прворазредним изворима државне, партијске и вјерске провенијенције који чине хеуристички ослонац ауторовог истраживачког поступка.

У трагању за одговорима на најзначајнија питања која се тичу односа државе и цркве, у овом случају државних институција Црне Горе према вјерским заједницама, аутор је врло акрибично назначио основне процесе државне политике према цркви, засноване на уставно-законодавној регулативи и политичкој пракси.

Питање вјерских заједница на простору Црне Горе од 1941. до 1945. прати у складу са ратним и идејним расколима насталим у драматичним промјенама унутар којих су наставиле

да егзистирају поменуте вјерске заједнице. Његова анализа бројних облика дјеловања и сналажења у условима рата убједљиво казује да су се оне на различит начин прилагођавале новонасталој друштвеној стварности. Тако је, констатује аутор, Црногорско-приморска митрополија из рата изашла са половином свјештенства, с репутацијом значајне опредијељености за четнички покрет, иако су 34 њена свјештеника били учесници НОР-а, а шесторица носиоци Споменике 1941. Римокатоличка црква претрпјела је најмање промјене у домену вјерске праксе и свјештенства, а исламска вјерска заједница показала се кооперативном према режиму у процесу сопственог уобличавања и начина дјеловања у федералној југословенској заједници. Пратећи дешавања овог врло сложеног процеса, аутор је извео закључак да извор неспоразума државе са Црногорско-приморском митрополијом произилази из неприхватања положаја цркве унутар система и федералног државног устројства, док не мале разлике с римокатоличком црквом углавном не излазе из идеолошког оквира.

Осам тематских цјелина ове књиге – Положај вјерских заједница у Књажевини/Краљевини Црној Гори и Краљевини Југославији, Вјерске заједнице у Црној Гори у Другом свјетском рату, Марксизам и религија, Конфесионална структура становништва Црне Горе и организација вјерских заједница, Државно законодавство и вјерске заједнице, Држава и носиоци вјерског ауторитета, Материјални положај вјерских заједница и Власт и вјерски живот – свједоче о обиму и дубини праћења процеса, врло сложених збивања и догађања. Аналитичност

у обради овако захтјевних тематских кругова говори о научном сензибилитету аутора чија синтеза представља професионалну панораму вјерских заједница, њихову организациону и социјалну структуру, државно законодавство, однос државних органа према вјерским првацима, материјални положај вјерских заједница и став државних и партијских власти према испољавању вјерских садржаја и манифестација.

Аутор поменути проблематику проучава унутар југословенског и црногорског државноправног оквира, пратећи однос државе према вјерским заједницама, али и понашање вјерских заједница у различитим временским периодима, улазећи суптилно у супротности свјетовне и духовне хијерархије политичких и вјерских организација и њихова сучељавања.

Без ширег југословенског и међународног контекста изостала би комплексност изучавања теме огра-

ничене простором Црне Горе. Управо такав истраживачки приступ омогућио је аутору да на сажет, прецизан и педантан начин презентира богат чињенични материјал и да компаративним и аналитичким поступком уочава разлике и сличности у политичким рјешењима положаја и права вјерских заједница у Књажевини – Краљевини Црној Гори, Краљевини Југославији и Црној Гори у Социјалистичкој Југославији од 1945. до 1965. године.

Овом монографијом аутор је показао особит смисао истраживача и врсног аналитичара сложених историографских тема. Његова реченица је садржајна, јасна, стилски уобличена, судови промишљени, јасни и опрезни, наративност иновативна и осјећај за мјеру такав да оставља простор за даља и потпунија сагледавања. Све то чини др Звездана Фолића историчарем који се повинује захтјевима струке у складу са принципом „без гњева и пристрасности“.

Проф. др Ђорђе Борозан

Светислав Мариновић, ЦРНОГОРСКИ ДВОБОЈ,
Побједа, Подгорица, 2008.

Недавно је из штампе изашла књига др Светислава Мариновића „Црногорски двобој“ која обрађује врло битну и занимљиву појаву, карактеристичну за црногорску историју. Ријеч је о двобоју, дуелу или мегдану, значајном обичају и пракси у војевању и друштвеним односима Црне Горе.

Двобоји су као друштвени феномен постојали као обичајна институција или су нелегално практиковани, одражавали су дух времена и народа, његове особености и карактер који је његовао. Они представљају остатке традиције средњовјековног витештва у коме су колективно и лично достојанство и част били изнад важности и значаја личног живота. Мегдан је најчешће кроз историју коришћен у решавању људских спорова као и у сусрету непријатељских војски када је свака од сукобљених страна истицала свога фаворита, мегданцију, обично најхрабријег, вјештог и способног. У европској традицији суровост двобоја била је донекле ублажена ригорозним правилима борбе уз обавезно присуство свједока, секунданата.

Двобоји су се у црногорској историји донекле разликовали од мегдана и дуела у осталим европским друштвима, како у поводима, тако и по другачијим правилима. Његован је

култ витешког дуела и то различитим поводима, прије свега у одбрани части, личне и породичне, братства, племена, вјере. Одбрана части, односно њеног спољњег одређења часности, спадала је у једну од *a priori* обавеза сваког појединца и колективитета. У традицији мегдана у Црној Гори нијесу била устаљена нека нарочита правила, већ је све зависило од моралног интегритета учесника мегдана, њихове часности и коректности у борби. *Дуел* или *мегдан* је био израз општег схватања патријархалне средине да је срамота нешто страшно и неподношљиво, а част узвишена категорија која је недодирљива и коју нико не смије повриједити а да при томе се не суочи са одређеним консеквенцама. Сматрало се да ко није часно живио по суду савременика, није имао разлога ни да живи и такав је био по аутоматизму изопштен из моралне друштвене заједнице и на њега се није обраћала пажња. Није позиван на народне скупове, а и уколико је и био присутан на њима, ријеч се његова није уважавала. Из тих и сличних разлога сматрало се да не одазвати се позиву на двобој и не заштитити макар и смрћу своју, или туђу част и углед, значило је примити срамоту на себе, и имало је у својој средини за последи-

цу потпуну моралну изолацију такве моралне јачине и друштвене осуде да се и на потомство преносила. Са друге стране, у таквој патријархалној средини цијенило се само оно јунаштво које има облик витештва, дакле врлину која не подноси никакву побједу над противником ако она није изведена не само јуначким, већ и човјечним поступком, па су стога и двобоји били вредновани овим начином.

Књига је обима 332 стране, има 17 глава и прилоге на крају главног текста. Аутор током седамнаест глава излаже историјат институције двобоја, мегдана, дуела. Од Античког доба, Хелена и гладијаторског Рима, средњовјековног "златног доба" витешког одмјеравања и витешких турнира до класичног двобоја карактеристичног за просвјешћену Европу 19. вијека двобоји и мегдани су били средство за рјешавање интересантних или колективних конфликта. Особностима двобоја, мегдана на тлу Црне Горе посвећен је највећи дио поглавља, тако да студија уједно представља и пресјек црногорског вишевијековног војевања. Међутим, аутор истиче да је установа мегдана крајем 18. и почетком 19. вијека постала синоним нереда и самовлашћа, јер они губе своју витешку суштину и престају да буду окршаји појединаца. Зато црногорски владика Петар I Петровић Његош забрањује колективне двобоје као озбиљан вид масовног народног крвопролића, а који су служили за међуплеменска разрачунавања и представљали поводе за дугогодишње ланце крвне освете која је харала Црном Гором. Књаз Данило у *Законику* (члан 40), забрањује колективне двобоје али је дозвољавао индивидуалне, без секунданата. Такође, аутор нам описује природу црногорског двобоја,

двобој без дефинисаних правила, као и страх мегданџија од „осредњости“ и потребу за исказивањем и почастима. Бројне анегдоте приказане у књизи, везане за црногорске мегдане и војевања употпуњују сву особеност црногорског мегдана. *Част принцезе Јелене Петровић, Слуга на мегдану, Осветољубиве жене, Милош Црњански на попршиту, Први двобој Јола Пилетића, Јунаштво Риста Рогнића, Млади Његош и Сима Милутиновић Сарајлија, Панто Цемовић и барјактар Реџеп, Двобој Марка Миљанова и Пека Павловића* .. само су неки од забилежених мегдана у књизи. Такође, фотографије оружја, прилози из епске поезије који описују мегдане – посебно доприносе сагледавању једног овако значајног феномена у црногорској историји.

Студија *Црногорски двобој* успјешно попуњава празнину у црногорској историографији, говорећи нам о двобоју, дуелу, у епској поезији познатом као мегдан. Др Светислав Мариновић је аутор више стручних књига и замашних синтеза, дугогодишњи адвокат, вишегодишњи главни и одговорни уредник „Јустичије“, први је у некадашњој СФРЈ који је титулу доктора правних наука стекао одбранивши докторску дисертацију на тему *смртне казне*. Ову књигу *Црногорски двобој* публиковала је А.Д. "Побједа" из Подгорице. Ријеч је о озбиљном научном дјелу, какво се по први пут појављује не само на балканским просторима, већ и шире, јер је о историјату двобоја веома мало писано. Иначе, аутор је већ одраније припремио у рукопису књигу о двобоју, као историјско-правном феномену уопште, његовој природи и карактеру и културолошким и националним особеностима.

Др С. Мариновић је уложио изузетан труд у прикупљању и проучавању грађе из историје двобоја и аналитичко-синтетичком методом врсног познаваоца историјско-правне тематике обрадио репрезентативан материјал. Такође, дугогодишње искуство у области правне историје Црне Горе и црногорског законодавства иду у прилог чињеници да је С. Мариновић на завидан начин извршио рекапитула-

цију поријекла и практичне примјене двобоја у другим друштвеним срединама, поредећи их са особеностима мегдана у Црној Гори. Може се констатовати да је и ово дјело још једно у низу озбиљних и занимљивих студија, којима аутор, обрађујући значајне теме из црногорске правне историје, на научно утемељен начин, даје значајан допринос црногорској историографији и правној историји Црне Горе.

Мр Раденко Штекић

Др Миле Бакић, АРХИВИСТИКА, Историјски институт
Црне Горе, Подгорица 2009.

У богатој издавачкој продукцији Историјског института књига др Мила Бакића АРХИВИСТИКА, објављена 2007, представља први архивистички приручник у Црној Гори, како напомиње аутор, мада мислим да се ради о својеврсном и драгоцјеном уџбенику који третира укупну проблематику архивистичке струке и науке. Руковођени потребом стручног и кадровског оспособљавања архивске службе у Црној Гори, ми смо текст др Бакића уврстили у издавачку продукцију, увјерени да ће оваква књига имати вишеструку наміјену.

Ради се о аутору – изврсном познаваоцу архивске проблематике, ранијем директору Државног архива Црне Горе, писцу низа студија, чланака и приређивачу посебних издања, чија је књига, коју представљамо, плод дугог истраживачког и аналитичког рада који је резултирао докторском дисертацијом.

Полазећи од потреба да Црна Гора мора имати ваљане архиве и адекватну архивистику која ће осмишљавати њихов рад у стручној обради и заштити архивске грађе, бавећи се притом архивском теоријом и праксом путем публикација: уџбеника, приручника, студија и монографија, др Бакић је концепцијски засновао књигу, како би

одговорила таквим потребама. Имао је притом у виду и неопходност потпунијег сазнања из ове области преко стварања посебног студијског програма архивистике на факултетима, постдипломским и докторским студијама, како би се стручно и специјалистички оспособљавао кадар за све нивое архивистичког рада, односно архивистике као посебне научне области. Стога је ова књига управо намијењена свим архивским установама, првенствено стручним и научним радницима, али и библиотекама, музејима, институтима и другим институцијама.

Полазећи од становишта да архивистика припада информацијским наукама и схватања све више прихваћеног у свијету да је она самостална друштвена дисциплина, а не моћна историјска наука, аутор је тематски и садржајно обрадио опште и посебне области архивистике у поглављима која логички, органски и структурно слиједе најбољу праксу дефинисану архивистичким прописима. Користио је обимну домаћу и страну литературу, садржану у уџбеницима и приручницима из архивистике, посебним публикацијама, периодици и службеним прописима, при чему је пажљиво истицао домаћа и инострана теоријска и практична искуства. Имајући у

виду да су архиви све бројнији и да добијају на значају, а да се потребе за информацијама умножавају, аутор је у бројним поглављима ове књиге, саопштавајући актуелну проблематику и неодложне потребе, дао низ драгоцених сугестија, предлога и захтјева за стручно и теоријско унапрјеђење рада у архивској струци.

Корисници овог уџбеника у бројним поглављима (укупно 22) наћи ће драгоцену сазнања о историјском развоју архивистике, настанку архива, њиховој функцији и задацима, регистратурама и архивској грађи и њиховој заштити, валоризацији архивске грађе, одабирању и излучивању архивских материјала, начину преузимања архивске грађе, смјештају и сређивању, обради и коришћењу, као и културно-просвјетним дјелатностима архива, публикавању архивске грађе, техничкој заштити, архивским библиотекама и архивским зградама, са релевантним архивским законодавством, од времена првих архивских прописа у Књажевини, односно Краљевини Црној Гори до Закона о архивској дјелатности Републике Црне Горе.

Све поменуте области подробно су разрађене, од појмовног одређења, подјеле по врстама, начина организовања, проблематике рада, вредновања значаја и сложености евиденције смјештаја и начина коришћења, тако да укупни садржај књиге оставља утисак џеловите обухватности ове иначе врло сложене проблематике и у теоријском и у практичном смислу.

Писана врло разумљиво и прецизно, књига стилски и језички има све особине одличне уџбеничке литературе.

Др Миле Бакић је, како и сам каже, имао част и привилегију да напише први архивистички приручник у Црној Гори и чини нам се да је ту могућност искористио на начин и у мјери да му можемо изразити захвалност и признање на изванредно обављеном раду.

Надам се да ће ова књига налазити све ширу примјену у стручном раду не само архивских институција, већ и у педагошком и стручном раду студијских програма архивистике, за којима ће све више постојати потреба на универзитетима Црне Горе.

Проф. др Ђорђе Борзан

ЦРНА ГОРА НА СТАРИМ РАЗГЛЕДНИЦАМА,
MONTENEGRO ON OLD POSTCARDS,
ЦАНУ, Подгорца 2008.

У богатој и разноврсној монографској литератури, филмској и телевизијској слици и ријечи о Црној Гори, ево још једног драгоцјеног, необичног и оригиналног бисера у свеколиком њеном етнографском, историографском, књижевном и ликовном колориту. ЦРНА ГОРА НА СТАРИМ РАЗГЛЕДНИЦАМА, у издању ЦАНУ, рукодјелисана енциклопедијски пријемчивим текстовима академика Петра Влаховића и Рајка Вујачића, сходно богатој колекцији Миомира Калезића, по идејној и уредничкој визији академика Момира Ђуровића, дјело је које неодољиво привлачи пажњу и плијени причом коју побуђују ликови и мотиви са старих разгледница.

Књига ЦРНА ГОРА НА СТАРИМ РАЗГЛЕДНИЦАМА плијени читаоца и садржајем и љепотом.

Слике – разгледнице и текстови се допуњавају и чине изузетно и пријемчиво штиво за читаоце. Сажето и сликовито даје се изузетно велики број незаобилазних података о Црној Гори – историјских, географских, етнографских, демографских, културних, политиколошких итд. Зналачки се читаоци уводе у простор Црне Горе и њене прошлости, занимљиво и динамично, без сувишних дигресија.

Саме разгледнице нијесу могле дати цјеловиту слику Црне Горе, тим прије што су настајале у вријеме када је и фотографисање било ријетка дјелатност. Стога је за сваку похвалу напор аутора пратећег текста да сажето, а ипак комплексно, дају слику Црне Горе од прошлости до садашњости. Чини се да се није могло краће, боље и садржајније рећи толико о овом простору, довољно за оне који се са њим сријећу први пут, инспиративно и за оне који га познају, а упутно за оне који желе да се посвете даљем истраживању.

Притом, ту је све што се може сматрати пратећим текстом уз фотографије. Ништа од онога што је на њима приказано није прескочено, а дато је више и у оној мјери која омогућава да се сагледају амбијент, вријеме и околности у којима су оне настајале.

Скуп приказаних разгледница није само презентација умјетничке фотографије о Црној Гори у прошлости, већ драгоцјена збирка докумената о ранијим временима који се могу вишеструко сагледавати: историјски, географски, етнолошки, политиколошки, културолошки, архитектонски, конфесионално и сл.

Ове разгледнице су, треба имати у виду, оно што је о Црној Гори ишло

у свијет и што је било дио њене комуникације са њим. Путујуће слике, у вријеме када није било телевизије, проносиле су свијетом информације о љепоти градова, села, ношњи, обичајима, политичким и другим догађајима ове мале слободрске земље.

Истовремено, ова књига поставља питање – чиме се данас представљамо свијету и упућује на оно што смо у прошлости пропустили да презентујемо, почев од древних историјских споменика, археолошких и етнографских збирки, до прелијепих крајолика и ликовних дјела.

Одабране разгледнице нуде бројна сазнања и могућности. Поређења између некадашњег и данашњег изгледа градова дају могућност реконструкције прошлости, слику архитектонског развоја појединих мјеста, начин одјевања становништва, али и амбијента у коме су се ти градови развијали. Уочавамо географске, друштвено-економске, културне и етнографске промјене. Пратимо развој поштанског саобраћаја, изглед војске у рату и миру, живот владарске породице, изглед двора споља и изнутра, начин одијевања – националне костиме али и европску моду, политички и друштвени живот, свечаности, забаве, упознајемо знамените личности и историјске догађаје, нарочито оне из балканских ратова.

Посебно су значајни детаљи из свакодневног живота који нијесу за

ондашњу јавност били толико интересантни као живот краљевске породице, али који су за нас драгоцени: то су изгледи пазара, амбијент становања, слика народа у дневној и у свечаној ношњи и сл.

Чини се драгоцијним поређење изгледа појединих грађевина некад и сад – нарочито због могућности враћања некадашњег аутентичног изгледа, како оних објеката којих више нема – какви су „Локанда” и хотел „Њујорк“ на Цетињу – тако и оних озбиљно урушених – каква је тврђава на Лесендру. Изглед села – не баш много присутан – дат је кроз слику дурмиторске планинске куће у прошлости.

Сем онога што видимо на разгледницама, читајући поједине записе (који су на ободу фотографија дати) осјећамо дух времена, било да се ради о честиткама или духовитим опаскама, каква је она о италијанском краљу и краљици – „дај ми срећу баци ме у врећу“ или она о никшићком позоришту гдје се констатује да је љепше и од београдског.

У сваком случају, књига ЦРНА ГОРА НА СТАРИМ РАЗГЛЕДНИЦАМА плијени читаоца. Чита се и гледа у даху, са уживањем и свакако припада оној врсти литературе којој се стално враћамо. Инспиративна и занимљива, спаја дух прошлости и дух садашњости и оживљава сјећање и подсјећање на оно што је Црна Гора била и каква јесте.

Проф. др Ђорђе Борозан

ЧЕТВОРОКЊИЖЈЕ Е. Љ. НЕМИРОВСКОГ О ЈОХАНУ ГУТЕНБЕРГУ

Е.Љ.Немировски је несумњиво најбољи живи познавалац старог штампарства - ћириличног и глагољичког, дакако, и латиничког. Као такав он је и један од највећих живих ауторитета науке и експерата који је дао највећи допринос проучавању великог проналазача штампарске пресе са покретним словима – Јохана Гутенберга – Johannes von Sorgenloh cum Gutenberg (Мајнц, око 1397-1468). У релативно кратком времену – у периоду 1989 – 2003. године – написао је и објавио четири књиге о изумитељу савременог штампарства и уврстио се у најплодније ауторе о Гутенбергу, о којему је иначе много писано и написано.

Прву књигу о Јохану Гутенбергу објавио је Е.Љ.Немировски 1989. године (*ИОГАНН ГУТЕНБЕРГ .Около 1399-1468*. Москва, “Наука”, 1989, 319 стр.). Била је то у оно вријеме врло драгоцјена и значајна монографија о великом изумитељу. Наравно, она је и данас важна у историографији о Јохану Гутенбергу.

Три посљедње књиге (2000, 2001. и 2003) имају карактер фундаменталних монографија. Друга је посвећена техничким аспектима штампарства и усавршавању књигоиздаштва, трећа – непосредно проналазачу шта-

мпарства, а четврта – библиографији објављених радова о Гутенбергу (1454-1550).

По мишљењу једног руског библиолога, да су ове књиге Немировског биле колективни напор неке универзитетске катедре или научно-истраживачког института изазвале би свака понаособ свјетску сензацију¹. Одиста, мишљење овог руског историчара књиге није претјерано. Свако ко је имао прилике да види издања Руске академије наука о Ј.Гутенбергу, аутора Е.Љ.Немировског, сложиће се са оваквим мишљењем, и доћи до закључка да се ради о титанском напору једног човјека. Треће издање је у правом смислу ријечи и дивот-издање.

Е. Љ.Немировски је о оцу савременог штампарства Јохану Гутенбергу (Gutenberg-Gesellschaft) написао, дакле, четири књиге од којих су три фундаменталне монографије. Једна је посвећена техничким аспектима штампе и усавршавању штампарства, друга – непосредном изуму европског штампарства, а трећа – библиографији о Гутенбергу (1454-1550).

(Према томе, Евгеније Љвович је објавио четири књиге о Гутенбургу, а

¹ Т.А.Долгодрова: *Гутенбергский триптих Е.Л.Немировского*.-Федорофские чтения, Москва, 2005, стр.17.

не три како би се дало закључити из наслова студије Т.А.Долгодрове.)

1.

Прву књигу о Ј.Гутенбергу објавио је још 1989. године под насловом: *Иоганн Гутенберг. Около 1399-1468* (Москва, 1989, 319 стр.). У првој својој књизи о Гутенбергу Евгеније Лвович је дао цјеловит портрет проналазачев; проникао у важније тајне његовог живота и дјелатности, што ће му послужити као "сценарио" за писање остале три књиге. У овој монографији аутор је хронолошким редосљедом навео када и како су увођени у научни оптицај поједини примјерци 42- и 36-редне *Библије*, дајући њихове кратке описе. Касније је минуциозно разradio сва релевантна питања у вези са штампаним књигама.

2.

Год. 2000. Научни савјет за историју свјетске културе Руске академије наука и издавачка кућа "Наука" издали су прву велику монографију о Гутенбергу Е.Љ.Немировског *Изобретение Иоганна Гутенберга. Из историји книгопечатания*.

Технически аспекти (Москва, 2000, 659 стр). Књига је објављена у тиражу од 2000 примјерака, формата 24 x 29 цм, а посвећена је 500-годишњици рођења великог њемачког проналазача.

Монографија обухвата период од најстаријих времена до средине 20. вијека, а писана је на темељу руских и страних извора о техничким аспектима штампарства.

Аутор монографије подробно упознаје читаоца с проблемом репродук-

ције информација, подсећа на претече Јохана Гутенберга, посебно се задржавајући на великом проналазачу и његовој судбини. Он се посебно усредредио на усавршавање штампарског умијећа више од три стољећа, на илустрације у штампанима које су се појавиле на размеђу 18. и 19. стољећа и на развој полиграфије у 19. вијеку.

Издање је богато украшено са више од 800 црно-бијелих и колорних илустрација. Књига је намијењена стручњацима разних профила: библиофилима, студентима полиграфских факултета и института, као и широком кругу читалаца који се интересују за историју и савремено стање штампарства.

Монографија је структурирана из четири кохерентна поглавља; има предговор и закључак, индекс имена и врло кратак резиме на енглеском језику.

Прво поглавље "Проналазак штампарства" садржи двије главе, друго "У тијесној вези с типографском манифактуром" – 8 (осам) глава, треће "Индустријска револуција. Од ручне технике до машинске индустрије" – 11 (једанаест), четврто "На путу ка научно-техничкој револуцији. XX вијек" – 4 (четири) главе.

У првим двијема главама говори се о техничким изворима и незаборавном подвигу Јохана Гутенберга; следеће главе се односе на почетак илустрационе штампе (глава 3), почетак дубоке гравуре (гл.4), на боју књиге (гл.5), усавршавање мануелне штампарске пресе (гл.6), на слог и словослагаче (гл.7), руску полиграфску технику у 16. и 17. вијеку (гл.8), нове репродукционе способности високе штампе (гл.9), на Алојза Зенефелдера и проналазак литографије (гл.10),

Фридриха Кенига и проналазак штампарске машине (гл.11), механизацију штампарског процеса у Русији (гл.12), усавршавање машина за равну штамп (гл.13), Тигелние штампарске машине (Франклин Д.Гордона, машине “Слобода”, машине “Бостон”, машине “Викторија”, машина М.Галли) – глава 13; ротационе машине – значајно повећање производње (гл.15), на Бориса Семјоновича Јакобија и проналазак галванотехнике (гл.16), фотомеханичке репродукционе процесе (17), механизацију словослагачког процеса (гл.18), Карела Клича и проналазак дубоке штампе (19), почетак механизације броширано-шивених процеса (20), на рјешавање специјалних задатака (гл.21), офсетну штамп: доминира у 20. вијеку (гл.22), на полиграфске машине – аутомати (гл.23), сјај и недостатке фотошампе (гл.24), електрографију (гл.25).

Богати садржаји интерпретирају ни по појединим главама, акрибично и минуциозно писани, представљају кохерентне цјелине, у маломе засебне монографије.

3.

Трећа капитална књига Е.Љ.Немировског о проналазачу штампарске пресе с покретним словима појавила се прве године трећег миленијума под насловом *Иоганн Гутенберг. Око-ло 1399-1468* (Москва, 2001, 559 стр.; 20 x 29 цм) у којој је аутор свестрано представио живот и дјелатност Ј.Гутенберга у свим аспектима. То је у правом смислу “Дивот-издање” у издању Руске академије наука - ООО “Издательство Х.Т.С.”, објављено у 1000 егземплара поводом шестогодишњице од рођења великог њемачког

проналазача. Морам признати да се не сјећам да ли сам икада видио такво луксузно издање у сваком погледу (папир, шриффт, илустративни материјал), иако сам стицајем околности више деценија био везан за књигу и књигохранилишта, имао прилику да видим репрезентативне изложбе домаће и стране књиге...

Ова ријетко лијепа и луксузна књига се састоји из четири већа поглавља. Прво поглавље “Извори и историографија” садржи регистроване све значајније радове о Гутенбергу до краја 20. вијека; с тим што је дата критичка анализа најважнијих монографија. Аутор говори затим о формирању Гутенберговог музеја у Мајнцу и Гутенбершког друштва (1900), о појави 1925. године угледног годишњака *Gutenberg-Jahrbuch* и његовом значају. Сазнајемо и о историји ксилографије којој је аутор поклатио прилично пажње. То је предмет анализе прве и друге главе ове књиге Е.Љ.Немировског. У трећој глави аутор расправља о родослову и породици, о породичном грбу Гутенбергових. Подробно анализира његов стразбуршки период, потом проналазак штампарске пресе са покретним словима, потоње године живота и завршетак животног круга у Мајнцу. У четвртој глави “Издања” дају се прецизно сви познати егземплари Гутенбергових издања, посебно 42-редне *Библије*, од које је сачувано само 49 примјерака. Немировски говори о историји сваког примјерка, његовим особинама и пуштању у научни оптицај, залаже се за факсимилно издање примјерка из Њемачког музеја књиге и штампе у Лајпцигу.

Књига је научно фондирана. Садржи преко 2000 библиографских јединица преломљених на њеним марги-

нама. На крају је дат уобичајени Закључак, Списак скраћеница и Индекс имена (азбучни и абecedни)

Ова књига Немировског је пре-красно илустрована. Садржи око 500 илустрација, од којих су многе у колору.

4.

Четврта књига Е.Љ.Немировског: *Gutenberg und der ateste Buchdruck in Selbstzeugnissen: Chrestomathie und Bibliographie 1454-1550.* (Baden-Baden, 2003, 214 S) = *Гутенберг и рано штампарство према свједочењу савременика. Хрестоматија и библиографија 1454-1550*", појавила се у издању Валентина Кернера (Баден-Баден, 2003, 214 стр.) у Њемачкој поводом 600-годишњице изумитеља штампарске вјештине.

Чињеница да је ова књига Немировског објављена на њемачком језику говори сама по себи о високој оцјени тога рада у колијевци проналазача.

Тако је Евгеније Љвович Немировски са своје четири књиге о Ј.Гутенбергу дао немјерљив научни допринос *гутенбергологији*.

Умјесто закључка

Код нас је релативно мало литературе о Гутенбергу. Било би цјелисходно када би се нашао издавач да преведе и објелодани треће издање Евгенија Љвовича о великом њемачком проналазачу, чији је изум примијењен на Цетињу само 38 година доцније. Уз поклон московског „дивот издања” замољен сам да напишем рецензију у неком престижном часопису и ја сам се, разумљиво, определио за *Историјске записе*. Да кажем и то: сугерирано ми је да се заложим да се ова књига објави на српски језик у некој издавачкој кући, штавише конкретно је предложено да то буду Матица српска и Матица црногорска, са националним библиотекама Србије и Црне Горе. Ја бих томе предлогу додао и Матицу хрватску и Народну и свеучилишну библиотеку у Загребу. Било би лијепо када би се ове асоцијације и културно-научне институције окупиле око једног таквог грандиозног пројекта (координатор би, по мојем мишљењу, требало да буде у Црној Гори!).

Др Душан Ј. Мартиновић

Ранко Перовић, О ЦРНОГОРСКОЈ ЦРКВИ, Подгорица, 2008.

Велики заљубљеник, пасиониран, студиозни и поуздани истраживач на пољу црногорске историографије, Ранко Перовић, приредио је, по творачкој форми, систематизи и методолошком поступку, јединствено и оригинално дјело *О ЦРНОГОРСКОЈ ЦРКВИ* које се, у издању Удружења *Коријени* из Подгорице, појавило из штампе 2008. године.

Посебита творачка форма и оригинални методолошки приступ у саздању овог дјела, сачињеног *prolem sine matre creatum* (“дијете без мајке рођено”) извире из посве јединствене ауторске концепције засноване на аутентичним изворима и историјској грађи, као поузданим доказима и свједочанствима, на историјским чињеницама о аутокефалности Црногорске цркве. Добро осмишљену концепцију у обликовању творачке форме дјела пратила је врло зналачка и дидактички прегледна систематика књиге која почива на обради историјских периода у развоју и улози Црногорске цркве. Сама систематика књиге добија живу динамичку функцију кроз оригинална документа и грађу датим у факсимилима, њиховом садржају и илустрацијама, што ово дјело чини особито драгоцијеним.

Књига *О ЦРНОГОРСКОЈ ЦРКВИ* систематски је организована у неколико дјелова.

Предговор књизи, који је написао сам приређивач, посвећен је аксиологији мотива, разлога, циљева и порука као стваралачких његових инспирација, упућених читаоцима.

Есеј о аутокефалној Црногорској православној цркви је прегнантна студија о развоју, улози и угаоним повијесним прегнућима и догађајима који потврђују аутокефалност и посебиту историјску, државотворну, ослободилачку, просвјетитељску и духовну улогу Црногорске цркве у историји црногорског народа.

Извори (хрестоматија) чине стожерни дио књиге, који обухвата посебна поглавља, чија периодика је утемељена према историјским раздобљима везаним за улогу и значај појединих личности, односно историјских догађаја и то, периоди: *Балишића, Црнојевића, владике Висариона Бориловића, владике Саве Калуђеровића, владике Данила Петровића, владика Саве и Василија Петровића, владике Петра I Петровића, владике Петра II Петровића, период књаза Данила и краља Николе I Петровића*, чији садржај чине и историографски преглед докумената и свједочанстава све до 1921. године. У оквиру овог дијела књиге дати су и ауторски текстови познатих научних стваралаца и историографа: *др Р. Ротковића, др Б. Шекуларца, др*

Д. Живковића, др З. Фолића, др Н. Килибарде, др Ж. Андријашевића, др Ш. Растодера, Н. Ацића, Б. Божановића и др. који употпуњавају општу историографску физиономију дјела са становишта повјеснице Црногорске цркве.

Књига је писана двојезичним писмом - на *црногорском и енглеском* језику, на формату А4, са богатим илустрацијама и факсимилима докумената и историографске грађе, у лијепој ликовној и графичког обради. Рецен-

зенти ове књиге су *др Радоје Пајовић и мр Предраг Малбаша.*

Аутор дјела *О ЦРНОГОРСКОЈ ЦРКВИ*, господин *Ранко Перовић*, заслужује признање за мукотрпни рад и успјело остварење чија је појава привукла велику пажњу историографа и љубитеља историје и које својом фактографијом потврђује мисао С. Петефија *да је Црна Гора најдрагоцјенији дар и најљепши бисер у човјековој историји.*

Др Чедомир Божићевић

СТУДИЈСКИ БОРАВЦИ

Иван ЛАКОВИЋ

ИЗВЈЕШТАЈ О СТУДИЈСКОМ БОРАВКУ У САД 14. 06 – 21. 08. 2008.

Након окончања највећег дијела архивских истраживања, везаних за тему докторске дисертације «Војна сарадња Југославије и САД 1948 – 1960» у релевантним архивима у Београду, методолошка правила су налагала да се прије приступања писању прегледају и извори друге стране, односно, грађа америчке провенијенције. Пошто је организација овог истраживања била скопчана са великим бројем материјално-финансијских проблема, од велике помоћи ми је било и то што сам примљен на семинар Универзитета George Washington у главном граду САД о архивским истраживањима, а који је требао да представља полазну основу за даљи архивски рад у Америци. Речени семинар (Summer institute on conducting archival researches - SICAR), у трајању од 14.06 до 20.06.2008. омогућио ми је не само упознавање са великим бројем америчких стручњака из области Хладног рата, већ ми је приближио и систем процедура, правила, могућности и недостатака најважнијих америчких архивских институција. Истраживања, која сам започео по завршетку семинара, своју успјешност и резултате су умногоме догодала времену проведеном на њему.

Након SICAR-а је наступио период стандардног истраживачког процеса, током којег сам прегледао и фотографисао грађу у National Archives and Records Administration (NARA), Manuscript Division of Library of Congress (MDLC) и National Security Archive (NSA). Иако вријеме од два мјесеца може изгледати дуго, сусрет са монументалношћу архивских фондова поменутих институција је убрзо показао да је истина сасвим другачија. За истраживача, навиклог на балканске услове и схватања рада у архивима, ово вријеме је представљало сусрет са струком у њеном најбољем свијетлу, са архивским режимом какав се само може пожељети и истраживачким могућностима чији се пуни дијапазон само

могао наслутити. Тек након два мјесеца сам располагао са око 15000 електронских и штампаних копија докумената, као најбоље замисливе противтеже, контроле и коректива грађи сакупљеној у Београду.

Ова документа представљају само кап у мору могућности америчких архива, који што због материјалних немогућности, али често и несхватљиве незаинтересованости наших историчара, остају ван свих праваца архивских истраживања. Нажалост, ако такав тренд ускоро не буде промијењен, неизмјерно богатство њихових фондова ће и даље за нас остајати неискоришћено, а на штету и по квалитет наших научних достигнућа, и по схватање и познавање методологије модерног историографског рада. Упркос великом броју снимљених докумената, више него довољних за успјешно сагледавање временског оквира теме, остаје утисак да је наведени рад представљао тек траг на површини, рад који иако значајан, има смисла само ако прерасте у систематски напор који ће у наредним годинама представљати основу новог отварања према Западу, и према ризницама његовог знања, а то ће водити према другачијој слици нашег поднебља и стварати представу што се у њима чува.

у Подгорици,
21.10.2008.

Раденко ШЋЕКИЋ

ИЗВЈЕШТАЈ О СТУДИЈСКОМ БОРАВКУ У СЛОВЕНИЈИ 01. ОКТОБАР 2006 – 31. МАРТ 2008.

У трајању од 18 мјесеци, захваљујући позиву проф. др Јосипа Растка Мочника, добио сам могућност за студијски боравак у Словенији, на Факултету друштвених наука (*Fakulteti za družbene vede*) Универзитета у Љубљани. Као стипендиста Словеначког *Министрства за шолство науку и технологију* у оквиру СЕЕРУС I СМЕРИУС пројекта размјене студената и истраживача имао сам прилике да се у периоду од годину и по дана (са повременим прекидима) упознам са начином студирања и истраживања у једној од страних држава, чланици Европске уније.

Са обзиром на то да је област мога истраживања политичка пропаганда, политички маркетинг, политичка психологија и „*spin doctoring*“ – могућности које су пружали библиотечки фондови, архивска грађа и предавања код еминентних предавача из ових области су на Факултету друштвених наука и Филозофском факултету у Љубљани били заиста на завидном нивоу. Имао сам могућност да пратим предавања из предмета *Политички маркетинг, Политичка психологија, Истраживање јавног мњења, Савремене политичке теорије и покрети, Теорија дискурса* и других, као и повремена гостовања гостујућих иностраних предавача. Изузетно срдчан пријем, богаство библиотечких фондова (нарочито релевантне и актуелне литературе и штампе на енглеском језику) су као један од резултата имали и преко пет хиљада копија направљених током истраживања као и одређени фото и видео материјал. Иначе, Љубљана је у области истраживања јавнога мњења и политичког маркетинга предњачила још у некадашњој СФРЈ, тако да је тај позитиван тренд настављен и касније. Такође ми је од велике користи била и чињеница да су у Словенији, у периоду мога боравка, одржани републички и жупанијски избори, тако да сам се путем медија и предизборних скупова, као и са-

радњом са одређеним маркентишким и ПР агенцијама поближе упознао са техником и технологијом истраживања јавнога мњења, политичком психологијом и маркетингом.

Овај студијски боравак је био у форми преддокторских истраживања, тако да је и добрим дијелом искоришћен и за прикупљање одређеног материјала који ће ми бити од користи при изради моје докторске дисертације *Политичка пропаганда у Црној Гори у периоду 1989 – 2000. године*, пријављене на Факултету политичких наука у Београду, под менторством проф. др Зорана Славујевића.

У Подгорици
20.09.2008

ЈУБИЛЕЈ

150 година Граховачке битке

Мило ЂУКАНОВИЋ,
Предсједник Владе Црне Горе

ГОВОР НА СВЕЧАНОЈ АКАДЕМИЈИ*

Поштовани господине Предсједниче Црне Горе,
Поштовани господине Предсједниче Скупштине Црне Горе,
Ваше Екселенције,
Уважени потомци граховачких ратника,
Даме и господо,

Вечерас прослављамо два значајна историјска догађаја - обнову независности Црне Горе и стопедесету годишњицу битке на Граховцу.

Догађаји у чију смо се славу и част вечерас састали на пријестонном Цетињу, поспјешују нас да, увијек наново, промишљамо о слободи као идеалу трајне важности током цјелокупне људске историје, не само црногорске.

Како нас поучава искуство новог вијека којем и сами свједочимо, суштинске духовне вриједности афирмишемо са повишеним осјећањем за етничку и културну разноликост, за историју и традицију свих овдашњих култура - слаavimo их кроз наше заједничко црногорско, балканско и европско наслеђе.

1858. - 2006.!

Временски размак између славних датума је велики, али оба у нашој историјској ризници представљају јединствени израз црногорског духа - оба, могли бисмо рећи, тријумфално свједоче о јединственој, слободној и самосвјесној Црној Гори.

Граховачко поприште из маја 1858. наше је драгоцјено завјештање.

У борби између Давида и Голијата, у стравичним ратним окршајима, црногорска војска је надјачала моћни Хусеин-пашин корпус. Ото-

* Зетски дом, 21. мај 2008. године, Цетиње.

манска сила од које је дрхтала Европа доживјела је за све, осим за Црногорце, неочекиван пораз.

Као и на Крусима, на Царевом Лазу и Вучјем долу - симболима наше ратничке и слободарске части - и на Граховцу је исписана звучна ода црногорској храбрости и витештву. Из неравноправног двобоја мале балканске књажевине и велике отоманске силе, маја 1858. године, књаз Данило I Петровић Његош, огласио је Европи да Црна Гора мора бити респектована и да црногорска слобода нема цијену.

Данас, вијек и по удаљени од славне граховачке побједи, гледамо на протекло историјско вријеме као на изузетно бурно и тегобно.

А, управо у сагледаном динамизму тог историјског времена и простора постаје бјелодана историјска истина о црногорском народу и црногорској држави.

Једнако непорециво, тамо стоје записани и храбро прегнуће Данила I и Николе I Петровића Његоша, међународно признање државе Црне Горе на Берлинском конгресу 1878. као и факта јавне и закулисне политике о националном понижењу Црне Горе 1918. - о нестанку црногорске државности и брисању имена Црне Горе са земљописне мапе.

Но, граховачко завјештање, као и слободарска завјештања слична њему, увијек су снажно разбуктавала нашу државотворну одлучност: и 1941. године, кроз црногорски општенародни устанак, као јединствени антифашистички фронт, кад смо се сврстали у демократску коалицију слободног свијета; и последице краха фашизма, последице још једне мајске побједи, у државној заједници равноправних југословенских народа, кад смо вратили часно име Црној Гори; као и у крвавом југословенском расплету, током посљедње деценије 20-ог вијека, кад смо упркос узвиштаном ратном вихору сачували мир и драгоцјени међуетнички склад у Црној Гори.

Даме и господо,

Незауостављиво државотворно зријевање Црне Горе наших дана, крунисано је побједом на историјском референдуму 21. маја 2006. године. Од пушке - до оловке, за непун вијек и по.

Историја Црне Горе никада не би била разумљива без сагледавања чињеница о неизвјесним унутрашњим и спољњим политичким околностима непосредно прије и током референдумског процеса, заправо без увида у сложени процес демократског зријевања Црне Горе.

Зато, пред лицем савремене црногорске историје, слављенички супериорно можемо саопштити: обновили смо црногорску државност водећи мудру и промишљену политику; успјели смо ободрени резул-

татима успостављеног економског самопоуздања; надахнути најбољом црногорском слободарском и грађанском традицијом; оснажени новим и обновљеним институцијама; наоружани изузетним стрпљењем и толеранцијом свих грађана; уз помно упражњавање највиших европских стандарда и манира европске политичке културе.

Слободно и демократски одлучили смо да управљамо властитом судбином у властитој држави.

Али, кажимо и то, 21. мај 2006. није само датум историјског црногорског плебисцита, већ много више од тога - то је датум искорака у епоху једне нове друштвене и економске стварности Црне Горе.

Таква Црна Гора поуздани је завичај добросусједства, европске и евроатланске идеје интеграција.

Ђено одређење за развојну стратегију на магистралном курсу интеграција није питање избора, већ природне припадности наше земље Европи и цивилизацијским токовима које она баштини.

Припадност европској идеји освједочили смо језиком дијалога и споразума, језиком демократске рационалности. Еврохуманистичка идеја којој се посвећујемо држи до човјека - појединца, до његове заштите и унапређења његовог квалитета живота, до успостављања високих стандарда у свим сферама живота.

Најзад, свакодневно потврђујући да улазак у нову развојну епоху значи усвајање врхунских европских искустава - и у области економије и законодавства, и у области заштите људских права и слобода - Црна Гора је своју европску перспективу учинила сасвим извјесном.

Даме и господо,

Славећи, вечерас, граховачке побједнике, баш као и граховачке неустрашиве хероине, црногорске мајке, сестре, жене - дозволите ми да искажем посебно дивљење према владарској личности наше славне династије - према Књазу Данилу I Петровићу Његошу. Ратнику, политичару, државнику, црногорском патриоти. Визионару. Снажној, модерној, реформаторској владарској персони.

Он је, током драматичног и преломног десетљећа владавине, снажно учврстио међународну позицију Црне Горе и пресудно поспјешило црногорску државотворну идеју бројним тековинама на политичком, дипломатском и културном пољу.

Даме и господо, драги пријатељи,

Многи судбински историјски догађаји за Црну Гору одиграли су се у мјесецу мају. Зато није случајно што је народ давно испјевао нашу химну: ОЈ СВИЈЕТЛА МАЈСКА ЗОРО... Поносни смо на нашу истори-

ју, али нијесмо њени заробљеници. То је за данашње генерације идентитетски стимуланс за нашу европску будућност.

У славу јунака са Граховца, Књаза Данила I Петровића Његоша, као и Мирка Петровића, војводе од Граховца, у част и у име генерација које стасавају за подвиге и заслуге нове Црне Горе - нека буде увијек исти наш празнични завјет: НЕКА ЈЕ ВЈЕЧНА ЦРНА ГОРА!

Бранко ПАВИЋЕВИЋ

БИТКА НА ГРАХОВЦУ (1858 - 2008)

Ове године се прославља стопедесета годишњица битке на Граховцу. Она је, заправо, трајала неколико дана, почетком маја 1858, а главни окршај се одиграо 1/13. V (на Спасовдан) 1858. године. Трупe Ђенерала Хусеин-паше доживјеле су потпун слом и од отоманског корпуса, у јачини од око 13.500. официра и војника, једва ако се спасило неколико стотина ратника.

Граховска битка имала је снажан одјек у Европи, у југословенским земљама посебно. Од тога дана Граховац је почео да симболизује црногорску ратну славу, на сличан начин као и Царев Лаз и Круси. Грахово је с разлогом уврштено у ред најславнијих локалитета црногорске географије и црногорске историје.

Иако се државни преображај Црне Горе у секуларну државу средином XIX стољећа кретао по ивици ножа, ипак није отворио дубљу кризу у земљи. Водећи црногорски прваци уочили су да је Његошев наслeдник снажна фигура, промишљен политичар и визионар и да је земља добила владара који је потпуно одговарао објективним захтјевима историјског развоја.

У прошлом стољећу су о књазу Данилу написане и публиковане двије монографије од стране црногорских аутора. У њима су оцијењени сви најважнији догађаји и наведене све важније појединости везане за његово животнo дјело. Сваки аналитичар данас прихвата суд да је Данило био прави наслeдник двојице великих претходника. И сам је доста обогатио црногорску прошлост политичким, културним, дипломатским и ратним тековинама. Стога данашња покољења могу да га сматрају великаном наше историје.

Оновремени европски државници на вријеме су процијенили правац и суштину књаз Данилове политичко-стратегијске оријентације.

Запазили су да његов основни животни и државнички циљ представља идеја да се по сваку цијену очува историјско наслеђе двојице претходних црногорских владара и да се придобију велике европске државе да признају фактицитет на овом дијелу Балкана, како би се прихватиле као законите границе између Црне Горе и Турске, барем на начин како је то учинила влада Хабзбуршке монархије четрдесетих година.

На унутрашњем плану, књаз Данило је систематски учвршћивао органе земаљске власти и жестоко се обрачунавао са локал-сепаратистичким покушајима. У том погледу стално је имао на уму Његошеве строге обрачуне са незакоњем и нередима у земљи. Књазу није много служио за узор Петар I са његовим библијско-етичким начелима у тренуцима кад је и он био приморан да примјењује принуду и насиље. Правни систем у земљи, чији су темељи ударени још под крај XVIII стољећа, знатно је унаприједио *Законом* из 1855. године. То је био изузетно занимљив историјско-јуридички споменик од непроцјенљиве научне вриједности за црногорско право.

Књаз Данило је примио бреме одговорности за судбину Црне Горе у сложеним историјским околностима, кад је *источно питање* прерасло из балканског и европског комплекса у свјетско политичко-стратегичко и војно-стратегичко клупко разних комбинација и приједлога. Било је јасно да се Турска не може одржати на Балкану и да јој се морају одузети све балканске провинције, иначе захваћене снажном аграрном кризом, политичким и национално-политичким потресима.

Црногорски владар је с подозрењем гледао на све отоманске законске текстове доношене послје Париског конгреса и Кримског рата, просто у њих није вјеровао. Сматрао је да му дужност налаже да подстиче народне немире по свим рубним подручјима Црне Горе према Турској. С јесени 1857. црногорске чете су отпочеле отворено да прелазе на устаничку територију и да заједно с устаницима учествују у оружаним окршајима. Током фебруара 1858. само у једној црногорској групацији било је 4.000. људи. Било је јасно да књаз Данило не страхује од већег судара с Турском. А кад је у марту 1858, приликом ускршњих светковина, на Цетињу одржана народна скупштина свакоме је било јасније којим смјером крећу очекивани догађаји? Како се тих дана на Цетињу приступало изradi четних и батаљонских застава, сваки посматрач је могао мирне душе да закључи да је црногорски владар ставио руку на балчак.

Књаз Даниловој отвореној оријентацији за непосредну помоћ херцеговачким устаницима ишла је на руку и политика отоманске владе. По одлуци врховних органа власти у Цариграду, почетком априла издата је наредба ђенералу Хусеин-паши да са корпусом војника хита на

устаничко подручје у Херцеговини и да по сваку цијену смири устанак. У истој наредби му је речено да много не брижи бригу о томе хоће ли његове трупе пријећи црногорску границу на подручјима што граниче с устаничком територијом. Почетком маја (7. V 1858) Хусеин -паша је дошао са читавим корпусом у Бањане. Сљедећег дана кренуо је за Грахово. Њега је дочекало пет невеликих одреда црногорске војске (под командом војводе Петра Филипова Вујовића, капетана Илије Звицера, попа Пера Матановића, граховског капетана Паја Ковачевића и бањског Јована Васиљева Баћовића). Отпор ових црногорских јединица упозоравао је турског ђенерала на опасност да ће се његов продор у Грахово претворити у велико крвопролиће и да не може остати некажњен.

Глас о продору Хусеин-пашиног корпуса на Грахово ширио се запањујућом брзином. Већ 8. V 1858. главнина црногорских трупа била је на Граховцу, под командом војводе Ива Ракова Радоњића, Крца Петровића и Петра Вукотића. Војвода Мирко Петровић је приспио на Граховац 10. V 1858, кад су већ били започели бојеви меду противничким странама. Војвода је свој штаб смјестио на узвишици Осредњак, баш у средишту централног црногорског одреда под заповједништвом војводе Петра Филипова Вујовића. Са тим одредом налазила се и књажевска гарда, у јачини од 400 ратника, под командом сердара Ђура Кусовца. Десним крилом црногорске војске командовао је војвода Петар Вукотић, док је лијевим заповиједао војвода Иво Раков Радоњић. Укупан број црногорске војске на Граховцу износио је 7.500. официра и војника, отприлике половину укупних оружаних снага Црне Горе.

Окршаји на Граховцу трајали су неколико дана. Један од најжешћих одиграо се 11. V 1858. године. Тога дана обје противничке стране изашле су на граховско поприште са свим расположивим снагама. У најкритичнијем тренутку боја Хусеин-паша је издао наредбу да и коњица ступи у окршај. Турска коњица је била добро опремљена лаким оружјем и наоружана дугим коњичким сабљама. Црногорски гардисти су били опремљени као и сви остали црногорски ратници. Неравноправни судар црногорске гарде с отоманском коњицом одигравао се пред очима обје запрепашћене противничке стране. На крају је црногорској гарди пошло за руком да разбије и сломи отоманску коњицу. Тај херојски подвиг платио је својом главом командант црногорске гарде - сердар Ђуро Кусовац. Нема сигурних извора о губицима једне и друге стране у бици од 11. V 1858. По неким подацима, Црногорци су тога дана имали 1.000. мртвих и рањених. Драму битке од 11. V 1858, најсликовитије је описао новосадски „Српски Дневник”, истичући да се на Граховском пољу пред лицем Европе одиграо, један неравноправан двобој између једне малене балканске државе и једне велике земље.

У вишедневним окршајима противничке стране су се биле премориле, па су постигле договор да се 12. V 1858. не врше ратне операције. Баш у том тренутку босански везир је Хусеин - паши пренио наредбу из Цариграда да у току наредне ноћи повуче све отоманске јединице са Грахова. За ову наредбу сазнао је црногорски главни заповједник и донио одлуку да не пусти турског ђенерала да некажњен напусти црногорску територију. У ноћи уочи Спасовдана (1/13. V 1858) војвода Мирко је наредио својим јединицама да неопажено опколе све турске јединице. Исто тако упутио је одговарајуће снаге ка Миротињским доловима, куда је турски ђенерал морао да одступа.

Напад на Хусеин-пашин корпус требало је да започне у раним јутарњим часовима, кад су отоманске јединице припремале за маршевски поредак. Тога дана се на граховском попришту налазило више стотина црногорских жена. Оне су војску снабдијевале таином.

Чим су запуцале прве црногорске пушке 1/13. маја, закликтао је војвода Мирко и позвао „црногорске јунакиње” и да узимају сандуке са муницијом и уносе у први борбени распоред. Те црногорске хероине, послушале су свог главног команданта: бациле таин, упртиле по сандук или два муниције, улећеле у стрељачки строј своје браће, очева и мужева, подсјећајући на античке хероине. Једна таква јунакиња из Шаранске чете (Кнежевић) са два сандука муниције и синчићем од осам мјесеци на грудима улећела је у стрељачки строј и задобила тешке ране, како она тако и њен синчић. Описујући овај подвиг, Михаило Лалић је уздигао примјер шаранске невјесте Кнежевић и њеног рођеног синчића (погинуо у опсади Скадра) до висине античке трагедије.

Окршај 1/13. V 1858 спада у ред најжешћих бојева вођених у црногорској ратној историји. Тада се гинуло и за јунаштво ради јунаштва.

Биланс битке био је поразан за Хусеин-пашине трупе. Турски корпус је потпуно разбијен. Оно што је од њега остало требало је да захвали храбрости његових официра, који су се код Миротињских долова сабљама пробијали кроз црногорски распоред и тако крчили себи пут за Требиње и Билећу.

По подацима књаза Данила, Црногорци су имали 200 мртвих и 300 рањених, док су Турци на бојишту оставили 5.000. мртвих. Војвода Мирко тврди да је турских љешева на Граховцу било 7.000. официра и војника.

Међу црногорским губицима налазио се и командант књажеве гарде сердар Ђуро Кусовац и алајбарјактар црногорске војске Машо Мијатов Кустудић.

Послије битке на Граховцу књаз је додијелио војводи Мирку звање - „Војвода од Граховца”.

У част Граховске побједе изливена је медаља - споменица. Она је додијељена сваком учеснику битке и вјероватно представља једно од најзначајнијих ратних обиљежја у историји црногорског ратовања.

Од пушака Хусеин-пашиног корпуса, заплијењених у бици на Граховцу 1858, Црногорци су направили ограду око Влашке цркве на Цетињу. Тако је ово народно и црквено светилиште добило обиљежје велике граховске хероике.

Маријан МИЉИЋ

ПРЕЛОМНА ЦРНОГОРСКА ПОБЈЕДА
ПОВОДОМ СТОПЕДЕСЕТОГОДИШЊИЦЕ БИТКЕ НА ГРАХОВЦУ
(1858–2008)

Граховац је један од најзнаменитијих висова црногорског земљописа и историје, светилиште слободе, на коме се у тешким временима и историјским неприликама одлучивала судбина земље и народа.

Почетком маја 1858. године, у жеку другог таласа устанка у Херцеговини,¹ који је Црна Гора подстицала, помагала, усмјеравала и надзирала, Отоманска империја је, преко босанско – херцеговачког везира Ћани–паше и војног заповједника Хусеин–паше, имала намјеру да устанак угуши, нападне Црну Гору, да окупира и покори црногорску књажевину и на кољена баца њеног бунтовног и енергичног господара, Данила Станкова Петровића Његоша.

Књаз Данило је државничком интуицијом предосјећао да иде у сусрет великом и одлучујућем сукобу од чијег ће исхода зависити даљи опстанак његове државе, који ће судбоносно утицати на будућност народа.²

¹ Први устанак херцеговачког хришћанског становништва избио је почетком 1852. године. На чело устанка ставио се Лука Вукаловић. Омер–паша Латас је крајем исте године успио да устанак угуши. Ослањајући се на сагласност књаза Данила и помоћ Црне Горе Херцеговци су дигли нови устанак почетком 1857. године, за чијег вођу је поново изабран Лука Вукаловић. Учествовало је, дијелом, и католичко становништво. И поред притиска великих сила на Црну Гору да не помаже устанике, устанак се све више ширио. Турска је планирала да гушење устанка искористи за демонстрацију силе према Црној Гори и, упркос вољи великих сила, изазивала граничне сукобе и мање окршаје. Отоманске снаге су крајем априла 1858. започеле из Требиња наступање према црногорској граници. – Бранко Павићевић, *Данило I Петровић–Његош књаз црногорски и брдски 1851–1860*, Београд 1990, стр. 88–89, 302–304; Владимир Ћоровић, *Лука Вукаловић и Херцеговачки устанци 1852–1862. године*, Београд 1923, стр. 31–35; *Херцеговачки устанци 1852–1862. У: Историјски лексикон Црне Горе*, књ. 3: Ч–У/ аутори Шербо Растодер... и др, Подгорица 2006, стр. 666–670.

² Бранко Павићевић, *Данило I Петровић Његош*, стр. 303–304, 305–310.

То исто су, листом, увиђали Црногорци, главари и народ, ријешени да дају најпожртвованији отпор.

О судбоносном значају Граховачке битке за Црну Гору наука је казала своју ријеч и суд.³

Зато није потребно да се детаљно говори како је и зашто до битке дошло, али се мора нагласити да је она имала посебно мјесто у оквиру тадашњих збивања, на простору који данас називамо југоистоком Европе, нити да се посебно образлаже улога великих сила у тим збивањима.⁴

Увод у граховачку епопеју и њене последице јесте проглашење Данила Станкова Петровића, по Његошевом тестаменту, за законитог владара Црне Горе.

„Муњевити књаз“, „који је желио да уреди“ и учврсти Црну Гору као државу и „заслужи бесмртну славу“, уводио је у младу књажевину реформе и сузбијао племенску самовољу, гушио побуне у Пиперима, Бјелопавлићима и Кучима, подизао национално достојанство својих поданика, снажио свијест о значају државе и поштовању централне власти, учвршћивао сазнање по потреби испуњавања обавеза према државним органима и, надасве, отаџбини.⁵

Књаз је спровео реорганизацију и устројство војске, освојио је Жабљак и повукао се из њега, доказујући снагу црногорске мишице и невиђену ратничку храброст, дочекао и зауставио Омер–пашин поход на Црну Гору.

Иако је Омер–паша Латас, Личанин, стекао положај моћног чо-вјека у Отоманском царству и од султана тражио и добио дозволу да прегази и уништи Црну Гору, он ипак није успио да изврши цареву наредбу: *да побједа буде потпуна и брза*. Под командом књаза Данила Црна Гора је одољела и претрајала.⁶

Војвода Мирко Петровић и војвода Новица Церовић успјели су да пробију опсадни обруч и да се прво из Жупског манастира, а касни-

³ О Граховачкој бици писано је у оквиру ширих прегледа прошлости Црне Горе тога времена, у радовима о владавини књаза Данила или поводом годишњица обиљежавања тога за Црну Гору преломног догађаја. Посебно је значајна књига публиковане аутентичне грађе: др Андрија В. Лаиновић, *Побједа на Граховцу 1858. године у списима савременика*, Цетиње 1958. – Наравно, публикован је велики број мањих и већих прилога, чланака и расправа о овоме великом догађају.

⁴ Др Андрија В. Лаиновић, *Побједа на Граховцу 1858. године...*, Увод, стр. 3–15. – I дио: Стање прије битке: стр. 17–58; Бранко Павићевић, *Данило I Петровић Његош...*, стр. 243–304.

⁵ Бранко Павићевић, *Саздање црногорске националне државе 1796–1878*. – У: Историја Црне Горе, књ. 4, том 1, стр. 338–345.

⁶ Исто, стр. 319–329, *Данило I Петровић Његош...*, стр. 97–98; проф. др Бранислав Ковачевић, *Разговор са Омер–пашом у Паризу 1865. године*, Историјски записи, LXIX/1996, Подгорица, бр. 4, стр. 147–146.

је са 34 одабрана саборца и са моштима Светог Василија Острошког, ноћу, извуку из Острошког манастира и придруже се књазу Данилу на Богетићима.⁷

Велики мушир није испунио царску заповијест.

У свему томе, као и раније, погранично Грахово и за Црну Гору и за Османско царство имало је посебну важност и стратешки значај. За Црну Гору оно је било веза са хришћанским окружењем и база за ширење према Херцеговини, док су Османлије жељеле да од њега направе бедем који ће одвајати традиционалну Херцеговину од Црне Горе. У томе пресецању између двију страна није било рјешења све до Граховачке битке.⁸

Иначе, књаз Данило се понашао „као уставни господар“ чак и у племенима под турском влашћу, а она су га прихватала као свога, упркос турским пријетњама и одмаздама.

Узалуд је отомански министар иностраних послова, Али-паша убјеђивао европске силе на Париском мировном конгресу да су не само Брда и Херцеговина него и Црна Гора „турске провинције“.⁹ Отоманска империја није могла да поднесе да књаз црногорски господари у турском чардаку.

Зато је Porta одлучила да црногорски проблем једном за свагда ријешити, да Црној Гори нанесе смртоносни ударац управо према Херцеговини, упркос наклоности великих сила, нарочито Француске и Русије.¹⁰

Књаз Данило је био на вријеме обавијештен да Османско царство око Требиња и у Херцеговини гомила јаке снаге и спрема се да заузме Грахово, а одатле да удари на Црну Гору.¹¹

Ради предострожности књаз је послао војводу Петра Филипова Вујовића да затвори правац Требиње – Грахово.¹² Османска дивизија од 8 до 10 хиљада војника под командом Хусеин-паше на усиљеном маршу од Требиња према Грахову савладала је мање црногорске отпоре, избила на граховачки плато и ту се улогорила.¹³ Истовремено, књаз Да-

⁷ Бранко Павићевић, *Данило I Петровић...*, стр. 105–108; Ристо Ј. Драгићевић, *Браниоци манастира Острога 1852–3. године*, Историјски записи, год II, књ. III Цетиње 1949, 106–107; Божо Ђ. Михаиловић, *Поводом Острошког затвора 1852–3*, Историјски записи, VIII, Цетиње 1952, стр. 356–364.

⁸ Др Андрија В. Лаиновић, *Побједа на Граховцу 1858. године...*, стр. 20, 26, 33.

⁹ Исто, стр. 3–5; 24; Бранко Павићевић, *Саздање црногорске националне државе – 1796–1878*. – У: Историја Црне Горе, књ. 4, том 1, стр. 346–352.

¹⁰ Др Андрија В. Лаиновић, *Побједа на Граховцу 1858...*, стр. 26–29.

¹¹ Исто, стр. 31–32, 45–45; 49.

¹² Исто, стр. 41, 43.

¹³ Исто, 43–44; 80–82; 114.

нило је у сусрет турској војсци упутио око 6 хиљада војника и 6 топова. Војвода Мирко Петровић, књажев брат и предсједник Сената, водио је 4.000 бораца према Грахову у помоћ Петру Филиповом Вујовићу и Петру Стевановом Вукотићу.¹⁴

Црногорска војска је била распоређена у три одреда: десним крилом командовао је војвода Петар Вукотић, у средишњем дијелу били су војвода Петар Вујовић и главнокомандујући војвода Мирко Петровић, а на лијевом крилу командовао је војвода Иво Радоњић.¹⁵ У позадину турске војске био је упућен поп Лука Јововић, са 80 одабраних бораца, као и војвода поп Ђуро Кусовац са Гардом. Њихов задатак је био да нападну турске чете и да замећу кавгу. Битка је трајала три дана.

Књажева гарда је уочи главног боја разбила појачање које је босански везир упутио Хусеин–паши. Заробљена је и комора која је носила храну и муницију турској војсци на Грахово.¹⁶

Пошто је опрезни Хусеин–паша обавијештен да су и послато му појачање и комора пали у црногорске руке, одлучио је да се повуче на Клобук, да тамо своје снаге освјежи, реорганизује и снабдије неопходном опремом, па да онда крене у одлучујући поход на Црну Гору.¹⁷ Видећи да је опкољен, паша је хтио да се извуче из тешке ситуације, настојећи да се, на сопствени ризик, послужи секретаром књаза Данила Анри Деларијем, који је кренуо у Требиње на преговоре са Кемал Ефендијом. Хусеин паша је хтио да га прати до Клобула, што је требало да буде чистан изговор за напуштање логора, али га је то скупо коштало.

Енергични и луцидни војвода Мирко је оцијенио, пошто је примирје било истекло, да је то *прави час* за напад, тако да је издао команду „на општи јуриш“.¹⁸

Послије трочасовне борбе прса у прса, невиђене сјече и крвавог међусобног клања, турска војска је била поражена. Њени остаци су бјежали према Требињу, док су за њима Црногорци јурили са исуканим сабљама и јатаганима.

Граховачко бојно поље, када се дигла густа магла, дим од барута и топовске ватре, као снопље покривали су мртви и рањени, бојна опрема и лешеве настрадалих коња.¹⁹

¹⁴ Исто, стр. 50.

¹⁵ Исто, Бранко Павићевић, *Сздање црногорске националне државе*, књ. 4, том 1, стр. 357.

¹⁶ Др Андрија В. Лаиновић, *Побједа на Грахову 1858. године*, стр. 55, 61–62; 73–74.

¹⁷ Исто, 61, 63, 66–67.

¹⁸ Исто, 78–80.

¹⁹ Исто, 82–83, 84–88; 92–96, 115, 117, 119. Извјештаји о току саме битке која је трајала три дана, су различити и различите су провенијенције: црногорски, француски, руски, аустријски, њемачки... Такође, и описи послје битке се разликују. Али сви се слажу: црногорска побједа је била убједљива, турски пораз потпун, а њен одјек огroman.

Ову побједу извојевали су Црногорци потпомогнути херцеговачким устаницима, али и Црногоркама које нијесу носиле само таин, опрему и муницију, већ су многе и учествовале у боју.²⁰

Међу погинулим граховачким витезовима остали су Кадри–паша, помоћник главног турског заповједника Хусеин–паше, с османске стране, а с црногорске војвода поп Ђуро Кусовац и чувени харамбаша, књажев побратим, поп Лука Јововић из Марковине, капетан Боро Ст. Милић, алајбарјактар црногорски – Машо Мијатов Кустудија с Његуша, перјаник Ристо Манојловић, сердар Ријечке нахије Ђурица М. Ђурашковић. Витешка књажева гарда је већином изгинула јуришајући на турске топове.²¹

Према аустријским изворима Турци су имали 4.390 погинулих, а Црногорци су осим побједи и велике славе задобили и велики плијен: „8 топова, 6.000 пушака, 2.000 шатора, 2.000 коња, 10.000 ока муниције и много застава“.²²

²⁰ Црногорке – супруге, сестре, мајке носиле су тајин за војску, свако своме ратнику. О томе је писано у литератури, а сачуване су фотографије са обиљежавања неких од годишњица ове судбоносне црногорске побједи.

²¹ Др Андрија В. Лаиновић, *Побједа на Граховцу...*, стр. 108.

²² О броју погинулих и рањених Црногораца и Турака извори говоре различито. Турска страна је настојала да умањи број својих погинулих и рањених војника, док је црногорска, можда, преувеличавала турске губитке, а своје умањивала. Међутим, ако се упореде и остали извори (руски, француски, њемачки и др.) може се с поузданошћу утврдити реалан однос снага, број погинулих и рањених, количина заробљеног оруђа и оружја, ратне опреме и трофеја. У аустријском извјештају из Мостара стоји да је погинуло 2500 Турака и исто толико Црногораца (Лаиновић, *Побједа на Граховцу*, 80–82).

Специјални дописник белгијског листа *Le Nord* у извјештају, из Дубровника, 25. маја 1858. наводи: „Логор је био освојен, турска војска уништена а њени остаци растјерани. Опроштен је живот свима који су бацили оружје, али се немилосрдно поступало према башибозуцима. Међу погинулим био је турски генерал Кадри-паша и шеф његовог генералштаба, један италијански ренегат. Поред њих, 7.000 лешева покривало је равницу. Плијен је био огroman. Црногорци су заплијенили: 8 запрежних топова, 1200 оседланих коња, међу којима је било скупоцјених који су припадали паши, 8000 пушака, 500 топова, сва муниција, магaзини, војна каса итд.“ (Лаиновић, *Побједа на Граховцу*, 95)

Секретар књаза Данила, Анри Делари, у своме опису битке наводи да су Турци изгубили око 3.000 људи, а за Црногорце вели да су имали доста губитака, али се тачан број не зна сигурно. (Лаиновић, *Побједа на Граховцу*, 104)

Архимандрит Нићифор Дучић, као савременик, у опису битке наводи: „Пошто се бој и сјеча сврши, и магла се диже и разведри, тада војвода Мирко са својом изабраном дружином пун радости и поноса прегледа бојно поље и сајајан плијен: 8 топова са свијем прибором; 6000 пушака; 2000 шатора; 2000 коња; 1000 сандука муниције; сабаља, ножева, пиштоља, одличја, одијела и новаца велики број.

У боју 29–га априла и 1–га маја (11. и 13. V) пало је мртвијех и рањених Турака од Граховца до Клобука око 6000; међу њима и Кадри паша с много официра...

Црногораца је пало мртвијех и рањених од почетка до краја до 2000; међу њима

„И ми смо ти грдно изгинули“, саопштавано је Његошевим ријечима: око 2.000 погинулих и рањених Црногораца.²³

На пријестоном Цетињу, око старе Влашке цркве, подигнута је историјска ограда од пушчаних цијеви витешки савладане турске војске у Спасовданској бици на Граховцу.²⁴

Величанствена и муњевита побједа на Граховцу подигла је, учврстила и узвисила вјеру и самопоуздање Црногораца, као и још неослобођених крајева, црногорских и херцеговачких племена.²⁵

Слава црногорског оружја, војсковођа и граховачких витезова, а нарочито књаза Данила и војводе Мика, почела је брзо да прелази у легенду и народну пјесму.²⁶

Савјетник и десна рука књаза црногорског и свога брата, државотворног Данила Станкова, војвода Мирко Петровић се највише прославио у бици на Граховцу у којој је предводио војску црногорску.

Указом од 26. јула 1859. године књаз Данило је за јуначко и мудро командовање додијелио војводи Мирку Петровићу титулу „војвода од Граховца“.²⁷

су погинули храбри јунаци; поп Ђуро Кусовац, заповједник књажеве гарде; сердар цеклински Ђуро Ђурашковић; капетан бјелички Боро Станојевић; Машо М. Кустудија, велики заставник; и Ристо Б. Манојловић из Хецеговине, књажев перјаник. Сви су себе по десет пута замијенили, сви су јунаци на бојноме пољу пали за: вјеру, домовину и слободу“ (Лаиновић, *Битка на Граховцу*, стр. 108.

Гијом Лежан, француски географ, боравио је непосредно након битке у Црној Гори, обишао бојиште и избројао 2.300 турских лешева. Турци нијесу хтјели да их сахране, тако да су се распадали на сунцу. (Лаиновић, *Битка на Граховцу*, 98–99)

²³ Новосадски лист *Србски дневник* од 11 (23) маја 1858. на уводном мјесту поздравља црногорску побједу и каже да је турске војске било око 8.700, а колико је било Црногораца каже да се не зна, „али никако их није могло бити онолико колико је било Турака“. И наставља: „Где до 2.000 људи погине, све заира и сви се топови изгубе; где се од 8.700 после само 2.000 скупе, то је морало бити бој жесток, ту су морали јунаци на мекушце ударати. То је случај био на Грахову“... (Лаиновић, *Битка на Граховцу*, стр. 174-175.

²⁴ Душан Мартиновић, Урош Мартиновић, *Цетиње – споменици културе*, Цетиње 1980, стр. 116.

²⁵ Књаз Данило је у извјештају француском конзулу Ијасенту Екару, 28. маја 1858, између осталог, писао: „Војска је хтјела да продужи освајање до Клобука, Гацка богате и незаштићене земље. Ту би наишла на симпатије без икаквог отпора. Моје трупе, оне са истока и од Дробњака, хтјеле су то исто и могле су умарширати у хришћанску земљу и без метка освојити пола Херцеговине“ (Др Андрија Лаиновић, *Битка на Граховцу*..., стр. 88).

²⁶ Ђуко Средановић, познати Његошев пратилац и сарадник Вука Ст. Карацића написао је епску пјесму *Битка на Граховцу*, али је било још народних пјесника и гуслара који су славили граховачки подвиг.

Ленорман је такође објавио пјесму о Граховцу. Глиша Зубан препоручује књазу Данилу 30. јуна (11. августа) 1858. своју књигу *Бој на Граховцу* (Лаиновић, *Битка на Граховцу*, стр. 178–179).

²⁷ Књаз Данило даје 26. јуна 1859. титулу *Великог војводе граховачког* Мирку Петровићу. – А. Лаиновић, *Битка на Граховцу*, стр. 197.

Један од савременика ових догађаја, архимандрит Нићифор Дучић, изјавио је да је ова побједа „*вијенац свијех дотадашњијех црногорскијех побједа*“. У исто вријеме француски научник и публициста, савременик Граховачке битке, Гијом Лежан, рекао је: „*Граховац је више учинио за рјешавање црногорског питања него сви свјетски дипломати*“²⁸.

Црногорском побједом била је одушевљена не само јужнословенска омладина него и бројни кругови и центри политичке моћи у европским земљама.²⁹

Њен одјек је допирао не само до Цариграда, Париза и Петрограда већ и до Берлина и Лондона, до Беча и Пијемонта.

Да би се умањила слава црногорског оружја и значај битке на Граховцу направљена је сплетка око улоге Анри Делариа, секретара књаза Данила, која је била аустријске провенијенције. Иако је та подла интрига постигла широк публицитет, величанственост, сјај и значај „граховачког подвига“ нијесу се могли ни окаљати ни умањити.³⁰

Доиста, значај битке на Граховцу је био судбоносан за Црну Гору, нарочито за процес међународног признања њене државне независности.³¹

Непосредна велика политичка посљедица црногорске побједи а турског пораза на Граховцу, 1/13. маја 1858. године, јесте формирање Комисије великих европских сила која је извршила и спровела, уз учешће зараћених страна, разграничење између Османске империје и Књажевине Црне Горе.³²

Велико царство је морало пристати да призна границе Карадага, своје (како се на Париском мировном конгресу његов изасланик Алипаша изразио, вајкао и сеирио, а велике силе то прећутале) „*побуњене области*“ и да је *црногорско питање* унутрашња ствар његове државе.

²⁸ Исто, стр. 111–122.

²⁹ Исто, стр. 165–180.

³⁰ Отоманска и аустријска штампа су за пораз окривиле Анри Делариа, који је наводно у току битке одиграо нечасну улогу, пошто се налазио у логору код Хусеин-паше, на путу према Клобуку и Требињу. По њима су, кобајаги, у договору са Деларијем, Црногорци погазили примирје, што није тачно. Примирје је било престало да важи када је Хусеинпаша одлучио да се, под изговором да лично прати књажевог секретара, непримјетно повуче према Клобуку. Војвода Мирко је прозрио пашино лукавство. Уосталом, Делари није имао мандат да било што преговара у вези са операцијама црногорске војске. Сплетку је намјерно, у духу аустријских интереса, снитлио аустријски окружни капетан Дојми, у своме извјештају од 15. маја 1858. године. Црногорци нијесу погазили примирје! Друга страна је узалудно покушавала да то докаже, али безуспјешно: *црногорско питање* је добило крила и засијало у ореолу витешке славе. – Др Андрија В. Лаиновић, *Побједа на Граховцу 1858. године...*, стр. 149–162.

³¹ Исто, стр. 183–199. – Бранко Павићевић, *Саздање црногорске националне државе*, књ. 4, том 1, стр. 359–362.

³² Исто, стр. 186–199.

Отоманска империја је морала прихватити одлуку великих европских сила па је тако, први пут у историји, повучена граница између сада већ двије „ратујуће и независне државе“.³³

Тим разграничењем, које је извршено 1859. године, у састав црногорске књажевине и званично су ушли: Дробњак (осим неколико села и граничног шаранског племена), те Ускоци, Липово, Горњи Васојевићи, један дио Куча, Додоши итд.

Углед Црне Горе, морални и политички утицај на околно хришћанско становништво, које је било под османском влашћу, стално су расли, али и код дијела исламског и католичког живља, нарочито у Херцеговини.³⁴

Отоманска империја, осокољена атмосфером на Париском конгресу, није ни умирила ни прегазила Црну Гору нити је ову малу земљу у ореалу славе и витештва више могла ни пред очима сопствене ни европске јавности сматрати својим саставним дијелом.³⁵

На крилима граховачког подвига Црногорци су, без већих тешкоћа, могли заузети цијелу источну Херцеговину, али под притиском и савјетима страних дипломата књаз Данило је од даљег похода одступио и зауставио своју славodobитну војску.³⁶

³³ Исто, стр. 188, 192.

³⁴ Исто, стр. 177. О приликама у Херцеговини после побједи 1858. књазу Данилу пишу поп Богдан Зимоњић и други. – С друге стране, честитке књазу Данилу, поред православца, нијесу долазиле само од херцеговачких католика него и од албанских. Тако, рецимо, Миро Хасан Нике Хот из Хота честита побједу књазу Данилу: „Честити књазу, ми смо божи и ваши и уздамо се да смо пот ваше крило. Тако се ми уздамо, у име вишега бога и часнога керста, и вере рићанске. Честити књазу, ми леб ваш никад заборавити нећемо. Милостиви књазу, кад дође заман те ни ти заповијеш не жалимо крв просути за часни крист и за вашу милост. – Исто, стр. 178.

³⁵ Исто, стр. 197–198. – Књаз Данило се захваљује 15. априла 1860. Наполеону III на његовој благонаклоности, царској заштити и заузимању за Црну Гору да јој се међународно признају границе, а тиме и фактичка независност. Па завршава: „Остала нам је само још једна тежња, а то је да стварна независност, коју ми већ три вијека уживамо, буде призната. Надамо се у бога и у Ваше Величанство, чија је моћ тако велика и чија нас доброта није никад изневјерила, да ће и тај дан доћи“.

³⁶ Анри Делари, секретар књаза Данила, забиљежио је: „Тако се одиграла Граховска битка која је спасила Црну Гору турске инвазије“. Након те битке „гдје се ломила судбина Грахова и новијех граница између Турске и Црне Горе“ (Н. Дучић) црногорска војска је могла без тешкоћа заузети источну Херцеговину. Описујући своје утиске о догађајима у Црној Гори Жиријен де ла Гравијер је истакао: „Истина, коју не треба нарочито истицати јер доказује лојалност наше политике, јесте да би Клубук неизбежно пао у руке књаза Данила и да би његова војска дошла до Мостара, после побједи код Грахова, да ми нијесмо интервенисали и задржали књаза Данила. Према томе, ми смо овом приликом учинили огромну услугу Порти. Књазу Данилу бисмо учинили веома рђаву да смо се задржали само на интервенцији за обуставу непријатељстава“ (А. В. Лаиновић, *Битка на Граховцу*, стр. 180).

Црногорско питање се уздигло на разину европског и остало да се разријеши кроз *Велику источну кризу* у којој се рјешавала судбина Европске Турске.³⁷

Историјске границе између Отоманске империје и Црне Горе означиле су, коначно, да је Црна Гора *de facto*, иако не и *de jure*, стекла међународно признање своје независности. Граховачка побједа била је круна црногорске вишевијековне борбе за слободу.³⁸

Она је Црну Гору представила Европи тако да се *црногорски феномен* у европском поретку није више могао игнорисати.

Данас, са дистанце од 150 година, с чврсте историјске позиције и међународно дефинисаног положаја, када је Црна Гора доживјела четврто васкрснуће у својој вишевијековној историји и постала, опет, *суверена, самостална, независна држава, демократска и европска, ослоњена на своје историјско и духовно насљеђе*, много јасније се оцртавају и сагледавају величина и значај граховачког подвига, велике историјске побједе Црногораца.³⁹

Са данашње дистанце се јасно и широко види и цијели период владавине књаза Данила, крунисан граховачком побједом и другим његовим државничким и државотворним прегнућима, иако је метеорски прошао кроз своје доба.⁴⁰

Са граховачког историјског виса јасно се сагледава и цијели ток црногорске прошлости од најстаријих времена до данас, од Туђемилске до Граховачке битке, вишестолетна борба за независност Црне Горе, све до скорашње добијене историјске побједе, побједе оловкама (не мачем) на *Референдуму* 21. маја 2006. године.

Ту велику историјску побједу, као и ону граховачку, прославила је цијела Црна Гора, испуњена младошћу и поносом, окићена прољећем и заставама.

Граховачку побједу огласила су и звона на манастирима и црквама црногорским, као и све побједе државне и националне.⁴¹ Али након

³⁷ *Црногорско – османски рат 1876–1878*, У: Историјски лексикон / аутори Шербо Растодер и др. књ. 2: Црн–Цу, Подгорица 2006, стр. 462–466.

³⁸ Др Андрија В. Лаиновић, *Побједа на Граховцу*, стр. 12, 120, 193.

³⁹ Маријан Миљић, *Државно васкрснуће Црне Горе*. – У: 21 (Двадесетпрви) мај / приредио Александар Ераковић, Подгорица 2007, стр. 178–203.

⁴⁰ Бранко Павићевић, *Данило I Петровић Његош*, 373–450; Бранко Павићевић, *Саздање црногорске националне државе: 1796–1878*. – У: Историја Црне Горе, књ. 4, том 1, Подгорица 2004, 384–388.

⁴¹ – *Весели су гласи господару...* саопштавали су гласници.

„Кнез Данило усхићен неисканом радошћу за јуначку побједу на Граховцу, нестрпљиво је очекивао својега витешког брата Мирка, и остале храбре војводе, сердаре, капетане и своју јуначку војску. Чувши прасак пушака и пјевање војника низ цетињско поље, возећи с бојнога поља трофеје, заповједи да топови јекну и звона дрмну на

референдумске побједи само на Цетињском манастиру и на црквама по Црној Гори није било заставе црногорске нити су се огласила звона црквена. Они чија је то воља била не либе се да истичу заставе друге државе и славе туђе побједи, посебно оне над Црном Гором.

Данашње генерације осјећају истинско поштовање и пијетет према се граховачким витезовима и јунацима, али и свима који су кроз црногорску дугу историју пали на бојним пољанама, који су се завјетовали слободи, држави и народу, чија су стремљена била окренута будућности, своје потомству, његовој срећи и опстанку.

Успомену на њих, кроз Граховачку битку, Црна Гора би требало да обиљежава сваке године.

То је доказ да и данашња Црна Гора на почетку новог миленијума и новог вијека баштини своје историјско наслеђе као и то да данашњи

цетињском манастиру; а он са сјајном пратњом сусретне своје јунаке, захваливши им топло и срдечно за храброст, вјерност и славну побједу“.

* * *

„Одмах за тијем отиде с кнегињом Даринком у цркву на благодарење, што је Бог помогао Црној Гори, да у критичким тренуцима одоли непријатељу, и тијем јој покрај славе рашири границе и утврди независност.

По том установи: да сваке године на Спасов дан послје свечане службе буде благодарење у цетињском манастиру и спомен за упокој душа војницима, који су погинули на Граховцу. Установи и граховачку медаљу, пријенувши је својом руком свакоме Црногорцу, који је био у томе боју и турску главу осјекао. А војводе и друге главаре покрај медаље обдари и другим даровима. Својему брату Мирку пријене златну медаљу и дарује скупоцјену сабљу с натписом на једној страни: „Данило“; на другој: „Граховац 1858. год.“; и титулу: „велики војвода граховачки.“

* * *

„Његов достојни нашљедник, садашњи књаз црногорски Никола I сазидо је дивну цркву на Граховцу 1864. год. управо на мјесту, гдје је био Хусеин–пашин шатор, у славу Спаситеља, а за вјечни спомен црногорским јунацима који су погинули.

Зидање те цркве вриједи овдје споменути: како су главни бојеви започети у уторак 29. априла, а свршени у четвртак на Спасов дан 1–ог маја 1858. год., тако је и та црква започета у уторак а свршена у четвртак на Спасов дан до 9 часова из јутра 1864. год.: освећена; литурђија у њој служена; и спомен учињен.

При грађењу цркве заступао је кнеза Николу његов таст, војвода Петар С. Вукотић, а писац је овијех редака по овлашћењу црногорскога митрополита осветио цркву; литурђију служио; и задушницу свршио борцима, који су погнули.

Многи су црногорски јунаци славно погинули, али им је и споменик диван подигнут; њихова ће се имена помињати докле траје Црне Горе. Кнезу Николи иде слава, што их је и тијем овјековјечио.

Благодарност је врлина, врсна племенитијех људи.

Орлић за 1865. годину“.

Нићифор Дучић: *Књижевни радови*, III, Београд 1893, стр. 177–189. Раније, опис је објављен по исправкама војводе Мирка Петровића у *Орлићу* за 1865. годину. - Др Андрија В. Лаиновић, *Побједа на Граховцу*, стр. 121-122.

нарастају поштују и цијене сопствену прошлост и своје претке, да су одлучни у патриотизму и пожртвовани за Црну Гору и њену слободу.

Црне Горе нема ни без слободе ни без државе. А оне нијесу дате једном за свагда: за њих се увијек и изнова мора борити.

Данас је сасвим јасно да на Граховцу није извојевана само војничка побједа, него да је она означила почетак новог раздобља у самосталном историјском и државном животу Црне Горе – означила пут ка независности и међународном признању, као потврда њене вишевијековне борбе за слободу.

А Слобода је изнад свега.

Ђорђе БОРОЗАН

БОГИШИЋ КАО ИСТОРИЧАР

Поводом „120 година Општег имовинског законика за Црну Гору“ и сто година од смрти Валтазара Богишића, професора словенских права на Универзитету у Одеси, еминентног правника коме дугујемо најзначајније дјело црногорске правне мисли – Општи имовински законик за Књажевину Црну Гору, успјешног министра правде Црне Горе, потребно је истаћи и његову изузетно значајну истраживачку склоност која га представља као историчара са посебним сензибилитетом. Заправо, историјско у дјелу Валтазара Богишића могао би бити прецизнији назив теме овог рада у којем су садржане основне назнаке и поруке његовог слојевитог дјела и доприноса црногорској историографији. Правна историја чини суштинско одређење укупног опуса овог научника, а историја је онај свакако најважнији и њен неодвојиви рукавац. За Богишића се с разлогом може рећи да је, као историчар правне историје или историје права – превасходно словенских народа у ширем, јужно-словенских у ужем, а Црне Горе у најужем смислу, истраживач широког замаха из више научних дисциплина (права, историје, етнологије, филологије, социологије и антропологије), знаменити професор и кодификатор Општег имовинског законика за Књажевину Црну Гору.

Његов смисао за интердисциплинарно сабирање сазнања из поменутих научних области методом питања и интервјуа, за оно вријеме сасвим иновативног истраживачког поступка, имао је за резултат оригинално дјело које га је учинило познатим и признатим у оновременом свијету европске правне мисли.

Истичемо с особитим поносом да се Богишићев кодификаторски дар, испољен у стварању ОИЗ, виноу до оних тако ријетко достижних висина када се каже да је створено ремек дјело правне литературе. При том се, свакако, има на уму да стваралац таквог дјела мора бити врсни познавалац историје, менталитета, карактера, сензибилитета, друштве-

но-економских, политичких, професионалних и културних образаца сагледаних социолошким методом. Богишић је за разлику од оних који су до таквих сазнања долазили из познатих и мање познатих извора и литературе, објављене и необјављене грађе, пут ка новим знањима тражио у неисцрпним врелима незаписаног обичајног права чији су досези несагледиви у броју, недостижни у могућностима које нуде и схватљиви онима ријетких способности да проникну у тајне њихових порука и опорука.

Богишићев стваралачки дар да их сакупи у варијантама реторичких исказа најбољих познавалаца наративног казивања обичајних норми отварао је несагледиве путеве ријечи о људским поступцима, понашањима и тумачењима у мјери гдје се исказао као најбољи познавалац догађаја, збивања и процеса са узрочно-последичним везама својственим историчару. Наиме, његов таленат да етноантрополошке особине учини дјелатно историјским писаним изворима, из којих стваралачки обликује правне норме, вршећи кодификацију обичајног права, отворио је нове путеве јуриспруденције овог права у сфери посебности и оригиналности словенских и јужнословенских народа, посебно црногорског, утканог у европску државноправну традицију.

Тај тежак пут од неписаног, изузетно заводљивог и по утицају снажног обичајног права, до његовог јасно дефинисаног правног записа, подразумијевао је особит смисао за историјско у неумитној ријечи времена за коју је Богишић заиста имао слуша. Свјестан да све бјежи из руку и лако ишчежава из видокруга, те да загонетност материјалних трагова неумитно прати тајна предања, Богишић бјежи од ирационално књишких и новинских сазнања у рационално тумачење прагматичних обичаја, насталих временски несагледивим брушењем живота многих генерација које су их учиниле рјечним облацима, подесним за различите намјене. Увјерен да историјска знања и филозофија историје увијек имају своју гносеолошку страну о човјековом свеколиком спознању путем предања, Богишић прво упорно сакупља, а потом пажљиво анализира и нормира.

Спознајући моћ и утицај римског права и његову рецепцију на француско, англиканско и саксонско право, обogaћено кодификованим обичајним правом, Богишић је управо познајући ограниченост примјене римског права на словенске, па и јужнословенске земље ван приморског појаса, своју истраживачку сонду спустио у магловите слојеве незаписаних предања – и изворе потражио у обичајном праву.

Звучи необично да је управо у земљи рано обасјаној Гутемберговом галаксијом већ крајем XV вијека, баш на простору Црне Горе, у последњим деценијама XIX вијека, у даровитим нараторима повијести,

иначе познатим личностима тога доба (сенаторима), Богишић пронашао изврсне тумаче често загонетних обичаја, изнијансираних протоком времена у сеоским ареалима црногорских, брдских, херцеговачких и сјеверноалбанских племена.

Увјерен да није могуће спознати ниједну историјску епоху осим преко историјског памћења, Богишић се богатио овим наративним знањем памтиша и паметара, завирујући у духовну и материјалну страну минулих епоха. Они су причали и допричавали приче и митове о побједи вјечности над временом пролазности, сачуване у народном памћењу као упозорења о која се не би смјело огријешити, која ваља опонашати иако се, најчешће, не зна више о њима осим да су траг у времену. Управо је професора Богишића пут ка том митском трагу виноу у сфере изворних обичајних права словенских, јужнословенских и низа других народних права, да би на црногорском обичајном праву своју стваралачку имагинацију најпотпуније инплементирао у Општи имовински законик.

Понирањем у велике историјске епохе у којима су словенски и јужнословенски народи кроз дубину времена спознали своју сопственост, сличност и посебност, Богишић је, из дубоких трагова балканске, грчке, римске, византијске, отоманске, романске и германске прошлости, пажљиво издвајао и обликовао писане трагове црногорске правноисторијске повијести.

Могло би се поставити питање: Није ли Богишић по стваралачком поступку, методу рада, избору тема, обради сакупљене грађе и аналитичкосинтетичком раду доиста историчар? Наравно, полазећи од сопственог начела да је неопходно „чврсто се држати народнога живог језика“, а када је неминовно потребно од њега одступити, „онда се чврсто држати његова духа“, он се исказао као поборник потпуности књижевно-језичког идентитета. Једнако тако његово етнолошко, историјско и социолошко спознање и коришћење метода ових наука, означило га је – како је записао Е.Ерлих „генијем за конкретно“ или, како напомиње В.Цимерман „најзначајнијим именом правне историје његова доба, а свакако најзначајнијим црногорским законодавцем“. Дакле, све иде у прилог констатацији да га његов интердисциплинарни поступак у истраживачком раду чини историчарем права или правним историчарем који је Општим имовинским закоником заорао најдубљи траг о имовинским односима оновремене Црне Горе у европској историји обичајног права, посебно оној заснованој на школи етнолошке јуриспруденције.

Драгоцјена грађа из обичајног права јужних Словена, као и богати истраживачки материјал о обичајима других народа (Албанаца, Бербера, Кабила, народа Кавказа, Њемаца у доњој Аустрији итд), изазов је за

низ научних дисциплина какве су правна етнологија, правна социологија, етнологија, социологија породице, лингвистика, ономастика итд.

Круну његовог вишеслојног научног рада, свакако чини редакторство ОИЗ за Књажевину Црну Гору. Преведен на француски, њемачки, италијански, шпански и руски језик, ОИЗ од објављвања далеке 1878. године чини Црну Гору стално присутном у европској правној мисли.

II

Богишић је као мало ко користио историјско-компаративни метод у социолошким анализама, разјашњавајући слојевиту типологију руралних јужнословенских друштава – посебно црногорског, као најчешћег предмета његових интересовања. Он настоји да на основу остатака обичајних и записаних норми изврши реконструкцију прошлости јужнословенских народа, дајући притом друштвено-економске, културне и конфесионалне особине њихове узајамне историје. Из етнографског материјала методом својственим истраживачу, налази танани пут ка норми коју уобличава сагледавањем свих пратећих садржаја и исказа који трају у разним модалитетима. Настоји да обиљежја народног бића нађу достојно мјесто у законодавству и правној науци уопште. То му је одиста пошло за руком у реализацији ОИЗ „најизразитијим примјером народног законодавства“, како констатује Радомир Лукић.

Методом посматрања, разговором (упитником, статистичким подацима, анализом садржаја итд), Богишић је гледајући у селима живо пулсирање народног живота, у обичајима налазио и изграђивао пут ка кодификацији ОИЗ. Напутком и Упитником створио је неслућене могућности прикупљања чињеница за разоткривање материјалних и духовних својстава обичаја, у процесима дугог трајања. Ерудицијом и емпиријским искуством ишао је упоредо са водећим правним историчарима својега времена.

Општи имовински законик, како напомиње Нићифор Дучић, објављен 25.марта 1878. (у употреби од 1. јула те године) штампан је први пут у Паризу ћирилицом. У писму пријатељу из септембра 1885. Богишић, између осталог, напомиње: „Расправа најприје почиње констатовањем главних разлика које стоје с тачке посматрања: историјског, политичкога, законодавнога и правнога између Црне Горе и других европских држава, у вријеме кодификовања њиховог грађанског права. ... Законик ваља да је састављен од правила и установа које се, налазе у животу, духу и предању народном; то што је остало не треба искључити ни измијенити, осим у случају пријекне потребе.“

Установама које чине основу народног предања не треба додавати нове уколико то не изискују свакодневне потребе, напомиње Богишић. По њему закон треба да је приступачан свима колико се год може. Исто тако, „законик треба да омогући Црногорцима да стекну општа сазнања о иностранству, а да странцима помогне у разумијевању особине црногорског права“. Законик – каже Богишић – „треба да буде хомоген, јасан и приступачан свима“.

При одређивању спољашњих граница законика, Богишић се опет издашно служи методом историчара. Наиме, приликом процјене простора и времена ове кодификације, он пажљиво означава главне односе између садржине законика и обичаја, подјеле по предмету и према језику и стилу, служећи се изреком „Најтеже је бирати и одређивати оно што не треба да се узакони“. Као ријетко ко знао је тешкоће издвајања онога што ће постати закон и онога што ће нужно остати обичај. За такав избор, изузетно тежак и захтјеван, Богишић је имао истанчан осјећај.

III

Црна Гора је класична домовина римског права у византијској перцепцији. Њена прошлост, друштвене и правне уредбе у минулим вјековима садрже трагове разних култура и политичких традиција. Како су се и на маленом простору Црне Горе током XIX вијека посебно укрстили интереси европских сила, првенствено Аустрије и Русије услед могућег преузимања османлијске империје, простор западног Балкана је у овој игри интереса улазио у сферу најразличитијих геостратегијских интересовања. Особити положај Црне Горе и њена богата историја, привлачили су пажњу низа истраживача, путописаца, мемоариста, војних и дипломатских извјештача. Према ријечима В.Богишића, Црна Гора је дуго времена „остала осамљена и посве одвојена од остале Јевропе“. Последице те изолације су природне: „Кад има толико дубоких разлика међу политичким, економским и друштвеним уредбама подијелих народа старе Јевропе, народа који су вазда стајали, мање или више под међусобним упливом, посве је наравно да такве разлике међу њима и Црном Гором бијаху тако огромне“. Таква изолација имала је за последицу свакако успоренији страни утицај на друштвени живот и правне уредбе. Уосталом, познато је да су се на простору Црне Горе дуго до у савременост задржале старинске уредбе, давно превазиђене код бројних европских народа. Наиме, у Црној Гори, брдима и сјеверној Албанији очувани су трагови обичаја стари неколико вјекова.

Искусном истраживачу, ерудити и професору Валтазару Богишићу, загледаном у прошлост, обичаје, традицију и укупну историју сло-

венских народа, а посебно црногорску правну повјесницу, управо је то омогућило да оствари, путем реконструкције обичајног права, ОИЗ и тиме засводи богату правну традицију Општег законика црногорског и брдског из 1798-1803. и Законика књаза Данила из 1855. године.

Богишићева анализа обичајног права враћа нас у рудиментарне облике друштвено-економског, конфесионалног и културног живота на широком обзору словенске и јужнословенске присутности. Управо тиме, резултати његових истраживања су од посебне важности за историју, право, етнологију, књижевност, социологију и етнопсихологију, јер на тај начин дају велики допринос општој и националним историјама поменутих народа и држава.

Захваљујући Богишићевом свестраном интересовању за прошлост Црне Горе и историју сусједних и далеких словенских и несловенских народа, у прилици смо да се отргнемо од толико уобичајене догађајне, политичке и дипломатске историје, које сва остала, толико потребна, сазнања често маргинализују. Од доласка у Црну Гору са универзитета у Одеси 1873, Богишић је интуитивно осјетио потребу потпунијег увида у свеукупну друштвену свијест и аналитички приступ свим сегментима правног живота. Запазио је, такође, игнорисање обичајног права и обимне нормативне активности која је пратила припремање поменутих законика. Уочио је, заправо, бројне празнине у историјско-правној интерпретацији која оставља површна сазнања о правно неуређеним друштвеним односима. Стога је пошао од непосредне примјене обичајног права у свакодневном животу, да би преко писаних прописа, кодификованих у правној примјени створио законе са нормативним дејством. На тај начин показао је богатство правног живота Црне Горе, управо у вријеме њеног прерастања из „племенсковојничке“ демократије у савремено преуређену државу.

Пратећи такав процес претварања Црне Горе након Берлинског конгреса, до тада, како се уобичајено говорило, „последње станице Европе“ на периферији Отоманске империје, тог дотадашњег војничког логора, све брже окретаног оновременој Европи, Богишић је саздао Општи имовински законик за који је његов први сарадник књаз Никола I Петровић Његош, управо на дан његовог проглашења (25. III 1878) рекао: „... Тако изванредно тешко и замашно предузеће, па и за сваку велику државу, за Црну Гору било (је) тим теже што Ми, унапријед одлучни бијасмо да се, у овоме законотворном послу, поред свих неопходних обзира на податке науке и на законодавне радње других образованих држава, главна пажња обраћа на народне појмове о правди и правници, на обичаје, предања и на живе потребе црногорског народа. У томе се правцу ова радња вршила.“

Ако се овоме дода мишљење чувеног француског академика Дареста, изречено у Француској академији наука (12. маја 1888), да овај законик „чини част“ како Богишићу „ученом правнику који га је створио, тако и књазу на чију је иницијативу створен“, доиста се може рећи да се ради о ремек дјелу правне литературе. Уз овакав епитет иде и питање да ли смо и у којој мјери на великим европским језицима учинили да савремена Европа нешто више сазна о правном, историјском, филозофском, социолошком, књижевном и етнолошком значају Општег имовинског законика Црне Горе из 1878. године.

На крају, може се констатовати да у европској правној мисли Законик Петра I, Данилов законик, Општи имовински законик и Устав Црне Горе из 1905. свједоче о значајној присутности и оригиналности црногорске државноправне активности с краја XVIII до почетка XX вијека.

За државноправну историју Црне Горе име и дјело Валтазара Богишића је од незаобилазног и непроцјењивог значаја. Зато се овим и низом других повода потребно враћати изучавању његовог мултидисциплинарног истраживачког рада и врло слојевитог доприноса читавом низу научних дисциплина.

САДРЖАЈ

60 ГОДИНА ИСТОРИЈСКОГ ИНСТИТУТА 1948 - 2008

ЛУБИЛЕЈИ

- Божидар ШЕКУЛАРАЦ, *Историјски институт, 60. година постојања и рада* 9
- Маријан Миљевић, *Уредници и редакције Записа и Историјских записа 1927-2007 – библиографске биљешке* 17

ЧЛАНЦИ

- Иван ЈОВОВИЋ, *Барска дијецеза у актима Дубровачког и Ватиканског архива* 67
- Срђан КАТИЋ, *Потчињавање Црне Горе и Брда послје битке у Острошком кланцу 1768. године* 95
- Борис ВУКИЋЕВИЋ, *Историјски развој папског дипломатског представљања у страним државама до Латеранског споразума 1929. године* 109
- Бранислав КОВАЧЕВИЋ, *Хладни рат и уравниотежени терор (1948 – 1990)* 129

ПРИЛОЗИ

- Звездана ВУШОВИЋ – ЛУЧИЋ, *Предмети посебне намјене из Црвене стијене* 147
- Сања ШОЉАГА, *Конзервација бронзаног новца са археолошког локалитета Дукље* 155
- Бојан НОВАКОВИЋ, *Порфиригенитов Зетливи* 163
- Миле БАКИЋ, *Средњовјековни архивски прописи у Црној Гори* 171
- Саво МАРКОВИЋ, *Прилог познавању барских начелника млетачког раздобља: крилати лав, натписи и грб потестата Bernarda Canala* 183
- Аднан ПЕПИЋ, *Први помени села Злоглавље у османским документима* 193

Драгана КУЈОВИЋ, <i>Име оријенталног поријекла и псеудооријентални антропонимијски неологизам</i>	201
Крсто ПИЖУРИЦА, <i>Око једне годишњице – Бајо Пивљанин</i>	209
Момчило Д. ПЕЈОВИЋ, <i>О исељавању и школовању Црногораца у Русији од XVIII вијека до краја друге деценије XX вијека</i>	213
Владан ЛАЛОВИЋ, <i>Екуменска димензија понтификата Ивана XXIII</i>	223
Ненад ПЕРОШЕВИЋ, <i>Привредни криминал у Црној Гори са посебним освртом на Никишић (1945 – 1955)</i>	241
Жељко БЈЕЛЕТИЋ, <i>Развој пољопривреде Црне Горе од 1945 до 1958 године</i>	253
Бојан БОЖОВИЋ, <i>Међународни Суд (правде)</i>	273
 ОГЛЕДИ	
Оливера ИЊАЦ, <i>Значај и улога културе у савременим друштвима</i> ..	283
Бојана ПОПАДИЋ, <i>Реганова политика Хладног рата и политика „новог мишљења“ Горбачова</i>	293
Раденко ШЋЕКИЋ, <i>Оглед о теорији сукоба цивилизација у постхладноратовском добу</i>	305
 ПРИКАЗИ	
Маријан МИЉИЋ, <i>Др Василије Јововић, Нада Драшковић Библиографија часописа „Записи“ – „Историјски записи“ 1927 – 2007.</i>	319
Момчило Д. ПЕЈОВИЋ, <i>Мр Павле Кондић, Цетињска богословија и њено духовно-просвјетно зрачење 1863-1945.</i>	321
Драгана КУЈОВИЋ, <i>Узеир Бећовић, Гајрет у Пљевљима</i>	325
Звездан ФОЛИЋ, <i>Драгана Кујовић, Траговима оријентално-исламског културног насљеђа у Црној Гори</i>	329
Маријан МИЉИЋ, <i>Светислав Мариновић, Казнена историја Црне Горе</i>	331
Раденко ШЋЕКИЋ, <i>Роберт Хачинсон, Opus Dei (Дјело Божје), књиге I-II</i>	337
Оливера ИЊАЦ, <i>Џон Еспозито, Несвети рат - терор у име ислама</i>	341
Душан МАРТИНОВИЋ, <i>Федоровские чтения</i>	345
Аднан ПЕПИЋ, <i>Драгана Кујовић, Најчешћи антропоними оријенталног и псеудооријенталног поријекла у Црној Гори</i>	353
Јелисавета БЛАГОЈЕВИЋ, <i>Ђуро Шушињић, Дијалог и толеранција</i> ..	357
Ненад ПЕРОШЕВИЋ, <i>Бојка Ђукановић, Апотеоза Црној Гори. Лорд Тенисон и премијер Гледстон о Црној Гори</i>	363

Раденко ШЋЕКИЋ, <i>Никола Самаршић, Историја Шпаније</i>	367
Саша КНЕЖЕВИЋ, <i>Маријан Миљић, Илир Чапуни,</i> <i>Медова 1916 - 2008, У спомен потопљеним црногорским</i> <i>добровољцима</i>	371
Маријан МИЉИЋ, <i>Божидар Шекуларац, Ономастикон</i> <i>Горњих села</i>	375
Ђорђе БОРОЗАН, <i>Звездан Фолић, Држава и вјерске</i> <i>заједнице у Црној Гори 1945-1965</i>	377
Раденко ШЋЕКИЋ, <i>Светислав Мариновић, Црногорски двобој</i>	381
Ђорђе БОРОЗАН, <i>Др Миле Бакић: Архивистика</i>	385
Ђорђе БОРОЗАН, <i>Црна Гора на старим разгледницама,</i> <i>Montenegro on old postcards</i>	387
Душан МАРТИНОВИЋ, <i>Четворокњиже Е. Љ. Немировског о</i> <i>Јохану Гутенбергу</i>	389
Чедомир БОГИЋЕВИЋ, <i>Ранко Перовић, О црногорској цркви</i>	393
 СТУДИЈСКИ БОРАВЦИ	
Иван ЛАКОВИЋ, <i>Извјештај о студијском боравку у</i> <i>САД 14.06 – 21.08.2008.</i>	395
Раденко ШЋЕКИЋ, <i>Извјештај о студијском боравку у</i> <i>Словенији 01.10.2006 – 31.03.2008.</i>	397
 ЛУБИЛЕЈИ	
Мило ЂУКАНОВИЋ, <i>Говор на Свечаној академији поводом</i> <i>150 година Граховачке битке</i>	399
Бранко ПАВИЋЕВИЋ, <i>Битка на Граховцу 1858 – 2008</i>	403
Маријан МИЉИЋ, <i>Преломна Црногорска побједа – поводом</i> <i>стопедесетгодишњице битке на Граховцу</i>	409
Ђорђе БОРОЗАН, <i>Богшић као историчар</i>	421

СОДЕРЖАНИЕ

60 ЛЕТ ИСТОРИЧЕСКОГО ИНСТИТУТА 1948 - 2008 ГГ.

ЮБИЛЕЙ

Божидар ШЕКУЛАРАЦ, <i>60 лет Исторического института</i>	9
Мариян МИЛИЧ, <i>Главные и ответственные редакторы и Редакции Записей и Исторических записей – библиографические примечания</i>	17

СТАТЬИ

Иван ЙОВОВИЧ, <i>Барская Диецеза в документах Дубровникской канцелярии</i>	67
Срджан КАТИЧ, <i>Черногория и Горы после битвы в Острогском ущели в 1768 году</i>	95
Борис ВУКИЧЕВИЧ, <i>Историческое развитие папского дипломатического представления в иностранных государствах до Латеранского соглашения в 1929 году</i>	109
Бранислав КОВАЧЕВИЧ, <i>Холодная война и уравнивающий террор (1948 – 1990)</i>	129

ПРИЛОЖЕНИЯ

Звездана ВУШОВИЧ – ЛУЧИЧ, <i>Предметы особого назначения из Красной скалы</i>	147
Саня ШОЛЯГА, <i>Консервация бронзовых денег с археологической местаности Дукли</i>	155
Боян НОВАКОВИЧ, <i>Порфиригенитов Зетливи</i>	163
Миле БАКИЧ, <i>Средневековые архивные правила в Черногории</i>	171
Саво МАРКОВИЧ, <i>Приложение к познанию барских начальников венецианской эпохи: крылатый лев, надписи и герб потестата Бернарда Цанала</i>	183
Аднан ПЕПИЧ, <i>Впервые упоминания деревни Злоглавля в оттоманских документах</i>	193

Драгана КУЋВИЧ, <i>Имя восточного происхождения и псевдовосточный антропонимический неологизм</i>	201
Крсто ПИЖУРИЦА, <i>Об одной годовщине - Баё Пивлянин</i>	209
Момчило Д. ПЕЋВИЧ, <i>Об эмиграции и обучении черногорцев в России с XVIII века до конца второго десятилетия XX века</i>	213
Владан ЛАЛОВИЧ, <i>Экуменический размер понтификата Ивана XXIII</i>	223
Ненад ПЕРОШЕВИЧ, <i>Экономический криминал в Черногории с особым обзором на Никшич (1945 – 1955)</i>	241
Желько БЕЛЕТИЧ, <i>Развитие сельского хозяйства в Черногории с 1945 – 1958 года</i>	253
Боян БОЖОВИЧ, <i>Международный суд правды</i>	273
ОПЫТЫ	
Оливера ИНЯЦ, <i>Значение и роль культуры в современных обществах</i>	283
Бояна ПОПАДИЧ, <i>Политика Холодной войны Регана и политика нового мнения Горбачова</i>	293
Раденко ШЧЕКИЧ, <i>Опыт о теории Столкновения цивилизаций в эпоху пост-холодной войны</i>	305
ПОКАЗЫ	
Мариян МИЛИЧ, <i>Библиография журнала Записи – Исторические записи 1927 – 2007.</i>	319
Момчило Д. ПЕЋВИЧ, <i>Цетиньская богословия и её духовно-просветительное сияние 1863-1945, автора монаха мр Павла Кондича</i>	321
Драгана КУЋВИЧ, <i>Узеир Бечович, Гайрет в Плевлях</i>	325
Звездан ФОЛИЧ, <i>Драгана куёвич, Следы восточно-исламского наследия в Черногории</i>	329
Мариян МИЛИЧ, <i>Светислав Маринович, Карательная история Черногории</i>	331
Раденко ШЧЕКИЧ, <i>Роберт Хачинсон Opus Dei (Дело Божье), книги I-II</i>	337
Оливера ИНЯЦ, <i>Джон Еспозито Несвятая война – террор от имени ислама</i>	341
Душан МАРТИНОВИЧ, <i>Федоровские чтения</i>	345
Аднан ПЕПИЧ, <i>Драгана Куёвич Самые употребительные антропонимы и псевдоантропонимы восточного происхождения в Черногории</i>	353
Елисавета БЛАГОЕВИЧ, <i>Джуро Шушинич, Диалог и толеранция</i>	357

Ненад ПЕРОШЕВИЧ, <i>Бойка Джуканович, Апофеоз Черногории.</i> <i>Лорд Тенисон и премьер Гледстон о Черногории</i>	363
Раденко ШЧЕКИЧ, <i>Никола Самарджич, История Испании</i>	367
Саша КНЕЖЕВИЧ, <i>Мариян Милич, Илир Чапуни,</i> <i>Медова 1916 - 2008</i>	371
Мариян МИЛИЧ, <i>Божидар Шекуларац, Ономастикон</i> <i>Верхних деревен</i>	375
Раденко ШЧЕКИЧ, <i>Светислав Маринович, Черногорский</i> <i>поединок</i>	381
Джордже БОРОЗАН, <i>др Миле Бакич: Архивистика</i>	385
Джордже БОРОЗАН, <i>Черногория в старых открытках</i>	387
Душан МАРТИНОВИЧ, <i>Четыре книги Е. Л. Немировского о</i> <i>Йохане Гутенберге</i>	389
Чедомир БОГИЧЕВИЧ, <i>Ранко Перович, О черногорской церкви</i>	393
 АКАДЕМИЧЕСКИЕ ПОЕЗДКИ	
Иван ЛЕКОВИЧ, <i>Сообщение об академической поездке в США</i> <i>с 14.06. – 21.08. 2008.</i>	395
Раденко ШЧЕКИЧ, <i>Сообщение об академической поездке в</i> <i>Словению с 01.10.2006-31.03.2008</i>	397
 ЮБИЛЕИ	
Мило ДЖУКАНОВИЧ, <i>Беседа на торжественной академии по</i> <i>поводу 150 лет со битвы в Грахово</i>	399
Бранко ПАВИЧЕВИЧ, <i>Битва на Граховце 1858-2008</i>	403
Мариян МИЛИЧ, <i>Решающая черногорская победа – по</i> <i>поводу 150 лет со битвы на Граховце</i>	409
Джордже БОРОЗАН, <i>Богишич как историк</i>	421

CONTENTS

60th YEAR OF THE HISTORICAL INSTITUTE FROM 1948-2008

JUBILEE

- Bozidar SEKULARAC, *60th year of the Historical Institute* 9
Marijan MILJIC, *Editors in chief and Editorial boards of
Inscriptions and Historical inscriptions – bibliographical notes* 17

ARTICLES

- Ivan JOVOVIC, *Dijeceza of Bar in documentations of Dubrovnik office* .. 67
Srđan KATIC, *Montenegro and the Hills after the battle in
Ostrog Gorge 1768* 95
Boris VUKICEVIC, *Historical development of the pope diplomatic
representation in foreign countries till Lateran Treaty 1929* 109
Branislav KOVACEVIC, *Cold war and balance
of terror (1948 – 1990)* 129

ADDITIONS

- Zvezdana VUSOVIC – LUCIC, *Items of special assignment from
Crvena stijena (Red Rock)* 147
Sanja SOLJAGA, *Conservation of bronzing money from
the archaeological site of Duklja* 155
Bojan NOVAKOVIC, *Porfirogenit's Zetlivi* 163
Mile BAKIC, *Medieval archive regulations in Montenegro* 171
Savo MARKOVIC, *Addition to understanding of Bar's mayors of
Venetian period: winged lion, titles and coats of arms of
Mayor (potestat) Bernard Canal* 183
Adnan PEPIC, *First mentions of the village Zloglavlje in
Osmanian documents* 193
Dragana KUJOVIC, *Name of the orient origin and pseudo-orient
anthroponomy neologism* 201
Krsto PIZURICA, *About one anniversary – Bajo Pivljanin* 209

Momcilo D. PEJOVIC, <i>On emigration and education of Montenegrins in Russia from XVIII century to the end of second decade of XX century</i>	213
Vladan LALOVIC, <i>Ecumenical dimension of pontificates of Ivan XXIII</i>	223
Nenad PEROSEVIC, <i>Economic criminal in Montenegro with particular overview of Niksic (1945 – 1955)</i>	241
Zeljko BJELETIC, <i>Development of agriculture in Montenegro from 1945 to 1958</i>	253
Bojan BOZOVIC, <i>International Court of Justice</i>	273
 ESSAYS	
Olivera INJAC, <i>Importance and role of culture in contemporary societies</i>	283
Bojana POPADIC, <i>Regan's politics of the Cold War and politics of the „new opinion” of Gorbachov</i>	293
Radenko SCEKIC, <i>Essay on theory of Conflicts of civilisations in the post-Cold War period</i>	305
 REVIEWS	
Marijan MILJIC, <i>Bibliography of the magazine „Zapisi” – „Istorijski zapisi” (Inscriptions” –Historical inscriptions”) 1927 – 2007.</i>	319
Momcilo D. PEJOVIC, <i>Cetinje seminary and its spiritual-educational meaning 1863-1945., author monk Mr Pavle Kondic</i>	321
Dragana KUJOVIC, <i>Uzeir Becovic, "Gajret in Pljevlja"</i>	325
Zvezdan FOLIC, <i>Dragana Kujovic, Trails of oriental-islamic heritage in Montenegro</i>	329
Marijan MILJIC, <i>Svetislav Marinovic, Punitive history of Montenegro</i> ..	331
Radenko SCEKIC, <i>Robert Hachinson „Opus Dei (God's Work), books I-II, Narodna knjiga, Politika, Belgrade, 2006.</i>	337
Olivera INJAC, <i>John Esposito „Unholy War - Terror in the Name of Islam</i>	341
Dusan MARTINOVIC, <i>ФЕДОРОВСКИЕ ЧТЕНИЯ</i>	345
Adnan PEPIC, <i>Dragana Kujovic „Most frequent anthroponomies and pseudo-anthroponomies of the orient origin in Montenegro</i>	353
Jelisaveta BLAGOJEVIC, <i>Đuro Susnjic, "Dialog and tolerance"</i>	357
Nenad PEROSEVIC, <i>Bojka Đukanovic, Apotheosis to Montenegro. Lord Tennyson and Premier Gladstone on Montenegro</i>	363
Radenko SCEKIC, <i>Nikola Samardzic, istory of Spain</i>	367
Sasa KNEZEVIC, <i>Marijan Miljic, Ilir Capuni, Medova 1916 - 2008, Centre for refugees, Podgorica, 2008</i>	371

Marijan MILJIC, <i>Bozidar Sekularac, Onomasticon of Gornja sela</i>	375
Djordje BOROZAN, <i>Zvezdan Folic, State and religious communities in Montenegro</i>	377
Radenko SCEKIC, <i>Svetislav Marinovic, Montenegrin duel</i>	381
Djordje BOROZAN, <i>Dr Mile Bakic: ARCHIVISTICS</i>	385
Djordje BOROZAN, <i>Montenegro on the old postcards</i>	387
Dusan MARTINOVIC, <i>Four books of E.L. Nemirovsky of Johan Gutenberg</i>	389
Cedomir BOGICEVIC, <i>Ranko Perovic, „Montenegrin church, Korijeni, Podgorica, 2008.</i>	393
 STUDY STAYS	
Ivan LAKOVIC, <i>Report on study stay in the USA 14.06. – 21.08.2008</i>	395
Radenko SCEKIC, <i>Report on study stay in Slovenia 01.10.2006 – 31.03.2008</i>	397
 JUBILEES	
Milo DJUKANOVIC, <i>Speech at the Solemn Academy anent 150 years of Grahovac battle</i>	399
Branko PAVICEVIC, <i>The Battle of Grahovac 1858 – 2008.</i>	403
Marjan MILJIC, <i>Crucial Montenegrin victory – anent 150 years of battle on Grahovac</i>	409
Djordje BOROZAN, <i>Bogisic as a historian</i>	421

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ

Година LXXXI

Бр. 1-4/2008.

Издавач

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ ЦРНЕ ГОРЕ

Подгорица, Булевар Револуције 3

За издавача

Редослав Распоповић, директор

Припрема

Жарко Павловић

Ликовно рјешење корица

Вјекослав Бојат

Лектор

Маријан Миљић

Коректор

Милан Дамјановић

Садржај превели

Милорад Ралевић, руски

Школа страних језика Double L, енглески

Тираж:

500

Штампа

Штампарија "Обод" Цетиње

